

Б/1283

БИБЛИОТЕКА

ЈУГОСЛАВИЈА

У

СТИЦИ И РЕЧИ

I

ЕРБИЈА

ИЗДАВАЧКА КЊИЖАРИЦА
ГЕЦЕ КОЧА БЕОГРАД
1. КНЕЗ МИХАЈЛОВА УЛ. 1.

Вука. Бр. 77; II, 37644

ЈУГОСЛАВИЈА

У СЛИЦИ И РЕЧИ

I

СРБИЈА

ПРИРОДНЕ ЛЕПОТЕ И ИСТОРИЈСКЕ ЗНАМЕНИТОСТИ

У 208 ЧЛАНАКА СА 380 ФОТОГРАФИЈА

ДРУГО ИЗДАЊЕ

ИЗ ПУТНИЧКИХ БЕЛЕЖАКА И ДРУГИХ СПИСА

ИЗВЕО

Т. РАДИВОЈЕВИЋ

БЕОГРАД
ИЗДАВАЧКА КЊИЖАРНИЦА ГЕЦЕ КОНА
1. КНЕЗ МИХАИЛОВА, 1.
1927.

236

52300/58

Sp. 18800000

ПРЕДГОВОР.

Прво издање **Србије у слици и речи**, које је изишло крајем 1913. године, распродато је сасвим за непуних седам месеци. Светски Рат и његове последице, које се још и данас знатно осећају, омели су ме у намери да — после успелог покушаја с овом књигом — издам раније **Српске или хрватске земље у слици и речи** као што сам био обећао у Предговору **Србије**.

Али још ни сада, када су скоро све наше земље ослобођене од туђинске власти и скоро сав наш троимени народ уједињен, не бих био у стању остварити своју давнашњу жељу, да није било нашег признатог издавача г. Геце Кона који је за овако обимну и технички добро опремљену књигу, поднео велике материјалне жртве.

Па како су не само темељи него и највећи део зграде велике нам Отаџбине саграђени од костију и крви деце Србијине, сматрао сам за дужност да, у спомен натчовечанске борбе коју је Србија водила с вековним непријатељима нашег троименог народа, приредим ово друго, удвојено, издање **Србије** као увод у **Југо-славију у слици и речи** коју овом књигом почињем.

Србија у слици и речи има у првом реду национално-васпитни циљ и као таква она је првенствено намењена нашој, југословенској, омладини. Отимајући од заборава славну прошлост, натчовечанске напоре, самопрегоревање, самоодрицање, као и неизбројне жртве које је

Србија принела на олтар ослобођења нашег троименог народа и уједињења наших земаља у данашњу велику Краљевину, **Србија у слици и речи** треба да утиче на васпитање наше омладине одушевљавајући је, примерима Србије, за све што је лепо, племенито и узвишено. Она треба да учврсти код омладине свест о нашем народном јединству — без обзира на име и веру, и љубав према Отаџбини — без обзира на место и покрајину — причајући јој: како су лепо и живописни, крвљу натопљени и славом увенчани, крајеви србијански; како је светла историјска прошлост Србије; како су њени синови слатко и славно умирали за слободу своју и своје поробљене браће; како су они све жртвовали да се раскину турски, аустријски и мађарски ланци којима је вековима био окован наш троимени народ; и како је тек после Голготе малене Србије дошло ускрснуће наше уједињене домовине.

Из тих разлога унео сам у књигу многе чланке, чија је садржина данас анахронична, јер износе стање нашег народа и домовине пре Балканског и Светског Рата. Нека би се из њих наша омладина научила, како треба да сачува и учврсти тековине, за које су се њени преци и савременици годинама борили и крв своју потоцима лили.

Али сем омладине ова ће књига моћи корисно послужити и сваком нашем брату, које вере и имена био, као путовођ за упознавање природних лепота, историјских знаменитости и јуначких подвига Србије, која с пуним правом заслужује назив југословенског Пијемонта. А кад је упозна, он је мора завољети свом душом својом, што ће највише допринети учвршћењу духовног јединства свију делова нашег, столећима вештачки разједињаваног, народа.

Сматрам за пријатну дужност да на овом месту захвалим свима онима, који су својим фотографским прилозима допринели, да **Србија у слици и речи** буде богато илустрована, јер је тиме њено штиво, тако рећи

очигледно, допуњено и објашњено. Жалећи што су поред мог највећег труда чланци о многим местима и крајевима остали без илустрација, нарочито сам захвалан за послате ми фотографије г. г.: Д-р *Недељку Кошанину*, Д-р *Радославу Грујићу* и Д-р *Пејру Јовановићу*, професорима Универзитета; *Чедомиру Кушевићу*, апсолвираном философу; *Александру Васићу*, архитекту; *Драг. Гођевићу*, дипломираном правнику; *Михаилу Силолици* и *А. Лукјанићу*, наставницима гимназије; и фотографима господи: *Славри Поповићу* из Струге, *Васи Радуловићу* из Пећи; *Р. Најдановићу* из Аранђеловца; *Даниловићу* из Тетова; *Мишровићу* из Вел. Градишта и *Ј. Ерићу* из Шапца.

Тако исто дугујем захвалност за добивене фотографије господи: Д-р *Томи О. Милићу*, лекару у Врњачкој Бањи; *Јовану Самокресовићу*, управнику бање Ковиљаче; и председницима општина у Зајечару, Куманову, Крагујевцу, Нишу и на Убу.

Напоследку, потребно је да поменем да београдски политички дневници, нарочито пак „Политика“, „Време“ и „Правда“ имају велики део заслуге, што је књига изишла овако обимна и разноврсна, јер сам из њих искористио знатан број путописних црта. Штета је, што за неке нисам могао сазнати име писца, јер нису биле потписане. Али се то да исправити у наредном издању, ако данашњи читаоци буду примили ово друго, као што је 1914. године било примљено прво издање.

У том случају изишла би ускоро, поред трећег издања **Србије**, и **Далмација** као друга књига **Југославије у слици и речи**.

Београд,
На Видов-дан 1927. године.

Т. Радивојевић.

С А Д Р Ж А Ј.

	Стр.
Лепоте отаџбине Србинове од Срете Ј. Стојковића	1
Утисци с пута по Србији од Борђа Магарашевића	4
Путеви у Србији од Срете Ј. Стојковића	6
Низ Саву под Београд од Т. Радивојевића	9
С Коране на ставе Саве и Дунава од Милана Радеке	13
— Положај и видик београдски од Владимира Карића	17
— Развитак Београда	20
— Београд са Саве и Дунава од Срете Ј. Стојковића	27
— Испод зидина Београдског Града од Срете Ј. Стојковића	33
Београдски Град и његове знаменитости	41
Калемегдан од Срете Ј. Стојковића	47
Помрачени Београд од Исидоре Секулићеве	48
Околина Београда од Пере Толоровића	52
Покрај Смедерева од Андре Гавриловића	55
Пут у Горњак од Т. Радивојевића	58
По сливу реке Пена од Милорада Луковића	66
Кроз Звижд од Димитија Стојановића	73
Две природне реткости у Звижду од Владимира Карића	76
У мајдану Кучајни од Косте Поповића	78
Српски Дунав од Срете Ј. Стојковића	80
Ждрело Ђердапске Клисуре од Срете Ј. Стојковића	82
Град Голубац од Владимира Карића	85
Мали Ђердап од Срете Ј. Стојковића	88
Казан у Ђердапској Клисури од Срете Ј. Стојковића	92
Гвоздена Капија на Дунаву од Срете Ј. Стојковића	95
Пред вратњанским прерастима од Т. Радивојевића	98
Из Вратне у Неготин од Т. Радивојевића	102
Пред спомеником Хајдук-Вељка од Т. Радивојевића	105
Из Неготина у Параћин од Т. Радивојевића	110
У Кривом Виру	119

Кроз Честобродицу од Миливоја Костића	122
У златном руднику Русману од Боке Стојковића	125
У угљеницима Вршке Чуке од Миливоја Костића	127
Пут у Соко Бању и Бољевац од Душана Пантелића	130
Околина Соко Бање од Станише Коруновића	136
Ртањ од Јована Цвијића	138
Поглед с Ртња од Срете Ј. Стојковића	140
Пењање на Ртањ од Александра Васића	143
По Црној и Белој Реци од Душана Пантелића	146
Каменац у Црној Реци од Буре Јакшића	150
По књажевачкој околини од Владимира Карића	151
Кроз Сврљиг и Преконошку Пећину од Петра Ж. Петровића	154
Преконошка Пећина од Ј. Цвијића	157
С излета у манастире од Божицара Ђорђевића	160
Утисци манастира Манасије од Светислава Матића	164
Из Ћуприје у Сењски Рудник од Михаила Грујићића	168
Од Јагодине до Горњачке Клисуре	172
Излет у Манастир Капенић	174
Шумадија од Срете Ј. Стојковића	177
У Шумадији без шуме од Др. Д. Јовановића	180
Из Шумадије на Власину	188
Од Шапца до Пирота	190
Сићевачка Клисура од Милана Ђ. Милићевића	196
Излет у Песковац од Живојина Јуришића	203
Од Београда до Ниша од Франа Тућана	210
У нишкој железничкој станици од Фране Тућана	213
Поред Ћеле Куле од Алфонса де Ламартина, превео Д-р. М. Јовановић	215
Пред Ћеле Кулом од Т. Радивојевића	217
Од Ниша до Ристовца од Фране Тућана	222
Две врањске знаменитости од Ђорђа Мелентијевића	224
По врањској околини од Ђорђа Мелентијевића	227
На Пљачкавици од Срете Л. Поповића	230
Уз Саву до Шапца од Јована Миодраговића	232
У Мачви и Поцерини од Ристе Т. Николића	238
Од Шапца до Лознице од Јована Миодраговића	239
У бањи Ковиљачи од Мите Ђорђевића	242
Из Тршића у Трношу од Јована Миодраговића	247
По ваљевској околини од Љубомира Павловића	250

Излет до Ћелија од Милутина Бојића	252
У Петњичкој Пећини од Милутина Бојића	254
Излаз на Повлен од Јована Жујовића	257
С Колубаре на Дрину	258
Од Ваљева до Осечине од Драгољуба Обрадовића	261
Из Осечине у Крупањ од Драгољуба Обрадовића	263
Из Крупања на Мачков Камен од Драгољуба Обрадовића	264
Са Мачковог Камена у Љубовију од Драгољуба Обрадовића	266
Од Љубовије до Пецке од Драгољуба Обрадовића	268
Из Пецке на град Соко од Драгољуба Обрадовића	270
Из Сталаћа у Крушевац од Т. Радивојевића	273
У престоници Кнеза и Деспота од Живка Милићевића	278
Врњачка Бања од Ђоке Јовановића	280
У манастиру Љубостињи од Живка Милићевића	286
Поглед с Грдичког Брда од Миленка Веснића	291
Уз Ибар од Владимира Карића	293
На Гробу Свете Јеле од Андре Гавриловића	298
Из Студенице у Жичу од Радомира М. Илића	300
Изнад Чачка од Сретена Пашића	302
Положај Ужица од О. Д. Пирха, превео Драгиша Т. Мијушковић	306
Поглед на Ужице са Забучја од Милутина Ускоковића	311
Од Ужица до Ивањице од Радомира М. Илића	315
На Јавору од Радомира М. Илића	317
У Рујну од Михаила Живковића	318
Из Ужица на Мокру Гору	320
На мирисноме Златибору од Срете А. Поповића	323
Кроз Топлицу од Т. Радивојевића	328
На развалинама топличких градишта од Тихомира Р. Ђорђевића	332
У Жупи од Јосифа Панчића	334
Преко брегова Жупе од Живка Милићевића	336
Под Копаоником од Тихомира Р. Ђорђевића	339
На Копаонику од Благоја Тодоровића	342
Поглед са Сувог Рудишта од Јосифа Панчића	344
Од Сенице до Пјеваља	347
У манастиру Милешеви од Живка Милићевића	350
Пред полазак у Македонију од Франа Тућана	354
На путу за Македонију од Франа Тућана	356

Утисци с пута од Београда до Куманова од Николе Трајковића	359
Од Ристовца до Куманова од Франа Тућана	363
Пред кумановским разбојиштем од Франа Тућана	365
У Куманову од Милорада М. Петровића	368
Од Куманова до Кратова од Алексе Станојевића	373
По Кратову од Алексе Станојевића	375
Преко Злетова у Песновски Манастир од Алексе Станојевића	378
Двионом од Београда до Скопља од Милоша Црњанског	380
Из наше престонице у царски град од Милана Радеке	383
Из Куманова у Скопље од Стојана Новаковића	386
Поглед на Скопље са станице од Алексе Станојевића	388
Утисци Скопља од Алексе Станојевића	389
Прва ноћ у Скопљу од Франа Тућана	391
У Скопљу на Вардару од Стојана Новаковића	394
Кроз Скопље од Алексе Станојевића	396
По Скопљу од Франа Тућана	400
У Душановој Престоници од Густава Крклеца	405
Напредак Скопља од Станислава Кракова,	411
На обалама Вардара од Војислава Баљозовића	416
На развалинама Душановог Града у Скопљу од Франа Тућана	421
Долинном Биначке Мораве од Зарије Поповића	426
У Манастиру Св. Никите од Жарка Татића	428
Кроз Јужну Србију за Солун од Душана Синобада	433
Од Ристовца до Велеса од Спиридонова Гопчевића, превео с немачког Милан Касумовић	438
Од Велеса до Ђевђелије од Спиридонова Гопчевића, превео с немачког Милан Касумовић	441
Кроз Демир Капију од Франа Тућана	445
У Ђевђелији од Франа Тућана	448
Кроз Таорску и Велешку Клисуру од Франа Тућана	452
Из Скопља у Велес од Милана Радеке	454
У Велесу од Николе Трајковића	456
Од Велеса до Кавадара од Франа Тућана	459
У Кавадару од Франа Тућана	464
Из Кавадара на висораван Витач од Франа Тућана	468
Са Витача у Мрежичко од Франа Тућана	471
Од Мрежичког до Њлшара од Франа Тућана	474

У Плшару од Франа Тућана	478
Од Плшара до врха Голупца од Франа Тућана	480
Са Голупца на Дудицу од Франа Тућана	483
На врху Дудице од Франа Тућана	485
Из Скопља на Косово Поље од Милојка Веселиновића	488
Од Скопља до Митровице од Николе Трајковића	490
У Митровици од Николе Трајковића	495
У Бањској крај Косова од Станислава Кракова	498
Преко Чичавице кроз качачку крајину од Григорија Божовића	503
Кроз Качаничку Клисуру на Косово Поље од Милана Радеке	507
Од Преполца до Приштине од Јаше Томића	511
Из Приштине у Урошевац од Бранислава Ђ. Нушића	513
На Косову Пољу од Спиридона Гопчевића, превео с немачког Милан Касумовић	416
Од Митровице до Вучитрна од Николе Трајковића	518
По Приштини од Николе Трајковића	522
У Милутиновој Престоници	525
У манастиру Грачаници од Николе Трајковића	528
Данашња Грачаница од Григорија Божовића	532
Фреске у Грачаници од Станислава Кракова	536
Из прошлости манастира Грачанице од Николе Трајковића	540
Преко Ситнице од Михаила Ристића	542
У манастиру Девичу од Михаила Ристића	543
Преко Неродимље у Ватић од Бранислава Ђ. Нушића	546
Из Скопља у Призрен од Густава Крклеца	549
У Призрену од Јаше Томића	554
Лепоте Призрена од Бранислава Ђ. Нушића	556
Сјај и лепота Високих Дечана од Густава Крклеца	558
Под Шар-планином од Мите Димитријевића	567
Шар-планина од Недељка Кошанина	569
На врх Бериша од Војислава Баљозовића	573
Са Вардара на Охридско Језеро од Николе Трајковића	582
У Тетову од Николе Трајковића	587
На возу Скопље—Охрид од А. Б. Херенде	595
На охридском возу од Живка Милићевића	601
Обале Охридског Језера од Бранислава Ђ. Нушића	605
Охридско Језеро од Јована Цвијића	611
Крај обала Охридског Језера од Бранислава Ђ. Нушића	613
Изглед Охрида од Бранислава Ђ. Нушића	614

У Охриду од Николе Трајковића	616
Охрид и његови споменици	624
По Охриду и Охридском Језеру	607
На Охридском Језеру од Бранислава Ђ. Нушића	629
Утисци из Охрида од Миливоја Комарчића	631
На врховима Галичице од Бранислава Ђ. Нушића	634
Манастир Светог Наума од Јована М. Србина	637
Из Ресна на Преспанско Језеро од Петра Ј. Тодоровића	640
На Преспанском Језеру и Малом Граду од Петра Ј. Тодоровића	645
Преспанско Језеро од А. Б. Херенде	647
На рушевинама двора Цара Самуила од А. Б. Херенде	650
Из Битоља преко Петриње у Охрид од Милана Радеке	654
Од Велеса до врха Бабуне од Милана Радеке	657
Низ Бабуну у Прилеп од Милана Радеке	663
У Прилепу од Бранислава Ђ. Нушића	667
Са Бабуне и испод Бабуне од Николе Трајковића	671
На серпейтинама Бабуне од А. Б. Херенде	673
Пењање на Јакупицу од Недељка Кошанина	677
Из Прилепа у Битољ од Спиридона Гопчевића, с немачког превео Милан Касумовић.	681
Са Маркова Града под Перистер од Милана Радеке	682
У Битољу од Николе Трајковића	685
Битољске Мале од А. Б. Херенде	688
У Битољу који пропада од А. Б. Херенде	691
Од Битоља до Преспанског Језера од А. Б. Херенде	694
Из Битоља у Прилеп од Николе Трајковића	697
Из Битоља на Кајмакчалан од Николе Трајковића	700
Једна ноћ под Кајмакчаланом од Николе Трајковића	703
На Кајмакчалану, стени српске славе од Николе Трајковића	705
Утисци с пута по Јужној Србији од Николе Трајковића	710
Албанија, Голгота и откровење Србије од Радоја Јанковића	715

ЗАСЕБНО ОШТАМПАНИ РАДОВИ ИСТОГ ПИСКА:

Земља од П. К. Алмеиде, основи Физичке Географије за V разред средњих школа. Превод с француског. Београд, 1900. године. (Распродано).

Земља, основна земљописна звања за I разред средњих школа, са С. Антоновићем. Београд 1900. године. *Девеио издање*, 1913. године. (Распродано).

Земљописна Карта, предавања за ученике I разреда средњих школа. Из „Просветног Гласника.“ Београд 1900. године. (Распродано).

Површине речних сликова Краљевине Србије (сем Тимока Јужне и Западне Мораве) из „Споменика“ Српске Академије Наука. Београд, 1900. године. (Распродано).

Земљописна Читанка за ученике средњих школа. Београд, 1903. године. *Друго издање* 1923. године. Цена 25 динара.

Основи Физичке Географије за више разреде средњих школа. Београд, 1908. године. *Шестио издање* 1926. године. Цена 24 дин.

Основи Математичке Географије за више разреде средњих школа. Београд 1908. године. *Четирио издање* 1927. године. Цена 28 динара.

Косово и Мишар, говор о Стогодишњици Мишарског Боја. Шабац, 1909. године. (Распродано).

Лепеница, антропогеографска испитивања. Из „Насеља Српских Земаља“ у „Српском Етнографском Зборнику“ Српске Академије Наука, Београд, 1910. године. (Распродано).

Трговинска и Саобраћајна Географија за трговачке школе и академије од Д-р К. Цедена. Превод (и прерада) с немачког. Београд, 1913. године. *Друго издање* 1926. год. Цена 50 динара.

Србија у слици и речи, I Природне лепоте и историјске знаменитости. Београд, 1913. године. *Друго издање* 1927. год. Цена 150 динара.

Основи Земљописа за први разред средњих школа. Београд, 1919. године. *Осмо издање* 1926. године. Цена 32 динара.

Osnovi Zemljopisa za prvi razred srednjih škola. Beograd, 1923. god. *Drugo izdanje* Beograd, 1925. Cena 36 dinara.

Allgemeine Erdkunde für die I Klasse der Mittelschulen. Beograd 1925. Preis 32 din.

Atlatlanos földrajz a középiskolák első osztálya részére. Beograd, 1925. Ára 32 din.

Укупно за I разред, рачунајући с предраним, 21 издање.

Балканско Полуострво и Земље Срба, Хрвата и Словенаца за четврти (раније други) разред средњих школа. Beograd, 1920. године. *Седмо издање* „Балканско Полуострво и Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца“ 1927. године. Цена 30 динара.

Balkansko Poluostrvo i zemlje Srba, Hrvata i Slovenaca za četvrti razred srednjih škola. Beograd, 1925. god. *Drugo izdanje* „Balkansko Poluostrvo i Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca“. Beograd 1927. Cena 32 dinara.

Укупно за четврти (односно други) разред девети издања.

Основи Економске Географије за трговачке академије и више трговачке школе, Beograd, 1920. године. *Друго издање* 1924. Цена 40 динара.

Географија у средњим школама, предавање у Географском Друштву. Из „Просветног Гласника“. Beograd, 1920. године. (Распродано).

Наша Трговинска Настава. Beograd, 1920. године. Цена 6 динара.

Европа за трећи разред средњих школа. Beograd, 1920. године. *Седмо издање* 1927. године. Цена 35 динара.

Evropa za treći razred srednjih škola, Beograd, 1924. god. *Drugo izdanje* 1927. godine. Cena 35 dinara.

Evropa ohne das Königreich der Serben, Kroaten und Slovenen, für die III klasse der Mittelschulen. Beograd. 1925. Preis 45 din.

Európa a Szerbek, Horvátok és Szlovenek Királysága Nélkül, a középiskolák osztálya számára. Beograd. 1925 Ára 38 din.

Укупно за трећи разред 11 издања.

Ваневропски континенти за други (раније за четврти) разред средњих школа. Beograd, 1920. године. *Шесто издање* 1926. године. Цена 36 динара.

Vanевropski Kontinenti za četvrti razred srednjih škola. Beograd, 1924. godine. *Drugo izdanje* 1925. godine. Cena 42 din.

Aussereuropäische Kontinente für die II Klasse der Mittelschulen. Beograd 1925. Preis 38 din.

Európán kívüli kontinensek, középiskolák II osztálya részére. Beograd, 1925. Ára 32 din.

Укупно за друш разред 10 издања.

Основи Антропологије за више разреде средњих школа.
Београд, 1924. године. Цена 20 динара.

Свега 77 издања и то: 20 предратних и 57 послератних.

СПРЕМЉЕНО ЗА ШТАМПАЊЕ:

Насеља у Лепеници. Специјални део студије о Лепеници објављене, у „Српском Етнографском Зборнику“ Академије Наука 1910. године.

Наша Отаџбина за осми разред средњих школа.

Економска Географија Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца за четврти разред трговачких академија.

Југославија у слици и речи. II Далмација.

ДРАГОЈ УСПОМЕНИ СВОГА ШУРАКА
Dr ИЛИЈЕ Н. ТОДОРОВИЋА
ЛЕКАРА И САНИТЕТСКОГ КАПЕТАНА I КЛАСЕ
КОЈИ ЈЕ СВОЈ ЖИВОТ ПОЛОЖИО
ЗА ОСЛОБОЂЕЊЕ ОТАЏБИНЕ И УЈЕДИЊЕЊЕ
НАШЕГ НАРОДА.

Т. РАДИВОЈЕВИЋ

ЛЕПОТЕ ОТАЏБИНЕ СРБИНОВЕ.

— СРЕТА Ј. СТОЈКОВИЋ. —

Како је лепа наша отаџбина!

Којим год крајем српским пођете, куд год погледате, имате пред собом разноликост природних лепота, дивне изгледе, који су вредни сликареве кичице.

Не знате коме крају Српске Земље да дате првенство у лепоти: или питомој Шумадији с брдовитим и планинским пределима доскорашње Србије; или знаменитој Старој Србији са живописном Македонијом; или поносној Босни с кршном Херцеговином и јуначном Црном Гором, том српском Швајцарском; или убавом приморју дивних наших земаља Далмације, Хрватске и Истре; или китњастоме Срему с чувеном Фрушком Гором његовом; или питомом Банату и равној Бачкој, тим бедемима који штите Српство од поплаве мађарскога мора? ...

Ако сте на каквом вишем врху не знате, на коју страну пре да погледате? Обузима вас нека неисказана милина, срце вам заигра, а душа би к Небу да полети! Око вас је на све стране простран видик, који вам својом величанственошћу ствара слику неописане лепоте.

С једне стране имате дивне и живописне долине, које се шире у недоглед; мање и веће брежуљке и брегове, таласасто поређане, који се сливају у прекрасну, недогледну раван, ишарану разнобојношћу усева, шумског зеленила, белих сеоских кућерака, кривудавих стаза и друмова, потока и река; раван, која је пред вама најпре тако јасна и осветљена, да се сваки предмет на њој лако и разговетно распознаје, а затим поступно

постаје све тамнија и магловитија, да на њој назирете само неразговетне слике појединих предмета.

С друге пак стране гледате, како се брда уздижу, пећају и везују у један планински венац, који се пружа и губи тамо негде у огромној магличастој даљини; или се гомилају као горостасни плзстови разне величине и облика; или је пред вама пукао крш од стена, те вам се указује слика праве дивљине. . .

Ако хоћете да познате све лепоте и дражи наше отаџбине, онда треба да се попнете на који виши врх планински, на Рудник, на Ртањ, на Копаоник. . . Одатле ћете имати прилике да уживате у заносним лепотама и чаробном изгледу српских предела, јер се тек с висине добива прави појам о положају, величини, облику и лепоти појединих крајева. На висини је душа слободна, срце пространо, осећање пријатно, а жеље и жудње неизмерне! . . .

Речи су слабе да могу ма и приближно представити величанствене изгледе, који се пред вама указују, а и кичица је немоћна, да у вама произведе ону драж, ону заносну милину, коју осећате на врховима високих планина.

Али Српска Земља није тако лепа само кад се посматра с висина. Исто су тако пуни дражи и чаробности они изгледи, које вам дају равнице и низије њене. Пред вама се шире и поступно уздижу живописна поља и ливаде, убави хумови и шумарци, вијугави потоци и реке; а на далеком видику, испод лепог и јасног плаветнила небесног, заустављају вам поглед врхови планински, који се, у угаситом плаветнилу своме, често високо уздижу окићени покаткад живописним развалинама средњевековних кула и замкова! . . .

Како је лепа, како заношљива слика ма које српске долине или жупе! Једно само јутро у њој, колико ли заноснога чара, колико песничких осећања побуђује у вама; како јако урезује у вашем срцу незаборавну успомену пријатности и милине! . . .

Тек је зора зарудела на истоку. У долини је још нема тишина, само што кроз цветне ливаде и плодне њиве, кроз гајеве и дубраве, прекида ту тишину не-

престани жубор потока. Зору вам почиње објављивати цвркут тица, а у даљини чујете звуке овчарског звонцета. Из тихогa сна поступно се буди живот; природа почиње оживљавати... Тежаци хитају за својим послом. Сјајно Сунце бацило је своје прве зраке преко врхова планинских, те их чаробно позлатило, док наскоро није излегло у потпуном сјају своме. Чисто не можете довољно да се надишете свежег и пријатног ваздуха јутарњег, који вам прожима цело тело, који вас поткрепљује и оживљава...

Настаје дан светао, шуман и буран. Говор људи, дозивање пастира, лавез паса, блејање оваца, извијање славуја... све се то мења и меша наизменце, стапа се у дневни жагор, који као музика бруји долином. Живот је пробуђен у потпуности својој, а с њиме се буде и потхрањују обичаји и навике, жудње и страсти људске. Ту је поприште ума и срца, ту се утркују љубав и мржња, ту сретате доброту и злобу, ту је правда и неправда...

Долина је живот, обиље, богаство; а висина мртвило, сиромаштво, сињи камен. Ну долина је брига, борба, угњетеност; а висина мир, спокојство, слобода!...

Четири стотине година разиграваху се и разметаху бесне и поамне хорде азијске по овој лепој земљи српској проносећи по њој мач и крв, пламен и ужас, затирући и црпући из ње све богаство и сва блага њена. Па ипак јој не могаху одузети и уништити природну лепоту, не могаху јој исцрпсти њезина природна блага!...

Човек, ма и не био Србин, који се родио у овој лепој земљи нашој, или се само свикао на њу; који се нагледао лепота њезиних долина и напио хлађане воде с бистрих извора планинских, који се надисао свежег ваздуха и находао по цветним пољима њеним, не може се лако растати од ње, не може спокојно умрети у туђини...

Ту нек' ми се хладна копа рака;
Ту ће мени земља бити лака!...

Ми Срби не умемо да ценимо своју отаџбину, кад смо у њој. Тек кад се кренемо у туђину, кад пропу-

тујемо и упознамо стране земље, тек онда нам излази на видик огромна лепота српске природе; тек онда увиђамо, како смо срећни, како нас је природа обдарила обиљем својих блага много више него друге крајеве европске. Колико ли тада жудимо, колико ли тежак бол осећамо за својом милом и дичном отаџбином. Ми тујимо за њом као оно малено ђаче, кад се из свог родног места, са крила матере своје, први пут одвоји у друго место да школу похађа!...

И одиста, мало је таквих земаља, каква је наша отаџбина!... Све је у њој лепо и убаво; природа јој је разноврсна, обилна и живописна. Све је у њој тако створено, да би смо ми Срби могли бити најсрећнији народ на свету, да нам Историја није препуна црних листова несреће и робовања, поред светлих дана моћи и величине наше; да нисмо изнурени дуготрајном борбом за опстанак; да нисмо окружени са свију страна непријатељима нашег народа, који нам о пропасти раде. —

УТИСЦИ С ПУТА ПО СРБИЈИ.

— ЂОРЂЕ МАГАРАШЕВИЋ. —

Величанствено залажење Сунца, побожна тишина ноћи и блистање сјајно треперећих звезда предсказиваху ми још синоћ, да ће ми данашње путовање бити много пријатније од јучерашњег по киши и ветру. А човек кад путује и по оним пределима, којима је већ неколико пута пролазио и које добро познаје, жели да му време буде лепо, јер му то умањава неугодности, а пријатности увеличава и још пријатнијим чини. Лако је, дакле, појмити, како сам се томе радовао, што се време разлепшало.

Путујем преко земље, по којој је блага природа све своје красоте издашно посула; преко земље, која је, због дела наших предака и савременика, за туђинца важна, а свакоме Србину и мила и драга; путујем преко земље, по којој се никада нисам надао путовати, премда сам је свагда желео видети и упознати; путујем мирно

и безбрижно не бојећи се ни од кога, не стрепећи ни од чега.

А све то како да ме не доводи до најумилних осећања, особито кад се опоменем несрећне 1813. године, када сам са савских брегова посматрао све оне грозоте, које је победом опијени Турчин по овој истој земљи бешчовечно чинио. И као што сам онда пострадалом роду приносио сузе сажаљења, тако се исто сада његовом напретку надам.

Сваки предмет, који ми у очи пада, има у себи за мене неку особиту важност; сваки ме или подсећа на догађаје минулих времена, или ми ствара слику будућности, која ме духовно сједињава с нашим потомцима и са срећом њиховом.

Онај тамо извор, који испод хладна камена точи чисту водицу, који је болнима давао исцељење и тиме у срца наших предака уливао љубав и захвалност према Богу и побуђивао их на оснивање и украшавање цркава и манастира, ублажаваће замореног земљоделца, кога је нужда приморала, да мачем рало замени и да оружаном мишицом својом одбија насиље турско и све своје избавља. Овај овде тихо жуборећи поточић, који се преко долине вијуга и ваља, који је напајао невина стада и на својим валима односио пастирки нежну песму пастира, оживљаваће некад трудољубље становништва ослобођеног од ига туђег господара. Маховином, као седином, увенчани растови сведоци договора, саветовања и догађаја, који су се око њих збивали, траже поштовање, [које приличи њиховој старости. Они ће храбра и непоколебима борца опет примати у свој хлад и давати му покој као што су и његовим прецима давали. Она тамо у лугу разваљена црква, коју је подигла Творцу постојана вера, ну коју је обест турска разрушила и обесветила, пропојаће своје обновљење славећи правосуђе Вишњег, чија десница поражава сваку неправду. Ова река која је до сад толико пута крвљу била узмућена, потпомагаће оштроумље и труд трговаца, а с тим и богаство државе. Тамо она гора храни у својој утроби благородне руде, којима ће се рудари и занатлије занимати. Овај овде многолисним липама на-

кићени чот биће место, где ће се шетати српске музе, које ће нашу младеж својим млеком хранити и крепити.

Ето с таквим мислима путујем по Србији; таква се осећања рађају у мојој души, кад посматрам предмете, који ме окружују побуђујући у мени успомену на славну српску прошлост и срећнију будућност...

ПУТЕВИ У СРБИЈИ.

— СРЕТА Ј. СТОЈКОВИЋ. —

Кроз лепу Србију није чудо, што су и путеви лепо и занимљиви.

Још путници старијих времена не могаху довољно да се нахвале и надиве обиљу и разноликости у природним чарима, што их налажаху путујући кроз поједине крајеве њене. А у последње време Србија је почела све више привлачити пажњу европских путника.

Ко пропутује кроз Србију само железницом, нарочито од Сталаћа до Ниша, и од Ниша до Пирота или Врања, тај ће већ стећи уверење, да је пут кроз Србију врло занимљив. Лепота врањскога пута кроз живописну Грделичку Клисуру позната је, али су још много чувенији, много величанственији у својој грдосији они кршени, дивљи кланци, они узани отвори и провалије, они горостасни зидови од стена у Сићевачкој Клисури који се управно уздижу у огромној висини, те задржавају и ограничавају поглед, остављајући више себе само узано платно плавога Неба. Међу њима се човек осећа као у каквим грдно великим котловима, кроз које звиждећи јури железница, пролазећи сваког часа кроз многобројне прокопане тамнике!...

Ну сем тих путева, који су железницом лако приступачни, па стога и најпознатији, има по Србији још доста других, колских, који воде кроз лепе крајеве њене. Идући њима путник или пролази кроз дивну питомину појединих жупа и низина; или га пут издиже на висину, с које се дивни изгледима испод себе; или га води, да се вере кроз клисуре и ждрела, кршеве и гудуре, те с

неким страхом погледа на стене које над њим висе и на провалије, које испод њега зјапе...

Од чувених путева нарочито је занимљив онај, који води од Алексинца кроз живописну долину реке Моравице; кроз клисуру, којој су на улазу развалине градића Бовна; кроз Соко Бању, чија је околина — својом разноликом природом, својом дивљином и питомином, својим врелима и Рипаљком, својим кршевима и развалинама града Сокола — тако занимљива и заносна, да се с правом може убројити у најлепше крајеве српске. Ко пође тим путем и даље, кроз Књажевачку Клисуру и тимочком долином од Књажевца до Зајечара, имаће се чему дивити...

Да поменем још и путеве: од Доњег Милановца до Зајечара, од Крагујевца преко Чачка у Ужице, од Шапца уз Дрину преко Лознице до Љубовије, долином млавском од села Ждрела кроз Горњачку Клисуру до варошице Жагубице и т. д.

Али од свију путева по Србији без сумње је најзанимљивији и најживописнији онај, који води кроз класични део Србије, кроз Немањину Расију, пут од Краљева до Рашке.

Није то само историјски значај овога краја, који Србина мами и одушевљава; нису то само они многобројни споменици, развалине од цркава и замкова, који својим положајем и лепотом изазивају чуђење и дивљење, који причају о величини и сјају негдашње српске царевине. Не, сама је природа овога краја тако занимљива, тако дивље живописна, да јој нема на далеко равне. Почевши од Краљева простире се тај пут 16 часова све уза сам Ибар, левом обалом његовом. Најпре се, недалеко од Краљева, пролази поред седмовратне Жиче, задужбине првовенчаног краља српског у којој су крунисани сви редом Немањићи. Затим се наскоро улази у ибарски теснац, који се само на два-три места мало више шири. Пут је кроза њ усечен у стени и тако је добро постављен и раван, да га најлепшим колима можемо пројурити све у трку. Под нама је често огромна дубина ибарског корита, а над нама страхота од стена, у коју не смемо ни погледати — чини нам се, да ће

се све оне на нас стропоштати. Брзи, хучни Ибар, који прескаче преко стеновитог дна, ствара својим жубором једнолику музику, у којој опет налазимо неку дивљу сагласност као да слушамо ону народну песму с одјеком, који се непрестано понавља и који гласи :

Ибар вода, лане мој !

На четири часа од Краљева указује се слика величанственог замка Маглича, на једној узвишеној купи планинској с десне стране Ибра, око које и Ибар и пут дуго вијугају, те се доста добро одржане куле овог стародревног замка показују са свију страна у свој лепоти својој. Код Ушћа, места где река Студеница утиче у Ибар, издваја се опет колски пут који уз ту реку, пењући се високо по странама планинским, за два и по часа доводи путника пред негдашњу царску лавру, мраморну Студеницу, величанствену задужбину Стевана Немање : пред највећи, најлепши и најбогатији манастир у Србији. Од Ушћа па до Рашке продужава се дивља и живописна природа Ибарског Пута. Стеновита узвишења са средњевековним развалинама утркују се у лепоти износећи нам свакога часа другу слику, чијој се лепоти дивимо. Од тих су развалина најзначајније : град Брвеник и црква Павлица испод њега.

Међутим ваља знати, да дражи и величанствености Ибарског Пута далеко надмашава пут Дунавом, и то српским Дунавом, од Београда до Радујевца ; пут, који спада у најлепше и најзанимљивије путеве целе Европе.

Лепоте српског Дунава, нарочито између Дренкова и Оршаве, дуго време нису биле у Европи онако познате као што су заслуживале. Немци се заносе својом Рајном, опевају је у тисућу песама, те тиме код свакога који Рајне није видео, подстичу мишљење, да је она најлепша европска река. У ствари пак није тако. Рајна је обична река с допадљивим обалама. Њоме се може усхићавати само Немац и то онај, који у своме животу није ништа лепше видео. Али ко познаје лепи српски Дунав, томе Рајна изгледа сасвим безначајна. С погледом на лепоту ниједна се европска река не може мерити са српским Дунавом. —

НИЗ САВУ ПОД БЕОГРАД.

— Т. РАДИВОЈЕВИЋ. —

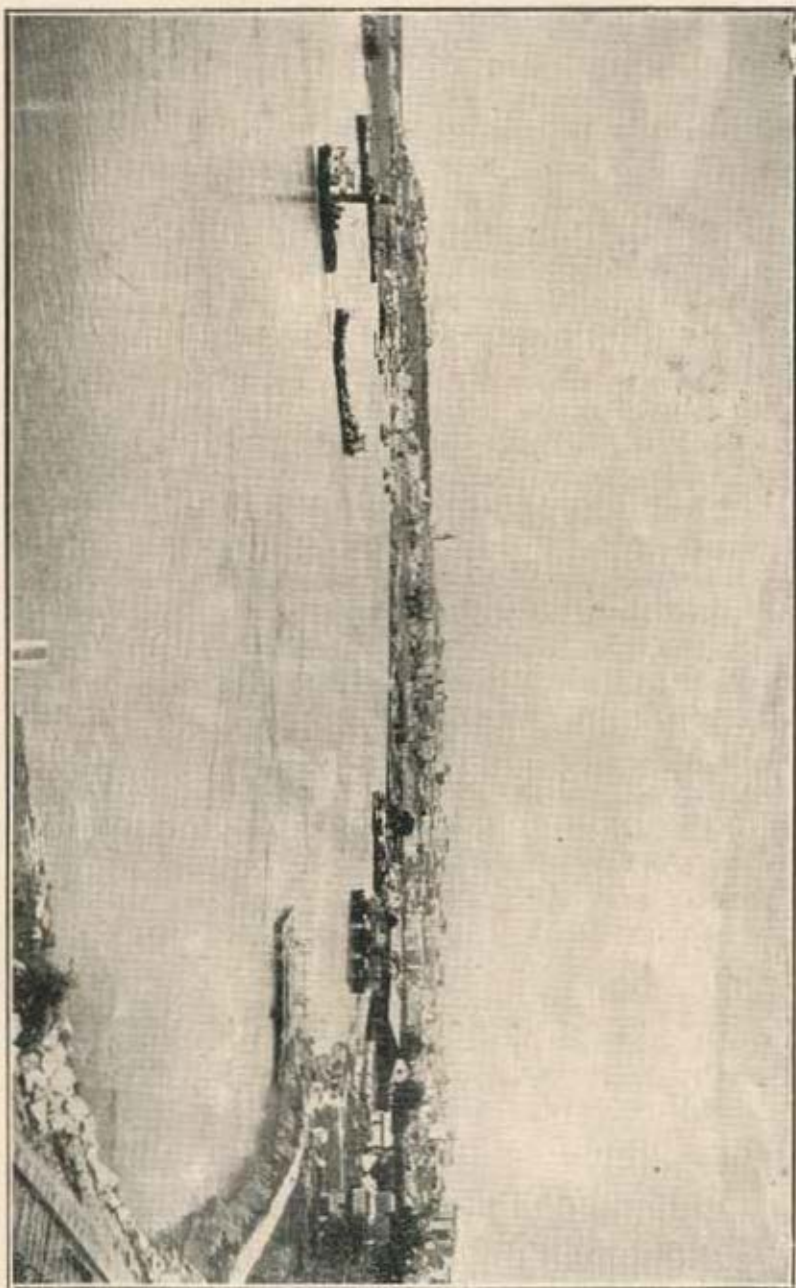
Жељно очекивани 19. мај освануо је. Са двадесет ученика шабачке гимназије кренусмо се низ Саву, да видимо горди Ниш ; да залијемо сузама захвалности свето земљиште, на коме се диже тужна и славна Ћеле Кула; да упознамо знамениту Топлицу; да прођемо кроз живописну Јанкову Клисуру; да преко питоме Жупе свратимо у престоницу побожнога Кнеза Лазара ; и да се на ставама слободне и потлачене Мораве дивимо јунаштву војводе Тодора...

У седам часова изјутра наш је пароброд тихо запловио Савом. Јутро је било ведро и весело. Сунце је умиљато сјало. Изгледало нам је као да се и оно заједно с нама радује, да је и њему мило, што потомци подринских јунака, прожети осећајима дубокога поштовања, хитају да сузама захвалности оросе и топлим молитвама прекаде гробове узор-витезова, који су бранећи стару или подижући нову слободу наше отаџбине, славно пали и крвљу својом пошкропили сваку стопу онога краја, којем смо се упутили...

Развалине старог шабачког града, поред којих одмах прођосмо, изазваше у нама успомену на многе јаде, које су некад ове зидине задавале нашим несрећним прецима. Али се наше тужне мисли о прошлости одмах изгубише, кад опазисмо, како се данас на тим рушевинама поносно вије стег слободне Краљевине Србије.

Путујући Савом, која нас дели од китњастог Срема, поглед нам је мамила живописно лепа обала србијанска, чија брда покрива бујно зеленило, чије долине оживљавају потоци и речице, чија поља и дубраве одјекују од веселе песме слободна ратара и једнолике свирке безбрижна пастира.

Изгубивши из очију Цер, украс Мачве, ми угледасмо Авалу, понос Београда. Али док су нам очи биле више управљене на Србију, дотле су нам се мисли губиле у несрећној судбини нашег лепог Срема. И нехотице сетисмо се жалосне судбине Срба у Мађарској, који су крвљу својом плаћали слободу Мађара и Не-

Нарта Беотрапа са Капе (од моста).

маца, и храбрим мишицама својим одбијали најезду помамних Турака, која је претила да поплави целу Европу. И у место признања и захвалности добили су ропство горе него што је било под Турцима. Некад је било милина живети у Срему :

Куд погледаш с једног другом крају,
Није лепше ни у самом рају,
Лепа Фрушка, красни виногради,
Плодна поља и шљивици млади.

Али је то било само дотле, докле су Срби били потребни, да на крвавим разбојиштима слажу своје кости за господство Немаца и Мађара.

Данас пак нема више Српске Војводине ; нема је ни у Банату, ни у Бачкој, ни у Срему, старој слави. — Али и ако ње тамо није, она ипак још живи у души свеколике Србадије! Сремац је још и данас „гуја љута“, још је и данас „сваки јунак по сто пута“...

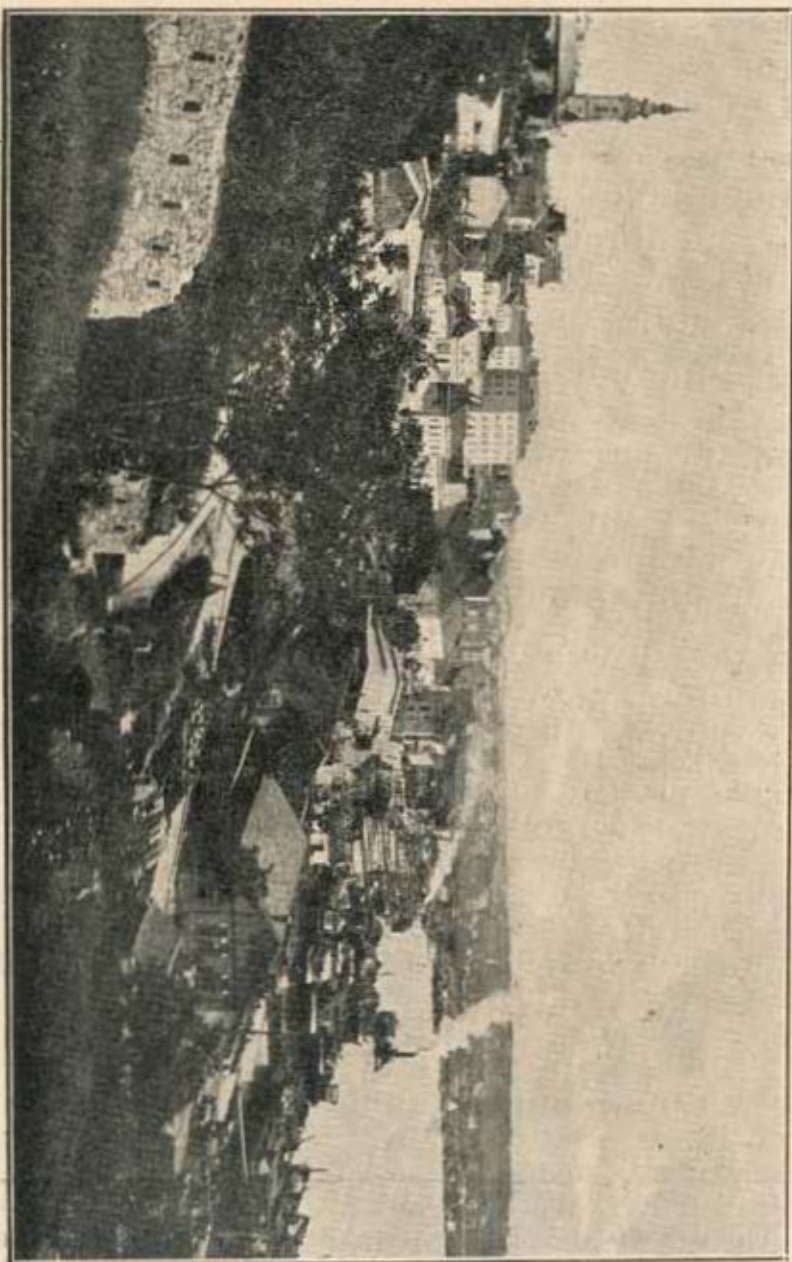
Брод је шумно просецао бистру Саву... Нас тргоше из мисли узвици осталих путника : „Ево Београда!“ И заиста ми смо већ били испред савског моста и угледали величанствену слику престонице српске, гордога Београда. Изглед, који нам се указа, очарао је све ученике, који су овом приликом први пут допловили под зидине његове...

На чему пре да нам се поглед заустави : или на поносним и крвљу окупаним зидинама Београдског Града, које заплускују савски и дунавски вали ; или на шумовитом Калемегдану, који се на стрмој стени високо уздигао над површином воде у Сави ; или на дивним кулама и високим грађевинама, које су, по лучном гребену, опасале Саву од моста па до њезина утока у Дунав?!...

Посматрајући Београд с воде читав низ осећаја обузео је нашу душу, а у нашој се уобразиљи појавише, као живе слике, све оне страхоте и ужаси, зверства и јунаштва, којима је препуна историја овог, по судбини, заиста јединственог града. Мрко стење и огромне суре зидине градске, Калемегдан, тиха Сава и силни Дунав, неми су сведоци кржаве прошлости београдске и многих страховитих и тајанствених догађаја, који су се овде вековима одигравали...

Поглед на Београд са шеталишта на Катемегдану.

У. Кушерић.

Историја Београда забележила је многе велике несреће и нечувена страдања српска. Београд је гутао, као жртве бесних варвара, најдрагоценије животе српске. Под његовим је зидинама пао огроман број глава српских. У њему је, на кољу, издануло безброј јуначних синова нашег народа „за веру и отаџбину“. Свака је стопа његове земље заливена српском крвљу. Из њега је мач секао, а огањ палио све што се српско звало; из њега је... али ко је у стању набројити све оне тешке јаде, које је Београд Српству задавао и све оне кржаве жртве српске, које је немилостиво и свирепо прождирао?!...

Ну Београд је поред свега тога утеха и нада српска. Он је весник зоре сјајнијих дана и лепше будућности Србинове. На његовим је зидинама, а из пепела палих бораца и мученика, поникла слобода Краљевине Србије, а даће Бог, да из њега Сунце слободно сине целом нашем троименом народу!

С КОРАНЕ НА СТАВЕ САВЕ И ДУНАВА.!

— МИЛАН РАДЕКА. —

Седмошколци гимназије у Карловцу сновали² су, 1914. године, много о путовању у Србију и њене нове пределе, Косово и Македонију, што их је добила тек минулим Балканским Ратом. Косово и Македонија била су поља славе одличног дела нашег народа — Срба из слободне Краљевине или, како их ми пречани зовемо, Србијанаца. За Балканског Рата пребегли су у Србију многи одраслији пречански омладинци, да се боре раме уз раме с децом Шумадије за слободу своје браће потлачене у Турској.

Ови покушаји из 1912. и 1913. године деловали су и на млађе ученике будући у њима жељу да бар пређу у Србију, да пропутују и прегледају славна бојишта на којима се борио и погинуо погдеоји од њихових старијих другова. Зато су полицијске књиге у Карловцу пред крај школске 1913/1914. године по-

казивале, да је велики број ђака подигао пропуснице за пут у Србију.

Нас двојица седмошколаца, Никола Павловић и ја, решили смо се да путујемо по Србији за време великог школског одмора 1914. године. Намеравали смо да допремо на Косово Поље путем преко Београда, Ниша, Куманова и Скопља. Како смо тај пут извели, видеће се из његовог описа. У прошлом Великом Рату било је тренутака, кад сам мислио, да никада нећу моћи објавити ове путне успомене и да никада нећу смети ни споменути свој ђачки пут по Србији. Данас пак износим ове успомене, да би се омладина упознала с оним делом наше отаџбине, одакле је потекло ослобођење нашег троименог народа и уједињење свију наших покрајина у велику Краљевину Срба, Хрвата и Словенаца. Осим тога желео бих, да опис овог ђачког пута буде подстицај данашњој средњешколској омладини за оваква путовања по нашој лепој домовини.

Не слутећи какав ће бити наш повратак, кренули смо се 26. јуна весело на пут у Србију.

Прилазећи 27. јуна у вече Земуну, изненадили смо се дивним изгледом Београда. Сребрна црта Саве и Дунава, тамни масив Београда, тврђаве и вароши, са мноштвом светлих тачака градског осветљења, звездано Небо — све то одевено модрикастим мраком и преливено зеленом месечином, умирено и стишано миром ноћи, даје неизбрисив утисак.

На Видов-дан, 28. јуна, 1914. године осванули смо у Земуну чекајући полицијску дозволу за прелаз у Београд. Дозволе нисмо добили, а без тога се није могло у Београд. Без путнице у Земуну на доглед Београду, где се обавља видовданска прослава, ко да не буде очајан?! Све нас спаја с онима преко, а дели нас једино та државна граница, које истина не видимо, али је осећамо и познајемо по жандармима, полицији и финансима.

Па ипак смо прешли у Београд. Што нам је ускратила аустријска полиција, то нам је дала једна обична Сремица. По њеном упутству купили смо две карте за лађу, једну за Панчево, а другу за Београд. С првом су нас пустили без пропуснице у лађу за Панчево, с другом смо изишли из лађе у Београд.

Никада нећу заборавити тај пут од четврт часа. Лађа одмиче низ Дунав и замиче испод београдске тврђаве у Саву примичући се београдском пристаништу. Нама бије срце као врапцу у шапи и све меримо очима удаљеност, успоређујемо мутне воде дунавске и савске с нашом бистром Кораном и мислимо, да ли бисмо могли из тих таласа изнети себе, одећу и ствари, па да се живи огрејемо на Сунцу на Калемегдану.

Лађа пристаје. Гурамо се излазу, брзо смо промакли поред контролора на излазу, који је у чуду погледао час у нас, час у оне две непоштене београдске карте које смо му излазећи предали. Ми се већ објашњавамо с београдском полицијом, која нас је пустила у Београд с путницама, с којим нам земунска полиција није дала прећи у Београд.

У 11 сати пре подне били

Ч. Кушенић.

Споменик Доситија Обрадовића.

смо у Београду. Видовданска прослава била је у пуном жеку. Све улице престонице пуне народа. У разним облицима и на разним местима имала је целог дана и доцкан у ноћ да траје општа народна слава, али је она и поред бучног протеста београдског грађанства преки-

нута наредбом власти и обустављањем електричног осветљења, пошто је у Београд стигла вест, да су тога дана у 11 сати пре подне убијени у Сарајеву аустро-угарски престолонаследник Франц Фердинанд и његова супруга.

У Београду смо остали четири дана. За то време обишли смо и прегледали сав град и све његове делове: Врачар, Савамалу, Дорћол, Теразије, Калемегдан, тврђаву и Топчидер.

Стари Двор.

На Калемегдану смо се задржавали нарочито код споменика наших књижевника; дивили смо се грандиозном споменику Карађорђа, који је доцније, приликом бомбардовања Београда, сасвим уништен. Изненадио нас је споменик великом путнику учитељу Доситеју, који је постављен пред Калемегданом на улазу у Кнез-Михаилову Улицу. Човек у швапском оделу (пречанин) са шеширом у једној, а штапом у другој руци, жури из прека... тако је представљен Доситеј и његов просветни рад у Србији.

Највише смо се задржавали и најчешће пролазили Теразијама. Краљев двор, хотел Москва и кавана Албанија

остављају најтрајнији утисак својим положајем, величином и особеношћу. Прегледали смо у Београду све знаменитости: универзитет, позориште, музеје и школе. Одмарали смо се у хладу на Калемегдану или смо с терасе у тврђави уживали у пространом погледу на ставе Саве и Дунава, на Земун, Срем, Банат и Панчево. У тврђави смо се спустили у знаменити „римски бунар“, средњевековну градњу, где се силази завијеним степеницама до дна, које је у висини савске површине.

За све време нашег боравка у Београду говорило се само о сарајевском догађају и о његовим последицама. Али се није веровало, да ће због тога настати рат, а најмање онај огроман пожар, који је запалио Европу, Северну Америку и Јапан, управо цео културни свет.

ПОЛОЖАЈ И ВИДИК БЕОГРАДСКИ

— ВЛАДИМИР КАРИЋ. —

Она планинска греда која се од Авале упутила правце на север ка ставама Саве и Дунава, носи на себи Београд, престоницу Краљевине Србије. Спуштајући се падинама ове греде, од слемена па до подине, и допирући местимице до самих обала поменутих река, Београд изгледа доиста величанствено ма с које му се стране прилазило; са Саве пак изглед му је тако дивотан, да чисто очарава гледаоца.

Припремајући згоде за постанак и опстанак Београда природа му заиста није била маћеха. Низом тих згода она му је дала важност, какву није дала многим местима на површини земљиној, али му је тим истим одредила и неминовну бурну историјску судбину.

Подигнут на вису, око кога се шири простран видик; на вису који влада Савом и Дунавом, Београд је кључ ове две велике и бродне реке, и најзгодније место с кога се може лако владати не само блиском него и далеком околином. И ма колика да му је политичка и војничка вредност, није му ништа мања ни као средишту мирнога рада и тековине. Сава и Дунав отварају му

приступ са три стране: са запада, севера и југа. Тамиш, и сам бродан, утиче готово под самим Београдом и отвара му приступ са североисточне стране. Ушће реке Тисе

Нови Двор.

Толики водени путеви, који се више или мање сви стичу под Београдом, морали су му створити и неизмерну трговинску вредност.

Због тог згодног положаја Београд, откако се за њ зна, није никада био пуст, него се свако за њ отимао. Зато му Историја и није ништа друго до низ крвавих ратова, који су се око њега водили. Тешко је на Земљи наћи место, око којег су се народи толико грабили,

далеко је од става Саве и Дунава само четрдесет километара. Па како ова река, текући са севера на југ, стиже у Дунав баш онде, одакле се и сам Дунав држи истога правца све до Београда, то се може слободно казати, да се и њено ушће наводи под његовим бедемима. Ушће Мораве ни само није много даље од Београда, те му је по томе могућно водом приступити и с југа.

око кога се толико крви људске пролило и које је толико пута рушено и подизано, као што је то случај са српском престоницом.

Историја Београда веома је бурна, крвава и пуна промена. С њоме се на Балканском Полуострву може упоредити још само Историја Цариграда. Да не помињем Келте, Сармате, Источне Готе, Гепиде, Хуне, Аваре, и Франке, који му сви бејаху кратко време господари, Историја Београда испуњује велики део Историје римске, византијске, бугарске, српске, аустријске, мађарске и турске. И кад бисмо у Историји његовој хтели побележити само крупније ствари, она би изнела грдно велику књигу...

Видик београдски веома је простран. И ако се не одликује горостасним, живописним предеоним лепотама, ипак је занимљив, јер је разнолик. С јужне стране ограничен је низом засејаних или лозом засађених брда, која се нижу у полукруг од Дунава изнад Вишњице па до Саве изнад ушћа Топчидерске Реке. Иза овога низа од брда модри се пошумљена, купаста Авала, на којој и голо око види развалине старога града Жрнова, доцнијег разбојничког гнезда Порчиног.

На западу се види најпре коса, на којој је село Остружница, како се упутила Сави, па онда, у великој даљини, високе ивице колубарске и мачванске: Јабланик, Медведник, Цер и најзад Видојевица, која се диже изнад Лешнице недалеко од реке Дрине.

На северозападу преко Саве, модри се у даљини српска света гора, Фрушка Гора, која у својим жупним долинама крије толике српске манастире; а у непосредној близини спушта се готово одсеком у ниску савску равницу последња полица од заравни источнога Срема. На крајњем углу те полице, што упире у сам Дунав, бели се Земун, који је данас готово предграђе београдско.

На североистоку, преко Дунава, шири се једнолики, равни Банат, који је за време дуготрајних киша и југовине сав под водом, те изгледом својим подсећа на Панонско Море, које се тамо таласало у ранијим геолошким вековима. Скрећући погледом више на

исток опазивамо беле куле богомоља панчевачких, а иза њих, далеко, као праменове једва приметне магле, видећемо последње огранке Сибињских Карпата, међу којима се каткад јасно распознају и висови изнад Вршца, па и онај који носи на своме врху познату Вршачку Кулу.

РАЗВИТАК БЕОГРАДА.

Међу европским главним градовима по лепоти свога природног положаја само Цариград, Штокхолм и Лисабон стоје пред Београдом. Једна од највећих европских река, Дунав, толико векова испира зидине овог крвавог града. Највеће његове притоке: Сава, Драва и Морава стичу се у непосредној близини Београда. Поред сваке од ових великих река водили су од вајкада добри путеви, а свака је од њих и по себи природан пут. Долинама њиховим кретао се саобраћај овог дела Европе и сви су се путеви сједињавали под Београдом, везујући преко њега Азију за Европу. Београд је тиме постао раскрсница светских путева. Стога није ни чудо, што је постао циљ, ради кога су се ломила многа убојна копља и ради кога се пролило читаво море крви људске.

У разноврсним приликама, у непрестаним нападајима и борбама, Београд није могао имати сталнији развитак и напредак. Колико ли је пута претваран у прах и пепео, па изнова зидан? Колико ли пута на овом гробу остајаше пустош претрпана лешевима и костима људским? Често рушен и изнова подизан Београд је у разна времена имао и разне облике. Али је највише напредовао за време Римљана, Византинаца и у доба српскога деспота Стевана.

Кад је под Сулејманом пао Турцима у руке, Београд је убрзо постао лепа источњачка варош. Он је био главно место за одбрану царства и полазна тачка за нова освајања. Стога су Турци обраћали на њ велику пажњу. Витка мунарета, богати конаци, раскошне баште пуне цвећа и воћа, тулбета, безистани, каравансераји, ханови, хошке, чесме, шедрвани — све је то давало Београду изглед дивне источњачке вароши.

У доцније доба, пре него што је прешао у српске руке, Београд је био јако опао. С тесним, кривим и прљавим улицама, с кућама од плетера и блатом оле-

Улаз у Скадарлију.

Ч. Кушевић.

Задарска Улица.

Ч. Кушевић.

пљеним, Београд постаде слика најобичније нечисте турске вароши, какве се и данас виђају на Балканском Полуострву у земљама, где полумесец влада.

Гостионица Кичево.

Ч. Кушевћ.

Чим је пак град београдски допао у српске руке, и чим су огњена душманска грла престала грозити опстанку и разитку вароши, Београд се нагло почео развијати и препорођавати. Стојећи Дунавом у вези с Румунијом, Бугарском и Црним Морем на истоку, а са Будимпештом и Бечом на северу; затим с Тамишем и Тисом у вези са североисточном Мађарском, а Савом са Сремом, Славонијом и Хрватском и не мало с Реком и Трстом; напослетку мрежом Дунава, која се у њему усредсређује у вези са целом Србијом — Београд је још и као глава Цариградског Друма, постао главно трговачко средиште не само Србије него и околних области. Око њега ваља далеко, на више страна врло далеко ићи, док се наиђе какво трговачко средиште, које би се с њим могло мерити. И што Београд није још више напредовао, што није постао једном од главних вароши целе Европе, и поред овако реткога стицаја свих природних згода, ваља

тражити узрок једино у политичким приликама, које су каткад много јаче од природних.

Музеј модерне уметности

В. Бенчић.

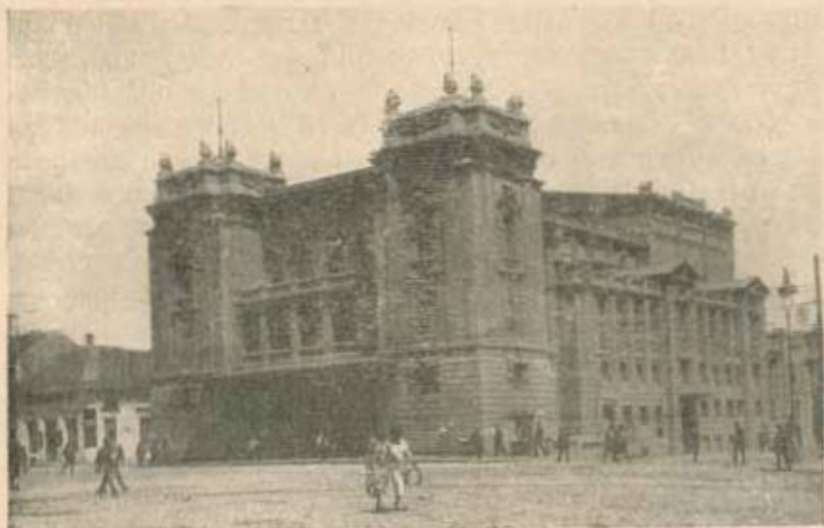
Нагло напредовање Београда започело је тек после ратова с Турцима за независност, пошто су и у Србији и на Балканском Полуострву створене нове политичке прилике. За тридесет година, откако је Србија постала слободна и независна, Београд је из основа изменио свој изглед. Турској вароши на дунавској страни данас се готово ни траг не познаје. Оних узаних, кривудавих и прљавих улица, којима се Дорћол одликовао, нестало је. Тамо се данас пружају праве, широке и светле улице, које се све секу под правим угловима, а место плетара блатом олепљених, исподизане се лепе, чисте и видне куће. Нестало је у Београду и оних многобројних мунарета, која су му још из далека давала живописан тип праве мухамеданске вароши, а остало је још само једно једино, с кога се разлеже глас музејина. Једва се траг види и оном грдном шанцу, који је некада одвајао варош од преграђа; а само се по имену зна за историјске капије, на које се из овог шанца излазило.

Становништво Београда брзо се намножило. Његове улице из дана у дан добивају све лепши изглед. Његов је живот све лепши и примамљивији. Он је данас др-

Железничка Станица (излаз).

Ч. Кушевић.

Народно Позориште.

Ч. Кушевић.

жавно и политичко, културно и трговачко средиште целе Србије. Већ сада се, ма да не у сваком погледу, може с правом убројити у културне европске вароши.

Саборна Црква.

Па и ако још не може да покаже страну оно, што имају друге веће европске вароши, које су биле срећне да се вековима мирно развијају, опет може поносно да покаже, да је за врло кратко време од тридесет година, од најобичније источњачке, прљаве и неуређене, вароши постао лепо и по европски уређено место, које нагло напредује у сваком погледу.

Главна струја престоничког живота струји низом неколиких улица, које се једна на другу на-

стављају, почињући од Врачара па чак до зидина градских, а све су на слемени оне греде, с које се наша престоница онако чаробно приказује путнику. У овоме низу од улица најглавнија је Краљ-Миланова, широка и засађена лепо израслим кестеновима. На њу се наставља Кнез-Михаилова Улица, која излази на Калемегдан. У овој је улици Краљев Двор; ту су најлепше грађевине, што их Београд има; ту је средиште за тако звану галантеријску и луксузну робу.

Преко слемена београдске греде превија се Дубровачка Улица, која тече упоредо с Калемегданом; у њој је слагалиште мануфактурне и колонијалне робе. Остале пак београдске улице ређају се по обема падинама београдске греде и то поличасто, једна испод друге, све до самог њеног подножја. На дунавској страни најшира је и најлепша Душанова, а на савској је последња и најнижа Карађорђева Улица, која иде поред саме Саве. Ту

Војна Академија.

је не само слагалиште гвожђарске и лончарске робе и соли, него су и главне трговачке куће, које се баве о извозу сировина из Србије. На овој је страни и железничка станица, а сама Карађорђева Улица излази на главно пристаниште београдско, које се налази на Сави. Велики живот и кретање, које се на пристаништу опажа преко целе године, даје Београду тип праве трговачке вароши.

Београд је поред свих сметњи успео, да у своју трговинску област увуче и две суседне српске вароши: Земун у Срему и Панчево у Банату. Ово нарочито важи за Земун, који је, везан за Београд железничким и паробродским саобраћајем, постао право београдско предграђе.

БЕОГРАД СА САВЕ и ДУНАВА.

— СРЕТА Ј. СТОЈКОВИЋ. —

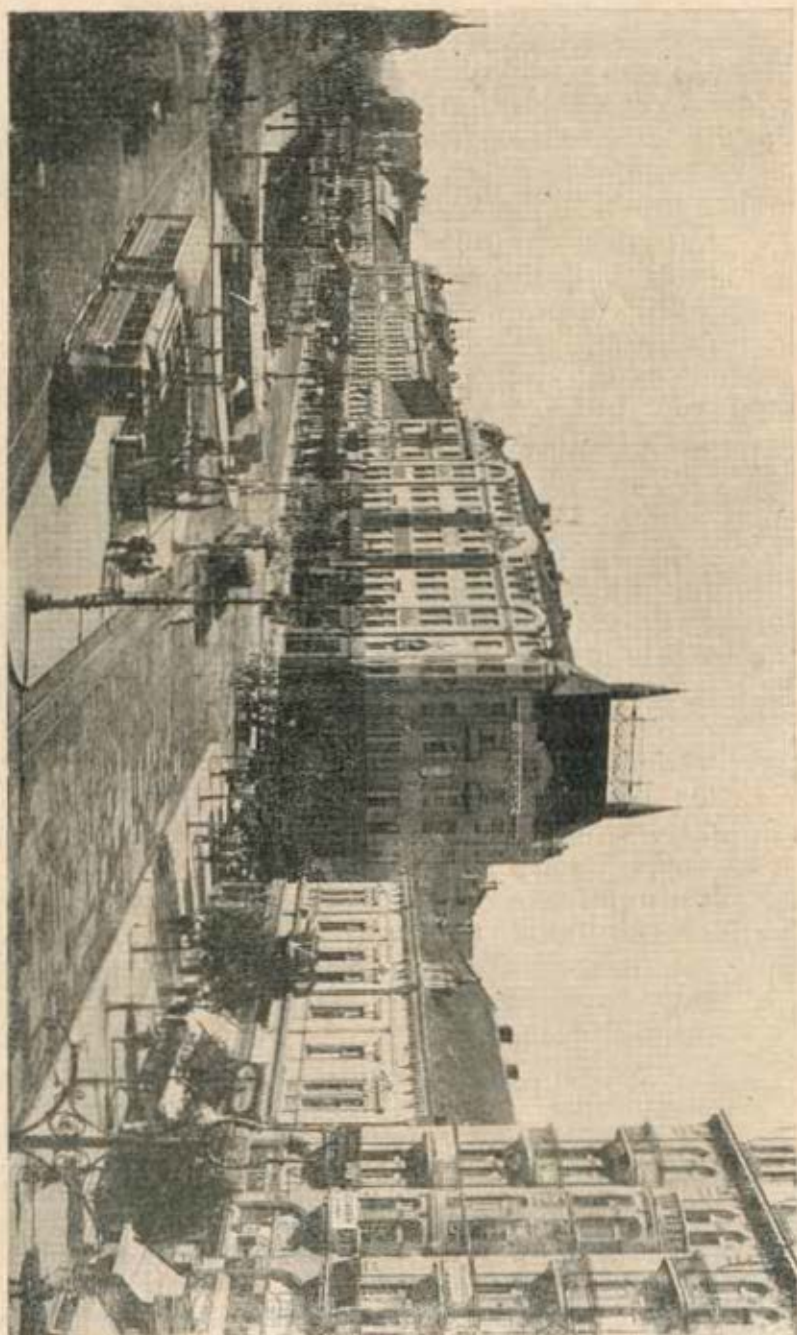
Са три различне стране долази се водом под Београд. С које год долазили пред нама се указује чаробна слика његова. Па ипак се може рећи, да је његов најлепши изглед са Саве, са западне стране његове.

На јужној страни видик Београда ограничен је огранцима планинским, који се од Авале гранају. Пред нама је на тој страни Врачарско Брдо, на коме су последњи делови јужног Београда. А иза њега се као пирамида уздиже Авала с развалинама Порчина замка на врху, те му с те стране даје живописан изглед. Огранци од Авале спуштају се поступно ка Сави и Дунаву. Од њих се издваја једна греда, која се на самом утоку Саве у Дунав свршава стеном, ртом, на коме је град београдски. Онај део те греде, на коме је варош Београд, заједно са Врачаром и Топчидерским Брдом, савија се пред нашим погледом у лук, те поред живописно размештених зграда и зеленила, поред беличасте основе, што ју чине воде две велике реке, и поред јасног плаветнила небесног, које је над њим разастрто, даје Београду одиста величанствен изглед.

Од Топчидерског Брда, на коме су, у примамљивом зеленилу, летњиковци и виногради београдских богаташа, а за којим је дивна топчидерска долина са својим баштама и парковима, одмориште Београђана пролећних и летњих дана, поглед нам пада на фабричне зграде Вајфертове Пиваре, на велики железнички мост преко Саве, на лепу зграду железничке станице, Војну Академију и Вазнесенску Цркву.

На средини београдског гребена, на његовој стрмој, терасастој стени, јасно се разликују три упоредна низа: доњи или савамалски, средњи јабланом засађен и горњи којим иде Краљ-Миланова Улица, која се продужава у најживљу и најлепшу београдску улицу Кнез-Михаилову. У овом низу уздижу се величанствене зграде Краљева Дворца, које са својим кулама и кубетима, с позлаћеним орловима, крунама и заставом, чине веома живописну слику. Скрећући на лево у том нам низу највише за-

Терапије са Хотел Москвом.

уоставља поглед хотел „Москва“, палата која се величанствено уздиже над свима београдским грађевинама.

Извозна Банка.

Ч. Кушевић.

Универзитетска Библиотека

Ч. Кушевић.

У северном крају Београда, који нам је сада најближи, имамо лепу и пространу Дубровачку Улицу, која се управно спушта ка Сави. У њој је нова, дивна

Улица Краља Петра (раније Дубровачка Улица). Ч. Кушевић.

Основна Школа код Саборне Цркве.

Ч. Кушевић.

зграда Народне Банке, Дирекција Државних Железница, а нарочито пада у очи Саборна Црква с великим позлаћеним торњем романскога стила, којој је унутрашњост

Домови Друштва Св. Саве.

Ч. Кушенић.

Основна Школа на Дорћолу.

Ч. Кушенић.

још допадљивија због богатства намештаја и лепоте живописа. А одмах до ње подиже се велелепна зграда Основне Школе.

Северни део Београда завршује се шумовитим Калемегданом и зидинама Београдског Града, око којих плови наша лађа. Прошавши поред куле Небојше ми се растависмо с тим градом, за који нас везују толике успомене. Београд нам се поново јавља, али сада источним делом својим, који лепим и примамљивим изгледом не уступа много западној половини његовој.

Стари и нови Универзитет.

Ми смо већ заплвили Дунавом.

Прво нам се, у низини дунавској, указа Дорћол. У његовој широкој Душановој Улици најпре нам пада у очи високи Дом Друштва Св. Саве који се величанствено уздиже над оним малим кућерцима тога краја, у коме још заустављају наш поглед: велика зграда Основне Школе и високи димњаци парних млинова, фабрика, купатила и београдске електране.

Над Дорћолом, у необично лепом изгледу, уздиже се горњи део вароши, који је у једној висини са Горњим Гардом. Највећу нам пажњу привлачи Велика Пи-

вароши. На истоку исто тако висок брег, који привлачи пажњу гледаоца: тамо зажарени и у дим увијени Везув, овде китњаста и зелена Авала. Исти опширан видик: тамо отворено бескрајно море, овде недогледне банатске равни поплаване водом разливена Дунава, докле год око може догледати.

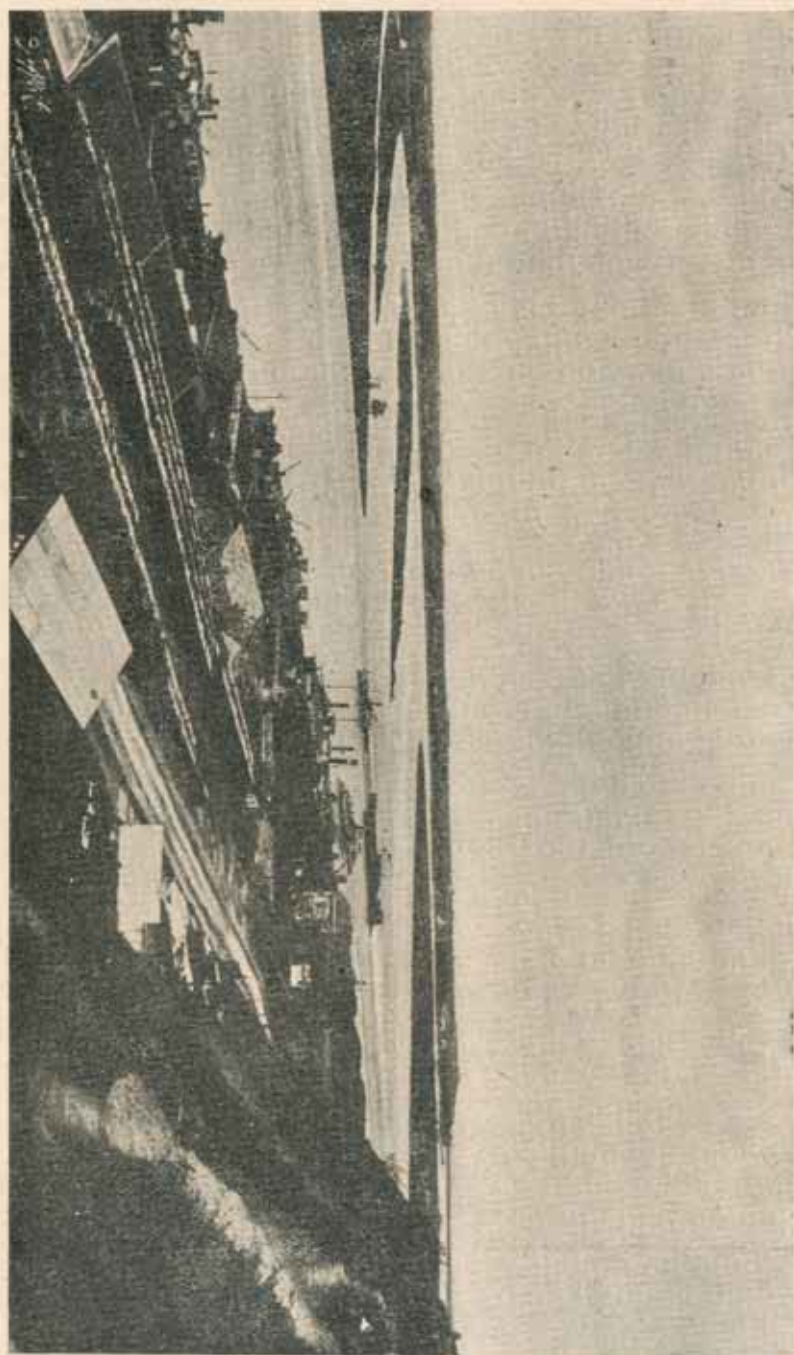
Природа је за Београд врло много учинила. Његов диван положај и његова красна околина стављају га у ред, по положају, најлепших градова европских. Слободно, без прегоњења, можемо рећи, да на прузи од Лондона до Цариграда нема ниједнога града, који би се по лепоти положаја могао мерити с Београдом.

Целокупан изглед Београда и његова пространа видика најбоље се даје прегледати с Калемегдана, са два широка шеталишта, од којих је једно према Сави на Фићир Баиру, а друго према Дунаву крај самих зидина градских. Са та два шеталишта виде се, на ведром дану, далеке подринске планине на југозападу, а на другој страни назиру се у огромној даљини врхови Сибињских Карпата. Лепоту овога погледа мучно је описати. То треба видети и осетити...

Југозападно од Београда ниже се ред китњастих брежуљака прекријених зеленим градинама и укусним кућама. То су топчидерски брежуљци, који се како коју годину све више пуне летњиковцима богатијег београдског света. Између њих тече мала Топчидерска Река, која се одмах више Београда улива у Саву. Мала, али веома плодна, долиница ове речице зове се Топчидер; она изгледа као какав катао заклоњен са свију страна зеленим брежуљцима. То је данас најомиљенији теверич Београђана. Ту се у празничне дане стиче стотинама људи, да у сеновитим гајевима топчидерским пријатно проведу жарки летњи дан. Ту је простран и леп парк, за који је природа учинила много, а људска вредноћа и умешност имају да учине још више.

Топчидер је државно имање, које у неку руку има да служи као угледно добро. У њему је велика стаклара за цвеће и завод за малолетне осуђенике, а ту је и негдашњи летњиковац Кнеза Милоша. Топчидер је прва железничка станица на прузи Београд—Ниш.

Старе Дунава и Саве.

За час бејасмо одмакли од обале. Лађа је пловила средином Саве ударајући шумно својим лопатастим точковима о пенушаве таласе савске и приближујући се журно ушћу Саве у Дунав.

Пред нама се поносно уздиже величанствена слика Београда!...

Како је леп, како је примамљив његов изглед! Врхови кула и кровови високих кућа уздижу се разнолико тек обасјани и позлаћени зрацима јутарњег Сунца. Стотину сам га пута посматрао с разних страна његових па ипак, кад год се кренем из савског пристаништа, обузима ме нека милина, неко необично задовољство гледајући на њ.

Државна Хипотекарна Банка.

Лађа је наша пловећи журно запловила у тихи Дунав обилазаћи постепено зидине Београдског Града.

И те зидине и цео гребен, на коме је сада варош Београд, могли би нам причати о многим важним догађајима и страховитим борбама, које се водише око њих и за које се још од памтивека отимаху разни народи. Својим угодним положајем, како у војном тако и у трговачком погледу, на ставама двеју великих пловних река, на вечитом раскршћу разних тежња народносних,

политичких и верских, Београд је непрестано био циљ, због којег су се ломила убојна копља... У свету, ваљда, нема места, око којег је више крви проливено; нема места, које је променило више господара...

Ч. Кушевић.

Улица Вука Караџића.

нога оружја: стрела, копаља, буздована и справа за бацање камена. Тада му зидови бејаху тањи, а куле чешће. Доцније је спремљен за одбрану против топова и кумбара. Али је ипак увек био подељен на Горњи и Доњи Град. Горњи Град подиже се на стени, над зидинама Доњег, које заплускује Сава са западне, а Дунав са северне стране...

Савијајући око Београдског Града лађа је наша пловила између Ратног Острва и северне стране градске.

Данашњи облик Београдског Града заостао је од Турака; али су га они само поправили и доградили за добивши га од Аустријанаца. За време Турака био је начичкан већим бројем кућерака, амама и џамија... У раније доба зидови и бедеми његови беху друкчије распоређени; друкчији му изглед даваху зграде и куле његове... Најпре је удешаван за одбрану против хлад-

Како је величанствен изглед, који путнику даје та страна овог чудноватог града! . . . Како се стрмо и гордо уздижу зидине његове! . . .

Зидине Горњег Града и Сахат Кула.

Ч. Кушевић.

Друга Мушка Гимназија и „Политика“.

Широка платна с отворима и мазгалама; огромни бедеми у облику квадратних зарубљених пирамида, на којима зјапе топовске чељусти; камене стражаре, које у одређеним размацима висе на рогљевима зидова као какви голубарници; велике касарне, црква Ружица, кула Небојша; степенице, галерије и зидови што се ломе у шик-цак, те, пењући се, везују доњи део града с горњим; а на висини, на врху целе те групе, на мрком и огромном стењу, обраслом погдегде маховином и шибљем, налази се зараван Горњег Града!...

Трећа Мушка Гимназија.

Некакав хладан, језовит, па ипак величанствен утисак остављају на посматрача ове грдосије од зидина и стена! Оне му нехотице изазивају успомене из прошлости њихове. У мислима његовим, у његовој уобразиљи, ређају се слике и призори оних ужасних и страховитих драма, које се вековима одиграваху у тим зидинама и око њих...

Време лети и слике се брзо мењају. Жудан поглед пада Србину на слике из српске прошлости. Али оне су већином грозне; с њих му, у болу и уздаху, скреће поглед... Кроз ратне звуке труба и рику топова чини му се као да чује јауке и запомагања оних мученика,

који труну по казаматима и на дну градских кула „где-но
гмижу змије и акрепи“... На бедемима гледа ужасну
слику: на кољу набивене жртве, где мученички испуштају
душу своју за слободу рода српског!...

Београдска Задруга.

Југословенска Банка.

Ну за овим грозним сликама ено и ведријих, радоснијих! На једној: храбри лавови српски јуначки јуришају на ове тврде зидине, с којих им се смрт шаље; на другој пак исписано је светлим словима „Ослобођење Београда“. Чини нам се, да кроз јутарњу тмину гледамо мрачне слике српских бораца, како се нечујно прикрадају шанчевима, што опасују град. Срце се у нама следило од опасности, у коју су пошли. И гле! На висини средњег шанца засија некаква црвена светлост те обасја дичну слику храброга Чарапића с ножем у руци. Чисто га чујемо, како звонким гласом узвикује својима: „За мнош, браћо!“... Несрећно тане, које га баш у том тренутку згоди, не задржа његове јуначне другове; они извршише велико дело и — на врху шанца, на једном великом турском топу, Чамџија пева победну песму!...

Београд је пао у српске руке!...

Јадранско-Подунавска Банка.

Сузе радости, сузе необичног одушевљења, готове су да потеку свакоме Србину, кад чита ове листове наше Историје, ову јуначку и циновску борбу за слободу лепе отаџбине Србинове...

Али ко би испричао сва јуначка дела, као и сва она недела и зверства, која се збише у мрким зидинама Београдског Града! Ове су зидине пуне тајанствене историје, нечувених мука и ужаса! Слобода и ропство, крст и полумесец, наизменице су њима господарили, а несрећни народ српски патио је и страдао стотинама година не само од завојевача него и од бранилаца...

Шта ли пише у књизи судбине ових мрких, толиком крвљу попрсканих зидина? Да ли је њихова ужасна улога одиграна, или им се спрема будућност онако исто страшна, каква им је била прошлост?...

БЕОГРАДСКИ ГРАД И ЊЕГОВЕ ЗНАМЕНИТОСТИ.

Београд је најкрвавији камен на свеколиком ратишту Европе; он је најсјајнији лист у турској Историји.

Са Топчилерске Реке.

Ч. Кушевџић.

Тим речима обележена је сва важност Београда ; у њима је историја његова. Београд је доиста најкрвавији ратни камен, о који су се увек разбивали страшни гро-

Конак Кнеза Милоша у Топчидеру.

Ч. Кушевић.

Развалине Порчина Града на врху Авале.

Ч. Кушевић.

мови; он је раскрсница светских путева и гранични камен Западу и Истоку; он је поприште многобројних судбоносних догађаја.

Дивље навале, страховити и кржави бојеви, који су се око Београда вечито водили, уништили су многе и најдрагоценије споменике славе и величине господара његових, а дуготрајне и честе опсаде рушиле су град до темеља. Страховита ватра топовска палила је барутане и магацине производећи ужасне пожаре и експлозије, од којих су се пенушили Сава и Дунав. Нови освајачи уништавали су творевине дотадашњих господара. Мухамеданци су претварали цркве у џамије, а Хришћани џамије у цркве. Многе знаменитости уништило је и само време, а многе су и разнесене. Најзад је град претрпео много и од самих својих господара, који су га често преправљали према потребама и захтевима ратне вештине.

Ч. Кушевић.

Кућа Планиског Друштва на Авали.

Па ипак и ако Београд не красе многобројни споменици прошлости он спада у најзнатнија места на Земљи. Он је био позорница огромној и крвавој историјској драми; њему је судбина доделила, да се толико пута купа у крви људској и да толике жртве прими на себе!...

Њега је удес бацао из руку једних у руке других. Под његовим зидинама остављали су своје кости толики народи. Он је огромно гробље хришћанско, мухамеданско, па и многобожачко!...

Споменик Незнаком Јунаку на Авали,

Ч. Кушевћ.

Авала гледана из села Пиносаве.

Ч. Кушевћ.

И на том светом месту, освештаном потоцима крви људске, данас је престоница ускрсле Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца. А град, тај седи грешник, чији су бедеми у коров зарасли, с којих више не зјапе страховите топовске чељусти, остао је да и даље размишља о својој судбини... Седи Београд одмара данас своје уморне кости, јер су у њему господари они, које је он тако жељно очекивао...

А Сава и Дунав, ти стари знанци његови, који су се често пенушили и крвавили од громовне хуке и урнебеса око њега, у чијим су недрима небројени гробови, испирају и данас поцрнеле зидине градске носећи собом у вечити заборав увенчану славу гордога града...

Па хајде, да се упутимо у ту знамениту београдску тврђаву, да разгледамо њене знаменитости, које су се до данас одржале!

Главни је улаз у Горњи Град с јужне стране, са Калемегдана, кроз Стамбол-Капију. Ова је капија у спољашњем бедуму, који су подигли Аустријанци. На другом бедуму, који је иза овог подигнут на римским темељима, диже се градска Сахат-Кула, испод које је такође капија.

С источне стране улази се у Горњи Град кроз троструку Зиндан-Капију. Овде су управо три капије једна позади друге. На средњој су с обеју страна куле, које су јој служиле за одбрану; њих су Турци претворили у тамнице. Више ове капије још и данас виси један ланац, о који је, за време Турака, била обешена секира, без сумње као знак тамнице. Прошавши кроз ову капију долази се до раскрснице, одакле се одваја пут за Доњи Град кроз нарочиту капију. Одатле мало на више је трећа капија; и она има куле с обеју страна. Овај део града с капијама и кулама чини тајанствен и величанствен утисак на посматрача, који се овде и нехотице мора мислима пренети у прошлост.

Са дунавске стране је улаз у Доњи Град кроз Виндин-Капију, а сем тога и кроз Дунав-Капију, која има два отвора. Осим њих везу с водом одржавале су још две капије у бедуму према Дунаву.

Са савске стране, одмах испод калемегданског брега, улази се у Доњи Град кроз троструку Сава-Капију.

Прошавши кроз Стамбол-Капију путник ће одмах с десне стране видети кућицу у којој је гроб неке Туркиње девојке, турске светитељке. Насред града, у данашњем парку, у једној округлој кућици, која је позната под именом Тулбе, почива несрећни велики везир турски Кара-Мустафа, који је овде удављен свиленим гајтаном због пораза његове војске под Бечом 1683. године.

На ивици, која одваја Горњи Град од Доњег, диже се велика зграда у којој је сад наш Главни Генералштаб. Пред зградом је засађен леп парк, из кога је диван изглед: уза Саву до плавога Цера, преко Саве до српске Фрушке Горе, преко Дунава и баровитих равница банатских до Ердељских Планина, и далеко низ тихи Дунав...

У близини ове зграде налази се чувени Римски Бунар, који су саградили Аустријанци, кад су приступили преправци старога града. Бунар је дубок преко 70 метара. Из њега се служила водом посада, кад јој је непријатељ закратио воду са других страна. До водене површине, која је у истој висини са савском, силази се низ 214 степеница... Одмах над самим бунаром је кружна зграда, у којој је смештен Војни Музеј са војничким драгоценостима од најстарије српске прошлости до данас.

Силазећи из Горњег Града у Доњи наићи ћемо у једној руни цркву Ружицу, која је некад била барутни магацин. Народ држи, да је то она црква Ружица, која се помиње у народним песмама. Одмах је до ње, с леве стране, капела до половине у земљи; ту извире нека лековита вода, коју зову Водница.

Испод самог брега налазило се у Доњем Граду купатило „амам“, где је некад била барутана. У десно је осамљена, од самог камена вештачки начињена Карлова Капија, која је подигнута у част цара Карла VI. Ова је капија била везана зидом са Горњим Градом и кулом Небојшом, која се налази уз бедем у десно од ове капије. Ову су кулу подигли Грци или Римљани. Она се помиње у нашим народним песмама и спада у најстарије и најдрагоценије споменике београдске тврђаве. Толико векова гледа она страховите буре, толико векова облећу око ње разна чуда, па ипак је готово иста онаква каква је била од како је саграђена. Кула Небојша је, тако

рећи, живи сведок скоро целокупне Историје Београда! Она је у раније доба служила као кула мотриља. У њеном подножју била је лука за ратне бродове и шајке. Доцније пак Турци су је претворили у тамницу, у којој цароваху страха и смрт...

КАЛЕМЕГДАН.

— СРЕТА Ј. СТОЈКОВИЋ. —

Северни део Београда завршује се шумовитим Калемегданом и зидинама Београдског Града.

Отиснувши се од савске обале са пристаништа лађа је наша пловила, пут Радујевца, према Калемегдану, који се на стеновитом подножју високо уздизао над нама. Зелене липе и багенови његовог крајњег шеталишта промицаху испред наших очију. То је она широка и лепа стаза, која навек понајвише примамљује посетиоце овог лепог парка. С ње је заиста изванредно леп изглед на Саву и Дунав, на Земун, Срем и Фрушку Гору његову... Још су се Турци на том месту најрадије одмарали, уживајући у лепим изгледима његовим, размишљајући и сањајући о моћи и величини своје царевине, о рају и рајском блаженству, које очекује правоверне... Они су га и назвали Фићир Баир, т. ј. брег за размишљање.

Гледајући на Калемегдан у нама се буђаху пријатне успомене, које имамо с вечерњих шетњи по његовим лепим стазама, засађеним цвећем, шибљем и дрвећем. Али то, данас тако пријатно, тако дивно место за шетњу и одмор Београђана, има своју ружну, своју крваву прошлост. Свака је стопа његове земље крвљу обливена! Колико се ту разних народа сатирало отимајући се о зидине градске! Колико ли је ту само српских глава пало, колико ли је јуначких синова српских на коцу испустило своју душу!... Кожа се јежи и коса уздиже при самој помисли на крвава недела, која се на Калемегдану збише! То су грозе, које су сваком Србину још добро познате; то су оне страхоте и ужаси из којих је поникла слобода Србинова...

Али сем крвавих догађаја, којима је препуна Историја овога места, оно има и других пригода, које су важне за повесницу наше државе. На њему су извршиване многе свечаности, читани царски хати и фермани. На њему је Кнез Михаило примио из турских руку кључеве од градова. На њему је последњих дана захвално Српство подигло видне споменике свога признања: великану српске филологије Ђури Даничићу, неумрлим песницима Ђури Јакшићу, Војиславу Илићу и Јовану Суботићу и учитељском добротвору Јовану Гавриловићу. Пред главним пак улазом на Калемегдан подиже се леп споменик народног просветитеља Доситија Обрадовића.

А ти, драги читаоче, кад будеш ходао по мирисавим стазама овог лепог парка, кад будеш посматрао ове камене споменике захвалних потомака, сети се оних крвавих жртава, које на том месту живе своје дадоше за твоју слободу; сети се оних див-јунака српских, који циновском борбом задивише свет; сети се, да захвално Српство још никаквим видним знаком није овековечило спомен она два великана, који су ускрсли слободу ове лепе земље српске — спомен Карађорђа и Милоша!

ПОМРАЧЕНИ БЕОГРАД.

— ИСИДОРА СЕКУЛИЋЕВА. —

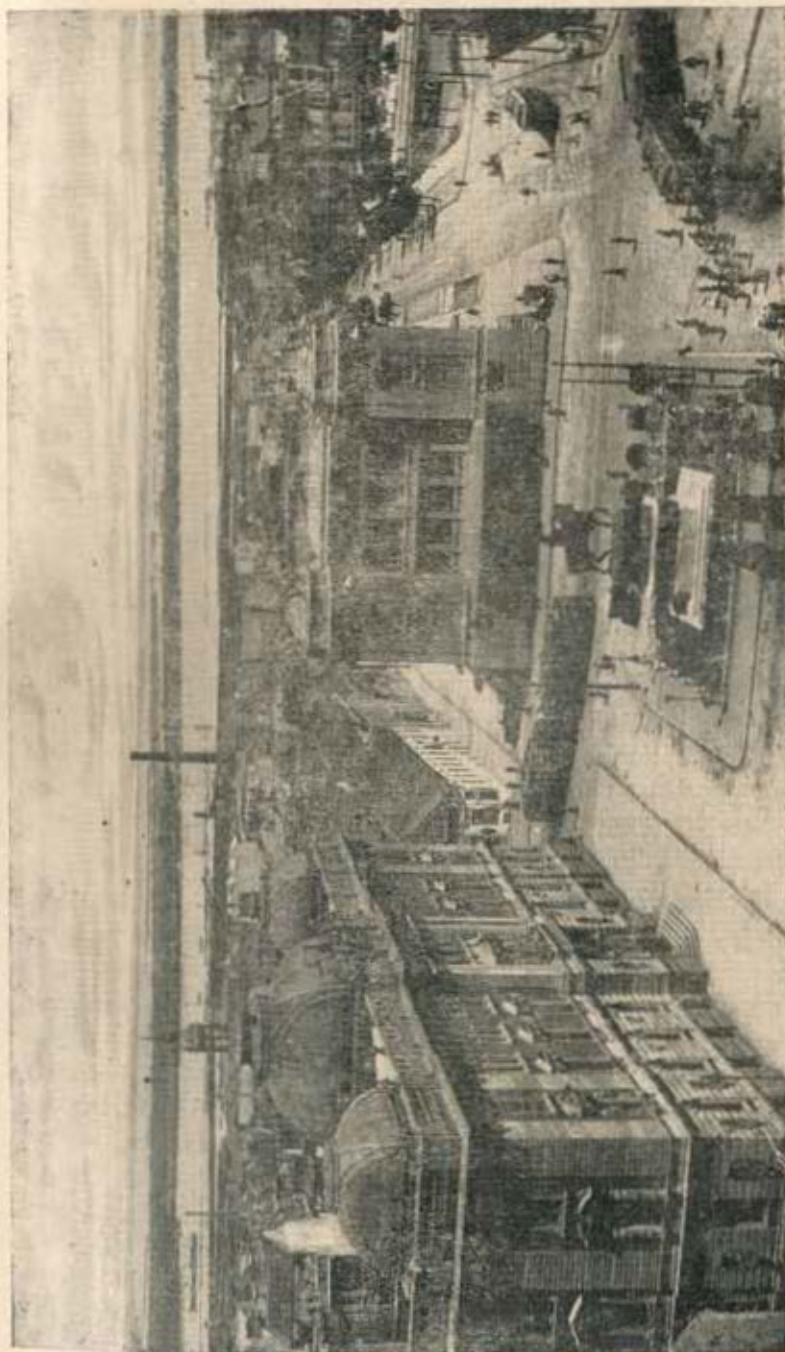
То је било као помрачење Сунца. Пре тога, Београд је достигао пуну зрелост и светлост, имао сву важност и моћ, и одједаред, стао је падати сумрак, а усред сумрака, свако је уочио тај тренутак, пала је тама, нагло, као неки црни нож. И предвојила нас. Једни су бежали у даљину где се назирао обасјани ваздух, други су остали крај своје црне звезде, да сачекају да помрачење прође.

Тама се упила у сваку честицу светлила на лицу Београда; и као огромна црна звезда пловио нам је Београд над главама неколико година.

Кад један народ буде прегажан и смрвљен, настане нешто као преисторијско доба. Безимене гомиле тетурају се, гледају се бедне, без иједне мисли. Свуд хаос; моћи

Ч Кушевћ.

Поглед на Дунав са зграде Руског Цара.

будућег живота још скривене. На дубинама расте неразумна зелена трава. У нама су живели инстинкти преисторијски : трошили смо земљану грудицу међу прстима, и прорицали.

У хаосу је било пуно свиња и брашна, а завојевачи оградиле канале земаљских блага и почеше се преједати, дебљати и млитавити. А ми записмо жиле и живљамо од своје крви.

Зима 1917. је била страховито хладна. Ипак људи долазе и одлазе, брзају ситним корацима као мишеви који су украли грумичак хране. Иначе нико нема никаква посла. И кад им то дође до свести, загризе их у души срам и позавидеше окупаторима што знају зашто су изишли. Варка несрећних људи, уосталом. Окупатори ни 1916. нису имали никаква посла у Београду. Требало је да им у Београду поживи и потраје слава. Па није могла. Помрачило се Сунце над тим комадом земље, па је слава била тамна. Велика црна звезда бацила је своју велику сенку на све.

Бивало је понекад, као из старе земљане кадионице која мирише и кад је хладна и празна, да заструји с краја на крај вароши мирис нечег рођеног и светог. Нама је годио, странцима није. Они би тада пуштали колоне моторних точкова са дугачким реповима од смрдљива гаса, да растерају непријатан мирис.

У пролеће, видесмо, обрађује се опет земља, саде баште, раскрчује рит. На много места се зелени, али су и многа места сува, црна и пуста. Читамо у немачким новинама да су у окупираној Белгији ровови зарасли, да плуг преко њих оре, да је земља све заборавила. Београдска околина не заборавља. Све раздерано. У трњаку пуно жица. Угљенисане круне дрвећа не пролиставају. Баште не успевају, биљке као да у земљу расту. Телад и ждребад мањкавају. Енергије и материје окренуле све у земљу... Било је и веселијих дана. По манешким авлијама какоћу кокошке, по нашим зује мушице и бубе; али, не играју се деца. Туђа деца не излазе сама, наша деца немају ни псето за играчку. Пси су престрављени. Нудите им парче хлеба, а они мисле да је камен или револвер па скиче и беже.

Једаред, у мају идемо уз брдо у виноград, да посетимо туберкулозне. Сунце нас разгрејава. Буди чежњу за лепотом и срећом. Уздахнемо, с неповерењем гледамо у Небо. Оно блиста, заслепљује. А ми бледимо изнутра, и идемо даље. Кад смо се враћали, пролазили смо једном брдовитом улицом. Неки коњи вуку нешто тешко, и дремају у ходу. Удара их и псује војник. Животиње се трзају под ударцима као да им се кичма пребија. Једна кућа. Партер. Прозор искинут: унутра црвен тапет, у подеротинама клупчета паучине; у златним оквирима слике младих официра, и портре даме; огледало разбијено, и свако парче блиста у стотину зрака. Где су домаћини? Један је пао пред Битољем; други је, пред сами слом, остао у Јарку, мајка је у Паризу... И капија је оборена. Стражњи део куће нагорео. У дворишту изломљене ствари, кржаве крпе, стара писма, расквашен у блату мундир коњичког официра. Над свима тим стварима згуснула се тишина... Требало је довести оне који су тако волели да говоре о музици граната, да мало слушају и ову тишину.

Ноћу је град мртав. У девет је поноћ, мук, нигде ни дете да заплаче. Једна патрола на бициклима, час клизи, час се по калдрми треска. Пролазе неколико немачких официра. Стоје, загледају, вребају. Понеке ноћи се чују шумови. Некад и узвици и јаукања. Али нико не промаља главу. Срца се стврднула. Научили смо да све не значи ништа. Сутра ће можда наићи аероплан који није објављен, па ће настати пуцњава и трк војника. Научили смо да и то не значи ништа. У инертном животу тупи све. Устају само сећања. У нама устају сећања из најдавније историје. Видимо, у слојевима, векове својих предака. Наши су, црни су и јадовни су, и векови и претци. Видимо и под земљу. Воде наше, као сребрне жице, растичу се на све стране, и на сваком бистром извору ромињају исто. Видимо и у будућност, и знамо где ће гранути. Гледамо горе у црну звезду.

Вече. Хоће зима. Кошава дува као хала, на раскршћу пред Старим Гробљем. Урла, обара што дохвати, тресе окупацију. Откинула је нешто на горњој тераси наше куће. Јурнусмо горе. Пала врата и неколико ци-

гаља. Излази Месец. Дрхти као да се боји и он да ће га ветар откинути. Бео је. Сав сјај пребледео као креда. Негде удара добош. Неки људи на улици тапкају као лопови. И ми идемо на прстима, ма да смо на крову изнад другог спрата. Силазимо доле шаптавим кораком. Кошава је друго нешто оборила на тераси. Седимо у помрчини. Уздише се, климају главе, одмахује се рукама, нешто мрмља. Заспи се најзад, од умора и толиких шекспирових, историјских клетви.

И онда тонемо као што човек тоне у молитву. И као што се у молитви види Бог персонификован, тако ми видимо Београд. Видимо му груди, руке, чело, очи. Видимо га забринута и добра, као Бога што видимо. И зовемо га и молимо. А кад нам се сукобе очи, Београд, као Бог, сакрива крупне капље зноја.

Ујутро, Немци пролазе у дугим колонама ка Солунском Фронту. Вуку нове новцате топове, који још нису ждерали људску крв. Недеља је. Радујемо јој се. Све смо сиромашнији. Постали смо идеалисти. Верујемо у Бога, у слободу, правду.

Старо, Марково Гробље. Посекли су дрвета. Стабла попадала, а гране се још повијају, оне још ништа не знају. На сваком гробу седи по један војник и звижди. Разговарају, жагоре, вијају се, па се онда разилазе. Њима је ручак, а нама је подне. Црна звезда је у зениту. Плови у облацима, који се вију око ње као скути. У тим скутима, кас у Божјем крилу земни шар, шар Србије. Видимо села и варошице, зовемо их по имену, идемо погледом по друмовима, дугим, дугим. А крај друмова све мали бели крстићи, и као мале овчице иду за нашим погледом мали бели крстићи. Одједаред, негде на југу шара бљесну црвено, као снап крвавих ножева, и на црној звезди плану прва варница, и светлост паде и пољуби нас у темена... О, тај пољубац, никад га нико неће таквог доживети! Отаџбина је била овде, под црном звездом, а емиграција је била провинција отаџбине.

ОКОЛИНА БЕОГРАДА.

— ПЕРА ТОДОРОВИЋ. —

Београд има дивну околину. Први укупан утисак јако подсећа на Напуљ. Исти амфитеатрални положај

вароши. На истоку исто тако висок брег, који привлачи пажњу гледаоца: тамо зажарени и у дим увијени Везув, овде китњаста и зелена Авала. Исти опширан видик: тамо отворено бескрајно море, овде недогледне банатске равни поплављене водом разливена Дунава, докле год око може догледати.

Природа је за Београд врло много учинила. Његов диван положај и његова красна околина стављају га у ред, по положају, најлепших градова европских. Слободно, без прегоњења, можемо рећи, да на прузи од Лондона до Цариграда нема ниједнога града, који би се по лепоти положаја могао мерити с Београдом.

Целокупан изглед Београда и његова пространа видика најбоље се даје прегледати с Калемегдана, са два широка шеталишта, од којих је једно према Сави на Фићир Баиру, а друго према Дунаву крај самих зидина градских. Са та два шеталишта виде се, на ведром дану, далеке подринске планине на југозападу, а на другој страни назиру се у огромној даљини врхови Сибињских Карпата. Лепоту овога погледа мучно је описати. То треба видети и осетити...

Југозападно од Београда ниже се ред китњастих брежуљака прекријених зеленим градинама и укусним кућама. То су топчидерски брежуљци, који се како коју годину све више пуне летњиковцима богатијег београдског света. Између њих тече мала Топчидерска Река, која се одмах више Београда улива у Саву. Мала, али веома плодна, долиница ове речице зове се Топчидер; она изгледа као какав катао заклоњен са свију страна зеленим брежуљцима. То је данас најомиљенији теверич Београђана. Ту се у празничне дане стиче стотинама људи, да у сеновитим гајевима топчидерским пријатно проведу жарки летњи дан. Ту је простран и леп парк, за који је природа учинила много, а људска вредноћа и умешност имају да учине још више.

Топчидер је државно имање, које у неку руку има да служи као угледно добро. У њему је велика стаклара за цвеће и завод за малолетне осуђенике, а ту је и негдашњи летњиковац Кнеза Милоша. Топчидер је прва железничка станица на прузи Београд—Ниш.

Одмах над топчидерским долем диже се шумовит вис, густо обрастао сваковрсном гором, у којој тек метимике има понеки пропланак. Сав тај вис ограђен је високим плотом. Он се зове Кошутњак стога, што се на њему негују читава стада питомих кошута и срна. Кошутњак има лепу хладну воду, која примамљује посетиоце. И он је као Топчидер пријатно место за излете Београђана.

Путујући железницом даље од Топчидера, на деветом километру од Београда, налази се у шумовитом склопу манастир Раковица. За Београђане је и он, као и Топчидер, удесно место за летње излете. Ту су гробови неких српских јунака, који су изгинули при освојењу Београда 1806. године.

На јужној страни, више шумовитих кошутњачких брежуљака, диже се го, непошумљен избрежак, на коме је лепа пространа зараван. То је Бањичко Брдо, на коме преко лета махом борави сва београдска војска.

Југоисточно од Београда, за десетак километара у ваздушној линији, диже се поносно и величанствено планина Авала, која стоји над српском престоницом као какав непомичан вековни стражар и ванредно улепшава видик београдски. Авала је купаста облика, сва је обрасла младом шумом, а на врху има развалине старог града, које се из Београда чак и голим оком лепо виде. Пре Турака Авала се звала Жрнов и била је замак српских племића. Турци су је освојили много пре Београда и истакли је као предстражу, одакле су веома често на-сртали на београдску тврђаву и пустошили околину. У Авали је раније био мајдан живе. Многобројни пак трагови, путем к Авали и по свој њеној околини, показују да је ту у старо доба била јако развијена рударска радиност. Вредноћом и прегоаштвом Авала може постати најомиљенији теверич не само Београду него и много даљој околини, јер је поглед с ње величанствен и љупи дражи.

На североисточној страни Београда, крај самог Дунава, пружа се лепа удолица, која је сада доста запуштена и покривена градинама, но која је у пређашња времена изгледала сасвим друкчије. То је најпитомији део престонице; ту воће прво цвета; ту се снегови нај-

пре отопе. За време Турака ту су били красни воћњаци и вртови пуни зеленила, мириса и тица певачица, са чега је ова доља и добила мио назив Славујев До. Туда су се некад ширили многобројни турски летњиковци, а удесни засеци у обали водили су к Дунаву, где је сама природа створила купатила, згодне затоне, патосане красним шареним шљунком. Време је све то збрисало, а зао удес као да је хотимице ставио у непосредну близину ове лепе доље једно мрачно место и једно страшно име. То је Карабурма. Над самим Славујевим Долем уздиже се та гола и каменита урвина, где се раније вршило стрељање осуђеника.

ПОКРАЈ СМЕДЕРЕВА.

— АНДРА ГАВРИЛОВИЋ, —

Српски пароброд, који носи име моћног владоца словенског, цара Николе, грабио је да стигне до оног растопљеног злата, што позлаћиваше глатку површину силнога Дунава, у коме се купаху зраци жаркога, сада већ на заходу, Сунца. Десно и лево разливена површина водена одводи поглед у бескрајност, јер је Дунав одавно прешао своје обале и потопио равна поља српска.

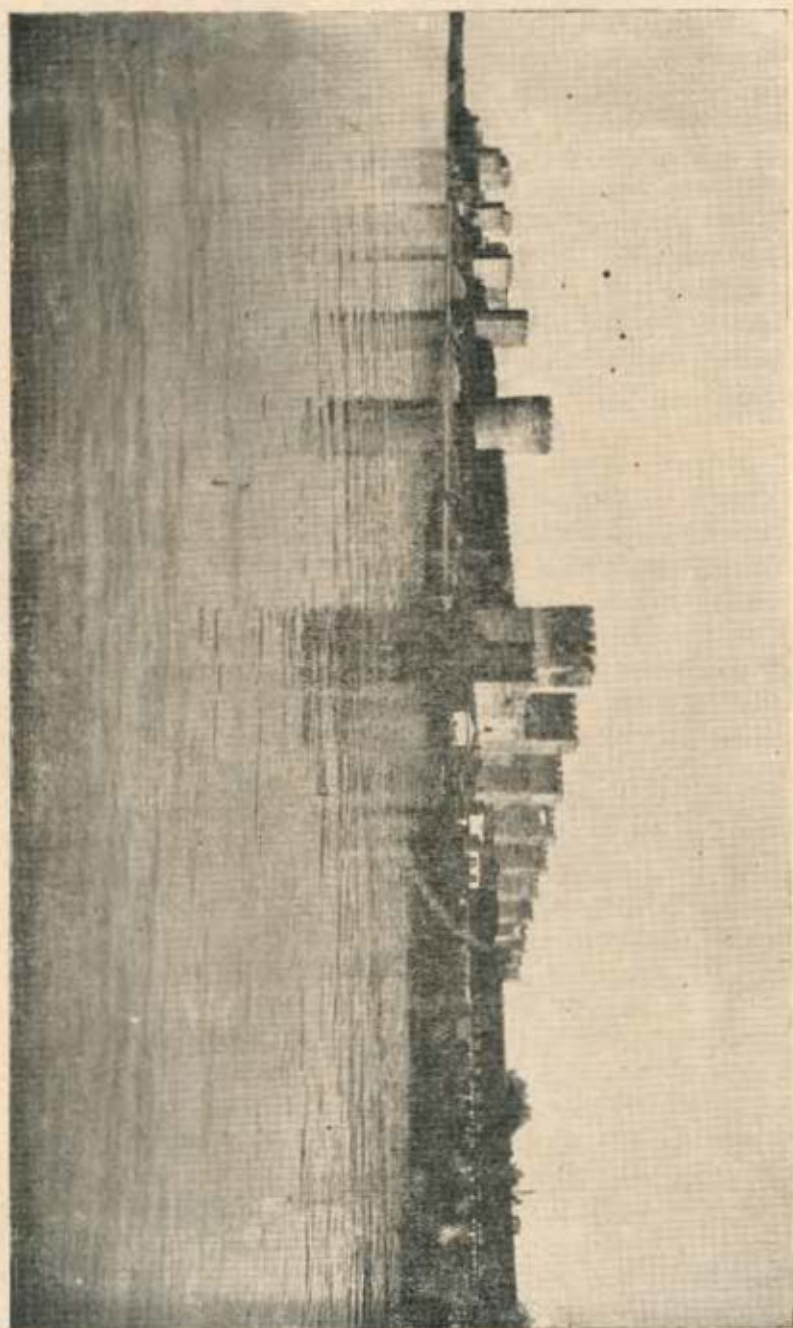
Пароброд је победоносно продирао уз Дунав, враћајући се Београду, а наше се весело друштво радо користило уживањем у новим и разноврсним сликама, које нам непрестано излажаху пред очи.

У тихом предвечерју, на таквом воденом покривачу, тихо пловљење брода обећаваше нам опет нову слику: из Дунава поче ницати историјски град смедеревски с лепим кулама својим. Као у каквој чаробној причи фантастичнога Истока подизаху се сваког тренутка градска платна све више из воде, чисто цедећи се над њом.

Гледајући ово мило место, обасјано последњим сјајем Сунца на заходу, како се из водене просторије ствара пред нама нагло и живо, гледали смо за тренутак-два слику стварања коралских острва тамо далеко — на пучини морској. А што око види то душа одмах прихвата и у њој се, покренутој таквим опажањем, брзо и лако отварају и стари и нови светови, невидљиви, нечувени па ипак добро знани — у машти...

Смерепецки I паг.

Ч. Купевић.

Годоминско Поље, које је записао стари летописац, а опевао гуслар српски, притиснуо је Дунав силом својом онако, као што је некада, такође неодољива бујица друкчије снаге, газила травне просторије његове. На Годомину је у последњим данима старе српске државе за навек угаснуло Сунце многим и Хришћанину и Мухамеданцу у љутој борби, која се водила између два света...

Али нам брод не да дуго мислити о славном и тужном Годомину, јер нас брзином својом већ проноси поред самога града, у коме је издахнула стара слобода српска онако као што се Сунце спрема сада, да за који тренутак зађе и утрне за врхове кула његових.

Лепа једна сапутница наша, наслоњена на ограду брода, гледајући у витке куле на градском платну, угледа код града једну другу своју — али другу из петнаестог века. Смето бар то закључити по оним стиховима народне песме, које она звонким и умилним гласом својим као у пола за себе изговараше:

Тужила девојка на Ђурђеви врати,
Тужила се јадна Ђурђу господару:
Твоје ми војводе башту похараше,
Башту похараше, руже потргаше...

Без ласкања, ови стихови тецијаху с усана њених тако чаробно, да нам се чинило да гледамо, како се ситан бисер круни и зрно за зрном пада у дунавске вале...

Ко зна какве и колике тајне умеју причати ови студени зидови Ђурђевога града, али им ми данас не разумемо збора! Све што је било лепше и милије превидео је стари летописац; романтичан живот остаде тек само у бајкама и скаскама, па су нам и оне већ чудне, неразумљиве и загонетне!

Мисао нас одводи на мучне дане и прилике, кад је зидана ова тврђава: „кад Јерина Смедерево гради“, „кад позлаћује куле и пенцере“, кад се због тога стадоше одметати у хајдуке... У мислима гледамо онај тужан дан, кад је из Смедерева изведена мезимица седога деспота да буде љуба султанова — да постане султанка Мара... Сећамо се и трагичне судбине деспотова првенца Гргура, који је с храбром српском војском дуго одолевао нападима турским, али се најзад морао предати измучен

борбсм и глађу. И лепи Гргур постаде роб, последњи пут баџи поглед на мило Смедерево, па оде у сужањство, из кога се без очњег вида вратио родбини својој... Много је туге и бола било у новој столици државног остатка српског, у тужноме Смедереву, несрећног деспота Ђурђа...

Пароброд пође даље остављајући ово љупко и успомена пуно место.

Сумрак се хватао. Небом се гоњаху облаци, ветар се подиже, а и по која кап кише промицаше. Олујина започе...

На обали нашој у правилном и дугом реду врстају се зеленилом богате врбе, сада готово до половине водом потопљене. Пароброд пролажаше поред њих. Кроз окно се могла видети необична прилика. Покренуте ветром врбе се савијаху и у целини и у појединостима: свака гранчица дрхташе и за себе и у складу са својом круном, свака се круна нијаше сама и опет у вези с онима до себе, а све скупа бејаше слика узбуђене гомиле народа, који се у страху крсти и моли Богу...

Небо се исплакало, а Месец нам светли при уласку у Београд.

„Београде, мој бели лабуре!“...

ПУТ У ГОРЊАК.

— Т. РАДИВОЈЕВИЋ. —

Благотворни зраци мајскога Сунца још се нису пробили кроз јутарњу румен небесну, а ми сви већ бејасмо на ногама. Наше је нестрпљење било оправдано, јер смо данас имали да посматрамо једну од најређих природних лепота у Србији. Пут нас је водио кроз Горњачку Клисуру, а циљ нам је био манастир Горњак.

Сама помисао на то, да ћемо вечерас наћи уточишта у тихим одајама ове скромне задужбине Лаза-реве; да ћемо се смерно помолити Богу пред олтаром, на коме се никад није загасио огањ слободе српске; да ћемо наћи телу одмора, а души крепости, на једном од оних склоништа и зборишта на коме се за време ропства нашег одржао спомен о слави и величини српској; да ћемо се на том источнику правде и милосрђа, напо-

А. Лукјанић.
Окружно здање у Пожаревцу.

А. Лукјанић.
Манастир Витовница код Петровца, на Млави.

јени духом истине и родољубља, заветовати, да крвљу својом откупимо слободу своје браће, која још у ропству цвиле — сама помисао на све то учинила је, да жудно очекивасмо тренутак поласка.

Оставивши Пожаревац с његовим добро уређеним музејом за старине из околине римског Виминацијума и с лепим спомеником Кнеза Милоша, попесмо се на планинску косу Сопот, која раставља питома Поморавље од плоднога Стига. Освежени дивним зеленилом грозних винограда, који покривају стране ове ниске узвишице и чине диван украс овог и иначе лепог земљишта, ми се заустависмо, да се с висине нагледамо лепота наше отаџбине.

А Лукјанић.

Гимназија у Пожаревцу.

Поглед нам је на север прелетао преко равнога Баната зауставивши се у магловитој даљини на крајњим огранцима Банатских Планина; на југу сагледасмо Црни Врх; на западу нам се указа нејасна слика планинског венца, који се од Рудника упутио поносноме Београду; а на југоистоку поглед нам се задржао на сиво-мрком

стењу Вукана и Жежеца, који бране улазак у Горњачку Клисуру. Пред нама се указа бујна Млава вијугајући кроз равни Стиг као преко каквог застирача „од зелене траве и свакаке шаре“, са кога нам тихи поветарац доношаше мирис шарена цвећа и напредних усева.

Тако пито-
ним пределом
возили смо се
уз Млаву, по
добро саграђе-
ном путу, све
до лепе варо-
шице Петров-
ца, где смо ру-
чали и одмори-
ли се. Прола-
зили смо кроз
богата стишка
села и што смо
се више при-
ближавали кли-
сури равница
је бивала све
ужа, а земљи-
ште све немир-
није. Свуд у-
наоколо поче-
ше се дизати
брежуљци и
брда, која се
наскоро проме-
тоше у читаву „гору од камена љута“...

А. Лујанаћ,

Црква у Пожаревцу.

Стигли смо у село Ждрело и одмах више њега угледамо живописан улаз у дивљачну клисуру; угледамо величанствене природне вратнице, што воде у чаробан храм, који је природа створила и оживела. Као куле светлиће, које с кршних обала морских показују пут смелим бродарима и опомињу их на места опасна за пловидбу, тако се и овде у Небо дижу Вукан и Жежевац. Они чувају приступ на дивље поприште, на коме се вековима борила циновска снага воде и таласа млав-

ских с тврдим кречњачким стенама голих кршева хо-мољских; они стоје овде као будни чувари тишине, која данас влада у клисури, пошто је река заморена, а планина побеђена. То је Браничевско Ждрело или улаз у Горњачку Клисуру...

А. Лукјанић.

Споменик изгинулим борцима у Светском Рату у Пожаревцу.

Исключисмо из кола, написмо се (студене воде с бистра извора Врбе, па се лагано и пешице упутисмо клисури...

Небо је било ведро. Сунце је својим жарким зрацима обасјавало клисурске стране, да нам их прикаже у свој њиховој наготи. На мах је завладала нема тишина, коју проламаху топот нашега хода и крици сурих орлова, што лебдијаху поврх голога крша. Занесени дивљим дра-

жима природе нисмо ни чули „хуку безбожних таласа“ млавских, нити смо осећали силину ветра, који нам је доносио поздрав од Горњака... Очи нам прелетаху с камена на камен, са стене на стену. Ми посматрасмо стрме, кршевите и голе стране клисурске, које се готово управно спуштају у Млаву и тако јој стешњавају долину, да се река једва провлачи између њих. Пред нама је била сама пустош. Нигде дрвета, нигде зеленила! Про-

лазећи кроз голо и мрко стење, у коме се гује и гуштери легу, а поврх којег само орлови свој пир пирују, изгледало нам је

„Као да је камен у љутини пук'о
И у пукот своју све живо повук'о!“...

Кроз те кршеве од стена, кроз ту дивљину од које нас језа подузимаше, пробија се Млава, која излазећи

из клисуре у равни Стиг по-
носно и с пре-
зрењем баца
свој последњи
поглед на по-
беђена против-
ника. А како
је њој било у
љутој борби са
тврдим стењем
може да осети
само онај, који
је чуо њено
хучно жуборе-
ње, што страш-
но одјекује по
клисури, те из-
гледа да Мла-
ва тужи, што
су је притисли
ти кршеви; мо-
же да схвати
само онај, који
је посматрају-
ћи је, где с
муком просеца
каменито срце
кречњачких
планина чуо,

А. Лукјанић.
Манастир Горњак у Горњачкој Клисури.

како гласно „мумла, јечи, стење“ и видео је, како „у муци тешкој прождире камење“...

И зар онда није било природно наше изненађење и чуђење, кад по стрменима око нас запазисмо руше-

вине многих старих тврђава, које су, као приковане за стене ових неприступачних кршева, као у ваздуху лебдећи, чувале некад своје господаре ; кад видесмо развалине Митрополије, где је по народном предању била негда стона црква браничевског владике ; кад угледасмо пусте зидине негдашње задужбине Лазарева — манастира Благовештења ; кад усред дивљега крша опазисмо пећину, у којој је, како се прича, Св. Сава провео неко време испосничким животом ? ! . . .

А. Лукјанић.

Из Горњачке Клисурае.

Развалине, које се пред нама ређаху једна за другом, овековечило је народно предање разним причама, али их је зуб времена јако оштетио. Оне су данас само бледи трагови сјајних споменика старе српске славе ; оне јасно указују на пролазност творевина и променљивост судбине људске . . .

Видели смо Стражу, једну од најлепших стена у целој клисури, која стоји као припета за клисурску страну. Прошли смо и поред „Тишине“, где нам је изгледало, да се Млава ни с места не миче, него да уморна од далека пута и тешке борбе кроз клисуру тражи одмора испод хладовитог дрвећа, које се сада овде онде

јавља по странама клисурским. Некад је, веле, Млава овде шумно хучала, али јој је благослов проклео српски Кнез Лазар. . .

Сунце је готово зажарило каменити пут, којим смо ишли. И ако смо били непрестано крај воде, и ако нам је планински ветар дувао у лице и расхлађивао ознојено чело, ипак смо у овом граду од камења осећали несносну врућину очекујући нестрпљиво, кад ће нам се ukazати слика манастирска. И после подужег пешачења, у једном склопу планин-

А. Лазар.

Сипари на левој обали Млаве код Горњака.

ском, поред саме Млаве, на њеној левој страни, угледамо мету свога пута. Пред нама се заблиста „бела кула на цркви Горњаку“, која нам је у сусрет

Раширила крила лабудова бела,
А белоћу снега на себе узела.

Ми јој похитасмо под милостиво окриље. . . И одједном одјекнуше нежни звуци њених звона, који се громко разлегаху по кршевима око манастира. То је давнашњи обичај, којим српски манастири дочекују своје миле госте. . .

Млава је весело жуборила. . . Звона су јасно брујала. . .

Тихо, побожно и са страхопоштовањем прекорачисмо праг ове скромне обитељи и уђосмо у свети храм, из кога до нас допираху мирис тамњана и умилни звуци побожних песама. . .

ПО СЛИВУ РЕКЕ ПЕКА.

— МИЛОРАД ЛУКОВИЋ. —

Из Смедерева смо пошли лађом 16. маја око 7 часова изјутра. На путу до Великог Градишта пратила нас је јака киша тако, да сам једва уграбио прилику, да по-

Ч. Кушевић.

Живи песак на Дунаву испод Рама.

кажем ученицима ушће Мораве и развалине старог римског градића Кулича, а од Рама до Великог Градишта показао сам им читава брда живог песка, који чини огромне штете земљораду становника око тих обала дунавских. У Велико Градиште стигли смо око 11 часова.

Манастир Нимник (срез рамски).

Митровић

Главна улица у В. Градишту.

Митровић.

Сутрадан изјутра кренули смо се колима за Кучево. Пут нас је водио насељеном долином доњег Пека, једним од најбогатијих крајева наше отаџбине. У овој се долини нижу велика села са пространим и лепим зиратним пољима, која су око Пека већином засејана кукурузом, а по брежуљцима стрмним житима.

Од села Сене печка се долина почиње доста нагло сужавати, док не пређе у живописну Кучевску Клисуру, кроз коју се као змија пробија Пек. Изнад саме реке дижу се стрме и високе главице обрасле јоргованом и другим ретким шумским дрвећем, а гдегде се помаља голо стење грубог кречњака, које даје овом пустом крају чаробан и суморан изглед.

Митровић.

Црква у Великом Градишту.

Тамо где је ова кривудава клисура најужа и одакле се помаља широка кучевска долина налази се чувени извор Потајница.

Сачекавши занимљиво пуњење и пражњење Потајнице заобиђосмо омању окуку око ње и уђосмо у кучевску долину, у којој одмах на излазу из клисуре опазисмо варошицу Кучево, где смо ручали и одморили се.

После ручка продужили смо пешице пут за Нересницу. Одморивши се у селу, испели смо се изнад њега на омање брежуљке, где видесмо трагове старих римских

Ч. Кушенић.

Залазак Сунца на Дунаву код В. Градишта.

* А. Лукјанић.

Нересница.

радова на испирању злата. Сутрадан смо отишли на један багер да разгледамо, како се врши испирање злата. Али тај посао не могасмо видети пошто је рад био обустављен због тројичких празника. Испирање врше данас четири багера, које покреће електрична снага доведена из села Раденке, удаљеног од Нереснице читавих 20 километара. Испирају се само алувијални наноси с једне и с друге стране Пека, а примарна лежишта злата не искоришћавају се, јер се тај посао не исплаћује. Злато се не испира потпуно чисто већ се оставља скоро пола процента ситног песка и тако се извози у Париз, где се потпуно прерађује.

А. Лукјанић.

Мајданпек.

Истог дана после подне отишли смо пешке у село Дубоку, које лежи североисточно од Нереснице на истоименој речици. Сваке године о Тројицама долази овде свет скоро из целог пожаревачког округа, да види чудну појаву падања у несвест тамошњег женског света. Ова је појава не само чудновата него и занимљива. Преко целе године оно женскиње, које болује од те, да је назовем, болести осећа се добро и здраво. Али кад наступи тројичка недеља болесна лица осећају да морају

падати у несвест целе недеље. Паданье бива независно од времена, у које долазе Св. Тројица. Лице које је једном пало, пада сваке године па ма где се десило. Стога ако је која девојка удата у другом селу мора доћи тих дана у Дубоку, да ту падне, јер би је иначе то задесило код куће.

За једно после подне видели смо преко педесет случајева падања. Пада не само женскиње средњих година него и старице, па чак и девојчице испод десет година. Кажу, да је то наследна болест, која прелази с матера на кћери, али, веле, има и таквих породица чије женскиње не пада у несвест.

Кад женска падне онда долазе т. зв. краљице, чија је дужност, да је певањем и разним покретима поврате у свесно стање. У краљице улазе три девојке, а њима се придружују три мушкарца, који могу бити и ожењени. Њих шесторо образују коло, које игра око оне-свешћене певајући неку песму, а мушкарци је преносе с места на место, док се не освести. Мештани тврде, да би болесница лежала у несвести неколико дана и на крају године морала би умрети, кад краљице не би певале...

19. маја отишли смо до Дубочке Пећине, која је удаљена три километра на север од села. Али у пећину нисмо могли дубоко заћи, јер се на сто метара од улаза налази велики циновски лонац, преко кога нисмо могли прећи...

После ручка кренусмо се колима за Благојев Камен. Доста рђав пут води све поред Пека кроз живописну клисуру. Околни су висови обрасли густом буковом шумом, која је испросецана већим или мањим пропланцима и пашњацима. Читава два сата путовали смо дубодолином између високих брда не наишавши на живу душу нити на какво насеље.

Кад смо ушли у област Благојева Камена и прешли на леву обалу Пека, пут нас је водио кроз густу букову шуму, која у нама изазва представе као да путујемо кроз тропске прашуме. На изласку из те чаробне шуме дођосмо на пропланак, на коме је подигнуто мало рударско насеље. То је Благојев Камен.

Одморивши се те ноћи отишли смо сутрадан, 20. маја, да разгледамо рударска окна. Ушли смо свега у једно, најближе и најбезопасније и одатле смо понели лепе примерке неколиких златоносних руда, јер је Благојевић Камен рудник злата, у коме су до сад вршени само претходни истражни радови...

Око два часа по подне кренусмо се пешке за Мајданпек. Чим се изиђе из атара Благојевог Камена печка се клисура проширује у омање поље покривено лепим ливадама. Пут иде тим пољем све до ушћа Малог Пека.

У Мајданпек смо приспели око шест часова, али смо га разгледали тек сутрадан. Рудник је својина српске државе са свима његовим зградама. Држава је до сад потрошила на њ око педесет милиона динара. Раније је сама копала и прерађивала руде, а доцније га је предала неком страном друштву.

Данас се ваде само пирити и извозе се поглавито у Румунију за справљање сумпорне киселине, а док је било уговорно стање пирит је извожен већином у Мађарску. И ако постоје савремене топионице за бакар, ипак је топљење бакра обустављено скоро две године. Изгледа да је томе разлог, што су бакарне руде већ исцрпене, те се тај посао не исплаћује.

Друштво је подигло ваздушну железницу од Мајданпека до Доњег Милановца, да би олакшало пренос материјала с једне и с друге стране. До сад је уложило око 7 милиона динара, али нема готово никакву ренту.

Сутрадан смо отишли да разгледамо мајдан. Прво смо се успели изнад топионице, где смо посматрали, како се пуне и шаљу вагони с пиритом и како се добија бакар цементом методом, на мокром путу, из воде, која има у себи доста раствора бакра сулфата. Одатле смо сишли у фабрику, где се прже руде и топи бакар, али како је рад обустављен могли смо разгледати само пећи, а не и топљење...

После ручка отпутовали смо колима за Доњи Милановац. Пут је водио кроз густу букову шуму и био је тако рђав, да смо морали ићи више пешице него на колима. У Доњем Милановцу преноћисмо, па смо се сутра изјутра кренули лађом натраг у Смедерево.

КРОЗ ЗВИЖД.

— ДИМИТРИЈЕ СТОЈАНОВИЋ. —

Зар се ниси толико пута пео на ово наше брдо ? Попнеш се тако на врх, а поглед ти се и нехотице пружа далеко. Часом прелетиш очима преко равнога Стига, па преко оних шумовитих брежуљака. А затим ? Затим ти се поглед заустави на оним далеким плавим планинама. Хтео би дубље да загледаш у плаветнило тих планина, али пуста магла, као густ вео, испречила се, те се кроз њу једва прозиру врхови, како парају високо и плаво Небо. И ти лепо осетиш, како те заносно привлачи плаветнило планинско... Чини ти се, да те планине скривају у свом плаветнилу заносне чари земаљске... И ти би полетео у то плаветнило, да видиш те чари. Али пусте ноге ни маћи ! А ти онда, тужан пустиш да ти дух блуди по незнаном стењу, по незнаним горама оних далеких крајева и планина.

Дошао је мај. Куд год погледаш, свуда зеленило и шаренило, свуда мирисно цвеће и зелена трава. До ушију ти допире цвркулт тица. И тебе обузме нека жеља да останеш у таквом крају, докле га се не наживаш. А после ? После да идеш даље, да се кршиш преко гудура и стења, не би ли видео и даљне чари. Ето с таквим осећањима кренусмо се у Звижд, у оне далеке планине, у оно заносно плаветнило.

Сунце је високо одскочило и просипа своје златане зраке по плодноме Стигу. Пружиле се грдне њиве, а на њима безброј копача. Начичкали се као мрави и раде. Кад је прошло подне ишли смо кроз Кучевску Клисуру. Доле Пек. Чујемо како жубори, кроз бистре таласе видимо му дно. И с једне и с друге стране стрменита брда. На њима гдегде густо цбуње, а све остало го камен. Ено онде на врх брда грдна стена. Само да је гурнеш сурвала би се, па да чуда учини. А баш уз стену води пут, па мислиш, сад ће преко тебе.

До Турије смо се возили, а одатле настависмо пешке до Звишке Потајнице. Ова је потајница обичан отвор у стени изнад пута, четврт часа пред Кучевом. Дошли смо у згодан тренутак. Вода је напунила базен и почела да опада. Ми се окуписмо око отвора. Вода је нагло опа-

дала. У једном тренутку чу се слаб шум налик на клокотање, али се одмах све умирило. Вода је и даље опадала. Наједном се чуло сасвим јасно клокотање. Изгледало је као да вода под земљом пада преко камена у дубину. Ово је клокотање трајало неколико секунди. Воде је међутим у базену нестало. После неког времена зачусмо опет јасно клокотање. Трајало је око једног минута. Одмах затим отрчасмо на другу страну пута, где опазисмо један поточић, у коме малочас није било воде. А сад? Из неколико пукотина у земљи извире бистра вода, која одмах ниже тих места утиче у Пек. Али ускоро затим нестало воде и у потоку.

Сутрадан после подне прошли смо кроз Кучево и дошли у село Кучајну. Ту смо вечерали и преноћили. Јутрос идемо у мајдан Кучајну. Пут се провлачи кроз густо цбуње, а свеж поветарац непрестано пирка. И када су планинске врхове обасјали пурпурни зраци Сунца на исходу, ми стигосмо у мајдан. Уђосмо у цев мајданску. У њој густ мрак као тесто, не види се ни прст пред оком. Ми упалисмо лампе, па без бриге. Али није баш тако. Морамо бити пажљиви. Овај ходник узан, а овде-онде по која велика бара. Истина да има дасака преко њих, али су оне узане, те морамо добро пазити, да не оде нога у блато. Али онај је ходник и много низак, а где-где стрчи оштар камен. Ако не пазимо, лупићемо главом о камен. Пошто смо прошли кроз неколико ходника и видели, где се копа олово и бакар, као и трагове негдашње римске рудокопње, изиђосмо из ових подземних просторија на бео дан.

Сунце прилично припекло, али тихи брдски поветарац расхлађује несносну врућину. Пођосмо даље, па преко брда и долина све дубље у стене. Око подне стигли смо пред Церемошњичку Пећину. На улазу у њу запалисмо лампе, које смо понели из мајдана Кучајне, па се упутисмо у тајанствене пећинске просторије. Бледа светлост пада свуд унаоколо. Ми погледасмо око себе. Били смо у засвођеној дворани од стена. Свуда око нас камен. Овде грдна јаруга, онде читав брег. Тамо се уздигли циновски стубови чак до пећинског тавана. Све то опазисмо само за тренутак. И једно Ао! оте нам се из груди. Прешли смо у други простор. И ту се на-

ђосмо у великој дворани. Јака светлост магнезијумова паде унаоколо. Нама чисто засенуше очи. За тренут видесмо величанствен приказ, за тренут опазисмо стотине разних фигура. Угледасмо грдне стене, шиљато камење, огромне јаруге, читава брда; видесмо сјајне престоле и људе; опазисмо нов свет и дивне слике минувше прошлости. И опет наста полутама. А кроз њу се једва назиру бледе стене и чује се, како велике водене капљице падају одозго на камење.

Већ се хватао мрак. Из мутног Неба тек што не кану киша. Свуд унаоколо дижу се планине и густе шуме. Све је мирно. Само што шушти густо лишће, и што доле хучи брзи Пек, чији се бистри таласи разбијају о стеновите стране корита. Ала тајанствено шуми та вода његова! Као да прича историју српске прошлости. Ето ту је, у овим горама, било толико српске нејачи и толико српских јунака. Туда су и Турци пролазили, клали нејач и борили се с горским царевима. Колико су само телеса, колико мртвих глава однели вали брзога Пека! Колико ли се пута мешао његов жубор с очајним јауком поробљених Срба и српске нејачи? Али је из њихове крви поникла слобода и народно уједињење.

Из Церемошње упутисмо се преко села Буковске за Нересницу, где смо преноћили. Ту смо видели багере, справе за испирање злата из песка, па смо затим колима продужили пут за Дубоку. Пошто смо разгледали чувену Дубочку Пећину упутили смо се пешке у Волују, а одатле смо стигли на Благојев Камен. Ту смо провели цео дан; улазили смо у поткопе рудника Св. Варваре; пели смо се на околна брда шумом обрасла; ишли смо уз Пек баш до оне стене, по којој се цео овај крај и зове Благојев Камен.

Петог дана пута спустисмо се са Благојева Камена преко Крста у Кучево, а одатле се сутрадан вратисмо у Пожаревац.

ДВЕ ПРИРОДНЕ РЕТКОСТИ У ЗВИЖДУ.

— ВЛАДИМИР КАРИЋ. —

Крећући се уз Пек ступамо од села Сене, где равница прелази у побрђа, у област старе српске жупе Звижда, по чијем се имену још и данас зове цео средњи слив ове реке од поменутог села па до састава Великог и Малог Пека.

Звижд је једна од најзнатнијих рударских области у Србији; он је врло богат драгим металима, али се данас руде готово и не ваде или боље рећи чепрка се нешто мало само у Кучајни.

Оно пак што данас привлачи пажњу путника то су живописне лепоте његова земљишта и природне реткости: знаменита Дубочка Пећина и тајанствени извор Потајница. Путничково око дуго задржавају јоргованом обрасле стране оних брда, којима је Пек оивичен и про-страна, зелена платна здравца — у овом крају врло јако миловане биљке.

Дубочка Пећина наводи се за два-три километра на северу од села Дубоке. Пут к њој води најпре уза сами Пек, а затим уз његову притоку Понор, која истиче из пећине. Улазак у пећину лежи повисоко и даје се запазити тек онда, кад јој се приближимо на 50—60 метара. Он изгледа као неко мрачно и веома језиво ждрело разјапљено посред суре кречне стене, која се високо и као зид усправно подиже. Уласку се мора приступати веома пажљиво и то само с десне стране дубоко у крш ужлебљеног корита понорског, које на ниже зјапи и у коме се крха пећинска речница Понор. Сам улазак веома је простран и готово правилно сведен. И пећина је про-страна и лепо сведена, те изгледа као каква већа црква, којој је свод висок до триестак метара.

У овој главној пећини нема ничег занимљивог. Са њеног свода висе многи сталактити, састављени на доста места као неким кратким и убраним завесама, али је целокупан изглед ипак једнолик. Занимљивије је гранање ове пећине. Тако на десној страни њеној, у висини од неколико метара, наводи се улазак у другу, опет доста пространу и сасвим мрачну, пећину којој се при светлости зубаља свод црни од силнога мноштва слепих

мишева. Неки тамници воде из ове горње пећине у већа или мања одељења над главном пећином. На северу се улази у један ходник, који је преградама подељен на читав низ ширих и ужих пећина и теснаца украшених лепим сталактитима. Дном тих преграда чује се, како металним звуцима жубори Понор, који се понегде разлива у малена језерца као суза бистре воде.

Народ из околине, који се у ове ходнике далеко упуштао ради вађења шалитре, прича, да се поменути ходник пружа чак до Дунава и да излази на бео дан код села Брњице.

У турско доба ова је пећина служила Србима као збег, а по свој прилици и као трајније пребивалиште. Данас пак икупља се у њу народ из околине на Биљани Петак. Ту се весели и бира међу девојкама „краљице“, које ће се о Тројицама на тамошњем сабору, а уз свирку карабаша молити Русалијама, да дижу из не-свести женску чељад, коју ова бољка тога дана снађе...

Потајница је извор, који се налази на десној страни Пека, одмах испод варошице Кучева, где се кучевска карлица стегла у клисуру. Овај извор има два отвора: један у стени, у сасвим маленоме гротлу; и други испод друма за дваестак метара нижи на шљунковитој и нешто травом обраслој страни, која је благо нагнута према Пеку.

Горњи се отвор водом пуни, али она не отиче њиме, већ оним доњим. Пуњење се изврши неки пут за један сат, а кад је сушно време онда оно траје неколико часова. Кад се горњи отвор испуни водом до извесне висине, онда сва вода отече из њега подземно за два-три минута и истиче из доњег отвора, који је испод друма. Пуњење бива нечујно, а отицање прати јак шум и клокотање.

Због ове необичне појаве Потајница је и добила своје име, а у околини изишла на глас као нека чудотворна лековита вода, на којој народ тражи лека својим бољкама.

У МАЈДАНУ КУЧАЈНИ.

— КОСТА ПОПОВИЋ. —

Из великог села Крушевице кренусмо се 6. јула у мајдан Кучајну, који је одавде на западу за један сат хода. Није нам се хитало. Пошто смо прешли преко плодне долине, што је пред Крушевицом, зађосмо међу брдашца. Ишли смо све уз Кучајнску Реку и прошли кроз село Кучајну. С леве стране била нам је Нересница и њени огранци обилато шумом обрасли, а с десна смо имали гола брда, што се пружају од Кучајне.

Мало више села долина се стешњава, те смо морали ићи стрменитом страном по уској путањи. Овај нам је пут био пријатнији од колског, који је лепо начињен поврх брда до самог мајдана. Путем уз поток наилазили смо на места, где су биле гомиле згура из старих топионица. Наишли смо и на остатке од камене зграде, па и на старинску калдрму, која је без сумње водила топионицама.

После пола часа стигосмо у рудник Кучајну, из кога се добива сребрна, оловна и цинкана руда.

У овоме је руднику живот као и у сваком другом, а сасвим друкчији него на осталим местима. Што су морнари на широком мору, то су рудари у својим подземним поткопима и окнима. И једни и други предају се случају и судбини. Рудар бежи од вароши и светског метежа; он се закопава у свој рудник; он не мари ни за што друго осим за гатке и чудновате приче рударске, којих код рудара као и код морнара, безброј има. Рудар је страшно празноверан. Њему је једини циљ да нађе руду. У томе он проведе цео свој век, који се сав изражава у речи „срећно!“ С том речју рудари се састају и растају, започињу и свршавају рад.

Јако смо се обрадовали кад видесмо, да је рад у овом руднику у најбољем реду и одлучисмо, да после подне походимо окна.

Кад човек први пут улази у те подземне ходнике заиста је за њ свечан тренутак као што је то било и за нас. Дугачак и мрачан пут затворен са свију страна у тврду стену, тек двојица упоредо њиме да иду, или само један за другим на уској дасци, а испод ногу жу-

бори поточић! Човека обузме нека језа кад види овако скучен простор, у коме људи проводе свој век.

Пред нама и иза нас иду рудари и светле нам. У даљини сија као звезда рударска светлионица припучена за камен, а чује се потмуло удар за ударцем од рударских чекића. Рудари су удубљени у свој посао. Ми смо им све ближе, али нас они не чују. Њихове очи управљене су само на њихово длето. Немајући другог света — то им је сав свет.

Били смо већ уз њих, кад им викнусмо: Срећно! Они нам то исто одговорише, подигоше се брзо, скидоше капе и оставише рад. Ми им рекосмо да продуже рад, што они и учинише задубивши се у свој посао као да их се не тиче ништа, што се око њих збива. Њихне мисли отргнуте можда за који тренутак од свог обичног правца одоше опет старим током. Ми их гледасмо неко време. Међутим је поткоп био готов и напуњен; требало га је само потпалити.

Ми пођосмо напоље. Светлионице нам осветљаваху пут. Наједанпут кроз дугачак и мрачан поткоп угледасмо дан као какву звезду, као какву врло мајушну слику. Дрва и стене обливане сунчаним зрацима изгледаху нам одвећ живописно, јер смо за тренутак били заборавили на спољни свет.

Изиђосмо напоље, а мало затим ево и рудара за нама. Поткопи су припаљени. Ми обесисмо лампу на уласку и чекасмо. Наједанпут се захори тресак. Планина се, рекао бих, потресе из темеља. Покренут ваздух погаси лампе, а ми у мало не попадасмо.

После тога похитасмо опет у поткоп да видимо, шта је учинио пуцањ. Изнутра је куљао густ дим; што даље све гушћи. Једва смо дисали. Светлионице изгледаху као да издишу, једва им се пламен светлео кроз дебелу маглу од дима. Док смо видели, шта се у поткопима десило, умало се не угушисмо. Рудари пак узеше опет у руке длета и чекиће, па продужише свој посао.

Ми похитасмо напоље из загушљивог дима, да се надишемо слободног и чистог ваздуха, чудећи се како могу људи у овом гробу да проводе цео свој век и да у њему сахране младост, најлепше и најмилије доба свога живота...

СРПСКИ ДУНАВ.

— СРЕТА Ј. СТОЈКОВИЋ. —

Докле смо посматрали североисточни део Београда наша је лађа брзо пловила средином Дунава, који овде према дунавском крају Београда, тече свом ширином својом од 1370 метара.

Неко веће задовољство осећа Србин путујући Дунавом покрај српских обала и гледајући живописне крајеве лепе српске земље.

О, ти лепо Дунаве, ти велика и силна реко, како тихо и мирно, како поносно заплјускујеш таласима својим обале наше; како свестан своје моћи и величине, пролазиш српску земљу достојанственим током, путујући на исток, проносећи српску реч, српску песму и српску — сузу! Полазећи из даљине, с немачких гора, протичући кроз туђину као малена река, ти нам, оснажен, долазиш у наше крајеве велики и огроман. Ту си ти тек моћан и силан, ту је твоја снага и величина, ту си ти и занимљив и леп, и живописан и величанствен, и — страشان! Твој прави значај почиње управо тек онда, кад добијеш име: „лепо српски Дунав“...

Дунав игра знатну улогу код свију словенских народа; они опевавају његову лепоту, одушевљавају се њиме, сматрају га као своју свету реку. Јужни Словени називају га мајком својом. Он је Србину мио и драг. Њему Бранко пева:

„Ој Дунаве, о, ти реко силна!
Ала си умилна!“...

Колико ли историјских успомена буди у Србину ова највећа река наших крајева! Дванаест је векова, откако се српско племе настанило на обалама њеним и за то дуго време оно је доживело многе радости, многе невоље и несреће своје.

У жупанско и Немањинско доба, све до Душана, кад се развој државне политике српске кретао југоисточним правцем, Дунав није био у историји толико знатан, колико у доцније доба. Душан је, освојивши Београд од Мађара, утврдио на Дунаву границе свога пространог царства. После пропасти на Косову пренесено

је државно средиште с југа Србије на север — на Дунав. У Београду је засновао себи престоницу деспот Стеван Лазаревић, а после њега је деспот Ђурађ Бранковић подигао своју престоницу у Смедереву. На Дунаву се одиграваху судбоносни догађаји по српски народ; на Дунаву паде тада и последња сенка српске самосталности...

Од тога доба Дунав бејаше сведок многе несреће српског народа. Многа је суза, многа крв, многи живот српски однесен таласима његовим у сиње море. Дунав бејаше мост, преко кога је знатан део Срба из јужних земаља српских измицао испред обести турске. И његова лева обала, Бачка и Банат, намножила се српским живљем; и она постаде српска исто онако као што дотле беше десна обала у Србији, Срему и Славонији. И ако Срби кроз дуги низ година не бејашу политички господари на Дунаву, они ипак владаху на њему животом својим. Кад се у Шумадији диже устанак противу полумесеца одјекнуо је он дуж целе десне обале дунавске од Београда до Тимока. Историја тог устанка забележила је многе јуначке борбе, многе жртве српске, које падоше за слободу на обалама дунавским.

Па и данас, од свију Јужних Словена, Срби су у највећем броју насељени на Дунаву. Још од саме угарске престонице Будимпеште, па до утока реке Искра у Бугарској, на обалама дунавским влада српски живот. Ту чујемо, где се српска реч збори; видимо српски тип, сретамо српске обичаје и ношњу. Пред нама се шире српска поља, брегови и долине, српске вароши и села, српски градови и историјски споменици. На Дунаву је престоница наше Краљевине — Београд. Дунав је у току кроз српске земље најлепши и најзанимљивији. До последњег доба бејашу Срби највичнији бродари на овој великој реци; они беху најпознатији с опасностима и пролазима кроз Ђердапску Клисуру. Српски Шајкаши на Дунаву чувени су још из претпрошлог века, а српски крманоши на Ђердапу и данас су још за тај посао најподеснији. Сва места на Дунаву — све његове опасности, свака стена, сваки брзак и вртлог — носе српска имена. И као што је српска прошлост нераздвојна од обала његових, тако ће и српска будућност бити за њ чврсто везана.

Па ипак, ипак — ма колико Дунав био Србину драг и мио као његова велика и лепа река, на којој је доживео среће и несреће, на коју се свикао и обикао, с којом се саживео — Дунав је огромна преграда, која спречава остварење народне мисли и народних тежња српских; Дунав је сахранио многе лепе наде српске; Дунав је одделио од осталог Српства велики део врлих, јуначких и узоритих синова српских, који, одвојени од матице своје, с дана у дан све више тону у мору туђинштине...

О, Дунаве! Ти си много српско срце учвелио, много је тужних успомена српских за тебе везано!...

Али, нада у Бога! Нада у српску народну свест, у српско родољубље! А на обалама твојим, лепи српски Дунаве, освануће Српству лепши и светлији дани!...

ЖДРЕЛО ЂЕРДАПСКЕ КЛИСУРЕ.

— СРЕТА Ј. СТОЈКОВИЋ. —

Из Великог Градишта се брзо приближавасмо најзанимљивијем и најлепшем делу дунавском — чувеној Ђердапској Клисури, која по дужини и лепоти заузима прво место међу свима речним клисурама у Европи.

И ако су врели зраци јулског Сунца били у перчин, ваздух је расхлађиван поветарцем, који се на површини дунавској навек осећа. Стога је било могућно задржати се на крову још неко време у посматрању шумовитих врхова карпатских и брдовите, пешчане обале српске, и у жудном очекивању улаза у клисуру.

Чим се прође острво Молдава путници имају пред собом изванредно леп изглед дунавских обала. То је величанствена слика улаза у Ђердапску Клисуру; то је слика оног левка, који сужавајући се пропушта огромну количину дунавске воде кроз дуг и чудноват теснац, кроз необичну провалију између горостасних стена.

И с једне и с друге стране Дунава уздижу се кршевити врхови, који се, тамо даље, све више приближавају један другом, те стешњавају реку у великој мери. Стеновита обала српска окићена је китњастим кулама и

зидинама једне од најлепших средњевековних развалина српских, градом Голупцем. А усред Дунава, као каква саломљена пирамида, уздиже се стена Бабакај.

То је клисурско ждрело.

Бабакај је усамљена и у врх зашиљена стена, која се из сред воде издиже над површином осамнаест метара високо. Она стоји ту као предстража дунавске клисуре; као претеча оних многих стена испод и изнад површине, које отежавају пролаз клисуром; стоји као опомена на опасности које одатле почињу.

Код Бабакаја је Дунав широк 1600 метара. Одатле се поступно, у облику левка, сужава на 360 метара улазећи у клисуру.

Ч. Кутевић.

Улазак у Берданску Клисуру.

Прича вели, да је неки Мађар одбегao с најлепшом женом из харема турског аге, који је заповедао Голупцем. Турчин их стигне на самој обали дунавској, скиде главу отмичару, а жену прикова за ову стену узвикнувши: „Бабо, кај се!“ И од тог се доба та стена назива Бабакај. Око ње се ломе пенушави дунавски вали, који нарочито за време дивље буре наликују на уздицање и стењање, на јауке несрећне робинице...

Кад сиђемо Дунавом до овога места не можемо га познати; изгледа нам као да је то каква друга река! Дотле тих, миран и простран, с равном површином, с ниским обалама или с онижим брежуљцима — а сада? Он се стешњава и губи се у веругању кроз високе планинске кланце, те нам се чини, да ће му ту негде бити крај; а из сред његове површине дигла се нека врста шиљастог, стеновитог брега као какво страшило, око кога се ломе поамни таласи нашег дотле мирног Дунава, који с неким достојанственим гневом пенушава и хучно јури из ждрела у клисуру, правећи вртлоге, прескачући преко каменитих степеница и производећи једнолико брујање...

Чудновате мисли и осећања јављају се у човеку, кад се први пут налази у овом клисурском ждрелу!

Слушао сам о опасностима и страхотама ђердапског пролаза, ну слушах и о величанственим лепотама природним, које се путнику указују у овим дивљим изгледима планинским. Отуда, ваљда, нека језовита бојазан удружена с очекивањем необичних и изненадних појава. И мало по мало то очекивање преотима маха и у осећајима и у машти нашој. Као оно кад путујемо ноћу, по месечини, кроз гору, кроз гудуре и врлети, па нам у даљини тајанствена светлост месечева и црне сенке необично бојадису предмете, те нам се од сваког пања, од сваке стене стварају неразговетне слике и прилике, стварају чудовишта и грдосије, од којих нас језа хвата, од којих нас је страх, док им се сасвим не приближимо...

Чини нам се, да се приближавамо каквом дивовском храму с огромним стубовима и величанственим сводовима, из којег до нас допиру музички звуци и тиха песма херувимска!... Час нам опет изгледа, да смо пред некаквим чаробним дворцем, у коме не живе људска створења, у коме духови светкују свој пир! Он нам је непознат, али нам уобразиља већ ствара неку нејасну слику његову, његов необичан изглед. Тамо је за нас неизвесност, не уметмо унапред одређено да погодимо, шта нас чека: добро или зло, уживање или невоља. Па ипак нас нешто мами к њему, а рука се и нехотице подиже, хтели бисмо, да се прекрстимо пред неизвесношћу, у коју улазимо...

Ми се лагано кретасмо клисури. У њој ћемо већ имати прилике, да познамо ту тајанственост, коју нам је уобразиља сликала и преувеличавала. Па ако и не угледамо чаробне дворове и величанствене храмове имаћемо ипак да се дивимо лепоти, моћи и величини природе; да страхујемо од опасности, кроз које пролазимо, од подводних стена и вртлога, преко којих буде лађа пловила.

ГРАД ГОЛУБАЦ.

— ВЛАДИМИР КАРИЋ. —

Али пре него што запловимо клисуром, да се обратимо на малену варошицу Голубац, на самој обали ове велике реке. Изнад варошице на брегу виде се трагови старих зидина, које су данас већ преоране, па судећи по многим римским новцима, што су тамо налажени, нема сумње, да је ту била варош још за време Римљана.

Голубачки Град.

Митровић.

Голубац се често помиње тек у последњим данима наше старе државе, али се тада није находио на месту на коме је данашњи, већ за два-три километра ниже,

опет на Дунаву. Ту на једном високом, каменитом рту, који с оним на противној обали гради западне вратнице Ђердапске Клисуре, налазе се још и данас, после толико векова, необично очувани зидови града Голупца, најживописније и после Смедеревског Града, на овој страни најтврђе средњовековне грађевине на Дунаву. У овоме граду још се првашњом својом висином уздиже девет кула, којима су везана платна од зидова; од три најниже куле две су према води, а једна према копну уз Дунав; три се куле налазе по средини рта; а од три горње позната, округла Шешир-кула, на врху самог рта, надвисила је све остале.

Н. Кошанин.

Поглед на град Голубац.

Могућно је да је и овај град, подигнут на темељима каквог римског града, дело српских руку. Као што је познато, у оним тешким данима у којима се српска држава примицала крају свога живота, овај је град срамном издајом његовог заповедника, војводе Јеремије, допао Турцима још онда (1427. год.) кад се они тек у Крушевцу утврдили бејаху. То је прва тачка на Дунаву, које су се Турци не само у Србији, него уопште на овој реци дочекали.

Пад Голупца тако је исто потресао наш народ као и пад Смедерева, дванаест година доцније. Како су

Турци ценили тај добитак види се по оној издржљивој и јуначкој одбрани, којом су овај град бранили против угарске и српске војске које су на њ навалиле одмах идуће године, да га отму, али су биле одбијене с великим губицима. За време Турака се варош находила под овим српским градом, а не где је данас, под остацима старог римског града. То се даје закључити из неколиких остатака од тврђе зиданих грађевина на западној страни града, поред Дунава, на једној равници, која се међу брда утиснула. Ту се налазе остаци једне цамије, једног амама и темељи неколико других зграда.

Овде у околини Голупца почиње крајња западна област живог песка у Србији, која се протеже поред Дунава и свршава код Рама. У целој овој области мало има питоме и родне земље, јер највећи део покрива живи песак, који ветрови преносе у правцу у коме дувају градећи читава брда и долине, и засипајући сметовима оно мало њива и ливада, а често и читава села.

Док је овај Митровић. Водовоша из села Брњице код Голупца. предео био под шумом, владавина ветрова над песком била је веома ограничена, али откако је шума сатрвена,

она је силна постала. И онде где се у току векова био ухватио танак слој живице после, пошто је плуг по њој повукао бразде, испољени песак постао је играчком ветрова, а нарочито кошаве, која овуда дува читаву трешину године и понекад тако силно, да песак с наше обале код Рама пребацује преко Дунава у Банат. Покретљивост овог песка најјача је у сушним годинама. Рад на томе да се засађивањем шума овај песак веже и притврди, остао је само при покушајима као много којешта добро, што је у Србији само почињато, а никад више не настављано ни довршавано.

Голубац је дао име једној маленој и чудноватој, али у извесном погледу врло опасној и штетној животињици, која је и код нас и у научном свету позната под именом голубачке мушице. Ова мушица има своје легло не само на нашој већ и на банатској страни. На нашој почињу њена легла одмах испод онога рта, на коме је Голубачки Град и протежу се даље низ Дунав чак до села Добре, а можда и даље; находе се по кратким поточићима који се стачу у Дунав и по пиштољинама маленога пространства које ови поточићи граде пред својим ушћима. По тим поточићима и пиштољинама находи се нека жабљаковидна маса којом је превучено дно њихово. У тој маси носе ове мушице своја јаја, из којих у густим ројевима излећу сваке године, око почетка маја, градећи у стоци праву пустош докле год стигну. Ројеви ове мушице, кошавом ношени, допиру чак у Шумадију где такође још доста штете почине. Народ брани стоку од мушице мажући јој нежније делове катраном или палећи ђубре и шушањ. Кад је највећи јек овој мушици цела област њене владе обвијена је димом, који се диже од ових ватри, око којих се стока сама згрцала, осетивши ту сигуран заклон од свог маленог, али опасног непријатеља.

МАЛИ ЂЕРДАП.

— СРЕТА Ј. СТОЈКОВИЋ. —

Из клисурског ждрела пловили смо у клисуру. Пред нама је дуг планински кланац, кроз који се мучно и у жубору, час брзо, час споро, веруга велика количина

дунавске воде од Голупца па чак до Кладова, т.ј. у дужини од деведесет километара.

Скаске подунавских народа причају, да су некакви страховити џинови провалили Ђердап и пустили да читаво море истече кроза њ. А заиста је и била џиновска снага, која је створила ову клисуру. Ми пролазимо кроз њу с неким страхопоштовањем осећајући над собом неку необичну снагу и вољу некога, кога не познајемо, али коме смо готови да се поклонимо, да паднемо на колена као малени црви што пузе по прашини ове Земље, овог мајушног тела у мору васионске бескрајности!

Моћна је природа! Један је Бог!

Уђосмо у клисуру дивећи се лепим изгледима, који нам се указиваху!

Ч. Кушевић.

Горња Клисура код Излаза на Дунав.

Од Голупца до Кладова Дунав је пробио себи пут кроз венце кречњачких и гранитних планина Трансилванских Алпа. До Голупца има просечну ширину око хиљаду метара. Одатле се јако сужава. Његово је корито, у овом другом делу, на појединим местима тако узано и стрме обале толико су једна другој примакнуте, да велика количина воде једва промиче кроз ову клисуру.

У току до Голупца Дунав нема веће дубине од 16 метара; одатле до првих брзака дубок је до 36 метара. У даљем току кроз клисуру дубина му често прелази из крајности у крајност. На појединим местима плићи је од једног метра, а на другим достиже огромну дубину већу од 70 метара.

Цела је клисура подељена на Горњу и Доњу. Горња, која траје до Доњег Милановца, зове се Мали Ђердап; Доња пак, до Кладова, назива се Велики Ђердап.

Мали Ђердап дугачак је четрдесет километара. Кад се у њ уђе почињу наскоро разни брзаци и друге бродарске сметње. Путник се диви лепој и живописној обали, а ни не слуги, да је под њим озбиљна опасност, да је под воденом површином читава гора од кршева и стена, које су често врло дугачке. Вични крманош мора опрезно да увија лађом по узаном каналу између тих подводних страшила обилазећи их; лађа је често у опасности да се разбије о оштре и стеновите спрудове.

Од Голупца до Добре имају три знатније спрудске сметње, које производе брзаке, а то су: Стенка, Козла и Дојке.

Стенка је огроман гранитни праг, који се за десетину километара испод Голупца испречио Дунавом у дужини од 780 метара. При већој води он није опасан. На 15 километара испод Стенке налази се спруд од кварцитног шкриљца, који гради брзаке Козлу и Дојке. Ови су брзаци мого опаснији и принуђавају бродаре, да веома опрезно покрећу лађе. Дојке су одмах испод Козле и зову се друкче Биволи, јер при нижој води вири над површином камење, које личи, из даљине, на главе каквог чопора бивола. Овај је брзак дугачак готово 410 метара, док је Козла велика као Стенка.

Испод ових брзака је на српској обали село Добра, чувено са свога доброг каменог угља, који се вади и на угарској страни. Врло је занимљив изглед обеју страна дунавских на овом месту: мрко стење, мајданска окна, рударске кућице на стенама, узане и веома стрме стенице, шине за спуштање натоварених кола, мостови преко стена и провалија — све то изазива необичан у-

тисак. Радници рударски поздрављаху нас озго с мрких стена, а звуци наше војне музике чудновато се разлегаху у овом стеновитом теснацу.

Ниже Добре је на угарској страни место Дренково, одакле тек настају опаснији спрудови и брзаци: Пиоле, Излаз, Тахталија, Вран и Гребен.

Пиоле су стене, које стрче над водом, али нису опасне за пловидбу. Опаснији су брзаци Излаз и Тахталија, који имају у дужину 1800 метара. Преко ових спрудова од мрко-црвеног порфира лађе плове само при већој води, ну и тада врло пажљиво, јер само један погрешан мах на крми може упропастити лађу и сурвати је у камените чељусти.

Ч. Кушовић.

Гребен на Дунаву у Ђерлапу.

Лађа се љуља преко ових брзака и вртлога, а вода поаммно јури ударајући о стење и пенушећи се. Путнику заглуно уши од силног хучања, а очи му скрећу час десно, час лево, на високе зидове од стена, који се уздижу до 800 метара местимице шумовити, а местимице голи и кршевити.

Испод Тахталије налази се за више од метра под водом мрки кречњачки гребен Вран дугачак 700 метара.

А одмах до њега издваја се од наше обале огроман каменити рт од црвеног мермера. То је Гребен, који је висок 68 метара. Он толико улази у Дунав, да при мањој води сужава реку на 200 метара. Према њему диже се на угарској страни Кукојева. Између та два рта је злогласни гребенски пролаз, кроз који вода јури страховитом брзином.

Све до скоро Гребен је био једна од најзанимљивијих стена у дунавској клисури. Он је задавао страх бродарима. Данас га више нема. Његова злогласна улога, коју је вековима играо на Дунаву, свршена је. Он је динамитом распрсан, те га је нестало с клисурског видика.

Гледах с крова лађе, како на Гребену и његовом подножју гамиже стотинама радника раскопавајући и разносећи сурване одломке грднога камења. Лађице и чамци, справе за разбијање стена, камењем натоварена кола, изручивање тог камења на ниже у воду, где је Дунав јако разливен и грађење насипа за сужавање ове моћне реке — све је то била занимљива слика великог труда и напора људског. Мајушни изгледаху ови створови, који се хватаху у коштац с горостасном творевином природе, да је саломе и учине безопасном у бродарском саобраћају; незнатна изгледаху средства, с којима се улази у овај огроман посао! Па ипак — кап по кап камен издуби!...

КАЗАН У ЂЕРДАПСКОЈ КЛИСУРИ.

СРЕТА Ј. СТОЈКОВИЋ.

Доња Клисура је највећи и највеличанственији део целог тока дунавског. Лепоте и дражи овог стеновитог кланца, које достижу свој врхунац у теснацу Казану, не могу се описати — њих треба човек сам собом да види. Нема толико равнодушног човека, на кога изглед ове клисуре не би учинио дубок утисак, и који се не би дивео величанствениости њене живописне и дивље природе.

Ко једном само прође кроз њу, из његове се памети не може никако утрти слика ове горостасне и страховите лепоте! Утисак је веома силан! Ниједна река у Европи

нема да покаже таква места, која би се могла поредити с овом клисуром. Појава је њена тако величанствена, а утисак на гледаоца тако дубок, да према њему остају у засенку и најлепше слике красне Рајне...

Сви бејасмо на крову. Сваки је радознано посматрао ову необичну појаву у дунавском кориту. Стране Доње Клисуре нису обрасле шумом као у Горње него је сам го камен. Оне се уздижу управно, често до висина од 700 – 800 метара. На појединим местима изгледају као нагнуте над водом.

Ч. Кушевџић

Улаз у Казан (у Ђердапској Клисури) на Дунаву.

Узвици чуђења и диџљења отимаху се из наших груди, када са приближисмо Казану. Улазак у њ личи на огромну и величанствену капију. Кад га прођосмо изгледало нам је као да смо у правом казану; изгледало нам је као да је Дунав ту затворен и да му нема излаза. Међутим он се пробијаше између високих и управних кречњачких зидова кроз такав камени теснац, каквих је мало у свету.

Казан је најужи и најдубљи део целе дунавске клисуре; он је дугачак девет километара. У њему се Дунав стешњава на ширину од 132 метра, а дубина му на по-

јединим местима прелази 70 метара. То је највећа речна дубина у Европи. Прелазећи преко спруда истог имена вода јури великом брзином кроз ове зидове, који се као свећа управно уздижу. Лађа плови из окуке у окуку, из теснаца у теснац. Ми с чуђењем посматрамо овај склоп око нас, у коме смо као у неком грдном гротлу! Погледамо ли у вис чисто нас страх хвата. Као из какве ужасне дубине гледамо горе у мало парче плавога Неба, које нам изгледа као какав стаклени кров.

Ну Дунав има овде и своју музику. Бујни таласи његови пробијајући се кроз овај каменити теснац, ударајући силно о кршеве и јурећи преко стеновитих прагова, производе необичне звуке; њима се придружује и чудновато фијукање ветра, који се ломи о клисурске бокове. Вечито, једнако, бескрајно хучање и брујање, потпомогнуто одјесима са блиских стена, слива се у некакву чудну сагласност — у необичну, дивљу, подземну музику, која уши заглуне. Она остаје човеку дуго у памети, дуго му још зуји у ушима, па и онда, када далеко одмакне од овога места.

И хладан изглед ових горостасних стена, и некакво чаробно осветљење, и сенке њихове које у разним облицима падају на површину воде, и одблесак зракова одбијених од површине, и дивља музика пенушавих таласа — све то ствара необичну слику, која нам у великој мери буди осећаје и уобразиљу. Човек се чудно осећа у овом казану, у овој горостасној природи! Осећа се мајушан и немоћан; осећа неку ненадмашност, неку величанственост у лепоти и огромности њеној...

Ну није само величанственост природе, која нам овде у Казану изазива чуђење и дивљење. Ту има и вештине, има и дела људског духа и људске творачке моћи, која нас својом духовитошћу и огромношћу принуђавају, да им се дивимо и чудимо. Ту су заостали видни трагови чувеног Трајановог Пута на српској обали; ту је на угарској страни красан Сечењијев Друм, који нас дрскошћу плана веома изненађује.

Римски се пут састојао једном половином из усека у стени, а другом из неке врсте дрвеног моста, који је висио над водом. Пут је био дугачак неколико часова хода. Кад се узме у обзир, да су Римљани усекли овај

пут у стени једино помоћу гвоздених ђускија, без икаквих других справа, онда се мора признати, да је Трајанов Пут дело величанствено и циновско!

Ч. Кушенић.

Tabula Trajana у Ђердапу.

Сечењијев Друм води од Базјаша до Оршаве. Пружа се непрестано уза саму обалу, а на узаним и стеновитим местима, као у Казану, усечен је у стени, или је подзидан сводовима, те скоро непрестано виси над водом. Због тога је ограђен. И овај се друм може заиста сматрати као једна од великих творевина људских. Преко многих вијадуката, кроз многолучне усеке у стени, кроз прокопе испод стеновитих грдосија, које висе над главом — овај се пут јавља у разноврсним облицима, те при свакој клисурској кривини показује нове, веома живописне изгледе. По дрскости извођења он се такмичи са старим римским путем на супротној страни.

ГВОЗДЕНА КАПИЈА НА ДУНАВУ.

— СРЕТА Ј. СТОЈКОВИЋ. —

Већ од Адакала може се догледати последњи, али и најважнији, део дунавских брзака и спрудова, који је

у свету познат под именом Гвоздена Капија. Она је до скоро била једна од највећих и најстрашнијих бродарских сметњи на Дунаву.

Српска је обала ниска, а иза ње се поступно уздижу брегови „Славе Божје“, која је огранак планине Мироча. Румунска је пак страна брдовита и са доста стрмом обалом. Дунавско корито не достиже још ону ширину, коју је имало пре клисуре, али се ипак, почевши још од Оршаве, знатне шири.

Велики Ђердап почиње три километра испод Верчере, више српског села Сипа, и пружа се дужином од 2800 метара. Саму Гвоздену Капију чине многобројне подводне и надводне стене, камени спрудови и ртови, којима је претрпано дунавско корито и који у великој

Ј. Цвијић.

Преграда, бразци у Ђердапу код Сипа, пре прокопавања канала.

множини стрче над воденом површином. При мањој води то је читава гора од кршева, између којих се пробија грдна количина дунавске воде, ударајући хучно о њих и делећи се у многе рукаве. У време суше над водом је толико стеновитих прагова, да би се дрзак скакач

могао намамити, да сувом ногом покуша прећи с обале на обалу. Па и кад је вода већа ипак је ту велики број стена над воденом површином.

Скоро свака стена и свака оштрица у Ђердапу има своје име. Највећа је и најшира Преграда, која са дна дунавског избија на површину и пружа се низ воду 636 метара савијајући ка српској обали. Готово све оне имају српска имена, а то је доказ о српском господарству и бродарству у овом делу Дунава; доказ, да је Србин од вајкада био овде код своје куће...

Силно је брујање, хучање и пенушање дунавских таласа, који јуре поамном брзином од 4—5 метара у секунди, и који се на појединим местима сурвавају преко стена и кршева. Рекао би човек, да се Бог дунавски, који је иначе тих и миран, овде изненадно разгневио, те у бесној хуци и ломњави прети уништењем свега

Ч. Кушевић.

Канал у Гвоздевој Капији на Дунаву.

онога, што је земаљско! Од силног хучања воде не може се ни реч разабрати. А лађа се с муком провлачи кроз тесне пролазе, преко брзака и вртлога, преко опасних чевртија, нихајући се као какав малени чун!...

Т. Радивојевић: Србија у слици и речи.

Човек се налази у неком страху ; хладно му је око срца. Он стрепи сваки час, да се лађа не разбије о оштро и шиљасто стење. Мало му је лакше, осећа веће поуздање, кад погледа хладнокрвног, озбиљног и непомичног крманоша, коме је у рукама крмин точак, и који је нетремице упро поглед на стене и брзаке пред лађом, дајући јој правац, скрећући час десно час лево између ових чевртија. . .

По тешкоћама и сметњама за пловидбу Дунав се може упоредити с Нилом. Ну данас је већ нестало сметња, јер је његово корито регулисано како у Малом тако и у Великом Ђердапу. Сообраћај на Дунаву данас је неограничен. Нема сумње, да је клисура пре регулације била занимљивија, али и опаснија; ну нема сумње, да све измене ни у колико неће умањити занимљивост њену, неће ни у колико смањити лепоте српског Дунава, неће ни у колико ослабити оне утиске и природне дражи његове, које намамљују путнике, да плове кроз ове кланце и кршеве, и да им се диве. . . .

ПРЕД ВРАТЊАНСКИМ ПРЕРАСТИМА.

— Т. РАДИВОЈЕВИЋ. —

Из Брзе Паланке кренусмо се око три часа по подне за манастир Вратну, где стигосмо после вожње од три сата. На вратницама манастирскога дворишта дочекао нас је гостољубиви отац Филарет. Он нам је одмах показао цркву, за коју се држи, да ју је саградио Св. Никодим у првој четвртини XIV века. На наше питање зашто је црква тако сиромашна и по спољашњем изгледу и по унутрашњим украсима, рече нам, да је добро, што на њој има „крста ма и од три прста“ међу каквим се људима налази. Храм је посвећен Св. Петру, а сабор се код њега скупља о Спасову-дне.

Још исте вечери упутисмо се чувеним природним, каменитим мостовима на Вратњанској Реци, да при заласку Сунца уживамо у дивљини и лепотама њиховим. Вратњанска Река сужава се непосредно изнад манастира у клисуру, којом тече у брзацима и водопадима. Први свод од кречњачких стена диже се над реком у облику ка-

меног моста идући од манастира 200 метара на више уз реку. То је Мала Прераст. Њен је свод висок 30 метара над површином речне воде; распон му је дугачак 30, а широк 10 метара. Необично дивљачан изглед дају овој Малој Прерасти кречњачке стене, које се у облику купе дижу над њеним сводом.

Манастир Вратна.

Сто метара више одавде подиже се горостасно над реком Велика Прераст. То су друге камените вратнице, други природни мост, висок над речном водом само 20, али широк и дугачак 40 метара. Кречњачке масе над овом прерасти дижу се много више и прелазе непосредно у кречњачке зидове, који се налазе између ње и Мале Прерасти.

Ови камени сводови изгледају као два огромна моста испод којих се провлачи Вратњанска Река разбијајући се с хуком о стене у своме кориту, којом запенушена хита Јабучкој Реци. Они су остаци тавана негдашње пећине, која се пружала од једне до друге прерасти, и под којом се скривао подземни ток Вратњанске Реке. Утицајем атмосферске воде пећински се таван стропоштао и река је добила надземни ток; а над њом су се, као споменици раније тајанствености и као сведоци необично

силног дејства, које врши атмосферска вода на Земљи, задржале поменуте две природне реткости, које нам показују моћ природе и ништавило људско...

Ч. Кушевџ.

Са Вратњанске Реке.

Зачудили смо се лепотама и огромности Ђердапа; дивили смо се још више величанствености и дивљачности Казана; уживали смо у посматрању лепих споменика наше старе историјске прошлости; одавали смо достојно признање дрским предузећима људским извршеним у Казану и у целој дунавској клисури, али смо све те лепоте и дражи редовно пропраћали усклицима чуђења, усхићења и страха. Осећали смо много и силно, али смо имали време-

мена, да тим својим бујним осећајима дамо излива, да их изразимо.

Али овде, пред овим стеновитим вратницама, где се природа на тако маленом простору испољила у свој величини и ненадмашности својој; пред овим ремек-делом природног грађевинарства — застадосмо као окамењени. Ниједан усклик чуђења, ниједна реч изненађења, ниједан једини гласак није се отео из наших груди, и ако се одједном нас педесет стекосмо пред овим олтаром природе.

Нисам у стању да опишем осећаје, који су нас обузели при посматрању овог величанственог природног града, у који се улази са две стране, кроз две огромне

камените капије, и са чијег се дна види горе само мало парче плавог Неба изнад сивог клисурског стења, поврх кога лебде сурни орлови. Осећали смо ни сами не знамо шта; мислили смо ни сами не знамо о чему. Осећаји су нам били тако јаки, да им ми не бејасмо у стању дати израза. Уста су нам била нема и немоћна да искажу величање природе и усхићење, које нас је обузело. Осећајући своју немоћност и

Ч. Кушевић.

Мала Прераст на Вратњанској Реци.

ништавило дошло нам је да паднемо на колена, па да у сузама побожности и страхопоштовања слаavimo Творца природе! . . .

После подужег ћутања објаснио сам ученицима постанак ових прерасти и позвао их, да се опросте с овим дивним местом, од кога се заиста тешко раставити. Утисци, које су на нас учиниле ове вратнице, били су тако силни, да су пред њима ишчезли: и дивљачност Ђердага, и величанственост Казана, и дрскост људских

предузећа у дунавској клисури, којима смо се дотле са страхопоштовањем дивили, а такви утисци никада се неће избрисати из наших успомена...

ИЗ ВРАТНЕ У НЕГОТИН.

— Т. РАДИВОЈЕВИЋ. —

Из Вратне смо се кренули у 7 и стигли у Јабуковац око 8 и по часова увече. Ту смо преноћили.

Ч. Кушевић.

Велика Прераст на Вратњанској Реци.

Сутрадан, 25. маја 1905. године, одстојали смо целу службу у лепој јабуковачкој цркви. Нашој радости не беше краја, када још од ране зоре угледамо ведро Небо и осетисмо топле зраке мајскога Сунца, које нас је синоћ тако љупко и мило поздравило у Вратњанској Клисури. Јабуковац је учинио на нас врло пријатан, али жалостан утисак. Пријатан стога што је необично лепо,

и живо место ; жалостан пак зато, што смо овде имали прилике да видимо, да је све до скора чисто српско становништво повлашено, као што је случај с највећим бројем села у целом дунавском Кључу. Туга нас је обузимала, када смо пролазећи кроз лепа српска села ви-

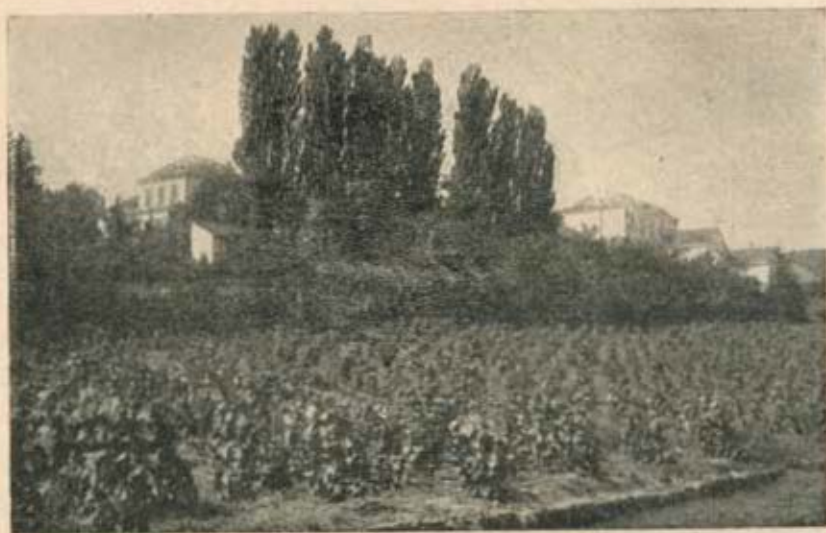

Ч. Кушевнѣ.

Манастир Буково.

дели и чули, да је овде наш народ заборавио, управо напустио, лепо српски језик и заменио га влашким. Или зар није бол за свакога Србина, кад чује своју браћу, која славу славе, па местимце и косовско одело носе, да говоре влашки и да ни речи српски не разумеју или неће да разумеју. У колико сам на овом кратком путу могао сазнати узроци свему овоме леже у немарности наше полицијске и просветне власти. Зар није за осуду, кад се допушта да свештеници, које плаћа српски народ и српска држава, у пијемонту Српства, у слободној и поносној Краљевини Србији, у народној држави у пуном смислу те речи, крштавају, испитују, венчавају, опевају, па и мису држе на влашком језику. Зар није тако исто стидно, да се српски учитељи са српским народом влашки споразумевају и да се у српским општинским

судницама на влашком језику суди? Нисам позван да на овоме месту дајем лекције позван ијимаод себе, али оно што морам поменути то је, да је већ крајње време, да се обазремо и размислимо, чему то води? Једном за свагда треба одлучити да се у те крајеве не шаљу чиновници, свештеници и учитељи, који су у њима рођени

Ч. Кушевџић.

и т одељско-вођарска Школа у Букову код Неготина.

и који су у могућности, да са народом влашки говоре. Ово је потребно учинити што пре, ако желимо да етнографски са свим не изгубимо тај крај, у коме нас свако место, свака ствар, свако име, сваки обичај опомиње, да је овде до скоро живео чист и овејан Србин, који је са Хајдук Вељком главе давао, да би Крајину од Турака сачувао.

У 9 часова упутисмо се пешке селу Штубику, где стигосмо у 2 сата. Нека је од наше стране искрено признање и захвалност Штубичанима, који су успели да високо одрже заставу српског имена и језика у овоме мору од повлашених српских села. Душом смо данули, када смо видели, да се с нашим народом може у овом лепоме месту српски говорити. Пошто смо разгледали сеоску цркву и ручали кренули смо се даље пут Него-

тина. Неки би српски Бог дао, да се испуне жеље наших добрих домаћина и наше, да се наскоро видимо на Косову и да дочекамо обновљење српске царевине.

Између Штубика и Малајнице, видели смо оно бојно поље, на коме је 1807. год. видински Мула Паша био опколио Миленка Стојковића, али које је мало за тим морао рањен напустити, јер су поменутом војводи, с ким је у друштву био и Петар Добрњац, дошли у помоћ с једне стране Срби под Карађорђем, а с друге руска војска.

Било је скоро 5 часова, када смо ушли у двориште манастира Букова, о коме се зна само толико, да је обновљен 1837. год. Посвећен је Св. Николи, а сабор се овде скупља о Великој Госпођи. Пошто смо разгледали овај леп наш манастир упутисмо се у Винодељско-воћарску Школу у Букову, па одатле, после кратког одмора, кренусмо опет пешице за Неготин.

ПРЕД СПОМЕНИКОМ ХАЈДУК-ВЕЉКА.

— Т. РАДИВОЈЕВИЋ. —

У Неготин стигосмо за 40 минута. То је мали, али леп град, који чини пријатан утисак на путника. И ако је неподесна положаја, јер је удаљен и од Дунава и од Тимока за десет километара, ипак је после Зајечара најважнији град у североисточном делу Србије. Он је прво тржиште чувенога крајинског вина „Неготинца“.

26. маја, око 9 часова пре подне, кренули смо се из Неготина за Романов Мост. Уз пут смо свратили на споменик Хајдук-Вељков и посетили на Делу чувене винограде неготинске Винодељске Задруге.

Приближујући се Неготину Србин нема потребе да много говори о овоме знаменитоме месту, које му је довољно познато из наше борбе за ослобођење, из времена хероја тополскога, Карађорђа бесмртнога. Али оно чега се мора овом приликом сетити, то је неумрли јунак српски Хајдук-Вељко.

Животопис овога великог Србина свима је довољно познат. Познато је његово јунаштво и храбро борење за слободу српског рода на Делиграду 1809., на Варва-

рину 1810. и на Неготину 1813. године. Ова је последња година његове борбе најславнија, али и најжалоснија.

Макејић.

Гимназија у Неготину.

Макејић.

Учитељска Школа у Неготину.

Када Турци са свих страна навалише на Србију да је огњем спале и мачем посеку, Вељко се храбро држао и јуначки бранио не само Неготин него и целу Крајину. Када је тражио потпору и џебану од стране Савета одговорено му је; „Вељко сам пије, па нека се сам и с Турцима бије!“ И он је заиста сам са својим момцима противстајао далеко надмоћнијој турској војсци. Навала је била страшна, али је Вељко неустрашив. Посведневно је обилазио шанчеве и храбрио своје соколове. И једнога дана он паде као жртва своје љубави према слободи српског рода. Главу даде, Неготин не даде, али се не само Неготин него и цела Крајина мораде ускоро затим предати Турцима, јер је нестало онога јунака, чије је присуство храбрило српску војску, а само име задавало ужасан страх Турцима.

Ч. Кушевнѣ.

Пред општином у Неготину.

Драги ученици, рекао сам, кад смо се зауставили пред Вељковим спомеником, „Вељко је пао баш на овом месту, на коме ми сад стојимо. Он је својом крвљу натопио ово парче земље, које ми сад слободно газимо. У овоме тренутку ја не могу да вам опишем осећања, која ме обузимају пред овим леденим каменом, пред

овим видним сведоком Вељкове славе и јунаштва, његове љубави и пожртвовања за наш нападени народ.

Ч. Кушевћ.

Црква у Неготину.

Тавчар.

На пијаци у Неготину.

Пред овом надгробном плочом његовом ја вас позивам, да се сетите див-јунака и узор Србина, чије кости под њом почивају, и да му одате достојну пошту и признање тиме што ћете у своја срца дубоко урезати најлепше успомене на њ и његова јуначка дела, а тако исто завештати се речима нашег песника Чика Љубе, које су у овоме камену урезане :

Држите се! То си завештао
Српском роду, кад си славно пао.
Твој нам пример као Сунце сјаје.
Држаћемо с' докле једног траје.

Бурна се времена приближавају за народе на Балканском Полуострву. Наш је народ у најнезгоднијем

положају, јер је највећи део његових земаља под туђинском влашћу у ланцима ропства. Сви знаци говоре, да нас наставнике ваше неће мимоићи бура, која ће морати захватити све земље, у којима Србин живи. Али и ви, драги ученици, у велико стижете, да станете на браник потиштене вам браће и да крв за род пролијете. Тога ради ја вас, у име свију наставника ваших, позивам,

Ч. Кушенић.

Споменик Хајдук-Вељков у Неготину.

да се угледате на овог великог Србина и врлог родољуба па да у одсудном часу узвикнете угњетачима рода свога: „Главу дајем, ал' Српство не дајем!“

Само тако бићете достојни потомци оних неумрлих предака, који су крвљу својом натопили сваку стопу ове лепе земље, по којој ми сада слободно ходамо; само тако одужићете се њиховим светим сенима; само тако одаћете им достојно признање и захвалност за жртве, које су ради нас поднели: само тако бићете у стању да искупите свети аманет Србинов; само тако моћи ћете, пролевајући крв за слободу рода свога, осветити тужно Косово. Јер, драги ученици моји:

И ако се српски стег посред Ниша вије,
Ипак српско Косово освећено није.

На нама и на вама је остало да га осветимо. И дао би добри српски Бог, који увек чува Србију, да нас ти жељени данци не мимоиђу.

А овде, на овоме месту, у овоме немом и хладном камену ви имате видна доказа народног признања. Он вам јасно и очито показује, да се српски народ увек са захвалношћу сећа својих заслужних синова, међу којима једно од највиднијих места заузима Хајдук-Вељко.

Слава Хајдук-Вељку и вечан му помен међу Србима!“

ИЗ НЕГОТИНА У ПАРАЋИН.

— Т. РАДИВОЈЕВИЋ. —

Тихо и са страхопоштовањем напустили смо свето место, које скрива у себи посмртне остатке Хајдук-Вељкове, и око 10 часова приспесмо на Део. Ту смо разгледали задружни виноград, највећи у Србији, јер захвата простор од 16 хектара, а засађен је са 100.000 чокота.

После 11 часова кренули смо са Дела колима на Романов Мост, а одатле, око једног часа по подне, упутисмо се возом у Зајечар. Вожња је трајала више од три часа. Пруга железничка саграђена је уза саму обалу тимокову. Долина тимокова у почетку широка и доста пространа улази код Брусника у клисуру, која траје све до Вражогрица. Путујући кроз ову лепу клисуру,

ми смо уживали у њеном пријатном и живописном изгледу. Стране јој се дижу прилично стрмо, негде готово управно, високе су и чине врло леп утисак на посматрача. Десна обала речна увек је стрмија од леве, јер све реке подневачког правца на северној хемисфери померају, услед ротације земљине, своја корита на десно или на исток.

Дочек у Зајечару био је сјајан. Далеко ван града изишли су ученици гимназије са својим наставницима и мноштво света, да нас сусретну, а на уласку у варош чусмо звуке војне музике, која нас је непрестано пратила до касарне, где нам је било одређено преноћиште.

М. Марковић.

Гимназија у Зајечару.

Сутрадан, 27. маја, разгледали смо варош и око 10 и по часова кренули смо се на Краљевицу, брдо више Зајечара. Поглед са Краљевице на Зајечар и околину веома је леп. Одатле се лепо види да Зајечар лежи на дну једне котлине окружене скоро одасвуд узвишењима благо нагнутих страна. Он је у средини тимокова басена и из дана у дан добија све више значај главног града целе тимокове области. То долази отуда што је на њ економски и саобраћајно упућен цео слив ове реке, а

особито црноречка област. У њему се води жива трговина са стоком и сточним производима.

М. Марковић.

Основна Школа у Зајечару.

Ст. Станковић.

Зграда жупаније и првостепеног суда у Зајечару.

Око три часа после подне остависмо Зајечар и кренусмо се за Бољевац кроз села Лубницу и Планиницу. У Бољевац смо стигли доцкан, т.ј. тек око 8 и по часова увече. Ова се варошица налази на згодној тачки пута, где сада увек мора бити одмора, а некада је било и преноћишта. Он је услед тога постао варошицом, а његов напредак потпомогло је још и то, што је седиште среске власти, и што је на згодној тачки пута између Тимока и Мораве.

28. маја отпутовасмо за Криви Вир. Пре но што

М. Марковић.

Општински Дом у Зајечару.

немо доћи у њ прођосмо поред Ртња, чији највиши врх Шиљак (1566 м.) посматрасмо још јуче дивећи му се, како се поносно диже у вис и пара облаке. Данас нам се није дала прилика да уживамо у дивној панорами ове горостасне планине, јер је не само Шиљак него скоро и цео гробен планински био завијен у густу маглу. У подножју ове планине налази се село Луково у дољи између високих планинских страна. Пред селом је чувени извор „Осмак“ где вода избија на осам места, из осам јакних врела.

У Криви Вир стигосмо око подне. Одмах се упутисмо познатом извору Кривовирског Тимока или Црне

Ч. Кушевѣ.
Пред окружним начелством у Зајечару.

М. Марковић.
Пашићева Улица у Зајечару.

Реке. Главни извор зове се Пећура. Он се налази у клисури врло стрмих страна. Вода истиче из једне пећине, која се налази на кречњачком одсеку, којом се завршује овај склоп. Она одмах пада преко малих одсека у долину и чини речицу широку четири метра. Вода избија у толикој количини и тако је јака, да одмах на дваестак метара испод извора окреће воденицу.

Дуго смо стајали овде посматрајући овај чаробан склоп и његово бистро врело, тај знак бескрајне вечности; дуго смо стајали дивећи се величини природе и неописаној лепоти овог места, чија нам је успомена остала у души пријатно урезана. И ледени изглед овог стеновитог склопа, и дивно жуборење изворске воде, и једнолико трење воденичког камења, и наше сенке што се огледаху у овој бистрој речици — све је то давало овом месту неку тајанствену драж и чар и изазивало

А. Васић.

Црква у селу Вражогрипу.

у нашој уобразиљи необичне слике, а у души чудна осећања. Изгледало је, да бисмо се без размишљања одлучили, да на овом лепом месту останемо дуго и дуго; изгледало је, као да желимо, да се од њега никад не растанемо...

Али време не хтеде чути за оно, што се збивало у нашој машти и души. Оно је стално јурило напред и приморало нас, да и преко своје воље оставимо ово красно местанце, које нас је занело и очарало. Полазећи одавде ми смо у мислима својим пратили ток ових бистрих водених млазева и бисерних капљица, који ће се, као човек у вечности, изгубити у узбурканим валима Црнога Мора...

У Кривом Виру видели смо чувене кривовирске овце, које су осредње величине и ократких ногу. И глава и ноге (до испод голени) у ових оваца обрасле су прилично кудравом вуном, која је боља и финија од свију осталих овчјих сојева у Србији. Руно је просечно тешко 2 кг.

Ч. Кушевџ.

Из Честобродице.

Од Страже почиње чувена Честобродица која се свршава код манастира Св. Петке. Честобродица, која је до скоро задавала страх путницима и преко које се с муком и тешкоћом путовало, сада је тако пријатан и лак пут, какав се само пожелети може. Сам друм је техничко предузеће првога реда, што може послужити на част нашој држави, која га је саградила не жалећи новца, те

је на тај начин олакшала саобраћајну везу између тимокова басена и моравске долине, т. ј. између Источне Србије и њенога средишта. Сем тога овај пут служи и као украс целог предела. Вожња кроз Честобродицу трајала је непуна два сата, од 4 и по до 6 и по, али како смо сваког тренутка имали пред очима нову панораму, необично дивља и романтична изгледа, учинило нам се, да смо за неколико момената пролетели кроз овај живописни предео између густо пошумљених планинских страна. Сечењијев Друм у Ђердапу надмашава Честобродицу само по дрскости плана и извођења, али у сваком другом погледу Честобродица се такмичи с њим, па га чак и превазилази.

Ч. Кушевџ.

У Честобродици више села Петке.

На изласку из Честобродице у десно од пута, подиже се леп манастир Св. Петка. Цркву су саградили 1824. год. становници среза параћинског, а пре тога овде су биле развалине (темељи) неке старе цркве. Манастирска је слава 26. јула Тога дана скупља се овде и сабор који спада међу највеће у целој Србији. Одмах је испод манастира Врело, чија вода има температуру од 11° Ц. У манастиру нас је чекала постављена трпеза,

Манастир Св. Петка у Честобродници. Ч. Кушевић.

Извори код манастира Св. Петке у Честобродници. Ч. Кушевић.

јер је према утврђеном плану ту требало ручати, а не у Кривоме Виру. Како нам је ваљало пре ноћи стићи у Параћин ми смо само разгледали цркву, посетили Врело

Ч. Кушевски

На Црници.

(које околина сматра као какву светињу и ту долази на лечење), захвалили старешини манастира на гостопримству, па сели у кола и продужили, кроз Доњу Мутницу, пут за Параћин на реци Црници, где стигосмо у 8 часова увече.

У КРИВОМ ВИРУ.

Ако сте сели у воз, онда ћете протутњати кроз тунел испод швајцарских лепота Честобродице, нећете видети беличасту страну друма и зеленкасту Честобродичку Реку са стрмом обалом, обраслом крупним плавим споменком, и с несташним козицама које су тако сићушне као покретљиве тачкице на крупним стенама. Као да се смеће на вас и чекају.

Одмах се види да је-то планински предео Источне Србије. Пођите колима или аутом и видећете најдивније лепоте, најфантастичнији пут, интересантна села и симпатичне разноврсне типове.

Честобродица је култивисана дивљина. Сад није страшна. Нема у њој више хајдука. Али је било страшно путовати ноћу колима, кад није било воза. На висини се укаже светла тачка, као неки жијак или око, а човек мисли сад ће пушка да плане. Међутим то су поштанска кола која се спуштају низ стране. Сада пак овуда тутњи воз, који је растерао све хајдуке и јатаке. Кола се спуштају од Страже и силазе путем кроз забране и шуме, покрај посних њива и бујних ливада у Криви Вир.

Има у Источној Србији малих села и сићушних заселака, али има и великих, уређених, живописних села пуних обичаја и лепих жена интересантне ношње.

Криви Вир је једно од таквих села. Типично и романтично, једно од најлепших и најсточнијих у Источној Србији. Један сликарски предмет, пун боја, ваздуха, зеленила, јоргована, извора, топлих и хладних. Једна ваздушна бања, коју би искористили у сваком другом народу, и направили исто оно, што су швајцарска села. Само недостаје неколико кокетних кућица на околним планинама, као мале швајцарске виле. А како би било дивно ту провести лето. Млеко се музе, читава би река могла потећи; масло још запенушено, тек извађено из бућкалице. А кисело млеко, препун чабар.

Мирише шума, мирише вуна од оваца и козлина, врече несташни јарићи, овчарски пси лењо зевају, а чобанчићи с великом јагњећом шубаром на глави, протежу се и одмарају на мирисној трави.

Како је то интересантно село! Бачено међу остала села Источне Србије, где су разна наречја и разни типови, оно је тако чиста изговора и лепих типова. Причају, да је Кривовирце доселио из Новопазарског Санџака један паша. Купио их је као робље и довео у овај крај. Зато они говоре лепим и чистим јужним дијалектом као сељаци из ужичког округа. Промакне по који провинцијални изговор и реч, али то им даје више интересантности. Свако је село у том крају различито. Луково,

на пола сата од Кривог Вира, има други извор и други тип. А Јабланица, мало даље, у планини и кршу, чувена је са лепих жена и људи. Какви су ту само типови. Мушки високи, црномањаст, понеки мат тена, као господин, имају нешто господско у држању и кретању. А жене плаве, преплануле, бела и нежна врата, прозрачних очију.

Па како је дивно село Криви Вир. „Пећура“ се назива место где извире Кривовирски Тимок. Испод једне стене, као из пећине, извире Тимок и прави једно језерце. А унаоколо на стени сами јорговани.

Вода свом силином пада и окреће воденични точак. И редом, једна до друге, неколико воденица. А мало даље, други топли извор, који се назива „Врело“. Ту је направљено купатило. Вода је лековита, топла и пријатна, а над њом се гојазно накривила стена са дрветима јоргована. Врело отиче у једну речицу, која се пуши зими и на којој жене лупају рубље.

Како је живописна Кривовирка. Рано изјутра узима обрамицу, слаже рубље и полази на Врело. На њој је ткана сукња „на гредице“, како се зове та шара. Она је само обмота око себе. Кад иде беласа јој се боса нога. Лице румено и лепо.

На врелу жагор, лупање пракљачама, весела песма. Као слика.

Празником игра оро. А Мали Спасов-дан, у четвртак после великог, њихова заветина. Слеже се цео крај. Играју ситно, по начину како се игра у Источној Србији. Као леса занијају се сви десно, па онда лево. Имају и музику. Флигорни, кларинет, бубањ. Јечи цело село.

Радних дана су код куће, или на њиви, или на појатама и бачијама. Дивне су њихове бачије. Има стараца који никад не силазе с планине и из колиба. То није колиба већ кућа. Чобанчићи силазе и узимају храну. Али они тамо сами спремају. Сваки мушкарац спрема качамак. Једе га као проју. А чаброви пуни финог кривовирског сира, млека и масла. Они кувају на маслу и више га троше него маст. И овце су им увек на бачијама. Како су им лепа руна, свиласта и дуга. А њихове козице као Есмералдина коза. Враголасте, прави ђаволчићи. Зими су само мушки по бачијама, а с пролећа се спремају жене,

да иду и праве масло. Тај посао и мушки раде. И онда остају код куће бабе и младе с децом.

Читав живот у планини. Као на швајцарским горама. И кад одозго сиђу чобанчићи, једри, румени, видите им на лицу како их шиба планински ваздух. На глави им шубара. Као неко руно. Али празником су леви, чисти, у чојаном оделу. Жене много ткају. Најлепши ћилимови, сукње, сукно. Свака кућа има доста поњава и јастука. Изјутра изнесу на Сунце, и цело село се шарени. Али и по ливадама пуно цвећа. На све стране црвени се божур, као пољски цвет. Воћа немају тако много. Јабланица више има. Тамо су чувене јабуке. Не живе рђаво, јер имају доста млека и сира. Кисело млеко се чува за зиму, и то само у овом крају. Кад га изнесу на сто, као крем. Оно се другојаче кисели, да би се сачувало за зиму.

Зими настаје њихов провод. Свадбе и славе. Највише славе Св. Јована и Св. Танасија у јануару месецу. Имају зимску и летњу славу. Зими прасци, лети јагањци. А о свадби се веселе три дана. Првог веселе и игранка код младожењине куће; другог иду сви „на госте“ младином оцу; а трећег долазе млади „на госте“.

Имају и кафану, и дућане. Све се може купити у селу.

Али најлепша је природа. Крш, шума, кућице на врху стене као да ће да се суноврате одозго, јаруге, мали водопади на Тимоку, живописне воденице, жубор воде и цика жена на „Врелу“.

Каквих све дивота нема по нашим селима!...

КРОЗ ЧЕСТОБРОДИЦУ.

— МИЛИВОЈ КОСТИЋ, —

Још у пет часова изјутра сео сам на кола и кренуо се из Св. Петке у Зајечар. Пут ме је водио кроз најзанимљивију клисуру овога краја, кроз Честобродницу. Мило ми је, што ми се указала прилика, да је видим.

Нови честобродички друм заузима одлично место у нашем грађевинарству. Он иде од Св. Петке право кроз клисуру. Да се он удеси морале су се сећи и разбијати

огромне стене, морало се корито Грзе и Честобродице подзиђивати, морало се и много других вештачких радова посвршавати.

Пошав од манастира пут улази у кланац. С леве стране на двадесет метара испод њега, тече, у ово доба тиха, а иначе бујна Грза, а преко ње на странама брда лежи неколико појата овдашњих сељана. Из почетка је десна страна овог друма питома и обрасла бујним биљем, а затим се почињу дизати малени брегови, који су такође пошумљени. Улазећи дубље у кланац голи камењари, које гледамо с леве стране, почињу се приближавати све више, ишарани по гдегде закржљалим биљним покривачем.

Ч. Кушевић.

Баба близу манастира Св. Петке у Честобродици.

Пошто пређох 1445 метара овога друма наиђох на лепи камени мост преко реке Грзе, преко којега друм прелази на леву страну речну. Силни камењари, голе стене без иједне биљке, подижу се триста метара изнад реке. С леве стране, изнад самога друма, дижу се опет тако исто огромни камењари, од којих понека стена стоји тако нагнута према друму, да изгледа, е ће се сада на нас стропоштати. Страхота је човеку погледати изнад себе.

Више ушћа Честобродице у Грзу, а после 2850 метара пређеног друма, налази се нов дрвени мост с озиданим стубовима. Он води поново преко Грзе у долину Честобродице.

Цео друм је усечен у самом камену, или у земљу помешану с каменом. Ширина му износи од 5.5 до 7 метара, од чега отпада с обе стране по 0.4 до 1 метра на банкет, те за колски пут остаје од 4.7 до 5 метара. Средина друма посута је шљунком, а банкет је израђен од ломљена камена. Друм је са стране према реци насут каменом, где су за то прилике биле угодне; а озидан је свуда, где је земљиште одвећ стрмо. Са стране према реци ограђен је дрвеном оградом, те је тиме прилично обезбеђен од несрећних случајева. Од површине речне издигнут је десетак метара; на тај начин сачуван је од поплава.

Дивио сам се овом јединственом друму. Па ипак, морам признати, дахнуо сам, кад сам већ једном изишао из оних, и ако живописних, ипак једноликих камењара, између којих сам ишао више од пола сата.

Сишао сам у долину Честобродице и њоме продужио пут. Овај до сада тако тесан кланац почиње се све више ширити, а место оних несносних камењара дижу се блага брда, чије су падине бујно обрасле. У овој питомој долини већ се осећају знаци живота, док у оном циновском камењару влада вечити мир. Неколико појата прибијених уза само брдо, неколико навиљака сена поред њих, по гдекоја њивица засејана кукурузом, по гдекоје стадо оваца — све ми то даваше на знање, да нисам сам у овим гудурама, и да сем мене има овде живих душа.

На жалост ни то не траје дуго... Опет настаје гробна тишина; нестаје и оних оскудних знакова живота. Срећтамо се само с многобројним поточићима преко којих сваки час морамо прелазити, т. ј. често их бродити, те је отуда и дошло име Честобродица...

Честобродицу сам двапут пролазио. Кад сам ишао Зајечару ромињала је ситна и хладна киша, а кад сам се враћао у Параћин био је прекрасан и ведар дан. Оба пута она је учинила на мене леп утисак, који нећу лако заборавити.

У кишовиту дану колутају се тамни облаци средином њених брда, а чим се изиђе из гудура ове клисуре, одмах се пред нама указује море од магле. Ми не видимо ни 5-6 метара пред собом. Камењари изгледају много лепши при киши и облацини него ли при сунчевој светлости; она њихова сура одећа тако лепо стоји с оном сивом маглом и облачином.

При сунчану дану све се ово показује у некој живописној одећи, све је весело, све као да игра пред нашим очима. Лепо је при таквом времену затећи се у шумовитом делу Честобродице. Оно бујно дрвеће подигло је високо своје дивне круне; трава и разнобојно пољско цвеће осећају неку особиту радост, све је испуњено особитим расположењем.

Долина је лепа, питома и врло мила. Из њене средине прекрасан је поглед на дивна околна брда и њихово бујно зеленило. Наше погледе мами себи лепа ливада озеленила бујном отавом и прошарана разноликим пољским цвећем красних боја.

Коју пре од ових безбројних природних лепота окода погледа? Где пре да заустави свој поглед? Да ли у заносном хладу витих јела и букава, што онако поносито стоје; да ли у оним благим лукама ових брдских сплетова; да ли у убавој долини, која се под нама пуста пружила и коју браздају вијугави поточићи, чија се површина беласа од удара сунчевих зракова?...

Дивно је на оваквом месту сачекати појаву сјајнога Сунца са његова злаћена престола; а милина га је посматрати и пред вече, кад се трудно клони свому заходу...

У ЗЛАТНОМ РУДНИКУ РУСМАНУ.

— БОКА СТОЈКОВИЋ. —

Из Неготина кренули смо се 18. маја, у шест часова изјутра, за златни рудник Русман, који се види још с главног друма Неготин — Зајечар као какво гнездо на последњем вису главног повијарца планине Дели Јована, одакле почиње њена подгорина. Пријатан утисак чине његове беле радничке кућице, међу којима се издвајају стан управников, као прави дворца и степенасто сагра-

ђена фабрика низ брдску косу. Још је лепши утисак на путника ноћу, када овај последњи огранак Дели Јована, окићен електричним сијалицама и лампама на руднику, трепти у електричној светлости.

Ми смо стигли на ручак у село Салаш, око 11 сати, а у рудник око три сата после подне. Дочекани смо најљубазније и после кратког одмора провели су нас кроза сва одељења велике радионице за добивање злата, и показали су нам начин на који се то врши.

У руднику има старих поткопа из римског доба и из времена, када су радили Саси. Садашњи је рудник знатно проширен, отворени су нови поткопи и рад је удешен на савременој основи.

Поткоп из кога се вади златна руда налази се 80 метара под земљом. Радници се у њ спуштају и руда се извлачи напоље у малим вагонетима, који се наизменце дижу и спуштају на челичном конопцу, који навија парна машина. Пуни вагонети гурају се преко шина у фабрику и изручују се на гвоздено ретко сито. При томе ситнији делови руде пропадају одмах на ниже, а крупнији, преко сита, одлазе између два гвоздена ваљка, уситне се и падају доле. Раздробљена руда креће се преко стрме равнине на ниже и улази у гвоздене ступе, у којима огромни точкови, с великом хуком, дизани и спуштани равномерно зупчастом осовином, сасвим уситне руду. Нарочити механизам додаје им руду равномерно. У ступе је спроведена вода, која руду у песак уситњену односи на ниже преко степенасто намештених широких плоча од цинка превучених живом. Зрица чистог злата, прелазећи преко тих плоча, једине се са живом градећи златни амалгам, који заостаје на плочама. Остатак златног песка сноси вода на ниже у судове, у којима се врши концентрација по специфичној тежини.

Из тих судова одводи се песак на огромно коло, на коме се понова испира: ситнији песак као лакши односи вода, а концентрисани остаје у судовима испод кола као и у оним, којима отиче од цинканих плоча до кола. Овако концентрисани песак односи се ради сушења у сушилицу, па се затим у врећама испраћа у Шемниц (у Аустро-Угарској), где се у фабрици издваја из њега цинканисањем чисто злато. Из златног амалгама са цинаних

плоча издваја се злато у самом руднику у нарочитој лабораторији. Најлакши песак, који је вода однела испод кола, ма да садржи у себи још злата, остаје данас неупотребљив, пошто се не исплаћује даље вађење злата из њега.

Сву покретну снагу у фабрици даје огромна парна машина од 60 коњских снага, која покреће и машину за електрично осветљење целог рудника. Она ради непрекидно и дању и ноћу петнаест дана. За то се време рад у руднику не прекида него се само врши смена радника. По истеку тога времена настаје одмор у целом руднику и тада се парна машина очисти.

У руднику нема довољно воде за фабричну потребу. Нарочитим шпрком извлачи се вода из његових дубина, проводи кроз филтар и доводи у велики басен, одакле се одводи у машину и употребљава за испирање златнога песка. Једном употребљена вода за испирање скупља се у басен, и нарочитим шпрком враћа се на огромну висину у горњи басен, да се поново употреби.

Трошкови руднички тешко се подмирују приходима од добивена злата и ако је садржина злата у руди врло повољна. Узрок су томе велики трошкови око преноса златног песка за рад у туђој фабрици на издвајању чистог злата. —

У УГЉЕНИЦИМА ВРШКЕ ЧУКЕ.

— МИЛИВОЈЕ КОСТИЋ. —

Из Зајечара се упутих друмом за Вршку Чуку, да разгледам њене угљене мајдане. Прошао сам кроз село Грљан и прешао дрвени мост испод њега на Тимоку. После дужег пута преда мном се појави голо брдо, сам камењар. То је била Вршка Чука, која чини границу између Србије и Бугарске. Наскоро затим угледах читаву рударску насеобину и велики фабрички димњак.

Рудник има пет окана: Барбару, Јулију, Наталију, Августа и Катарину. Сва ова окна имају засебне улазе. Прва четири у вези су са ходницима, а само је Катарина одвојена. Галерије Наталије иду најдаље под Чуку, а галерије Барбаре највише се мрежају и имају највећу дужину.

Ја сам прво разгледао Барбару. За то ми је стављен на расположење рудар, коме су познати сви ходници. Сели смо у један од вагона, које вуче коњ кроз ходник извлачећи угаљ из рудника.

Главни ходник држи више од 200 метара у дужину. Таваница и стране обезбеђене су од пада чврсто утврђеним дирецима, између којих су испротуране даске. Ходник најпре води кроз слојеве без угља, затим се почиње појављивати угаљ. Из првих слојева истиче доста воде, која мешајући се са земљом гради блато, по коме по помрчини не би било ни лако ни пријатно гаћати. Ширина ходника износи отприлике два метра. Висина му је довољна; само на понеким местима морали смо, стојећи у вагону, сагињати главу.

Бех је нестало воде и блата. Са страна нам се указују слојеви самог угља. Још за мало па смо стигли станици, где се врши утоваривање угља у вагоне. Одавде се ходник почиње гранати у галерије, у којима се копа угаљ. Кад се вагони уставише ми изиђосмо из свога, да пешице продужимо пут кроз галерије.

Прво се упутисмо једним доста стрмим ходником, да видимо резервоар, у који се сноси угаљ с рудних поља, и начин, како се врши утоваривање у вагоне. Резервоар је обичан прокоп земље од галерије над ходником до таванице ходникове. Прокоп је кос; стране су му обложене даскама. Горњи део, у који се сипа угаљ, отворен је; а доњи је затворен гвозденим капком. К њему се стичу колосеци из разних галерија, којима дечаци гурају ризне напуњене угљем. Дошавши до резервоара они изручују угаљ, па се враћају натраг. Поменути капак не да, да угаљ пропада доле, а кад се хоће да товари, онда се само подвуку пода њ ризне, капак се отвори и угаљ озго сам у ризне пада.

И ја и мој вођ носимо по једну рударску лампу. И ма колико да би нас сваки би морао носити по једну, јер кад би човек остао у овим мрачним поткопима без лампе, мучно да би сам могао икада изићи на бео дан. Продужисмо пут ходницима. Са свију нас страна опкољвају слојеви каменог угља. Сви су добро обезбеђени од пада и обично су толике висине, да остаје још читав метар изнад наше главе до таванице. Негде

су само нижи, те се морамо погурити, а понегде су тако ниски, да морамо чучећи ићи, а гдешто и пузити.

Угаљ се копа на крајевима ових изукрштаних ходника. Та се места зову рудна поља. Стигли смо до једног од њих. Овде је свега један рудар, а за више не би ни било места. Он пијуком измахује, колико му снага износи, у онај дебели угљени слој копајући тако читаве стене. О један клин окачена је рударска лампа, која својим димним пламеном осветљава ову мрачну јазбину. Откопани угаљ други радник баца у ризну и тера резервоару. Чим рудар откопа отприлике један метар угљеног слоја, одмах утврђује ходник од пада, побијајући с обе стране у земљу по једну греду, а између њих углављује трећу; са стране пак између њих учвршћује даске.

Галерије су врло занимљиве за посматрање. Гдешто ходници горње галерије стоје над ходницима доње тако близу, да их не раставља ни пун метар угљеног слоја. Језа подиће човека овде, кад се само сети, да се налази испод слојева од три до четири стотине метара дебљине, а по милион и више килограма тежине.

Пењање и силажење из једне галерије у другу бива или стрменитим ходницима или кроз вертикалан отвор између горње и доње галерије, који је потпуно сличан бунару. У стрменим ходницима пружено је са стране једино уже, за које се човек држи, кад кроз њих иде. Кад се пак пење или силази кроз вертикалне отворе, онда се ваља ногама дохватати за гредице, које у њима изгледају као сантрач код бунара. Неки од тих отвора дубоки су по 10—15 метара. Може да се и обиђе, али за то треба много више времена. И кад човек не би имао ништа у рукама онда би ишло како-тако, али кад мора да носи и рударску лампу, онда је то жива мука. Рудари се пак пужају овуда као веверице.

У ходницима је обично висока топлота услед гасова, који се развијају из угља. У оним ходницима, где нема промаје, топлота прелази у запару и загушљивост. Отуда се овде лако јавља пожар. Да би се та опасност отклонила пружају се, у ходницима, у којима нема промаје, дугачки олуци с вентилаторима, кроз које струји свеж ваздух споља, умерава топлоту и разређује гасове.

Мучан је занат рударски. По васцео дан он ради у овим мрачним јазбинама, које су врло убитачне за здравље. Рударе је страшно видети у поткопима и окнима. У овој помрчини и онако гави они чине на нас непријатан утисак. Рудар је сав црн: и одело, и кожа и коса, и све што има на себи. Само му се очи сјаје и зуби беле, кад се насмеје. Да човек само може помислити, како је страшно и тешко у овим рудницама мучно би се одлучио, да их види. . .

Из Барбаре и Наталије сноси се угаљ ризнама, које вуче коњ, све до самих железничких вагона. Али из она три горња окна не иде тако. Брдо је високо 500 метара над површином, на којој је главна пруга и тако је стрмо, да се вагонети морају спуштати бремзом. То вреди посматрати. Из рудниковог ходника коњ довлачи вагонете до бремзе, која се налази баш на самом окомку брда; ту се сад бремзом пуштају низ пругу, која веома стрмо води на ниже. Уз брдо воде две упоредне пруге. И онда, када се одозго, по ужету исплетеном од жице, почиње спуштати неколико вагонета пуних угљем једном пругом, у истом се тренутку толики исти број празних вагонета почиње пењати другом пругом на више. Кад су пуни вагонети спуштени доле, тада су се празни испели горе.

Главна пруга железничка води одавде у Радујевац, где се угаљ истоварује и брикетује, па се онда извози на страну, поглавито у Румунију.

У овим рудницама ради се и дању и ноћу. Рударима је то свеједно, јер се у овим мрачним галеријама ни у које доба не види ни прст пред оком — у њима влада вечита ноћ.

Кад сам се вратио из рудника, скинуо рударско одело и опрао гаравштину с руку и с лица, опростих се с директором рудника и отидох, да се мало прихватим, пошто је већ било подне. —

ПУТ У СОКО БАЊУ И БОЉЕВАЦ.

— ДУШАН ПАНТЕЛИЋ. —

У недељу, 16. маја, рано изјутра кренули смо се на пут. И ако смо од Зајечара до Књажевца ишли ко-

лима, ипак је на том путу било прилично занимљивости, које су привлачиле нашу пажњу. Пространа тимочка долина, којом води друм у Књажевац, почиње се после проласка поред села Грљана полако сужавити, док се

Манастир Суводол код Краљева Села близу
Зајечара.

најзад пред Вратарницом скоро сасвим не затвори остављајући нешто равна земљишта на коме је подигнуто поменуто село. После кратког одмора у њему уђосмо у клисуру, која проломљена Тимоком једва оставља мало места за пут. У осталом она се наскоро опет отвара у равницу, у чијој средини лежи Краљево Село.

Од тог места до Књажевца друм иде скоро у правој линији. Далеко од њега у десно тече Тимок, из кога се стрмо диже висока обала; а с лева су поређана брда, по гдeгдe шумовита, на којима се овде онде указују куће околних села.

Пред подне смо стигли у Књажевац, где преноћисмо и одморисмо се за сутрашњи пешачки ход. У понедељак смо оставили ово пријатно место, у коме смо срдачно дочекани и после кратког хода уђосмо у Скробничку Клисуру, кроз коју, као кроз какве огромне вратнице, кривуда пут у дужину од неколико километара. Ту смо имали приличну непријатност, јер нас је киша

тукла још од уласка у клисуру. Али је та незгода била богато накнађена красним, живописним изгледом предела, кроз који смо пролазили. С једне и с друге стране уздижу се литице као грдни зидови; уза саму стену припет наводи се пут, а доле испод њега, скоро у недоглед дубоко, извија се речица. Уживајући у тим дивним лепотама по мало заборављасмо незгоде у путу и скоро и не приметисмо, кад смо пре стигли до Церовице, малог села на изласку из клисуре.

По свршеном ручку продужисмо пут. До села Читлука пут не пружа никаквих занимљивости. Много је лепше даље путовање од тога места. Више њега извире Моравица, која пробијајући се кроз висока брда прави

А. Васић.

Воденица на извору Мравице под Девицом.

клисуру у неколико сличну оној, кроз коју смо јутрос прошли. Пут у главном води обалом Моравице, коју оставља тек на домак Соко Бањи.

Пре уласка у Соко Бању имали смо још и то задовољство, да с леве стране пута, у непосредној близини варошице, видимо живописне остатке Соко-града. Усађен

на једној стени, која се стрмо спушта у Моравицу, стоји тај град као још један споменик од оног тешког времена,

Ј. Цвијић.

Развалине Соко-града више Соко Бање.

А. Васић.

Среска зграда у Соко Бањи.

када се великим српско-турским двобојем решавала судбина балканских народа. Пошто прођосмо поред града стигосмо у Соко Бању.

Како смо овде рано приспели то смо остатак дана употребили на разгледање најближих знаменитости. Ту су била на првом месту купатила с врло лепим парком, затим врело, сада већ озидано, и вештачко језеро, које се само по потреби пуни водом.

А. Васић.

Рипаљка на Градашници код Соко Бање.

Сутра дан смо, због ружног времена, морали напустити првобитан план, по којем се из Соко Бање ваљало петина Ртањ. Па како најближе преноћиште Бољевац не бејаше далеко одавде то се с поласком нисмо журили него смо један део времена посветили упознавању осталих природних лепота, којих је препуна околина бањска. Овог пута посетили смо диван водопад Рипаљку, који је удаљен не-

пун сат хода од Соко Бање. Дубоко усеченом каменитом долином кривуда туда речица, док јој се корито одједном не прекине, услед чега се њена вода сурвава у ка-

мену провалију с висине од једанаест метара расипајући се одмах у почетку у безброј ситних млазева. Под тим

Бољевац под Ртњем.

Тавчар.

Цигански Крај у Бољевцу под Ртњем.

Тавчар.

као зид управним каменом скупља се она поново и продужава свој ток даље кроз кланац, којим се к водопаду једино и приступа.

По повратку с Рипаљке пођосмо, око 10 сати пре подне, у Бољевац. У Николину се одморисмо и ручасмо код једног извора. Одатле већ настаје осетно пењање, те су нам се постепено отварали све лепши изгledi. За собом смо оставили неколико низова, које голих, које шумовитих, планина. Пред нама се вије пут кроз стране букове шуме, а мало даље, иза голих планинских кршева, издиже се у тамној сенци, као каква огромна пирамида, Ртањ, коме се све више примичемо. Најзад нас пут води крај његова подножја тако, да га сасвим обиђосмо и поред села Илина уђосмо у Бољевац.

ОКОЛИНА СОКО БАЊЕ.

— СТАНИША П. КОРУНОВИЋ. —

Ко хоће да заволи своју Отацину у пуној мери, мора поред народа и његових особина да упозна и природне лепоте своје земље.

Наша лепа Србија пуна је таквих лепота и дражи, које маме око и задовољавају душу, о којима су с пуно хвале и заноса писали чак и Немци, када је Србија, за време Светског Рата, била под њиховом окупацијом.

Један је од тих крајева, који се одликују својом живописношћу и положајем, околина Соко Бање. То је таласаста висораван ограђена планинама и њиховим границама, који се валовито спуштају ка Јужној Морави, Црној Реци и Књажевцу. Голи Ртањ својим врхом Шиљком и оштрим гребеном развија код посматрача нарочите симпатије и вуче га к себи, вуче га управо на врх Шиљка, који се види с велике даљине и са свију страна. Многи су посетиоци имали ретко задовољство да одатле посматрају величанствен изгрев Сунца, кад се појављује у пуном пурпuru и жару небеске пучине. Сваки је од њих с усхићењем поздрављао тај величанствен приказ заборавајући на тешкоће које је имао при пењању.

Испод Ртња на таласастим падинама разбацана су лепа села, која се виде при изласку из клисуре на путу

за Соко Бању; а јужно је од њега Озрен, таласаст и шумовит. Можда у Србији нема подеснијег места за санаторијуме него што је, ово. Природни камени зидови заклонили су од хладних ветрова дивне пашњаке и изворе, где Сунце зрачи целог дана уз непрестани лаки поветарац. У мају је овде прави рај од цветних липа, разнобојног цвећа и славујеве песме.

П. Ж. Петровић

Из Бованске Клисури.

На све стране извиру воде и стичу се у Моравицу, која просеца земљиште ове околине и с хуком се пробија кроз живописну Бованску Клисуру до Јужне Мораве. Дивна Рипаљка, која извири на Озрену, привлачи посетиоце својим величанственим падом. Она је лепа у свако доба године; свако годишње доба даје јој нарочити тон лепоте. Бањско Врело избацује кристалну воду, хладну и питку; а у самој варошици Соко Бањи извири топла вода, коју многи пију због њене лековитости.

Цела соко-бањска околина препуна је дивних клисура, пећина, извора и лепих изгледа, који маме к себи радознале посетиоце. Једна од ретких природних лепота је клисура Моравице од Соко Бање ка Соко Граду. Ту су многобројни извори хладне и млаке воде, од којих је

најзнатнији „Бањица“, за коју тврде да [садржи велику количину радијума. Дубље у клисури најлепши је хладан извор „Лептерија“. Пут ка Соко-граду води поред реке. На једној стрмој падини, где је Моравица начинила право ждрело пробијајући се кроз стене, налази се средњевековна грађевина, која је по своме построју и избору места врло интересантна.

Лето је у овој околини дивно, јер је топлота умерена. Природа је зелена скоро до краја јесени. Ртањ служи као барометар који предсказује време. Кад се његов Шиљак обвије маглом, биће скоро кише. Али је зима сурова и јака. Кад завеју снегови саобраћај је отежан, ну ипак посведневно прогурају понека кола до Алексинца и Књажевца, јер су путеви за обе вароши врло добри и романтични.

Народ вапије за железницом, која би преко Соко Бање спајала Алексинац са Књажевцом. Она би се исплатила врло брзо, јер је овај крај неизмерно богат у рудама.

РТАЊ.

— ЈОВАН ЦВИЛИЋ. —

Ртањ је масиван кречњачки гребен призматичног облика, који се дужином од 6·5 км. пружа од истока на запад, од преседлине Лукавице до Правца. Највиши је врх на источној страни масивног гребена, има купаст облик и зове се Шиљак (1566 м.); на западу од њега је Пресло; високи врх, којим се Ртањ на западу завршује, зове се Кусак (1250 м.). Све стране овога гребена врло су стрме, нарочито црноречке, према селима Лукову и Мирову. Овде се он на више места спушта одсецима. Западне стране Кусака се стрмо спуштају у лукавичку преседлину, којом води најкраћа комуникација из Црне Реке за Сокобањску Котлину. Висока је само 680 м. На западу од ње почиње западни огранак Ртања, најпре Скоком, затим Вучјом Главом и Ргудинама, које су од правог ртањевог гребена за 5—600 м. ниже. Шиљак се на југоистоку стрмом страном спушта и прелази у југоисточни ртањев огранак, чији су највиши врхови за 5—600 м. нижи од Шиљка; од овога почиње најпре

целат и прав кречњачки гребен, који се зове Праща; затим настају: Баба, Обручатница, Фунија и Тумба. Преко преседлине Шљивовца у Пращу води најбољи пут, који везује Црну Реку са Сокобањском Котлином. Дужина целог ртњевог гребена, са Ргудинама (до Просишта) и Пращем, износи око 30 км.

Јужна страна ртњева је без горе, али је ретко где оголићен каменити костур. Храста и букве има само до висине од 900 м., а на више до највиших врхова све је зелено од велике траве, по којој се лети тури до појаса. Зеленило, које превлађује, измешано је с најразличнијим бојама од цветова. Само су гдегде ове богате ливаде прошаране закржљалим цером и јасеном или цбуновима глога, јоргована, руја, којег има нарочито много са мировске стране. По врховима су ухватили корена међу стенама и на њима здравац, кравље око и маховине. Ниједна планина и ниједан планински врх у Србији не чине толико дубок утисак на посматрача као Ртањ са Шиљком. Његов главни масиван гребен од 6.5 км. дужине мирно се диже са широке подлоге, го, горостасан и завршује се скоро правилном купом Шиља. У њему је здружена мирноћа, величина и симетрија. Даље, Ртањ се издиже стрмо и високо изнад његових огранака, који се према њему губе; око њега су простране и дубоке котлине: црноречка, сокобањска, депресија између Праща и Тупијнице; према томе се не везује ни са Кучајским Планинама на северу, ни са Тупијницом на истоку, ни са Девицом и Озреном на југу. Ртањ је осамљена планинска маса. Дижући се величанствено изнад околине, осамљен, он влада околином и изгледа као вођа и знамење околине. Има у њему индивидуалног и импонирајућег као у великим личностима.

Са Ртања се најпре виде поменуте три котлине, зелене, плодне, с многобројним насељима, с рекама вијугавих долина, чији се лактови овде онде помоле. Затим се с њега види скоро сва Северна Србија, изузевши област јужно од Суве Планине. Даље, пошто је осамљен, купастог облика, знатне висине, скоро у средини Источне Србије, он се готово са свих страна Северне Србије види и најлакше се распознаје. И са железнице,

која јури моравском долином, он се сваки час угледа. Са Копаоника гледана, сва Србија изгледа као површ, зараван нагнута Сави и Дунаву с које се као острвске планине дижу Рудник и нарочито Ртањ, од кога се види цела маса, од Шиља до Кусака. Сељаци са српске и бугарске стране Старе Планине зову Ртањ Бањском Чуком.

Због тога што је осамљен и што се његов купаст Шиљак високо диже изнад околине, Ртањ је предсказивач времена за своју околину. Лети се уз његове стране увек држи танак, перјаст облачак као маглица. Кад су лепи летњи дани, Шиљак се игра с облацима: перјасте бели облаци, гоњени у висинама ветром, закаче се за Шиљак, обавију га, таласају се и обилазе неко време око њега, затим се откаче и попну у висину; то се понавља готово целог дана. Кад се густе облаци узму узвлачити уз стране Ртња и пењати уз Шиљак, готово је поуздан знак да ће бити кише; пре но што она пљусне, дуне јак ветар, магле се узму таласати и повијати по долинама и узлазити и на ниже врхове. Није редак случај да подгорину Ртња, нарочито црноречку страну, покрију облаци и пљусне киша, а на Шиљку Сунце греје и изнад њега је ведро. Цео дан дува лети ветар од Црне Реке према Шиљку и престане око 5 часова по подне; у то доба је готово потпуна тишина на ртњеву гребену. Преко ноћ дува јак и хладан ветар са Шиља и главног ртњевог гребена, према Црној Реци и Моравици, и мештани га на овој послењој страни зову ноћник. Ноћивши једног летњег дана на Преслу испод Шиља видео сам рано изјутра све долине око Ртња, нарочито на црноречкој страни, испуњене белом перјастом маглом, која је била уморасана као језерска површина, а планине и брда између долина издизали су се из те магле као острва.

ПОГЛЕД С РТЊА.

— СРЕТА Ј. СТОЈКОВИЋ. —

Когод жели да види све лепоте и да осети све дражи, које дају посматрачу величанствени изгледи раз-

них области српске Краљевине, нека се попне на какав врх планински, који господари ближом и даљом околином; нека се, рецимо, попне на Ртањ, на ту огромну пирамиду, која се онако поносно уздиже у источном делу Србије, те врхом својим упира у облаке до висине од 1566 метара.

Па хајд'мо на Ртањ! Пођимо од алексиначке Соко Бање, јер је с те стране пењање најподесније. Подесимо свој пут тако, да с висине Ртња можемо уживати у посматрању узвишене појаве природне, у рађању Сунца, чији ће нам зраци обасјати и најудаљеније крајеве наше. Спремимо за тај пут нарочито потковану обућу и окрован путнички штап, јер се у пењању отискује под нама трошно стење у бездан. Промучићемо се, али ће нам труд бити троструко награђен.

Јутро је лепо и ведро, баш као што нам треба. Од подножја самог Ртња, које је већ у неколико уздигнуто, после два часа заморног пењања бићемо већ на врху овог горостасног пласта. И на велико изненађење у место Шиљка, какав нам из даљине изгледа врх ртњев, наћи ћемо се на једној поширој заравни покривеној зеленом маховином; на гротлу овог давно угашеног вулкана, чији се, још и данас отворен, канал далеко спушта у бездан.

Нигде се не могу указати лепши и величанственији изгледи од ових, које с Ртња видимо. Нигде и ни у чем не можемо осетити онако заносну милину и драж, какву осећамо на врху Ртња. Дуго нисмо у стању ни речи да проговоримо; очи нам непрестано прелећу с једног краја на други — све је дивно, све је пуно чара. Поглед нам гута природне дражи, које нам се овде укажују у изобиљу; ми гледамо, дуго гледамо, пуштајући од себе час по час само изразе неописаног задовољства и узвике чуђења и дивљења!

Дивно! Величанствено!

Пред нама је као на каквој мраморној плочи цела Краљевина Србија.

На подножју Ртња, испод нас, пружа се лепа Црно-речка Котлина прошарана великим селима њеним. Као у перчин гледамо беле кућице Лукова, Кривога Вира и Бољевца, поред којих вијуга лепи друм параћинско-заје-

чарски. Из долине црноморске уздижу се на север, у облику полица: Маљеник, Хомољске Планине и крајински Мироч. Источно, у тимочној долини, бели се Зајечар, више кога је село Велики Извор, познато из нашег рата с Турцима 1876. године. Десно је од њега живописан крш Вршка Чука, који шиљасто стрчи као високи зидови каквих развалина. Преко њих је Видин, око којег се савија беличасто платно једног дела реке Дунава, који нас раздваја од суседне нам Румуније.

С југа се, у чаробном и сребријастом блистању искривудала Морава посред простране и питоме долине њене; а преко ње, пут запада, налази се дивна Шумадија, колевка великих историјских догађаја и слободе Србијине; Шумадија, која се са својим брдима и брежуљцима, с пољима и шумарцима, заравнила у пространу магличасту раван, те збиља, бар из даљине посматрана, оправдава назив „равна Шумадија“. Она је у даљини, са запада, ограничена великим низом планинским, који почиње од поносног Штурца на Руднику, па се преко Венчаца, Букуље, Космаја и Авале спушта на север до ушћа Саве у Дунав, завршујући се гребеном, на коме је престоница српске Краљевине — Београд. Тамо пак, у магловитој даљини, једва се даје приметити највећа река, која протиче кроз српске земље — лепо српски плави Дунав.

На југозападу нам мами поглед величанствена купа највеће планине у Србији, Копаоник, чији се највиши врх Суво Рудиште гордо диже на висину од 2140 метара. С леве је његове стране крушевачки Јастребац, а с десне се пружају према западу: високи Жељин, китњаст Столови, Троглав и планине око Ужица. Преко Јастрепца, у огромној даљини, веле, да се покаткад, кад је ваздух потпуно чист, могу приметити контуре највише српске планине Шара. Преко Столова пак доста се јасно распознају црногорске планине са Дурмитором и Комовима.

Врло је занимљив поглед с Ртња на југоисточну страну. Око самога Ртња, чије је подножје с те стране окружено дивном долином реке Моравице, почињући од Озрена као у венцу начичкане су алексиначке и тимочке планине, а иза њих је с једне стране нишавска

Сува Планина, која се бели као какав огроман циновски зид; а с друге стране, у већој даљини, диже се и поступно се губи преко српско-бугарске границе Стара Планина са Миџором (2186 метара) до скоро највишим врхом Краљевине Србије.

Овде сам само на дохват поређао поједине крајеве и планине наше, које се виде с Ртања ни не покушавајући, да описујем величанствен и чаробан изглед њихов; не покушавајући стога, што то не бих умео учинити. Те лепоте ни сликар не би могао насликати, ни песник не би био у стању опевати. Треба се попети на Ртањ, па их својим очима посматрати. —

ПЕЊАЊЕ НА РТАЊ.

— АЛЕКСАНДАР ВАСИЋ. —

На развоју између Тимока и Мораве, у једном питоmom куту Источне Србије, подиже се наш лепо и ши-

А. Васић.

Поглед на Ртањ од села Мирова.

љати Ртањ. Овај наш Риги, који као да се нарочито стара да се одасвуд види, заслужује да буде истакнут

као најзанимљивији, најподеснији и најближи објект планинских излета, јер је он скупљач свих чари које пружа планина.

На њему ћете наћи благих падина покривених планинском травом без високе вегетације; бујних шума, лишнатих и по гдегде прогрушаних црногорицом (четинарима); густих честа, шибљака и свакојаког другог планинског грмастог биља тако да су ти делови скоро непролазни. Даље у висину настаје стење, по гдекад усправни зидови, продори, раселине, одсеци по 200 и 300 м. високи, исцртани дивним и романтичним линијама геолошких слојева, чији су рубови оивичени бујном зеленом травом као зеленом кадифом.

Изнад свег тог шаренила биљног света и сурог стења јасно се оцртавају, на плавом Небу, изломљене контуре разривеног гребена који се величанствено завршава Шиљком, врхом Ртња с кога се гледаоцу открива простран видик: готово цела Србија пре Балканског Рата.

Поглед на ову планину из долине Црне Реке чаробан је. Путник не зна шта пре да погледа и чему пре да се диви. Из плодне питоме долине диже се одједном планинска грамада изнад села Кривога Вира, Мирова и Лукова. Из ових је села пењање на Ртањ нешто у истини туристичко, док је сасвим супротно с јужне стране. Из Сокобањског Поља неосетно се диже Ртањ из валовитог хумља у благим падинама до самог гребена планинског. С тога је пењање с ове стране много мање привлачно и занимљиво. С истока, од Бољевца и мајдана угља „Ртња“, пењање је врло напорно и мало досадно, јер су стране стрме и немају много шуме.

Са запада се Ртањ наслања на шумовите планинске огранке око Кривога Вира од којих је одвојен такође шумовитим седлом Лукавицом, високим око 800 м. Панограма с Ртња врло је лепа, а нарочито је с врха величанствен излазак и залазак Сунца. Кад је ваздух чист, види се са шиљка Шар-планина на југу и Витоша над Софијом на истоку. Све србијанске планине ређају се гледаоцу једна за другом унаоколо као у каквом биоскопу, а над свима се истиче гломазна слика Старе Планине с облом главом Миџора, иза којег се баш сад Сунце појављује.

У погледу погодности за излете Ртањ је згодно приступачан с београдске и с нишке стране. Железничка пруга Параћин—Зајечар пролази самим његовим подножјем. Станице Луково и Мирово су веома подесна исходишта за пењање на ову планину, које почиње тако рећи чим се изиђе из воза.

Изнад висине од 800 м. на Ртњу нема нигде воде. Ово треба имати на уму, нарочито кад је више излетника. Ртањ хоће добро да озноји, а код неизвежбаних пењача та околност тражи и већу потрошњу воде, које горе баш нигде нема.

У подножју пак Ртња има мноштво врела и извора добре воде, од којих се највише истиче врело Мировница, изнад железничке станице Мирово. Ово је једна од најхладнијих, најлакших и најпознатијих вода у целој околини. Али су поред ње добри и други извори, нарочито шумски изнад железничке станице Лукова. Пошто је извора у шуми тешко наћи, препоручује се излетницима да узму за вођу кога сељака из Лукова или Мирово. Ово не само ради вође, већ и ради путева и стаза кроз шуму, као и горе под стенама. Кроз оба поменута села тече Црна Река, у којој се свуда може добро окупати. У Лукову имају две велике кафане, где се може добити конак и храна. У Мирову је само једна сеоска механа, али се и ту може јести и ноћити. У селима од сељака не може се добити готово ништа, те је за то најбоље понети потребну храну у торби.

Али постоји могућност и за спавање под ведрим Небом. Кад је лепо и топло време нема ничег пријатнијег од ноћења на Преслу (1420 м.) испод Шиљака (1566 м.). То је увала са дивном планинском травом, окружена са две стране шумом и романтичним видом на дивљи гробен, преко кога се вечито пребацују лаки, бели облаци. С јужне стране ова је увала ограђена о-нижим планинским зидом под бујном вегетацијом. Са северне стране је јелак, проређена јелова и борова шума, која с вечери шаље у расхлађени ваздух заносан мирис високе планине и својом опојношћу за час успава уморног путника. Изнад саме увале, према истоку, диже се Шиљак, који као да се утркује са белим ноћним облачићима. Ноћење на Преслу пружа путнику могућ-

ност да ужива у заласку и изласку Сунца на самом врху Ртња, на Шиљку, до кога се с Пресла лако стиже за један сат пењања.

Под ведрим се Небом може ноћити на ливадицама, окруженим луговима и шумарцима, изнад села Лукова, где се у случају рђавог времена може, преким путањама, за три четврти сата стићи у само село.

Пењање на Ртањ са северне и источне стране захтева добру и лаку обућу, без које се не треба кретати на планину. Излетницима се препоручује да понесу и топлији комад одеће, јер на Ртњу никад није претерано топло. Свака киша која затекне путника на Ртњу расхлади ваздух толико, да долази и до цвокотања. Најподесније је време за пењање између Видовадне и Преображења. Пењање с јужне и западне стране, од Лукавице, много је лакше, али нема нарочитих занимљивости. Одавде се може човек попети на Ртањ коњем и бос по трави до гребена. Међутим се најмање препоручује узлаз с истока, из усека кроз који пролази жична железница угљеника „Ртња“. Овај пут је поред осталог и врло напоран, јер се скоро све до врха пење у правој и доста стројој линији.

Уживања која нам пружа ова лепа планина увек ће богато надокнадити све напоре учињене да се стигне на њен врх. Њене нетакнуте контуре, лепо исцртани облици, мала обимност, пријатна прегледност, мирна шума и живописна сура голотиња у висинама остављају за дуго неизгладив утисак у души очараног туристе и излетника.

ПО ЦРНОЈ И БЕЛОЈ РЕЦИ.

— ДУШАН ПАНТЕЛИЋ. —

Сутрадан се из Бољевца кренусмо ка Злоту. У путу најпре наиђосмо село Валакоње. Одатле до Подгорца пут није дуг. У Подгорцу смо ручали пред механом. Лепа хладовина била је добро дошла после јаке сунчане припеке. После два часа одмора продужили смо пут, остављајући с леве стране планину Маљеник, чији се последњи изданак завршава, пред самим селом Злотом,

лепим каменим ртом, који својим врхом јако подсећа на порушену кулу каквога витеза. Око пет часова већ смо били у Злоту, где и преноћисмо.

Идућег дана рано изјутра упутисмо се знаменитој Злотској Пећини, која се налази на пола сата више села Злота. Улаз у пећину налази се на једном брежуљку, у чијем подножју избија силан извор Злотске Реке. Изнад њега диже се грдан камени зид, скоро у правно засечен. Улазак је тако низак, да се у почетку пећине човек мора сагнути, али само за двадесетак корака, па се знатно отвара и у висину и у ширину.

Копјенки.

Пећински накит у Злотској Пећини.

Унутрашњост пећине постаје заношљивија, а њени огромни сводови, који се, на висини око двадесет метара, сучељавају у оштар лук изгледају, полуосветљени буктињама, као неки храм. На горњој страни тих сводова находи се безброј капаваца поређаних као у каквим полијелејима, или силазе озго окамењени млазеви великих водопада, што се низ стену сливају, те само чекамо кад ће вода да зашупшти.

У једном ходнику видимо широко постоље, с кога се уз камени зид подиже снажан стуб, који као да

придржава пећинске сводове. Тамо опет капавци су се поређали у полукруг и направили су прави балдахин, а под њим стоји вечити престо, с кога опет води земљаном подножју читав низ дугих степеница. Све је то тако пуно збиље и достојанства као да је тек мало пре отуда сишао владалац.

На другој пак страни издиже се пећински свод у облику округлог кубета на висину око тридесет метара, а на његовом поду стоји усамљен, засечен стуб са седиштима унаоколо поређаним као у каквој галерији слика. И само још да не видимо подаље од себе изваљене грдне стене помислили бисмо, услед блеска сјајног кречњака према светлости буктиње, да се налазимо у једном одељку каквог музеја.

Из Брестовачке Бање.

Ч. Кушевџић.

После шетње од једног и по часа по пећини, пошто смо се провлачили кроз многе пукотине и уске отворе, изиђосмо из ње под силним утисцима дивљења, што су их њене лепоте на нас учиниле. . .

Из Злота смо после ручка преким путањама, које воде кроз шуму, наставили пут у Брестовачку Бању. Тамо сиђосмо с брда око једног сата по подне. Бања је

скоро са свију страна затворена високим брдима, обраслим густом шумом, која је испросецана многим стазама. У последње време много је урађено на вештачком

Ч. Кушевић.
Брестовачка Река испод истоимене бање.

Ч. Кушевић.
Управа Брестовачке Бање.

улепшавању ове бање, што појачава и иначе пријатан утисак, који она чини.

Пошто разгледасмо купатило и остале знаменитости продужисмо пут ка селу Бору. Нови бакарни рудници, који се тамо налазе, били су такође једна знаменитост, која нас је себи привлачила. Око четири часа били смо у селу. Разгледавши унутрашњост рудника наставили смо пут за Слатину, где стигосмо на преноћиште.

Сутрадан нас је пут водио натраг у Зајечар. Високо поред нас издизаху се литице просечене кроз средину Рготском Реком, која својим дубоко урезаним коритом ствара уску и живописну клисуру. Преким путањама избили смо на друм и стигли на ручак у Рготину. Затим се преко села Вражогрица, које има необично лепу цркву, упутисмо Зајечару, у који стигосмо, уз свирку и песму. Ово подуже путовање, после напорног школског рада, оставило је на нас прекрасну и трајну успомену.

КАМЕНАЦ У ЦРНОЈ РЕЦИ.

— БУРА ЈАКШИЋ. —

У Црној Реци подижу се горостасне планине које још нису људи премерили. Има у тим планинама борова, под којима се још није одмарао пастир, нити је икакав ловац наслонио дугу пушку да онде, у његовој тамној сенци, причека хитру срну или пажљиву дивокозу. Каткада само орао слети да овде своја широка крила одмори; да онде после гледа сиву маглу и мери путеве по којима ће га голема крила носити; под његовим ногама простире се суро стење, над њиме облаци; тек гдегод у долини виде се, као беле пегнице, домови сиротих сељака.

Ту, на подножју тих планина, заузима врло мало простора село Каменац. Становници су му вредни ратари, добри људи, али шта је вајда кад им нема доста поља да га обрађују! С једне стране камен, с друге камен, голо све!

Страх те обузме кад у то суро стење коракнеш! Твоје те сопствено мицање плаши; уздахнеш ли, чини ти се да камен уздише; спотакнеш ли се, камен се одрони, а

у понорима јечи и грми, рекао би планине се руше.

Кад дубље загазиш у ту пустошну самоћу, чујеш како човек јауче, чини ти се да у помоћ призива. Ноћ је... Теби се коса диже на глави. Слушаш боље шта је, а то буљина вешто подражава човечји глас. После чујеш где кевће као ловачки пас, и теби се чини да већ гледаш издалека ватру око које су се ловци искупили, радујеш се доброј вечери и мирном почивању. Али је све то превара; видиш да си усред пустоши, а око тебе ноћ....

Сироти Каменчани имају само толико поља колико би један добар момак за сахат могао обиграти. Изгледа као неко шарено корито: онде мало засађена винограда, тамо је јечам и овас, па ту, са тога простора, сабира себи храну више од две хиљаде душа.

Па и опет само да знате како је и код њих понекад весело, веселије него ма у којој вароши. Дође пролеће: и људи и воће, и луг и планина, све је добило веселији изглед, све лепшу и свечанију одећу. Онамо мирише планина од здравца, а долину опет липово цвеће са својим дивним мирисом напаја. У планини пева пастир, а на његов мушки глас одјекује гора и лужина; у пољу весело се натпевавају шева и девојка.

Зими је, опет, тужно; путеве завеје снег, планине се умотају у тамну маглу густих облака, нигде зелене травке, нигде весела лица. Дође дан. У селу чујеш лавез паса, у планини вију курјаци. Напољу мраз, у колибици дим. У томе диму најруменије лице побледи, а најбеље сукно потамни...

ПО КЊАЖЕВАЧКОЈ ОКОЛИНИ.

— ВЛАДИМИР КАРИЋ. —

Књажевачко Поље, у коме се наводи Књажевац, веома је родно; свака му је стопа земље обрађена и засејана, а видик му затварају високе, већином оголеде, беличасто-сиве кречне планине, чији врхови, разнолики по висини и изгледу, веома живописно изгледају и у чудној супротности стоје са зеленим простирачем, који им се на подножју шири. На тој подлози, веома пого-

дној за успевање винове лозе, виногради дају вино које се такмичи с крајинским, али које није могло изићи на глас с тога, што му је извоз отежан неугодним саобраћајним средствима. — Готово у непосредној околини Књажевца налазе се огромни слојеви каменог угља употребљивог за топионичке и ковачке циљеве. Такав је онај код села Нине и у Подвису код села Орашца. Уза све то долази још и богата водена снага речна, која се с коришћу може употребити за индустријске циљеве.

Крај овај усред кога је Књажевац имао је велике важности у сва времена. Ту се налазе развалине и остаци негдашњих српских средњевековних градова Сврљига, Равног и Козеља, који се често помињу у нашој историји.

Развалине града Сврљига налазе се у чувеноме Сврљишком Ждрелу, испод села Нишеваца, на једној кречној стени, баш на утоку Белице у Сврљишки Тимок. Ова је стена издвојена са свих страна осим са северне, с које је једино и могућно на њу се испети; и са литицама, које се у реку више мање управно спуштају, она изгледа као неки огроман стуб висок неколико десетина метара. На врху је стене плочаста зараван, пружена на дуж, од запада на исток, у дужини од сто педесет, а у ширини од 10—45 метара, како где. На североисточној страни ове плоче и једнога јој дела на јужној, још се познају платна од старог града. Од кула одржале су се само две. Обе су имале више катова; то се познаје по жлебовима у зиду, у које су биле углављене греде. И данас још познају се трагови од стаза у стену усечених, и врата, на која се од њеног подножја на више у град улазило. Идући од села Нишеваца, диван је поглед на ове остатке старог Сврљига.

За седам до осам километара на север од Књажевца, на левој обали Белог Тимока, код села Равне, налазе се остаци града Равног, а још једном тако далеко, само на северозапад, и на једној кречној коси, која се од планине Тупижнице овамо упутила, налазе се развалине града Козеља, над селом истог имена. Развалине града Равног очуване су толико, да му се облик основе јасно даје распознати. Град је имао скоро квадратну основу са странама дугачким просечно око сто метара. Од раз-

валина Козеља много је мање остало. Под њима је село Кожељ, које је до данас очувало име старог града.

Осим ових остатака из старине, који би, кад би се боље испитали, преко наше историје, можда сви допрли у историју римску. Околина књажевачка богата је и природним лепотама и другим природним реткостима, тако да ће Књажевац, кад једном само постане приступачнијим, бити стечиште и полазна тачка оних путника, који се природним лепотама и старим споменицима буду заносили и одушевљавали.

Од свију су особито чувене две пећине, од којих је једна у селу Преконогама, а друга на планини Ту-пижници.

Преконошћа Пећина лежи у долини, у којој је село Преконоге, према брегу Оуљу, у оном кречном венцу што се од Гуљана продужава на запад, и што је по површини испроваљиван небројеним вртачама. Улазак у пећину наводи се испод једног крша, који се од дна долине диже у вис за стотину метара, управно као зид. Готово чим се уђе у пећину, одмах се забеле као снег беле леденице од камена капника, које се спуштају озго од свода, или се дижу оздо од пода, или су напоследку често и састављене једне с другима, те изгледају као мраморни стубови. И сам се под бели, јер је и он превучен бигром од капника. Идући мало даље напред леденица нестаје, под је од глине, а свод висок црни се од мноштва слепих мишева, који су се преко дана тамо склонили и за стену закачили. Ту, испод те глине, има костију од пећинског медведа, а можда и још од које већ изумрле животиње, и рбина од земљаних судова, којима се служио човек, некадањи становник ових пећина. Идући опет даље унапред, пећина се јако стешњава, тако да се мора ићи поколенке испод дугачких леденица и преко малих језераца, у којима је вода бистра као суза. Пошто се и ово пређе, онда се тек силази у главну пећину, која красотом превазилази не само све што смо досад, од уласка, видели него и све познате пећине у Србији. Овде је пећина дугачка на 400 метара и по њој је пуно језераца бистре и хладне воде. Капљући са свода, ова вода издаје готово металне звуке, који се често нижу у неку чудесну мелодију, праћену,

од зидова одбијеним звуцима, дивном хармонијом. Леденице од капника, које се с пода дижу, овде су веома велике; има их и у свакојаким, често и врло чудноватим облицима. У једном углу као на неком престолу седи непомично намрштен и љутит ратник, а поред њега му штит и мач; на другом крају, на стубу, мало детенце пало на колена, сагнуло главу и склопило ручице као мали анђелак. У даљини се види стуб који зову Богородица: женска прилика у дугом белом плашту са детенцем у наручју. Из ове пећине ширим или ужим ходницима иде се у неколико других досад недовољно или никако неиспитаних.

На планини Тупижници има пећина прозвана Леденица због тога што је у њој преко целог лета пуно леда; она се налази насред једне заравни, на врх брда; дубока је око 15 метара и отвор јој је тако положен, да се у њу мора дупке силазити. У њој има нарочито много леда у кишним годинама; преко зиме пак леда нестаје. Тада је разлика у топлоти ваздуха у пећини и спољашног тако велика, да се влага, која из ње излази, заједно с топлијим ваздухом згушњава у пару и пуши се.

КРОЗ СВРЉИГ У ПРЕКОНОШКУ ПЕЋИНУ.

— ПЕТАР Ж. ПЕТРОВИЋ. —

Сврљишки предео налази се у сливу Сврљишког Тимока, леве тимокове саставнице. Име пределу долази од старог римског града Сврљига, чије се зидине и данас налазе недалеко од села Палилуле. Предео је од особитог геоморфолошког интереса. То није досадна и монотона равница, која својим једноставним објектима замара гледаочеву пажњу, већ феномен, испреплетан разним облицима маринским, флувијалним и карсним. Ови последњи се нарочито истичу.

Сврљижани су сиромашни, јер имају мало зиратне земље за обрађивање. Стога одлазе у печалбу, у богатије пределе наше домовине. Познати су нам као добри грађевинари и зидари. Ти печалбари су ме изненадили својом бистрином. Говоре увек правилно и одмерено, имају лепо и предусретљиво држање, увек су обазриви

П. Ж. Петровић.
Из Пошничке Пећине у Сврљигу.

П. Ж. Петровић.
Из предњег дела Преконошке Пећине.

да се снађу у свим приликама, ако се то тиче материјалне користи. Све лепе особине, које они уоче у другим нашим пределима, преносе у свој предео, да их спроведу међу своју децу.

Сврљижанке су просте, наивне, али духовите. Можда та духовитост и часност сврљишког женскиња и патријархални живот везује Сврљижане за њихов каменити завичај, и ако би могли удобније да живе негде далеко од свога прага.

Једне звездане новембарске ноћи путовао сам кроз Сврљиг. Ишао сам пешачком стазом још неразбуђеном селу Преконогама које под голим кречњаком, као у заседи, очекује тихо јесење јутро, док је магла као змија завијала у своја недра сврљишку долину. С азурне васионе падали су метеори и гасили се далеко негде у тајанственој ноћи.

Пред само свануће стигао сам у село. Овде онде из сеоских кућа допирала је слаба светлост, уз коју Сврљижанке с преслицом и вretenом скраћују јесење ноћи. Ноћну тишину често прекине лавез овчарског пса, који верно стражари, док се одмара идилично планинско село.

Кад сам се испео на Козју Грбину, изнад села, зора беше спустила свој светли вео над Сврљигом. Пространи видик у јутарњој свежини беше ишаран разним нијансама природних боја. На две стотине метара преда мном стрчале су кречњачке стене, које су, као оглодани зуби давних времена, паралеле Небо. А кад је изишло Сунце и обасјало својим зрацима околину, природа ми се показа у својој крунисаној моћи. И тада сам се питао: да ли су све зоре, које су протекле са годинама мога живота, биле тако чаробне, или ја тек сада осетих драг те лепоте?

Преконошка Пећина налази се на стрмој и дубокој страни једног, тада безводног, потока. По њеном ниском улазу нико не може да наслути где све може један мали, мрачни отвор да одведе под земљу и шта он у својим недрима крије. Мени је ово први пут у животу, да улазим у подземне тајне. Упалим свећу и пузећи уђем у предњи ходник. Већ за неколико метара од улаза ходник је довољно простран, тако да сам могао

усправљено да идем. Нека необјашњива тајанственост обузе ми душу. Пукотине на странама ходника су зјапеле, као да би ме прогутале. Из њих излети по који слепи миш, закружи над мојом главом, па се изгуби у мраку пећине. Осим њега, друге живе душе не беше. То је једини становник у овој пећини.

С појавом првог „подземног храма“ јавља се украс ове пећине. Високи и пространи свод, прошаран сталактитима, наслања се помоћу белих камених стубова на под. Стране „храма“, застрвене као бисером изатканим пећинским завесама, крију катакомбе подземних духова. А капљице хладне воде падале су с високог свода, просецајући мемљавим ладом хладну тишину.

Даље, кроз ходник долази се у пећинску „трпезу“. Можда су се подземни духови склонили мојим присуством и оставили празну „трпезу“. Ипак, тамо при дну споредног ходника, у царству мрака, изгледа као да неко плаче и грчевито стеже своје студено дете. Тако је изгледао један кип, који је рађен без калупа, чекића и длета. У непосредној близини нижу се једна за другим мала пећинска језерца, из којих се дижу оштри сталагмити.

Пошто се прећу језера, долази се у подземно царство пећинскога накита. Изгледа ми, да најпроницљивије око, као и највештија рука не би могла дати да склад и распоред ових облика, као што је то дала овде сама природа. И све то спушта се према пећинским понорима и издухама, да се једном за свагда изгубе.

Много срушеног накита лежало је на поду. То су се дрзнули лакоми посетиоци, да једним тренутним замахом сруше оно што се вековима стварало, ваљда завидећи благу и лепоти наше домовине!

ПРЕКОНОШКА ПЕЋИНА.

— ЈОВАН ЦВИЛИЋ. —

Са пет сељака из Преконога почео сам 13. септембра испитивање Преконошке Пећине, који се налази у западном делу Сврљишких Планина, пет километара

далеко од Дрвена. Од села до пећине има пола сата хода. Путања се из Преконога пење на висове с леве стране Преконошке Реке, и то најпре на Мали Крст, затим кроз дубоку просеку Урвине на Мали Крст, па уз Мали Габар. Од Великог Габра се слази отвору пећинском једном ограђеном путањом.

Од улаза до Малих Врата, па и до Језера, лако је проћи. Једино кроз Шиб има малих тешкоћа. Од уласка за 20 метара пећина је ниска, с почетка нема сталактита, а и доцније је у њима сиромашна. Кад пећина добије правац север — југ постаје ниска, тако да се само погнуто може кроз њу ићи, а богата је и сталактитима и сталагмитима. Сталагмита има врло дебелих и високих; многи су од њих посастављани с таваном. Сталактити су кратки и сисасти. Тако траје до највећег пећинског проширења, које се зове Дворана.

Пред Двораном пећина постаје виша и почињу се јављати игличасти и цевасти сталактити. Сама Дворана је проширење, које у дужину и у ширину има по двадесет метара. У њој нема оног лепог пећинског намета, који оваквим прџсторијама, по другим пећинама, даје лепе изгледе. Сталактита нема, а сталагмити су ретки и мали. Тле јој је покривено моћном пећинском глином све до Малих Врата у њеном северном делу.

Пред Малим Вратима налазе се велики сталактити посастављани с таваном. Овај део пећине има изглед правих arkada. Иза Малих Врата долази се у низак, а доста широк део, који је по тавану превучен воденим капљицама; ту је стварање сталактита у највећем јекy.

Одатле се долази у Шиб, где су сталагмити разноликих облика посастављани или са сталактитима или с таваном, те је пролаз кроз низак Шиб тиме још тежи. У десно од Малих Врата је читав комплекс као снег белих корита. Између њих спуштају се сталактитске завесе и кратки цевасти сталактити. Сталагмита има такође и они су готово посастављани с таваном или са завесама због чега је овај део Шиба скоро непролазан.

Сад настаје сасвим узан отвор Ђердап, којим се пењемо из Шиба и слазимо Језеру. Он спада у најлепше делове Преконошке Пећине. Цео таван, а нарочито стране пећинске, искићене су сталактитима и за-

весама, а по тлу се виде, особито при слажењу к Језеру, најлепши сталагмити ове пећине, који се одликују лепотом облика. Нарочито је леп један од њих, који је торњастог облика, висок 5.5, а дебео 3.5 метара.

Језеро је дугачко 8, а широко 7 метара. У њему је било врло мало воде, и то само у једном крајичку у лево, те видесмо по дну његову мале сталагмите. Овакве утолеглице, као што је Језеро, јављају се и даље кроз целу пећину.

Прошавши Сто дошли смо до Великог Сталагмита, који сељаци зову Бандером. Тиме смо прешли за пролажење најтежи део пећине. Од Великог Сталагмита до Прослопа настаје раван део пећински. Скоро у средини његовој диже се велики бео сталагмит, који назвасмо Престо. Његова дебљина износи при дну 4.3, а при врху 2.1 метра. По њему се виде ситни зарези и шупљине од ударања капљица с тавана. Изнад њега с десна види се, по тавану и странама пећинским, мноштво сталактита, завеса и калцитних салива, који чине врло леп утисак и допуњавају лепоту овог дела Преконошке Пећине.

Прослоп је мала зараван широка и дугачка пет метара. Изнад њега нема сталактита, али испред нас на тавану видесмо читаве низове сталактита и завеса. Прослоп је граница између два пећинска дела различитих одлика. До њега је пећина пролазнија, с језерима, равна и с најлепшим пећинским накитом. Од Прослопа настаје тешњи и непролазнији део. Вода управо не капље већ кроз широке пукотине тече у пећину. По тлу се виде издухе, које ову воду спроводе у веће дубине. Силазећи месту где је Рачвање, висина пећине постаје све већа, док код Рачвања не достигне 30 метара.

Овде се пећина рачва у два крака. Леви се одмах нагло пење, а десни се најпре спушта до једног малог воденог басена, па се онда почне пењати. Ми пођосмо најпре десним краком, али одмах наиђосмо на сасвим узан отвор, Димњак, који води на више. Пошто напустисмо овај крак, пођосмо левим и после 15 метара дођосмо до одсека, изнад кога се пећина опет продужава. Под отвором се виде два сасвим мала отвора, кроз које је немогућно спустити се. Ми ударисмо преко одсека у

горњу пећину. Прелаз и пењање врло су тешки. После неколико метара пећина се опет спушта врло стрмо 7 до 8 метара.. Везивали смо се конопцем по средини и спуштали на дно.

Нисмо ишли ни пуних 20 метара на ниже, па дођосмо до места где се и ова доња пећина рачва. Један се канал пење ка Голубињаку, а други се спушта. Ми пођемо доњим. Пећинске се стране све више једна другој примицаху и ми дођосмо до малог отвора, испод кога, при светлости магнезиума, опазисмо јаму у облику вртаче. Учетворостручисмо конопац, да се не преглође преко стена, вежемо се њиме по средини и спустисмо се у Јаму, из које се после попнемо ка Голубињаку. То је велика равна кречњачка стена, изнад које се диже таван пећински за 1—2 метра. С ове равне подлоге дижу се сталигмити, од којих неки допиру скоро до тавана. На јужној се пак страни спуштају с тавана завесе дугачке 3—4 метра.

Са Голубињака се кроз Димњак вратисмо Рачвању, а одатле се упутисмо излазу из пећине, чија целокупна дужина износи око 400 метара.

С ИЗЛЕТА У МАНАСТИРЕ.

— БОЖИДАР БОРБЕВИЋ. —

Из Пожаревца смо се кренули на пут 12.маја. Преко Јагодине, Параћина и Ћуприје упутили смо се у Сењски Рудник и у манастир Раваницу. Необично лепо и тихо време пратило нас је на путу кроз вијугаву и врло живописну клисуру, на чијем дну шумно тече река Раваница. То је најживописнији крај овог дела наше отаџбине. Колика срећа за нас, што смо њиме прошли баш онда, када га је природа обасула свима својим чарима!

Више од две трећине тога пута провели смо на малим, отвореним вагонетима сењске железнице. Док се ишло благом узвишицом до манастира Раванице у вагонетима је владала необична живост, а складна песма и свирка даваху овом веселом путовању врло пријатан изглед. Али умуче и песма и свирка, преста и шала и доскочица, те неко нарочито расположење завлада нама,

кад се воз, одмах изнад манастира, нађе у оном језовитом склопу планинском, где се баш над самом пругом надноси стење и камење, те изгледа да ће сваког тренутка полетети на воз; а доле у провалији шуми бистра Раваница журно протичући. Уживање у посматрању ове клисуре, која путника и занима и опија својим лепотама, било је у толико веће, у колико је воз морао спорије ићи што се више приближавао руднику.

Кад воз стаде, ми искочисмо из кола и за 15 минута дођосмо пешице до улаза у рудник. Пошто смо пажљиво разгледали поједина рудничка окна и упознали се с радовима у њима дочекасмо воз, који нас доведе до ма-

настира Раванице. Само летимично разгледали смо овај споменик негдашње српске државне величине, ову светињу српску, која је у тако тесној вези с јунацима из косовске епопеје. Пиштаљка железничка позва нас журно на пут и ми смо се морали брзо растати с овом задужбином Кнеза Мученика; са задужбином којој данас можда не би

Влад. Р. Петковић.

Манастир Раваница.

било ни трага ни гласа, да је била саграђена од бела сребра, покривена жеженим златом, поднизана дробним бисером, а попуњена драгим камењем!

Као год што је пут из Ђуприје за Манасију преко Добричева, Бељајке и Војника тежак и дугачак, тако је и дан, у који путовасмо, био одвећ топао. Врло предусретљиво дочекани смо у лепо уређеном државном добру, у Добричеву. У средини парка, у хладу борових дрвета, опкољени мирисним ружама и другим лепим цвећем, провели смо неколико пријатних тренутака за гостољубивом трпезом управника овог завода. Он нам је ставио на расположење неколико воловских кола, да нас по врућини одвезу до врха узвишења, одакле се већ виде питоми ресавски Кључеви, који родношћу и обиљем својим не уступају ни равницама поред Мораве.

Окитивши кола зеленилом кренусмо се на пут. Пошто смо прошли кроз пространу државну гору полако смо се пели на брдо, док не дођосмо до Хајдучке Чесме, одакле је ванредан изглед како на Маћеху и Пасторка, који скривају жељену мету нашег путовања, тако и на оне пределе којима смо већ били прошли.

Одатле смо пешке продужили пут ка Манасији, за коју смо на први поглед мислили да је близу. Али је ваљало добро притегнути опанке. Најзад, кад нам је и село Војник остало за леђима, дошли смо до густо шумљене и вијугаве клисуре, чијим разривеним дном шумно јури брза Ресава. Наскоро затим угледасмо суре и високе камене куле деспотова града. А кад смо прошли гвоздену капију испод једне од тих кула, са које звучно манастирско звоно објављиваше долазак ненадних гостију, ми смо већ били пред спомеником српске прошлости и величине, пред јасно белом црквом, дивотном задужбином Високог Стевана...

Дуго и дуго сећаћемо се сваког места кроз које смо на овоме путу прошли. У живој успомени остаће нам вечито овај пут по занимљивим и дотле невиђеним крајевима, где смо наилазећи на друкчије пределе и прилике, обичаје и навике, ношњу и друго, проширили своје знање и погледе. Ми смо посетили места, о којима смо дотле само слушали и у својој уобразиљи стварали о њима само непотпуне слике. Богу смо се молили у Равници и Манасији, дивним задужбинама које наши стари владоци подигоше, да Богу угоде, људма добро да учине и после себе спомен да оставе. Шетали смо

се по одајама, које зуб времена није порушио и у којима некад бејahu учioniце за оне, који су желели друге да поуче. Показана су нам места где су уза задужбине биле „гостопријемнице“ и болнице где су сиромашни налазили утехе, а невољни неге. . .

Тек онда, кад смо по лепом мајском вечеру, идући кроз дивну и пријатним зеленилом обраслу клисуру хучне Ресаве, угледали суре зидине деспотова града ; тек онда, кад смо као опијени неким нејасним осећањем и одушевљењем стајали пред величанственом деспотовом задужбином — тек онда смо се могли мислима пренети у прошлост и наћи хране за стварање што потпуније слике о ресавским преводницима и деспотовој Ресави — Манастији, некадашњој нашој Академији Наука.

А како ли нам је тек срце куцало, кад смо „у Ресави крај воде Раване“ угледали љупку Раваницу, задужбину Кнеза Лазара ?! Онај трошни остатак негда великог и јаког градског зида и онакажени ликови српских светаца јасно су нам казивали колико је беде претурела ова наша светиња, ова грађевина славнога неимара Рада. Само један поглед на манастир и његову малу, али прегледну околину био је довољан, да у нама изазове неку сету с необичним расположењем и размишљање о трагичној смрти Кнеза Лазара и његових савременика. . .

По ономе што смо чули и видели у клисурама Раванице и Ресаве, још нам се боље приказала улога, коју су српски манастири имали у нашем народном животу како за време државног напредовања тако и у данима тешког народног искушења. . .

И онда, рекао сам ученицима, кад је са кула црквених у Србији замукнула звучна хармонија, кад су Турци звона у топове прелили, кад је место веселих српских сватова нашим друмовима ишло робље ланцима повезано — манастири и калуђери стекоше великих заслуга за свој род, за веру православну и српску књижевност. У манастирима бејahu тада зборна места, где се народ скупљао о благим данима и после сваке службе Божје слушао беседе побожних калуђера, који су га храбрили на истрајност до бољих дана. Ту се он у дивној природи наслађивао звуцима гусала и певањем јуначких песама ; одатле се враћао дому својем у души

утешен, с тврдом вером у Божју помоћ и с надом на ослобођење испод турског јарма...

УТИСЦИ МАНАСТИРА МАНАСИЈЕ.

— СВЕТИСЛАВ МАТИЋ, —

Прошлогодишња ревизија оставила је у мени особит утисак, који свакојачко има бар толико вредности, да се забележи. Том приликом ја сам први пут видео једну од оних светиња, у којој је пролазност подигла храм бескрајности, у којој је сјај негдашње српске прошлости ужегао кандеоце вечности, да на њему загрева потомство вером у свемоћ највишега бића и надом у своју будућност.

Држао сам испит у једном селу на обали питоме Ресаве. На испиту сам се крепио свежим дахом српске будућности, који је обилно вејао кроз малене потомке Синђелићеве, али сам на крају крајева ипак осетио потребу, да се мало разгалим по српској прошлости. Био сам се решио, да по свршетку испита посетим, ту у близини, манастир Манасију, о коме сам много слушао још као ђак основне школе, а који сам доспео да видим тек сад као ревизор.

Захваљујући љубазности и гостопримству манастирског старешине могао сам ту своју жељу и остварити. У друштву с овим услужним и поузданим вођем и добрим познаваоцем свију манастирских знаменитости, а вучен неком неодољивом жудњом, кренем се пред подне к манастиру. Бејаше ужегло жарко летње Сунце с благословеног српског Неба, а ми колима путовасмо кроз дебеле облаке сеоске прашине у сиву маглу српске прошлости.

По изласку из села пут је ишао самом обалом Ресаве, која је својим хучним током, тим најзгоднијим представником вечитог природног кружења, продирала кроз уски оквир обичних људских мисли и, потискујући пролазну садашњост, показивала траг далеке прошлости и изглед невидљиве будућности...

Ушли смо најзад у клисуру... Доле, на таласима бујне Ресаве хуји вечност, а горе се нада мношћем лелуја

бескрајност васељенске просторије. Каква необична супротност! Са свију страна камен и брдо поставили границу и онако скупеном и ограниченом људском бићу, а горе и доле бескрајност, која се само духом може нагледати, али која се не да чулима схватити, а још мање исказати и описати. И усред те бескрајности, усред тих супротности духа и тела, лежи мета мојег пута као неко оваплоћење заједнице онога, што је по себи недељиво, па ипак тако нераздвојно...

Ту у чистим и свежим недрима бајне природе налази се, без сумње, место на коме су се могле тако тесно везати прошлост и будућност, и преко садашњости стопити се у једну нераздвојну целину. Ту се мора налазити храм, који је прошлост наменила будућности, који је пролазност једног српског владара подигла вечности Творца небеског. То сам осећао по неком духу, који ме је свега запајао; по некој струји, која је потицала оздо, па се с великим напоном скупљала у мојем мозгу. А можда је то била и нека нагонска слутња, која сачињава најбитнији део човекова несвесна бића, преко кога сам Бог општи са човеком?!

Па ипак манастира још нема, и што сам му се више приближавао то ми је изгледао све неприступачнији и удаљенији... Али и како може тромо касање једног живинчета, којим само нејаки човек опредељује снагу својих сићушних техничких творевина, довести до области, до којих само дух узлеће?!

Ћутао сам удубљен у мисли и разнолике успомене, које су ми обузимале и иначе заморени мозак, а нисам ни опазио, како засенак од клисуре, којом смо пролазили, поче постепено ишчезавати испред неке особите зраке, чији сјај беше све јачи и силнији... Најзад стигосмо до једне малене окуке, и кад сам се пренуо из мисли, нађох се на подножју маленог брежуљка, с кога се као из вулканског гротла просу одједном блесак јаке светлости. Преда мном се, као неком чаробном силом створена, указа горостасна грађевина, која ми се учини, да до Неба допире. Изгледаше ми, да је то неки вилински замак, који је само моја уобразиља у сну произвољно нацртала...

Протрљао сам засењене очи као човек, који се

пробуди из лепог, заносног сна, али сам видео стварну јаву — један од оних ретких тренутака божанствене сагласности, кад тело осећа оно, што дух замишља; кад је и тело у стању да ужива у ономе, у чему се човек само душевном успоменом наслађава!...

Необичне утиске оставља манастир Манасија у духу мисленог човека; ретке мисли и успомене буди он у срцу Србинову. У присном загрљају Мађије и Пасторка подигнут је овај божанствени храм, да вековима негује српску слогу, да сједињава и одушевљава српска срца у побожној молитви и светом одушевљењу за племените подвиге...

Величанственом појавом својом усред суровости изгледа, какав даје планинска клисура, он подсећа на стару српску славу и величину Немањинског доба, која је почела узмицати испред османлијске најезде, али у исто време представља и надмоћност културе над пролазном грубом силом. Чини ми се као да је грубим притиском сурове силе са широких граница и просторија Душанове царевине ту збијена сва моћ и величина српске прошлости и културне снаге, да би се доцније могла појавити с онако циновском јачином...

Наши су манастири као неко латентно продужавање старог државног живота српског; то су огњишта, на којима је за све време петвековног ропства непрекидно тињала ватра живота и мисли српске. У слабачком пламичку, што се ни часка није гасио на олтару ових наших светиња, скривао се и вековима одржавао онај животворни огањ, који је онако силовито букнуо у почетку прошлог века на згради отоманске царевине.

Више, можда, но игде испољен је овај симболички значај наших старих лавра у манастиру Манасији, красној задужбини деспота Стевана Високог. То је смањена слика свега онога, што је чинило величину и културну моћ старе српске државе и што је донело ускрс новог државног живота миле нам домовине Србије. Ту је и лепота, и отменост господства, и сјај богаства, и једрина облика, и величина размера, какве је могло дати само тадашње доба. На другој се страни види скроман, али духом обилан изражај удружен с неком побожном смерношћу, каква доликује храму Господњем и чистоћи

и узвишености верских осећаја. А у непосредној близини, напореда с храмом вере, налазе се развалине просветног храма српског, у коме је, заједно с именом Константина Философа, остао најлепши споменик некадашње духовне културе српске, која је у најлепшој слози и сагласности с миомиром тамјана разгонила мрак и озравала стазу српској будућности. Та два огњишта, побожности и просвете, налазе се у манастиру Манасији исто онако зближена и уједињена, како се у Немањинској Србији на делу показују, и како их је Св. Сава спојио и везу им благословио.

У особито сагласном јединству с њима налазе се свуд унаоколо снажни бедеми, високе куле и чардаци, да даду потпуну слику оне нераздвојне целине, у којој је лежала снага и величина Србије у прошлости, и из које је никла данашња обновљена Србија.

Какву тесну и непробојну везу и неодољиву моћ показује та необична слика душевне величине и телесне снаге! Али не, није то само слика, већ је то живи сведок оне складне узајамнице у развићу тела и душе, на којој је почивала снага Србинова у прошлости. Са свију страна снажни грудобрани, о које су се ломиле непријатељске најезде, а горе се дижу високе куле, с којих само крепка мишица може погађати без умора, да унутрашњу суштину духа очува неповређену, да свете српске идеале: „за крст часни и слободу златну“ остави и даље у завештање потомству...

На једну од тих кула што се чини да Небо парају, пео сам се и ја, наравно више случајно, занет чаробним звуцима хармонијума и неке црквене песме, коју је манастирски старешина био пре тога складно одсвирао и отпевао. Вучен неком мађијском снагом, која ме је свега уздизала у неке невидљиве висине, пео сам се и ја на једно од тих орловских гнезда, где само орловска срчаност допире и одакле се само соколово око не мути... Као у каквом сомнабулистичком наступу ни сам не знађах, како сам доспео на висину, одакле се данас разлежу звуци јасних звона, али знам то, да сам разабравши се осетио страховиту дрхтавицу; тело ми је дрхтало као у тролетници, а слабачка колена клецала су ми од страха. И кад сам се шетао по оним бедемима, по којима је пре неко-

лико векова један царски син и српски владалац — можда и у пола ноћи — безбрижно јурио, а у мирније се дане спокојно одмарао уживајући у лепом изгледу и у хуци Ресаве, ја сам се тресао као слабачки прут, кад га подухвати бесна олујина.

То је ето неумитни сведок негдашње државне крепости и мишићне чврстине, која је створила и одржавала Немањину Србију... А како данас ми стојимо у том погледу? О томе не треба бољих доказа од мојих осећаја на кули манастирској и од утисака, које сам собом понео из Манасије. По њима се може најбоље оценити, да ли смо ми достојни потомци Душанови и колико смо, и у коме правцу, одмакли од својих славних предака?...

Али можда је данашњи нараштај наш само представник неког прелазног доба? Можда ће се у доцнијем покољењу српском обновити опет дух и снага наших старих великана? Нека би дао Бог, да тако буде!...

ИЗ ЋУПРИЈЕ У СЕЊСКИ РУДНИК.

— МИХАИЛО ГРУЛИЧИЋ. —

У три сата по подне кренули смо се, 20. маја, возом из Ћуприје за Сењски Рудник. Добили смо два отворена вагона. Све до села Сења, докле је и пруга равнија, путовали смо у смеју и шали. Само понека ређа појава утишала би нас и онда би за тренут настало ученичко запиткивање. У селу Сењу, које је одмах пред манастиром Раваницом, воз се задржао неколико минута, јер је машина узела воду и угаљ, па затим продужила пут кроз клисуру за рудник.

На самом уласку у клисуру, с десне стране одмах до пруге, видели смо манастир Раваницу, задужбину Кнеза Лазара, али је нисмо могли прегледати, пошто воз није чекао. Од уласка у клисуру па све до самог мајдана нисмо знали, шта пре да погледамо. Одмах више манастира, с десне стране у брду, опазисмо лепу пећину, у чијој је близини и чувена Раваничка Пећина, чији улаз не могасмо видети, јер га заклања дрвеће.

На непун километар од овог места видели смо понор Раванице, која, како сељаци причају, избија поново у атару села Поповца.

Десна страна клисуре убрзо нам се претвори у дубоку јаругу, чијим дном тече Раваница, а лева у високе,

Сењски Рудник.

Ч. Кушевић.

Сењски Рудник.

Ч. Кушевић.

често сасвим голе стене, препуне пећина разне величине и облика. Почесмо дрхтати, а страх нам је повећавало љуљање локомотиве и вагона као и јако нагибање на кривинама. Сем тога како смо били одмах иза машине, која кроз клисуру због јаке узбрдице иде врло споро, поче нам се палати одело од варница, што су излетале из димњака. И баш кад смо се највећма бринули, како да се од њих сачувамо, удари киша и добро нас покваси.

У Сењски Рудник стигли смо око пет сати. Пошто смо се најпре одморили пођосмо да га разгледамо. Најпре смо ишли кроз улице, где су раднички станови, болница, пошта, црква и комесаријат. Па онда отидосмо у машинско одељење, где смо прегледали сејалицу за ситнији угаљ. Она је састављена од парног мотора и три велика решета разне густине, кроз која се угаљ одваја у три врсте. Испод сваког решета пролази у облику дозала широко платно, које примајући на се просејани угаљ односи га у подметнути вагон. Под сваким платном имају два вагонета један над другим: један се пуни, други испражњује, те тако рад никако не престаје нити се ма шта од просејаног угља распе. Преручивање угља из вагонета у вагоне врши се врло лако, т.ј. вагонети се изручују у нарочити отвор, под којим је велики вагон. Ово је било лако удесити због доста стрмог земљишта.

Затим смо прегледали одељење, у коме се извлаче пуни вагонети из поткопа, а у исти мах спуштају празни доле. Мотор је овде пара, а справа за извлачење слична је бунарском чекрку са две кофе.

Узевши олајне лампе кренусмо се у поткопе. Како је баш тада било шест часова, у које се време радници смењују (уморни дневни одлазе, а одморни ноћни долазе), и како је рад био у развоју, имали смо згодну прилику да видимо све врсте радова у поткопима. Видели смо на који се начин подупиру бочни слојеви и таван, да би се спречило обурвавање; видели смо, како се најпре избуши сврдлом угљена стена, па се онда у те рупе завлаче барутне или динамитне mine за распрскавање стена; како се одваљено комађе угљена утоварује у вагоне, пошто се најпре, у колико је могућно, одвоје крупнији делови од ситнијих; како после по неколико овако на-

пуњених вагона, са значком радника, који су их напунили, извлаче из рудника коњи довлачећи их у повратку празне итд.

Угљени рудник Сисевац.

Ч. Кушевић.

Рушевине манастира Сисевца.

Ч. Кушевић.

У поткопе смо сишли до 700 метара под земљом. Пут је доста непријатан: прво због воде, која с тавана капље, а друго због воде, која по поду тече, пошто у бочним ходницима још није извршена канализација.

Ја сам обратио пажњу на ученике и посматрао утиске, које су на њих производиле разне новине у поткопима. Кад је човек у непознатој околини не осећа се најбоље ни на дану, а камо ли кад је у мраку, па још и под земљом! Не могу набројити све појединости, које сам запазио, већ ћу навести само један пример из кога се сасвим лепо може извести, како смо се осећали у поткопима. Међу нама био је и Чича-Стева, тридесетогодишњи служитељ гимназијски. Шта је све он, у души осећао, док се онако стар батргао са шлипера на шлипер, нисам могао оценити, али да му није било добро видело се по њему, јер кад је изишао из поткопа прекрстио се као да је изишао из цркве и са пуно страхопоштовања рече јагодинским говором: „О Боже, тебе ти хвала, кад си жив изађо!“ А кад се ја на то насмејах он, разумевши мој смеј, настави: „Бога ми, господине, још мало да бе, ћа да цркнем“! —

ОД ЈАГОДИНЕ ДО ГОРЊАЧКЕ КЛИСУРЕ.

Ове године првог дана Духовя кренусмо се возом на потежи пут по пожаревачком округу, који је, са својих многобројних природних лепота и тајанствености, један од најзанимљивијих и најлепших крајева наше отаџбине.

Дан је био леп и ведар. Са плавог Неба опекла Божја звезда, па силно сажиге, те изгледа као да и ваздух и све у природи гори. Воз је јурио моравском долином и уводио нас у плодне њиве и цветне ливаде, али оне не изгледаху онако бујне и шарене као другда у ово доба године. Услед дуге суше и јаке припеке класје и травке повише главу и добише врло жалостан изглед.

У селу Марковцу сиђосмо с воза и одахнусмо од велике запаре, па се полако и по јакој жези упутисмо пешице у Свилајнац. Пут је до ове варошице раван и

води кроза саме њиве. Само погдегде указује се омањи шумарак или какав усамљен храст. Сваки је од нас једва чекао, кад ће се појавити Свилајнац, да се спасемо зноја и прашине. И после два часа досадног пешачења, он се и указа.

Свилајнац лежи на реци Ресави и чини утисак обичне наше паланке, у којој је мало што шта на своме месту. Положајем својим и плодношћу околине има услова за материјално напредовање. Некад је био једно од најважнијих трговачких средишта у Ресави, али је доцније посрнуо у трговачком погледу, пошто су у његовој близини створене нове варошице. Па ипак је још и данас доста важна трговачка тачка.

Преноћивши у овом месту наставили смо сутрадан, око шест часова изјутра, своје путовање ка манастиру Горњаку, главној тачки нашег излета. То нам је био најдужи и најтежи део пута. Али срећом још зором поче падати блага кишица, те смо уместо запаре и припеке имали пријатно путовање.

Од села Буковице нестаје равног и једноликог предела питоме Ресаве, већ настају живописнији крајеви. Равница се губи и поступно прелази у таласасто земљиште, одакле уједно почиње и мешавина српског живља са повлашеним. Приспесмо у лепо село Дубницу настањено чистим српским живљем. Пут је дотле био тежак и заморан, јер смо се постепено попели на висину од 350 метара. Међутим киша је прешла у право пљуштање. Ну нико од нас није марио што кисне, јер смо сви знали, каква је то благодат за усеве.

Из Дубнице, где смо се подуже одморили, кренули смо за село Шетоње, које је одавде удаљено пуна три часа хода. Ово нам путовање бејаше најпријатније, јер после кише изгледаше нам као да се сва природа из сна пробудила. Зелене се поља, зелене се шумарци, а све одише неким новим животом. У ваздуху се осећа некакав пријатан и свеж дах, који заноси и опија.

Ну тек пред Шетоњем откри нам се пред очима красан изглед, који се ретко виђа у природи. Хомољске Планине, које нам, за све време путовања од Лукавице, непрестано мамише поглед, сад се указаше у свој лепоти и величанствености својој, а у њихову се подножју

пружило, поред реке Млаве, велико село Шетоње, које својом високом црквом, лепом школом и зиданим, бело окреченим, кућама оставља леп утисак на путника.

Мало више овог села пробија се, кроз клисурско ждрело, река Млава, а преко ње се горостасно уздижу високе Хомољске Планине, које крију мету нашег путовања — манастир Горњак.

ИЗЛЕТ У МАНАСТИР КАЛЕНИЋ.

Провести неко време у свежој природи и отрести се загушљиве школске прашине био је главни циљ данашњег нашег путовања. Стога смо нестрпљиво очекивали дан поласка. Нарочито нас је узбуђивала помисао на онај свечан тренутак, када ће се пред нама, као обешана земља помолити велелепни манастир Каленић са својом живописном околином и многим остацима из далеке наше прошлости.

Најзад освану и 14. мај, заказани дан поласка. Јутро је било благо и пријатно, а ваздух миран и прозрачан. Тамо на истоку, баш на оном месту, где ће се отприлике родити Сунце, Небо се црвенило и тиме нам очито указивало на промену времена; ну ми ипак не хтедосмо одустати од пута.

Око пет и по часова били смо већ сви на зборном месту у потпуној путничкој опреми, а одмах затим и кренусмо се. Пут нас је водио у живописан Левач, и чим се мало удаљисмо од Јагодине пред нама се указа занимљив и врло леп призор. С десне стране пута, у даљини, величанствено се диже Црни Врх; с друге стране јасно се види шумовити Јухор; а у правцу к нама пукла недогледна висораван, која обасјана сунчаним зрацима јасно одблескује својом питомином. То нам уједно беше довољан знак, да путујемо кроз плодан и богат крај наше отаџбине.

У разговору и песми полагамо и неосетно одмицасмо и без икаква напрезања и замора прешли смо скоро половину пута до Рековца. Од села Бунара пут нас је водио уз доста високо и дугачко брдо, с кога се, кад је потпуно ведро, види Јагодина. На њему се одваја пут

за Крагујевац. Пешачење уза њ прилично нас је уморило, јер смо журили да избегнемо непогоду, која нам се све више приближавала. И тек стигосмо у Рековац, а оно пљусну бујна киша.

У овоме маленоме месту, које лежи у долини речице Лугомира и које својим згодним положајем оставља леп утисак на путника, ручали смо и одморили се, па око два часа по подне настависмо пут за Каленић. Одавде се пут поступно пео и водио нас кроз врло занимљиве пределе. Тако је трајало до села Сибнице, које се налази у једној дољи окруженој са свих страна високим брдима. То је оно знаменито историјско место, где је сиротиња раја под Карађорђем најпре отпочела борбу с крвожедним Турцима и први свој покушај увенчала јуначком победом. Одатле је варница ослобођења прснула на све стране и пламен слободе брзо је запалио сву Шумадију.

Од овог се места иде преко самих брда и планина. Ми смо се кренули кривудавом и узаном стазом преко највиших врхова, јер нам сељани рекоше, да она води право у манастир. Ну, као што лепо рече Јакшић: „у такој се гори најлакше залута“ — тако је било и с нама. С почетка смо ишли весело и уживали у природним красотама, с којима се готово на сваком кораку сусретасмо у овим полудивљим и живописним пределима. Необичне слике и појаве у природи тајанствености и ванредном лепотом својом очаравале су нас, па зато и не осећасмо умора. Али кад се наша стаза пречица отеже као гладна година, а од Каленића не беше ни откуда ни трага ни гласа, обузе нас очајање, а одмах затим наступи и телесна малаксалост. У том се и густе црни облаци надвише над нашом главом и отпоче јак пљусак уз учестано севање муња и тресак грома. У нашем лутању настадоше очајни тренуци душевне борбе и савлађивања напора, и најзад изгубисмо сваку наду, да ћемо моћи наћи Каленић, који смо већ одавно били обишли. Тумарали смо још неко време у полумраку по врлетима. Даље уз висове није се могло, стога се кренусмо натраг.

И после кратког пешачења затрепта пред нама у даљини слаба светлост, те сви у глас повикасмо: „Ево

нам спасења!" У том тренутку нико од нас није ни помишљао на огроман простор, који нас од ње раставља, већ је сваки жудно упирао очи тамо, одакле је она долазила, бојећи се, да и тај последњи зрачак наде не утрне. Понесени надом убрзасмо кораке и најзад се успесмо на врх једног брда, у чијем се подножју заблиста светлост сеоских кућа. То је био прђавор манастира Каленића. Уморни, гладни и жедни стигосмо у манастир доцкан у ноћ.

Манастир Каленић.

Каленић је задужбина деспота Стевана. Он лежи скривен у дивној удолини, опасан са три стране високим брдима, а на четвртој је узана клисура, кроз коју се пробија Каленићка Река. Згоднији положај за једно светилиште, у коме ће се непрестано величати и славити име небеског Творца, није се могао изабрати. У оваквој природи човек се несвесно сећа Бога и клања се његовом савршенству. Осим тога овакав положај био је врло погодан и са другог гледишта. Довољно је да се сетимо судбине оних српских манастира, за време Турака, који су били у близини друмова, па да одмах увидимо, ко-

лико је Каленић био заклоњен од насиља турских. То га је без сумње и одржало до данас, ма да се и на њему виде трагови обесвећења и зверских поступака бесног Турчина.

Манастир је византијског стила украшен лепим живописним сликама, на којима се види, да су израђене доста давно. Данас спада у наше најбогатије манастире. Ну при свем том наше борављење у њему изгледа да се није свидело братији манастирској, која је једва чекала, да се што пре уклонимо из ове свете обитељи, чији су службеници вршили некад најузвишенију улогу у одбрани српске вере и народности.

ШУМАДИЈА.

— СРЕТА Ј. СТОЈКОВИЋ. —

Овај део српске земље, прослављен у Историји устанцима за слободу, простире се између Западне и

Стара црква Св. Тројице у Крагујевцу.

Велике Мораве, Дунава, Саве, Колубаре и Љига. Како се ова богата и дивна земља звала у старо српско доба,

и како је добила свој данашњи назив, тешко је поуздано казати. Име „Шумадија“ не налази се нигде у српским споменицима, стога би се могло мислити, да је новијера порекла. Али с друге стране чувена римска Transilvania наводи нас на мисао, да је наша Шумадија — Silvania — била још у доба Римљана.

Саборна Црква у Крагујевцу.

Својим доли-
нама и питоми-
нама, својим
брежуљцима и
шумарцима,
својим рекама
и потоцима,
својим обиљем
у усевима и
стоци, својим
животом и И-
сторијом, сво-
јом чувеном и
славном про-
шлошћу, Шу-
мадија је дика
и понос целог
Српства!

У њој су од-
неговани они
велики и слав-
ни синови срп-
ски, који дока-
заше да су до-
стојни стати у
један ред с
косовским ју-
нацима, што

падоше за име и част своје отаџбине, за веру и слободу српску. Карађорђе и Милош, Чарапић и Катић, Бирчанин и Ломо, Курсула и Рајић, и још стотинама других храбрих јунака и узоритих карактера, прославише својим јуначким делима ову лепу земљу српску, која с поносом прва диже заставу српског ослобођења.

Ну није Шумадија само зато чувена. Она је сем тога најпитомији и најпросвећенији део наше отаџбине.

Гимпазија у Крагујевцу.

Миловановић.

Начелство у Крагујевцу.

Миловановић.

У њој су најбоље очуване и однеговане народне врлине, обичаји, ношња, језик и умотворине. У њој је српски

тип најбоље одржан, а природна бистрина српског народа у највећој мери заступљена. Шумадија је најлепши, најбогатији и најнасељенији крај српски. Она је најдостојнији и најсветлији представник српског народа...

Како си дична, поносна, сјајна!
 Како си лепа, како си бајна!
 Како су добре издашне руке,
 Та твоја поља, те твоје луке!
 Колевко, српских дива-јунака,
 Дичних синова, дичних првака!
 Та ко се не би тобом дичио?!
 Ој, Шумадијо!...

У доба стварања Кнежевине Србије њено средишно насеље, Крагујевац, било је престоница земље. И нису тада без разлога постали стихови:

Београде, залуду ти хвала,
 Кад је теби Крагујевац глава!...

У ШУМАДИЈИ БЕЗ ШУМЕ.

— Д. ЈОВАНОВИЋ. —

У низу хитних националних и политичких питања запостављене су многе прешне бриге економске и социјалне

Пијаца у Г. Милановцу.

природе. У решавању самих привредних тешкоћа, често се заборавља да предатна Србија није више мали зе-

Ј. Цвијић.

Островица са северозападне стране.

Ч. Кушевић.

Задужбина Краља Петра I на Опленцу.

маљски рај који су опевали наши приповедачи. Славна Шумадија, гнездо хајдука и вила, много је изгубила од своје романтичности; њена столећна стабла су посечена и сваким даном су шуме све ређе. Бели путеви који су се пузали као светли потоци кроз зеленило ливада и шумовитих коса излокани су и разривени. Шумадију спирају бесне кише, туче је град, а честе олује чупају и обарају столећне грмове.

Кад се пође од Краљева ка Чачку, и од Чачка преко Горњег Милановца, на Мионицу и Ваљево, па до Уба и Обреновца, западним делом Шумадије, кроз некадашње центре наше уже Историје, осећају се дубоке промене. Главна промена је у нестанку великих непролазних шума које су биле извор нашег сточарства, заштита нашој земљорадњи, основ наше прве индустрије и нашег извоза. Шуме има још, и то доста, и лепе. Местимично се она сама подмлађује, без човечје помоћи, док је негде скоро сасвим оголело. Нигде се не чује да је нешто систематски рађено, да се шума сече редом, планински, као што се ради у Словенији. (Тамо се почне сећи од једног краја, и то најстарија стабла, и док се дође до другог краја на местима где се почело, већ поново има старе шуме за сечу).

Долина Западне Мораве има неколико врло лепих шумских извора: Гоч код Врњачке Бање (1147 мет.), Самар изнад манастира Љубостиње (959 м.) и даље ка Чачку Столови (1443 м.) и Троглав (1221) с десне, а Котленик (768 м.) и Вујан 860 м.) с леве стране Мораве. Попео сам се на врх Гоча, и видео једну од најлепших букових шума. Само ми се учинило да, и ако дубље има још много старог дрвета, већ се сече млађа, само зато што је ближе путу. То не може бити разлог да пропада дивна стара шума.

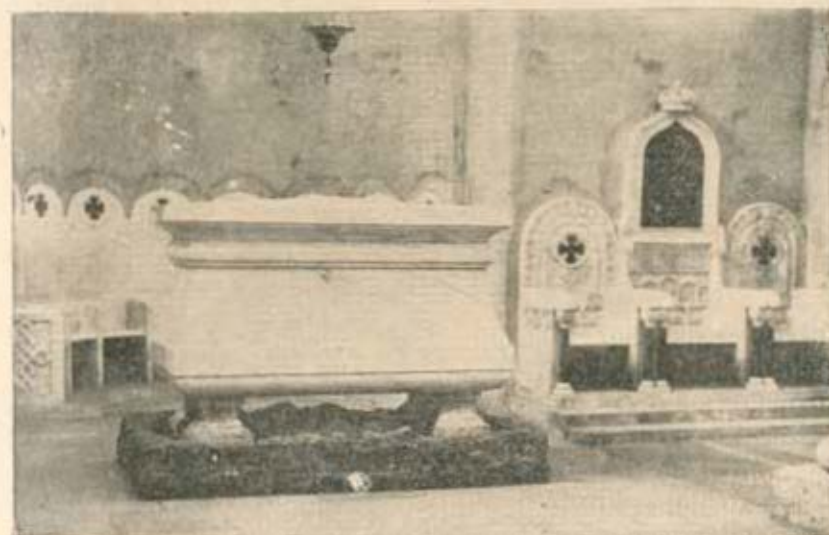
На станицама од Трстеника до Чачка види се доста уметреног дрвета, али то је махом млада боровина, чак се може рећи да превлађује облица, што нипошто не би смело да буде. Овај питоми крај између Жупе и Подибра с једне и Груже с друге стране прилично је оголео. У самој равници је због тога земља осиромашила. Има доста необрађене земље. Много пашњака, и то најобичнијих. Детелине скоро нигде. Дрвеће

веће је врло ретко, највише има неплодног, па и штетног
цбуња и грмова. Осим шљива у воћњацима нема ни-
каквог дрвећа. Виногради су одавно уништени, и сада

Р. Најдаловић.

Гроб Краља Петра на Опленцу у његовој задужбини.

Р. Најдаловић.

Карађорђевић гроб на Опленцу.

је дошла за леност нашег човека најпогоднија шљива. Стоке је мало, јер су пашњаци мршави, а храна одвећ скупа.

А. Васић.

Мајдан мрамора на Венчацу.

После Краљева настаје брежуљкаст неплодан терен и оскудна висораван где једва успевају рани житни усеви. Кукуруз је врло слаб. Много празних забрана, затим пашњака најгоре врсте, и доста необрађене земље. Кад сама природа не даје, наш човек не уме или неће ништа да јој изнуди и отме. Земља није рђавог квалитета, али би могла бити још боља кад би се брда и брежуљци пошумили. Добро

би било да наши Чачани и Рудничани оду мало у Далмацију и Словенију да виде како се земља ствара вештачки, како се од најмањег поседа извлачи леп приход. Сточарство је овде још увек примитивно, а број стоке је још много мањи него пре рата. Скупа је стока, јер нема хране. А хране нема, јер су пашњаци слаби, а земља се рђаво ради. Сточарству се, међутим, морамо вратити, јер оно доноси велики приход, брзо амортизује уложени рад и капитал, и може издржати америчку конкуренцију.

Чачак све више постаје један важан трговачки центар. Ту се укрштавају возови из Обреновца и Младеновца, из Сарајева, Ужица, Сталаћа и Ниша. То је тржиште за стоку и за жита, за дрво и за млечне производе, за шљиву и за ракију. Трговци су сада у пуној активности. Жетва је била добра, и они нагло обарају цене производима. И овде, као у Обреновцу и Лазаревцу, трговци су се договорили да свакога пазарног дана купује само један од њих, а други да сеире и одбијају да ма шта купе. Сељаци онда дају пошто хоће одређени трговац.

Ч. Кушев
Рушевине манастира Павловца код Младеновца.

Горњи Милановац умире. Његову животну снагу растржу Чачак и Обреновац. Још бедније стоји „варошица“ Рудник некада одлична ваздушна бања, сада легло туберкулозе и сифилиса који су ту више добијају него што се лече. Далеко од саобраћаја, Рудник ће се ограничити само на рударе из околних мајдана. Ако и дође железница између Горњег Милановца и Крагујевца, Рудник ће остати по страни. Рудничани су најогорченији свет који сам нашао у целој западној Шумадији. Иначе свет диван, отресит, бистар, жељан напретка, борбен.

Читав овај крај би оживео ако би га понела струја железнице од Аранђеловца до Г. Милановца која би и

Главна улица у Аранђеловцу.

Р. Најдановић.

Поглед на Аранђеловац са Рисоваче.

Р. Најдановић.

Рудник пробудила. Ова кратка и јевтина пруга била би од неоцењиве користи. Само она шума која се протеже од Горњег Милановца до Крагујевца, ако би се паметно експлоатисала, могла би дати посла и хране читавом овом народу. Једна шумска железница између та два места била би довољна.

Од колике је важности да се очува и подиже шума у обешумљеној Шумадији видеће се из овог примера. Околину села Живковаца, код Белановице близу Аранђеловца, већ четири године туче опасан град. Страховита

Р. Најдановић.

Из парка Буковичке Бање.

ледна олуја опустошила је 10. августа све што је остало на земљи: кукуруз, шљиве, винограде, па и само шумско дрвеће. Зашто и како, сељаци не знају. Постили су све петке, и неке нове суботе, и девет четвртака узастопце нису радили, и градобитине се нису сачували. Из разговора са њима сам сазнао да је пре тачно четири године исечен један велики забран близу манастира Мораваца; са математичком тачношћу ту околину од тада захвата онај ледни талас што сваке године пође од

Дрине па кроз оголелу Шумадију туче све до смедеревске Паланке. Тако је било и ове године, и биће тако све док нашу горду Шумадију најзад не пошумимо.

ИЗ ШУМАДИЈЕ НА ВЛАСИНУ.

После трећег звона воз се, са крагујевачке станице, крену у благу и тиху мајску ноћ. С необичном радошћу пошли смо у јужне крајеве наше лепе земље, у крајеве који готово ниједноме од нас не бејаху познати.

Већ од Ћуприје поче свитати. Одатле на даље имали смо да посматрамо с дивљењем моравску долину, кулу Тодора од Сталаћа, клисуру код Сталаћа, Ђуниске висове, Делиград, Рујевицу и остала историјска места све до Врања и Рајстовца...

По доласку у Рајстовац прешли смо пешке у Жбевац пре-

ко границе осећајући се врло чудновато у том српском крају под Турцима. Одатле се вратисмо у Врање и право

Р. Најдановић.

Старо Здање у Буковичкој Бањи.

са железничке станице упутисмо се споменику бораца изгинулих у ратовима за ослобођење 1876. и 1878. године. После кратког помена отпевали смо пред спомеником нарочито спремљену песму:

Ево храбра Шумадија послала вам децу своју,
Да целују свету земљу вашом крвљу искупљену.
Ево венца српског цвећа, што у Шумадији цвати,
За овакве само венце и гаји га српска мати!...

При крају песме два ученика положише на споменик диван венац од природна цвећа, па се после овог свечаног чина упутисмо на вечеру и одмор.

Сутрадан, 18. маја, изјутра пошли смо даље на пут. Прошавши поред брда Два Брата, где су Срби потукли Турке, дођосмо пречице у лепу Врањску Бању. Ту смо разгледали бању и фабрику конопље, па преко Корбевца и Севојнице приспесмо на конак у лепу и живописну Сурдулицу. Одмор нам је био преко потребан, јер се сутра ваљало пети на Власину.

Свежи и одморни кренусмо се 29. маја око 7 часова изјутра поред дивне Врле Реке, чије је шуштање права музика, чији жубор, чести слапови и бистрина воде чисто освежавају путника. Овај је крај доиста јединствено леп, живописан, чист и здрав. Пут иде клисуром, поред пута Врла Река, а с обе стране су цвећа брда добро пошумљена. Испод једног лепог водопада, високог око пет метара, одморисмо се.

И ако се на нас наскоро осу озбиљна киша, ипак нам она не поквари добро расположење, с којим стигосмо на одмор код Ваљавице, око које има пуно заостале шљаке од некадашњих овдашњих рудника. После одмора кренусмо се даље по врло тешком и стрмом путу. Чешће се задржавасмо ради одмора и посматрања дивне околине Стрешера, на коме се белио снег.

Најзад смо стигли до Богданове Куће. Са заравни више ње лепо се види део Власине око цркве, мета нашега данашњег пута, и власинска караула, а испод брда и дугачко Власинско Блато. Горњом ивицом његовом упутисмо се царинарници, где смо стигли тек у шест часова увече. С лепог положаја њеног посматрали смо

неко време у даљини Дешчани Кладенац и целу трнску област, па одатле после једног сата пешачења, пошто пређосмо мост на Власинском Блату, стигосмо код цркве и школе власинске. Ту смо осећали особито задовољство, јер смо били на надморској висини од 1200 метара.

Сутрадан изјутра разгледали смо само Блато, па се затим кренусмо на пут уз Чемерник.

ОД ШАПЦА ДО ПИРОТА.

Сваки се од нас још живо сећа лањског путовања по Фрушкој Гори. То путовање открило нам је један мален, засебан и чаробан свет, у коме се име Божје вековима велича и где многи споменици из прошлости најречитије говоре о негдашњој слави и господству српском. Таквим сведоцима витешког и побожног живота српског обилује готово сва домовина Србинова. Нема готово краја у њој, који не би знао причати о каквом знаменитом догађају из прошлости; нема стопе земљишта, које не одише јуначком крвљу српских синова, који су с љубављу и ретким пожртвовањем изгинули на бранику народности и вере своје. Отуд је путовање кроз српске земље не само занимљиво него и поучно у пуном смислу ове речи. Ко тражи својој души херојског надахнућа и поетског заноса, тај ће их кроз домовину Србинову наћи у изобиљу. Поред многих природних красота Србија је још гнездо соколова и песме јуначке, а у таквом гнезду дух се најлакше уздиже до небеских висина.

Ето с таквим мислима кренули смо се 19. маја изјутра лађом из Шапца пут Београда, да одатле железницом наставимо пут преко Шумадије у ново-ослобођене крајеве до Пирота. Када се попесмо на кров лађе пред нама се указа диван приказ.

С једне стране величанствено се диже Фрушка Гора обавијена плавкастим велом, а с друге стране виде се Цер, Видојевица и још неке планине Западне Србије испод којих је пукла равница у недоглед.

Путовање Савом од Шапца до Београда није занимљиво, јер на целом путу нема скоро ничега што би

Црква у Пироту.

Сточна пивјаца у Пироту са Спомеником изгинулим борцима
у рату 1876. год.

привлачило пажњу гледалаца на дуже време. Како нам је престоница свима била позната ми се одмах — по

Гричарија на пазару у Пироту.

А. Лазић.

Штављење коже на Нишави у Пироту.

А. Лазић.

доласку у Београд — трамвајем упутисмо Топчидеру, у коме Београђани траже одмориште за време пролећних и летњих дана. На њему се одиста може позавидети, јер је својим положајем и уређењем претворен у диван врт за београдско становништво. Разгледали смо све лепоте и знаменитости његове, од којих су најзанимљивије: дворач Кнеза Милоша и оно место у парку, где је одржана 1858. године знаменита Свето-Андрејска Скупштина.

Сутрадан се железницом кренусмо на југ, кроз шумовите и романтичне пределе србијанске. Прошли смо Топчидер са Кошутњаком, по коме се срне и јелени слободно веру; у лево нам остаде манастир Раковица са својом шумовитом околином, у десно Кијево са летњиковцима у живописној околини, а нешто даље диже се поносно Авала са градским рушевинама на врху. До Раље је пут ишао уз брдо и дотле смо се возили, кроз живописне крајеве. Одатле се почесмо спуштати у равније пределе, који се по лепоти не могу поредити с онима кроз које смо већ прошли.

Од Лапова пруга иде поред Цариградског Друма који су саградили још стари Римљани ради својих војних потреба, а Турци су га доцније удесили за својенопет војне, циљеве. После краће вожње угледасмо Јагодину с њеном укусном црквом византијског стила и с једном старом џамијом, која сведочи, да је ово место било за време Турака важна станица. Одавде је пруга ишла све ближе Морави и пред нама се у даљини отварао леп изглед. С обеју страна реке уздижу се високе планине (међу којима се и Ртањ као у магли види), а између њих пукла моравска долина, која се час шири час сужава.

Пошто смо прешли преко велике гвоздене ћуприје на другу страну Мораве, пред нама се указа Ћуприја, која је за време Римљана била важно место на помешутом војничком путу. Воз је јурио све даље, а ми све жудније погледасмо на далеки Ртањ, који нас је својим тајанственим изгледом највише занимао. Са параћинске станице лепо смо видели, на левој страни, нову пара-

ћинску цркву, сличну јагодинској. Стигли смо у Сталаћ, код кога се у једном врбаку састају Јужна и Западна Морава. У десно од станице јасно се виде остаци куле Тодора од Сталаћа, на брду изнад којег се обе Мораве састају. Ту се одваја пруга за Крушевац.

Од Сталаћа смо путовали по области Јужне Мораве, коју пређосмо после станице Браљине. Одмах с леве стране пута угледасмо једно брдо с развалинама града, који народно предање приписује Старини Новаку. Мало ниже је брдо Кревети, на коме је љуто настрадала српска војска за време ратова за независност од Турске. Ту се у близини налазе и рушевине манастира Св. Николе, који су Турци за време тога рата порушили. Нешто је даље на левој страни Ј. Мораве, брдо Ђу-нис, значајно због бојева између нас и Турака. Одавде на југ скоро су сва места обележена каквом јуначком борбом српском из поменутог или којег ранијег рата с Турцима. Међу њима истиче се Делиград, на коме и сада има остатака негдашњих шанчева и одакле се врло лепо виде оба шиљка на Ртњу. После Кормана, где је било бојева између нас и Турака, долази Алексинац, сат и по удаљен од железничке пруге. Више њега се диже брдо Шуматовац, где се водио одсудан бој између наше и турске војске у другом рату за независност. Поред Алексинца води Цариградски друм, над којим је у десно Рујевица на којој је подигнут споменик Русима изгинулим у борби за нашу независност као видан знак наше вечите захвалности браћи Русима, који су нам се у невољи нашли.

Прошавши поред Алексинца приближавасмо се Нишу кроз живописан предео, нарочито од тренутка кад нам се појави Сува Планина. Најзад, ево нас у Нишу, трећем по важности месту у Србији. Поред саобраћајног и трговинског значаја, овај је град познат у Историји као родно место цара Константина Великог. Он је у неким својим деловима задржао стари тип и изглед, али нам се ипак веома допао. Положај му је врло леп, а околина још лепша. Нишава која кроза њ тече придаје му нарочиту чар.

Пошто смо се одморили у гимназији, упутисмо се Ђеле Кули, која се налази с десне стране пута из Ниша за Пирот, баш на крају вароши. Нема ниједног Србина коме није познат овај споменик српског јунаштва и родољубља, овај доказ турске свирепости и варварства. На њој су и данас очуване узидане три главе Синђелићевих изгинулих бораца на брду Чегру 1809. године, да причају доцнијим нараштајима о насиљима, што их је вршила груба сила турска над потлаченим народом српским. Призор је био тежак и дирљив, али смо утеху нашли у слободи, коју данас уживају потомци тих јунака и мученика. По одржаном помену чегарским соколовима, вратисмо се у варош.

Сутрадан, 20. маја, разгледали смо знаменитости Ниша. Рано ујутру били смо у нишком граду, на десној обали Нишаве. Он по пространству и јачини зидова много и много изостаје иза Београдског Града. У граду су нас највише заинтересовали нови хаубички топови. После града посетили смо цркву Св. Пантелејмона, удаљену одавде за двадесетак минута хода. Оно је у једној малој питомој дољи, на месту негдашњег истоименог манастира, задужбине Стевана Немање, чије се развалине и данас виде. Ова је црква подигнута одмах после ослобођења Ниша и по своме облику и изгледу подсећа на наше старе цркве плетаре и дашчаре. Одмах испод цркве је чесма са бистром хладном водом, код које се одморисмо, па онда се кренусмо натраг у Ниш, да разгледамо саборну цркву и начелство, који са касарнама представљају највеће и најлепше грађевине у Нишу. Црква је византијског стила, саграђена одмах по ослобођењу Ниша, пространија је од београдске Саборне Цркве, али је скромашно украшена; па ипак она оставља леп утисак на гледаоце. Начелство је једна од највећих и најлепших зграда у Нишу, са чијег се горњег боја може прегледати цела варош.

После подне посетили смо Нишку Бању, која је удаљена од Ниша за један час колског путовања, на путу за Пирот; а сутра изјутра настависмо возом путовање за Пирот. Овај нас је пут необично очарао, јер смо пролазили кроз далеко чувену Сићевачку Клисуру, једну од најлепших клисура у нашој отаџбини. Ко хоће

да осети силу и моћ природе, нека прође овим путем. Видети ову клисуру значи видети савршено божанско дело у природи. Кад човек погледа оне огромне стене, како су се с обе стране наднеле над Нишаву, која се по средини њих пенуши, хучи и с хуком пробија, онеми задивљен, и осећа се као малени црв према столећном расту, као слабо створење према силноме цину. Железница пролази кроз пет тунела. После другог прелази преко гвозденог моста на Нишави, где се у близини, с леве стране, налази манастир Св. Петка. После петог тунела видик се шири, јер одатле настају питомији предели. На место оголићених стена сад се помаљају питоми брежуљци, а врхови узвишења још се само беласају у даљини. Одатле настаје Црвена Река. — У 7 часова увече стигли смо у Пирот.

СИЋЕВАЧКА КЛИСУРА.

— МИЛАН Ђ. МИЛИЋЕВИЋ. —

Почетком месеца августа 1888. године пролетео је муњевити воз, Оријент Експрес, први пут железном пру-

Ч. Кушевић.
Мартинова Чука на Старој Планини гледава с Поцове Ливаде.

гом од Париза до Цариграда. На том заједничком весељу Запада и Истока учествовао сам и ја као стари путник, којему се још није досадило путовати.

Ч. Кушевић.
Река Темска (у Старој Планини) испод Мртвачког Моста
(испод ушћа Височице).

Ч. Кушевић.
Село Топли До на Старој Планини.

Није ми циљ да описујем места и пределе, кроз које смо прошли на овом дугом и лепом путу, али једно

Орица на реци Темској у Старој Планини. Ч. Кушевић.

На врху Миџора (Стара Планина) Ч. Кушевић.

местанце морам поменути не би ли тиме кренуо на путовање своје земљаке, да виде, што нису никад видели

Бабин Зуб (1850 м.) на Старој Планини. Ч. Кушевић.

Воденица на Затрапњи (у позадини Жаркова Чука) на Старој Планини. Ч. Кушевић.

и да се подиче ретком имовином своје отаџбине, какву друге и веће земље немају.

Предмет мога описа биће лепа Сићевачка Клисура између Ниша и Пирота, кроз коју данас јури железница и коју сам гледао неколико пута откад њом пролази ово чудо нашега века.

Наша је отаџбина пуна природних лепота. Њене железне пруге пролазе долинама, у којима путник не зна чему пре да се диви, па ипак је Сићевачка Клисура лепота нада све наше природне лепоте. Она нема друге од Београда до Цариграда, а неће је, чини ми се, имати ни од Београда до Париза.

Нишава не могавши продрети Коритиштем преко Плеша к Тимоку, куда ју је, по причи, у прастара времена сотона навраћао, стругала је и растругала косу, која везује Стару за Суву Планину.

Стружући вековима своје камените прагове Нишава се укопала толико дубоко, да данас од њезина огледала до врхова највиших јој ивица може бити неколико стотина метара најокомитије стрмени. Ширина те њене камените струге на многим местима веома је малена. Стрми каменити брегови с обе стране воде пуни су разних пећина, тамника, рупа и точила тако, да се то не може ни бројем избројити ни речима описати.

Пошто је клисура непролазна, а дугачка, то су је људи још од памтивека оставили на миру, па су за своје путеве тражили удесније, макар и заовитије, линије. Зато се пут од Ниша ка Цариграду пео преко Куновице и Плоче, а некад је ишао и јелашничком долином, па се тек код утока Црвене Реке спуштао у долину нишавину.

По висовима око клисуре ницале су у стара времена куле и градићи за заштиту равнице. Села су се примицала ка клисури и озго и оздо. Али у сами теснац нико није улазио, па чак ни хришћански пустињаци, пријатељи самоће, који су дизали своје богомоље у згодним местима око овог ждрела, поредећи на тај начин сићушност људских створава с огромношћу дела Божјих. Једино ваздушни цареви, сури орлови, без бо-

јазни су боравили у небројеним дупљама клисурских стена. . .

За неколико последњих година извршише се велике промене у нашој отаџбини. За то време пробијена је и тврда Сићевачка Клисура железницом, пролазак, те сам тако и ја могао проћи кроз дотле непролазну тескобу ни пешице, ни на коњу, ни на кочијама, него на чудну возу, који пара гони, који вуче за собом читаву варошицу, и који не мили, нити се вере с камена на камен, него лети као муња на чудо гледаоцима и на корист људима.

Железничка пруга, која се од Ниша одваја за Пирот, удара иза моста на Турском Броду на Црвени Брег, који је сав од црвене земље и покривен гроздним виноградима. Недалеко од станице Сићева путнику се с десне стране, кроз зелену шумицу, указује манастирић Св. Богородице, а на лево, одонуд Нишаве, виде се рушевине старог манастира Успенија.

Од станице Св. Петке пруга прелази на леву страну Нишаве. Гвоздени мост, од 60 метара распона, пребачен је баш на буку, где Нишава хучи и пени се од лупања о камените и стрмене прагове своје. Прешавши овај мост

Ј. Ципић.

Из Сићевачке Клисуре.

пруга већ улази у Сићевачку Клисуру, која у дужини нема ни пуних шест километара.

Ко да опише, ко пером да представи целокупан облик овог чудног теснаца? Чим се пређе мост и очи се

отргну од несташне и гренишавина бука, оне полете у небеса да виде, какви се горо-стаси дижу у висину, какве се циновске стене, рекао би човек, ромеже да прогутају дрску људску справу, која силовито дими и жалостиво пишти тонући из тамника у тамник, док не изиђе у ширину.

Пруга железничка иде кроз неке тамнике самим самотворним каменом тако, да се неки нису морали ни за свођавати, а

Ј. Цвијић.
Из Сићевачке Клисуре.

негде је између тамника једног и другог, усечена у камен, а подбијена пода стену тако, да очи хвата страх, да се та стена не превали и да воз не строши у мливо.

Негде су се опет окомиле с врхова стена у Нишаву литице и точила, која прете много већом страхотом него што је све тврде стене очима могу задати, јер при најмањој киши низа стрмена точила осипају се грдне стене које свакад могу учинити највећу настрећу. Да се

тако што не би десило многа су точила испресецана зидовима, који би устављали све, што би се с висине осуло на ниже к води и ка железници.

Неописане слике и прилике, које представља целокупан изглед ове чудне клисуре никакво перо не може описати. То природно чудо и ту природну дрскост ваља видети својим очима.

Кад воз изиђе из последњег тамника он се нађе у мору светлости и радости, па веселије полети лепом белопаланачком корутином, да се из Беле Паланке дочепа Пирота и српско - бугарске границе.

ИЗЛЕТ У ЛЕСКОВАЦ.

— ЖИВОЛИН Ј. ЈУРИШИЋ. —

На први знак станичног звона изиђосмо из чекаонице и попесмо се у одређена кола. Тачно у 8 часова и 20 минута наш се воз крену из београдске станице.

Пре поласка воза певачи се скупише у један крај кола и отпочеше певати, да песмом искажу своја осећања, која их обузимаху у том тренутку. Из младих грла песма се орила све до Рипња, јер се путовало кроз познату београдску околину. Од тог места, кад воз отпочне успоравати своју брзину, пошто пође уз брдо приближујући се рипањским тамницама, песма престаде и ученици се начетише на колске прозоре посматрајући мостове, вијадукте и околна брда. У том уђосмо у први тамник, кроз који смо се возили четири и по минути.

Кад је воз прошао кроз раљске тамнике он опет пође већом брзином задржавајући се више или мање у свима станицама. Због тога задржавања и пошли смо дневним возом, да би ученици видели и упознали поједине пределе ове лепе земље, миле нам домовине Србије.

Задржали смо се дуже у Младеновцу, Великој Плани и Лапову. У Младеновцу се од главне пруге одваја споредна уског колосека за Аранђеловац. Од В. Плана иде један крак пруге за Смедерево, а од Лапова други за Крагујевец; оба су ова крака основног колосека.

Кренувши из Лапова посматрали смо хумовито таласасту Шумадију и њена родна поља засејана кукуру-

зом и стрмнинама. У Јагодини видесмо диван расадник винове лозе, лепу цркву и велику стару цамију недалеко од железничке пруге. Мало даље опазисмо историјско место Иванковац, а у даљини високи Ртањ с његовим оштрим Шиљком.

Кад угледасмо Мораву из наших се груди зата-ласа песма:

„Ој Мораво, моје село равно!“....

Одмах затим воз нас је провео поред Ћуприје, од које се одваја железничка пруга уског колосека за Сењски Рудник.

М. Стевановић.

Водопад Дамњаник на Јелашници више села
Јелашнице.

У Сталаћу смо посматра-ли састав Јуж-не и Западне Мораве, а на брду више ње-га сагледасмо развалине ста-ре тврђаве по-знате под име-ном „Кула То-дора од Ста-лаћа“. У кли-сури, која тра-је одавде до Ђуниса, виде-ли смо брда, по којима бе-јаху бојеви у српско-тур-ским ратовима за незави-сност и у раз-говору о њи-ма стигосмо наспрам Алек-синца, изнад којег је Рује-вица са споме-ником, који

је подигнут борцима изгинулим 1876. године у рату с Турском.

А Јотић

Улица Краља Петра у Алексинцу.

А. Васић.

Из долине Црвене Реке под Сувом Планином: Поглед на врхове Горицу, Голеш и Ржанац; доле је село Топоница.

Ј. Цвијић.

Прозорац изнад села Јелашинице у Сувој Планини.

Ерозиони стубови на Сувој Планини (долина Јелашинице).

Пошто прођосмо Алексинац видели смо у равници Делиград, чувено историјско место из наших ратовања, и према њему Суповац, с којег је 1876. године отпочет Српско-Турски Рат. У даљини се указа пред нама Сува Планина, а десно Јастребац, чији врхови беху обвијени и маглом и облацима.

Приближујући се нишкој станици воз успораваше своју брзину, а затим се поче заустављати. Окрећући се на све стране и посматрајући летимичним погледом нишку околину и све по њој, ми бејасмо испуњени осећајима, које изазиваху у нама успомене на прошлост овог знаменитог града.

Из Ниша се железница крену и превезе нас кроз раван и веома плодан предео, који је сав обрађен и засејан стрмним житима, кукурузом и конопљом. Што смо се више удаљавали од Ниша и Нишаве све се више приближавасмо Јужној Морави. С леве стране ове реке видесмо ушће Топлице и према њему развалине Курвинграда на десној страни моравској. Па пошто смо прешли Пусту Реку и Јабланицу, стигосмо у Лесковац.

М. Стевановић.

Три Вира у Јелашници.

Оставивши ствари у гимназији кренули смо се колима у село Вучје. За сат и по прешли смо равницу, која се некад звала Дубочица и коју је Немања добио у државину од грчког цара Манојла. Затим се пешке упутисмо уз Вучјанску Реку, на којој видесмо неколико воденица и ваљавица. Идући клисуром попесмо се до електране. Пошто смо је разгледали наставили смо пут на

Из Јелашничке Клисуре.

за покретање две машине, од којих свака има преко 200 коњских снага; њима се производи електрицитет за осветљење Лесковца и села Вучја, у коме су чак и поједини торови и трла осветљени ноћу електричним сијалицама. Електрицитет произведен у вучјанској електрани преноси се у Лесковац, на даљину од 18 километара.

Од бране се вратисмо, испод развалина Скобаљићеве Тврђаве, преко Вучја у Лесковац. Пошто је било још

више уз реку.

Пењући се уз брдо морали смо понегде скакати с камена на камен, а понегде пузити уз каменњаре, док нисмо стигли до бране, где отпочиње вада, којом је вода ухваћена и одводена до карауле изнад електране. Одавде пада вода у електрану, ударајући на коло (турбину), с висине од 136 метара. Та водена снага употребљава се

рано попесмо се на Хисар, с кога се врло лепо и прегледно види сва лесковачка околина: на западу Јабланица, на истоку Морава, а на североистоку Ветерница.

У овој питомој лесковачкој околини врло повољно успева конопља, чије стабло израсте у висину преко три

А. Васил.

Трем на Сувој Планини (1760 м.).

метра, а може бити дебело као човечји палац. Оно се топи и кисели у Ветерници и оближњим речицама, па се после сушењем и набијањем добива кудеља, од које се преде ужа-чија. То је један од главних извозних предмета лесковачке трговине...

Лесковац има и свој водовод али он није разведен по кућама него у поједине крајеве варошке, где су подигнуте опште чесме. Гледали смо ред, који влада

на једној од њих, гледали смо и чудили смо се. Чесма има две славине, с једне точи мушкиње, а с друге женскиње. Точење се врши таквим редом, какав влада само у кошници. Ко пре дође он пре и наточи, па одмах одлази. Овде смо видели бољи ред на чесми него негде у цркви...

ОД БЕОГРАДА ДО НИША.

— ФРАН ТУБАН. —

Нишки воз, којим се путује из Београда за Скопље, полази око шест сати по подне. На станици гужва и врева, јер силан свет путује на све стране: према Загребу, Новом Саду, за Босну и Далмацију, у Софију, Скопље и за друга места и крајеве. Чујеш како се мешају разни језици: хрватски или српски, француски, немачки, енглески, грчки, турски, арнаутски, мађарски. Кад је звоно дало знак за скори полазак настане грдна трка, јер је свако желео да буде први у возу, да би уграбио што боље место.

И опет једна ноћ путовања! Ну човек то некако лако сноси, кад осећа да ће проћи крајевима, о којима је толико слушао и читао, а никад их није видео. И с неким узбуђењем очекује час, кад ће воз кренути, па да бар по преосталом делу дана види макар један делић своје славом увенчане отаџбине. И тај је час дошао. Воз је кренуо уз Саву, па онда у луку скренуо на југоисток покрај Топчидера и ето га већ у брежуљцима Шумадије. Станица Ресник сетила нас је на загребачку околину. Источно одавде сагледасмо шумовиту и купасту планину. То је Авала, од давнина позната с руднога богатства, јер су ту још стари римски рудари радили и и руде вадили. Данас је она омиљено излетиште Београђана, али је и у рударском погледу још увек важна због познате живине руде цинабарита (руменице).

Сумрак се почео спуштати, Авала је постајала све нејаснија, а ми се приближавасмо Рипњу. Ту се још и данас виде трагови негдашњег рударења, јер је рипањска околина позната са својих оловних, цинканих и бакарних рудника. Крај је овде брдовит и воз је неколико пута пројурио краћим и дужим тунелима, проверао се вијадуктима све у сумрачју, у коме се још непрестано дала распознати најближа околина. Али прошавши рипањске и рањске тунеле настала је хладна јесења ноћ. Шумадија се завила у бледу месечину која је слабо продирала кроз прозоре неосветљених вагона, те од природних лепота шумадијских не можемо ништа видети. А Шумадија је тако лепа и славна, да је штета ноћу путовати

овим крајевима. Тамо у оним долинама и шумама, по оним брдима и брежуљцима, уз обале потока и река рађали су се јунаци, који су се први дигли да освете Косово. Тамо је започела наша нова слава под Карађорђем, да у Македонији достигне свој врхунац под његовим унуком Петром Великим и прауномом, нашим дичним краљем Александром.

Наши сапутници, Шумадинци, из Јагодине, Гуприје и Параћина, поведоше с нама разговор о приликама у Хрватској. Видео сам одмах да Шумадинци пажљиво прате развој прилика код нас, али да би их потпуно обавестио, ваљало им је изложити све дуготрајне невоље, које смо пропатили од Немаца и Мађара. Ови доскорашњи наши господари свим средствима су убијали нашу националну свест и успели да потпуно одвоје сељака од „капуташа“, између којих је још и данас голем јаз. Нема отуд код нас у Хрватској оне братске везе између села и града, као што је има у Србији. А наш је сељак бистар као Шумадинац, само нема човека да га упуту на прави пут. Ми смо имали некад Матију Гупца, мученика за слободу, али он је пао од братске руке, од руке хрватског аристократа; међутим је сељак у Шумадији падао само од руке Турчина, а никада од руке Србина. Ето разлике међу нама. Ваш је живот био непрестана борба за слободу човека и Србина; и ви тога човека и Србина видите у себи. Само сте ви могли препатити албанску Голготу и стећи неумрлу славу на Добром Пољу, Кајмакчалану и другим планинама македонским. Али кад се и наш сељак пробуди и просвети, нестаће оне невоље која данас бије нашег брата на селу.

Дакако, видим ја, ви спомињете ону славну борбу за слободу, борбу против зулумћара и дахија, коју ваши дедови започеше онако крваво, а довршише онако славно. Вероватно је да би смо и ми преко Саве тако осветили наше миле и драге, да је код нас било таквих зверова, какви су вама вековима крв сисали и кожу дерали. Али, сасвим су друкчије прилике биле у Хрватској; истина не онако крваве као у нашим србијанским крајевима, међутим по народни опстанак куд и камо опасније. И наш овамошњи народ врло је добро уочио ту

тешку опасност, кад је на гуслама успламтавши гневом запевао:

„О, мој Бече, не бечи се на ме!
Три се врага избегли на те!“

Ви прослављени столећни борци против Турака можда не разумете ову песму, која није ни поетична ни крвава, али је ми у Хрватској потпуно разумемо. Беч! То је вековна наша борба с префињеним душманином, који није међу нама зулум чинио као кржаве дахије, него нас је побеђивао другим страшним оружјем, књигом. Нечујно, готово невидљиво, увлачио се он у наше куће годинама и вековима, турао нам у руке своју књигу, која је говорила оно што је Немац хтео и што је Немачкој користило. Тровао нас по мало, али непрестано; насељавао постепено наше крајеве својим људима који научише наш језик, примише местимице чак и наше обичаје, али у души остадоше Немци. И ти дођоше на високе државне положаје, те управљаху судбином нашег народа. Они у нама убише националну свест и развише толику љубав и дивљење према немачком језику и култури, да се Хрват стидео хрватског језика.

„Вере и свој језик хоће Хорвати
Позабит', тер туђи народ постати“.

На жалост, још и данас и наш интелектуалац и наш сељак хрватски виде у немачком језику виши степен културе; шта више сељак се руга хрватској команди у војсци. То су ето последице оне страшне моћи немачкога Беча, с којим се нисмо могли ухватити у коштац, јер нисмо имали једнако оружје. А Беч је, као нека неодољива неман, избегио на нас своје прождрљиве очи пред којима се многи наш човек за увек изгубио и одродио од свог народа.

У таквом разговору пролазили смо станицу; по станицу, којих је много на путу до Ниша. Наши Шумадинци тумаче нам где смо и какви су то крајеви, па и ако је ноћ ми се упознајемо са Шумадијом. Тамо у Младеновцу, од кога смо се већ удаљили, одваја се пруга уског колосека за Аранђеловац; од В. Плана, коју смо такође већ изгубили из вида, иде пруга према Смедереву; у Лапову се одваја крак за срце Шумадије, за Крагујевац; у Ћуприји почиње рударска пруга за Сење, Жидиље и Стењевац.

У дубоку ноћ стигосмо у Параћин, где нас оставише последњи наши сапутници Шумадинци. На растанку нас поздравише речима: „Не бојте се! Ни Реку, ни Задар, ни Истру нећемо коначно изгубити. Што је наше мораће кад-тад опет бити наше!“

Дан је освануо. Покрај Биначке Мораве јури воз и сад ће заћи у нишавско Поморавље. Већ се на западној страни истичу врхови планине Јастрепца, а далеко на југоистоку помаљају се високе главице Суве Планине. Нашли смо се у планинском склопу, којим протиче Моравица и већ запажамо трагове крвавога рата, који нам је донео слободу и уједињење. Мостови на Морави сви разорени, и леже строваљени у речном кориту те као какве немани сећају нас грозота, које су се кроз три пуне године Светскога Рата обарале на овај наш јуначки крај. Све до Ристовца, где пруга оставља Мораву, мостови су порушени, па и даље до Скопља, и од Скопља до Бевђелије. И Немци и Бугари, приликом повлачења из ових крајева, утркивали су се ко ће више несреће да нанесе напаћеној Србији. Па ипак, и ако је тек трећа година од ослобођења, сви су мостови бар привремено оправљени, а многи сасвим, те је саобраћај уредан. Годио нам је необично пријатно, што смо дуж целе пруге видели мноштво радника, који неуморно оправљају мостове, станице, пругу и све друго што су Немци и небраћа Бугари разорили.

У НИШКОЈ ЖЕЛЕЗНИЧКОЈ СТАНИЦИ.

— ФРАН ТУЋАН. —

Могло је бити око осам часова изјутра, кад је воз ушао у нишавску равницу, коју створише Моравица и Нишава. Неко необично узбуђење подишло нас је, кад је воз почео успоравати брзину. Ми смо већ били код Ниша, древнога града, који је сведок многих српских јада. Јада давних и недавних, рана још незалечених, а болнијих од свију пређашњих, које нам зададоше Турци јаничари. Јер ове нове ране, и ако се дају преболети, потичу од брата, који је заслепљен мржњом провалио из Бугарске, тамо испод Старе Планине, да нам сјури

нож у леђа и разори кућу и кућиште. И разорио нам их је сасвим, нама на ужас, себи на срамоту. Па нека, заборавићемо ми све то, јер у нама бије срце које зна више волети, него мрзети. Поменуло се, не поновило се! Ми се надамо ипак, да ће доћи дан, када ћемо сви бити једно од Триглава до Солуна и од Јадрана до Црнога Мора.

Да, тако осећамо. Али кад пред собом видимо, у часу кад воз стаје, потпуно разорену нишку станицу, тешко нам је око срца и осећај братске љубави не букти више. Голи зидови некад модерно грађене станице опаљени димом, данас су пусти. Све је то Бугарин опљачкао, разорио и попалио. На згаришту и развалинама журе се радници да подигну разорену кућу, и она се помало диже, али је још увек више развалина него кућа. Колика је то штета за Ниш и земљу, јер је то једна од најважнијих железничких раскрсница у нашој великој отаџбини. Ту је чвор железница које иду преко Софије у Цариград, преко Скопља у Солун и Атину, преко Зајечара у Неготин на Дунаву, преко Београда у Загреб за Западну Европу и у Суботицу за Средњу Европу.

И као што је Бугарин динамитом разорио све мостове у читавом овом крају наше домовине, тако је разорио и све станичне зграде чак до Бевђелије. И данас кад се возиш том пругом, колико год осећаш бол и ужас због почињеног дивљаштва, толико те обузима неки понос кад видиш, како се порушене станице дижу једна за другом. У том брдовитом крају има довољно грађе за зидање. Поред саме пруге налазе се каменоломи од еруптивних стена, одакле се камен разноси на све стране. Уз то су моравска и нишавска долина богате и излагама глине, које су омогућиле развитак грнчарске радности и цигларства, те многобројне циглане дају потребан материјал за обнављање порушених кућа.

Богат је ово крај у сваком погледу, и да није вековног четовања и ратовања народ би овде уживао у благостању. Ну као да је удес клети досудио роду нашем, да у том крају нема мира ни покоја. Од онога немилога дана, кад нам је запретила турска опасност и кад је Кнез Лазар загремо страшном клетвом :

„Ко не дође у бој на Косово,
Не имао од срца порода!
Рђом кап'о док му је колена!“

Од тога дана, па све до нашег скорашњег ослобођења, овај је крај непрестано лио своју крв за ослобођење свију нас. Многи и премноги, знани и незнани јунаци падоше мученичком смрћу. Умирући остављали су својој браћи и деци својој у аманет клетву Лазареву: „Ко не дође“.....

И они су дошли, сви су дошли, од Карађорђа и Милоша до данашњих наших патника, које прогута Сурдулички Кланац. Дошли су и донели нам слободу, која први пут засија у Нишу, да се после четрдесет година дивном светлошћу рашири од Караванки до Кајмакчалана.

Ниш је иза Београда најважнији град у Северној Србији. И ако није оно што су наши градови: Љубљана, Загреб и Београд, он их ипак славом надмашава. Помало почиње добивати и изглед њихов, те ће сада моћи у миру да настави свој напредак. Услови су за то врло повољни, јер је Ниш копча Балкана с осталом Европом, а налази се у околини врло плодној и богатој рудним благом.

ПРЕД ЋЕЛЕ-КУЛОМ

— АЛФОНС ДЕ ЛАМАРТИН. ПРЕВЕО ДР. М. ЈОВАНОВИЋ. —

За четири дана лагана хода, час кроз лако приступачне планине, час кроз ванредно плодне али пусте долине и равни, стигох у равницу око Ниша, последње турске вароши готово на самој граници Србије; био сам измакао на коњу, за једно по сати, испред каравана. Сунце је жегло; отприлике на једну миљу од вароши, ја угледах једну широку белу кулу где се уздиже усред равнице, блистајући се као пароски мрамор. Стаза ме је к њој водила; ја јој приђем ближе, и давши једном турском детету што је ишло са мном, мога коња да га придржи, седох у хлад од куле да мало отпочинем. Тек

што сам сео, кад, подигавши очи на споменик у чијем сам хладу био, видех да су његови зидови, за које ми

Ђеле Кула (данас).

Ч. Кушевић.

се учинило да су саграђени од мрамора или од белог камена, начињени од правилних слојева људских лубања. Те лубање и та човечја лица, огуљена и побелела од кише и Сунца, облепљена смало малтера, образовала су потпун славолук који ме је заклањао од Сунца; на неким је још била заостала коса и лебришала се на ветру као лишај или маховина; јак и свеж поветарац дувао је с планина, и проди-

рући у многобројне шупљине глава, лица и лубања, изазивао је у њима жалостивно и тужно звиждање. Никог није било ту да ми објасни тај дивљачки споменик; дете које је држало за узду два коња, играло се ситним отпатцима лубања што су се распадале у прах испод куле; ја сам био тако посустао од умора, врућине и дремежа, да сам заспао наслонивши главу на тај зид од одсечених глава. Кад сам се пробудио, ја видех око себе караван и више турских коњаника који су дошли из Ниша да ме допрате у варош; они ми рекоше да су то

главе оних Срба које је паша поубијао у последњем српском устанку. Ова равница била је попршта смрти тих храбрих устаника, а овај споменик њихова гробница. Ја поздравих оком и срцем остатке тих јуначних људи, чије су одсечене главе постале камен темељац независности њихове отаџбине. Србија, у коју ћемо да ступимо, сада је слободна, и песма слободе и славе одјекивала је у кули Срба који су умрли за своју земљу. Ускоро ће и сам Ниш бити њихов. Нека сачувају овај споменик! Он ће научити њихову децу шта вреди независност једног народа, показујући им по коју су је цену њихови очеви откупили.

ПРЕД ЋЕЛЕ КУЛОМ.

— Т. РАДИВОЈЕВИЋ. —

Било је већ осам часова увече, кад смо се возом кренули из Београда за Ниш. И Ниш је, као и Београд, био само пролазна тачка нашег пута, али ипак у ко-

Саборна Црква у Нишу.

Ч. Кушевић.

лико смо се више приближивали овом древном граду у толико више помисао на њ изазиваше у нама чудновате осећаје поноса и туге, јер нам се у мислима појавише слике свију оних по Србији и Српство знаменитих догађаја који су се одиграли или у самом Нишу, или

Код седог Ниша, древног града,
Сведока многих рајиних јада.

Уосталом, да ли би имао право назвати се Србином онај, чије око не би заиграло од радости при самој успомени на јуначка дела наших неумрлих предака, о којима нам прича прошлост Ниша и његове китњасте околине? Зар победоносни улазак српске војске у Ниш, последњих дана 1877. године, није наставак остварења

велике мисли српске, коју је Карађорђе онако храбро отпочео, а Милош онако мудро продужио? Зар српска застава пободена на кулама нишке тврђаве не сведочи целом свету, да је Србин отпочео икупљиват и свети аманет косовски? Зар Ниш нија понос српски?

Сама пак варош добива из дана у дан све више европски изглед. О томе нам сведочи леп гвоздени мост на Ни-

Сп. Димитријевић.

Народна Банка у Нишу.

шави и многе дивне грађевине, међу којима се истичу Саборна Црква, начелство, парни млин и касарне.

Мушка Гимназија у Нишу.

Коњичка Касарна у Нишу.

Нисмо се као што треба ни одморили, па се подигосмо и упутисмо негдашњем бојишту, на коме се

диже Ћеле Кула, жалостан али славан споменик српске храбрости и родољубља, а у исто време видан доказ свирепости и нечовечности турске. После сат и четврт хода бејасмо већ пред овом светињом српском.

Станите, поносне сузе радости! Станите само за часак и уступите место сузама туге и захвалности, којима српска омладина шкropи ово свето гробље! Зауставимо се за тренутак пред тужном Ћеле Кулом! Приступимо јој тихо не пуштајући од себе ни гласка, да не бисмо узнемирили свете сени које под њом бораве вечити сани! Приближимо јој се са страхопоштовањем, јер је ова света зграда саграђена од скупоцених глава оних српских соколова, који су својом смрћу ујдили лучу слободе Србинове.

Трг Краља Милана у Нишу.

Има ли Србина коме неће срце јаче закуцати, коме неће крв у жилама узаврети, коме се неће сама рука на освету подићи, кад приђе овој светињи, овом грозном споменику варварства турског.

Стојећи на овом српском крвљу натопљеном месту, Србин ће и нехотице сузе ронити. У његовој ће се уобразиљи створити ужасна и страховита слика. Он ће

видети свога дива Синђелића и његових триста тића, како се узалуд очајнички боре да одбију навалу дивљих Турака. И одједном чуће пуцањ пиштоља, а мало затим прасак и тутњаву који Небо проламају. У тами од дима, која је Сунце покрила, запазиће како у вис лете мртва телеса српских соколова и крвожедних турских зверова. А када се Сунце кроз тмину пробије гледаће нечовечан приказ, од кога се крв у жилама леди; гледаће како свирепи Турци рубе главе с мртвих телеса српских и од њих граде кулу на славу Српског Народа, а на срам и понижење целе просвећене Европе, ако јој се то име може дати; гледаће главе српских тића

И међ' њима скупу главу сокола нам Синђелића.

Вечан вам помен, неустрашиви борци, који крв за род дадoste! Омладина српска никад неће заборавити

Нишка Бања.

Н. Марковић.

жртве које принесте на олтар отаџбине Србинове. Ви ћете јој увек бити узорни идеали. На вас ће се она угледати, кад Српство од ње животе затражило буде за ослобођење несрећне браће која још пиште у око-вима тешким.

На овом светом гробљу, које притискује ваше трошне кости, али над којим још и данас лебди ваш витешки дух, омладина српска, покољење ваше, заклинје вам се.

Да све њене бујне жеље једној само греде мети :
Да и Чегар и Косово славом спере и освети !...

ОД НИША ДО РИСТОВЦА.

— ФРАН ТУБАН. —

Око десет сати зазвонило је звоно на нишкој станици, што је значило да је све спремно за полазак према Скопљу. Кренули смо се. Нишава је остала иза нас, воз се вере кроз кукурузна поља, па кроз поља засејана конопљом. Мало је наших крајева, где ће човек видети толико конопље као у овом делу Поморавља. Њива до њиве, све покривено конопљом, а она се танка и висока нија под ударцима ветра. Мора да је земљиште врло погодно за њен развитак, јер је израсла преко три метра у висину, а стабљика јој је дебела као човечији палац. Она се највише употребљава за ужарију, због које је нарочито познат Лесковац.

Тамо испод обронака Селичевике воз се приближио Морави и ниже ушћа Топлице прешао на леву обалу моравину. Топлица! Колике ли успомене буди у нама та мала речица, која се вере између Пасјаче и Јастрепца, да испод Ниша зађе у Мораву. Далеко тамо на западу, испод високе рудне планине Копаоника, нашла је свој извор, а око Куршумлије и Прокупља скупља мале притоцице, Косаницу и Бањску, и пева с њима песму наше славне прошлости:

„Нетко беше Страхинићу Бане,
Бјеше бане у маленој Бањској“...

Онде на западним странама, од којих Топлица долази, била је постојбина наших косовских јунака; тамо је започело уједињење нашег троименог народа под Немањом; тамо смо још 1387. године крвљу својом засведочили то јединство, када је оно босански бан Твртко прискочио у помоћ Кнезу Лазару, те заједнички потукоше Турке на Плочнику. Пролазећи поред ових крајева

ми поменусмо „све војводе и градове редом“ као што их је ређао војвода Рајко Маргити девојки.

У Лесковцу се воз задржао нешто дуже. То је велики град с водоводом и електричним осветљењем. На станици, као на свима досадашњим варошким станицама, свега и свачега за јело и пиће. Види се да смо у богатом крају који не зна за несташицу. А и како би знао, кад човек види пред собом она силна пространа поља која је Морава оплодила, а вредне руке обделале. Бели зидови сеоских кућа сведоче нам, да је наш народ у овим крајевима вредан и уредан.

Даље од Лесковца низ Мораву постаје крај све брдовитији; брда су обрасла шумом, па читава та околина пријатно годи човеку. Разговарајући са сапутницима о страховитом рату посматрали смо кроз прозор, брдовиту и шумовиту крајину, и његове жалосне последице: тамо доле у моравским валима гвоздени делови порушених мостова, а по станицама зграде у рушевинама. Сав крај од Ниша до Врања плаче још и данас због претрпљеног бугарског зулума. Нема куће која није претрпела коју крваву трагедију, а Сурдулички Кланац натопљен је крвљу и прекриљен лешевима невиних мученика. Бугари су ретко кога штедили; највише је страдала интелигенција, нарочито учитељи и свештеници. Њих су Бугари хватали по варошима и селима, па водили у Сурдулицу. Али ко је једном зашао у Сурдулички Кланац, није више видео дома свога.

У том приповедању пролазили смо возом кроз грделичке гудуре, кроз које се вијуга Морава као жута змија, а железничка пруга је сече овде онде тражећи што лакши излаз из ових брда и планина. Воз се зауставио у Грделици, где га дочека циганска блех-музика корачнициом из Вердијеве опере „Ајде“. Неуморно је дувала циганска банда разне мелодије и непрекидно је била са свију страна обасипана нашим динарима. Види се да сви овде воле музику: и Циганин и Србин, и сељак и господин, и старо и младо. Па јесмо ли ми у дивљој балканској земљи? Музика није врлина дивљака, а песме неће на уста свакоме. Само добар човек воли песму. Воз је кренуо, а Цигани још увек изводе звуке наше песме. И тако је било све до Врања и Ристовца

на свакој станици. Цигани музиком и песмом дочекују возове, а путници им бацају динаре. У давању за песму наш је човек врло издашан. Такав је у бачванској равници, такав је у Србији и Македонији. Било је, кажу, на тој прузи тако и пре рата, али Цигани нису имали довољно инструмената. Сада их имају благодарећи аустријској војсци, која их је оставила бежећи одавде испред снажног српског налета са Солунског Фронта.

Још мало па ће воз да остави прекумановску Краљевину Србију, па да зађе у старе крајеве Србије, који су све до Кумановске Битке били поробљени од Турака. Треба да прођемо још Врање, па ћемо убрзо бити у Ристовцу. Наши нам сапутници скрећу пажњу на велике промене, које ћемо опазити чим оставимо Ристовац. Бићете, веле, у новом крају, и ако између њега и досадашњег нема никакве природне границе. Једна земља, један народ, један језик, једни обичаји, једни осећаји.

Стигли смо у Ристовац, некад пограничну станицу између наше мале и презрене Краљевине Србије и силне турске царевине. И овде су нас дочекали Цигани с аустријским музичким инструментима. Разлежу се звуци музике измешани са гласовима девојчица и дечака, који нуде орахе на продају. Мора да је у овим крајевима орах раширено дрво, јер нема станице, где нам га нису нудили на продају.

ДВЕ ВРАЊСКЕ ЗНАМЕНИТОСТИ.

— БОРБЕ МЕЛЕНТИЈЕВИЋ. —

Северни део Врања, испод Пљачкавице, Чукљина и Крстиловице, зове се Горњи Крај. У њему се налази једна кула налик на стару звонару, саграђена од дасака и висока око десет метара. Она је заостала још од турског времена и зове се Сат-Кула без сумње зато, што се при њеном врху налази сат. Како је скоро на највишенијој тачки, нема готово места у Врању, с кога се не види. Због ње је и цео Горњи Крај Врања прозван „мала код Сат-Куле“.

Из ове мале излази пут, који се, савијајући нешто ка западу, постепено пење и води у Пољаницу. Северно од њега издиже се Пљачкавица, а јужно се налази велика дубодолна, којом тече Врањска Река. Ова дубодолна дели Пљачкавицу од Крстиловице. Југоисточни огранци Крстиловице, који упиру у северозападни крај Врања, зову се једним именом Ћошке. Они су засађени виноградима. Југоисточни пак огранци Пљачкавице зову се једним именом Балиновац. Најјужнији крај Балиновца, који упире у малу код Сат-Куле, засађен је та-

Споменик бугарским жртвама у Врању.

кође виноградима, у којима рађа чувено балиновачко вино.

На излазу Врањске Реке из те дубодолне налази се, на левој страни, велика џамија саграђена од самога камена. Стари људи веле, да оца није никад викао с њеног минарета. Око џамије је старо турско гробље, али мештани кажу, да су се и Срби ту сахрањивали, пошто им Турци то нису забрањивали. На самој џамији види се, да је била дело вештог немарства и велике

раскоши. На врху њеног минарета у место полумесеца, симбола Мухамеданства и Ислама, блиста се мали крст, због чега су ову џамију прозвали „Крстата Џамија“.

Врањанци причају, да су сами Турци наместили крст у место полумесеца. Ово су учинили стога, што им се никако на овом месту није могла одржати џамија: чим је награде, одмах се сруши. Једне ноћи јави се оци у сну сам Мухамед и каже му:

„Зар ви, правоверни, не видите, да су дошла последња времена? Зар сте заборавили на речи силног цара Мурата, које је на последњем часу, на Косову, оставио у аманет вашим прадедовима:

Што је мене Милош погубио,
Јуначка је срећа донијела...
Ви немојте раје цвијељати,
Већ пазите рају као браћу!

А шта учинисте, ви? Да ли испунисте последњу вољу Муратову? Не! Ви сте од добре и послушне раје начинили бесправно робље. Српске кћери обешчастисте, српске невесте у ропство одведосте, невину децу под нож ударисте, а српске цркве и манастире са земљом сравниште! Сузе сиротиње раје допрле су чак до Алаха!... Зато вам и не да подићи џамије све дотле, док се не покајете за своје грехове. А покајаћете се, ако саградите џамију и на врх њеног минарета наместите крст, коме се раја клања. Па кадгод с високог минарета викнете: „Алах ил Алах!“, ви погледајте крст и сетите се сиротиње раје, коју вам је Мурат у аманет оставио!“

Кад је оца овај сан испричао Турцима, они саградише џамију и на врх минарета поставише крст. Џамија се заиста није срушила, али Турци нису хтели никако допустити, да оца виче с њеног минарета. Јер никако нису могли схватати, да се крст може сложити с полумесецом. Од тога доба, вели се даље, турска је сила ударила у назад и Турци су са сузним очима погледали на крст при врху минарета Крстате Џамије. —

ПО ВРАЊСКОЈ ОКОЛИНИ.

— ЂОРЂЕ МЕЛЕНТИЈЕВИЋ. —

22. јуна кренуо сам се с једним пандуром из Врања у општину буштрањску да оценим штету коју је град нанео селима. Пошто изиђосмо из јужног краја Врања, који се благо спушта ка засеоку Доње Врање на југоистоку, кроз који, као и кроз Горње Врање, тече Врањска Река с висина северозападно од Пљачкавице и пробијајући се између ове планине и Крстиловице гради дубоку клисуру, наиђосмо на леп широк друм. Врањска Река тече на југоисток у Јужну Мораву, а друм иде право на југ у Ристовац, на границу између Србије и Турске. Друм иде преко тераса од песка, шљунка и шљунковите глине, које се к Морави таласасто спуштају. Западно провирује побиље Карпине, а источно је пукао моравски кључ. На јужном чоту Карпине лепо се види турска караула. Неке чудне и суморне мисли обузимају Србина, кад је погледа. Она му наговешћује да је близу граница, иза које влада груба и необуздана сила, под којом пиште и цвиле наша јадна браћа. Источно од пута терасе су засађене дуваном, местимице конопљом и пшеницом, а западно су већином виногради од домаће лозе, набујале и стасале као гора.

Чим изађосмо из вароши пређосмо преко Собинског Потока, који се мало ниже улива у Врањску Реку. После јахања од двадесет минута прешли смо преко Рибинског Потока, који утиче у Мораву у селу Рибинцу. Одавде пут почиње помало да се пење уз једну косањицу, с које је отворен поглед на све стране. Иза нас види се Врање, изнад кога се изребрила Пљачкавица. Између ове планине и Крстиловице, лево од клисуре Врањске Реке, виде се на остенацима зидине старог града званог Марково Кале. Пред нама се беле сеоске кућице. Из њихових димњака вијуги сивкасти дим и наговешћује да је близу село. С косањице се пут опет спушта у једну удољницу испуњену баруштинама, које су обрасле зуквом и другим барским биљкама; затим се пење на једну полицу од песка градећи малу окуку. Одавде пут иде право у село Нерадовац где смо стигли после пола сата рачунајући од Врања.

Из Нерадовца смо јахали пут Ристовца око три минута, док нисмо наишли на једну циганску насеобину. И с једне и с друге стране друма били су поређани бурдељи, земунце и черге, из којих су вирили Циганчићи, сасвим голи и црни као Арапи. Наједанпут нас са свију страна нападоше гладни цигански пси, да смо се једва могли бранити. Мислите ли да је когод изишао из бурдеља да нас брини? Боже сачувај! Цигани су само извиривали и чисто уживали гледајући како се наши коњи задњим ногама бране од њихових паса. И тек кад је мој пандур из мартинке саставио једног са земљом, изиђе из черге једна млада Циганка и растера псе.

Ја скочих с коња да мало протеглим ноге. Циганчица нам приђе. Она је имала леп и укусно скројен минтан од цариградске ћитабије и широке шалваре од шареног цица, које су допирале чак до пета. На босим ногама носила је високе нануле. Низ леђа јој је падала дугачка, црна и густа коса. Чисто нисам могао својим очима веровати да у овој циганској сиротињи видим овако укусно одевену Циганку. За њом изиђе јадан старац и донесе јој дахире. Циганка поче ударати у дахире и певати, окрећући се као чигра. Затим нас понуди да нам гледа у длан. Пошто на то не пристадо смо, она продужи своје продукције с дахирама производећи врло смишљене фигуре и покрете. Бивало је тренутака кад јој ниједан део на телу није мировао; све је на њој трептало и дрхтало као да је у највећој грозници. Ја јој бацих у дахире динар; она се учтиво поклони, узе га и предаде старцу. Сад ми је тек било јасно, да је ово створење роба, којом Цигани тргују, лутајући по свету.

Пошто смо одавде јахали неколико минута сиђосмо у моравски полој. Друм води и даље јужно, пут Ристовца; међутим ми остависмо насип и једним споредним путем упутисмо на исток, у село Ратаје. Ту се прихватисмо киселим млеком од биволице, које је било врло укусно и тако густо, да се могло ножем сећи; затим појахасмо коње и упутисмо се даље на југ у долину Коњске Реке. Ту се пред нама указа село Горњи Ристовац, чији је један део остао Турској. У 11 сати стигосмо у село Коњско, чије су неке куће поређане дуж Коњске Реке, а остале растурене по бреговима лево и десно од ње. Ту у селу,

близу једне поточаре, спазих једног сељака како носи на леђима велики камен. На моја питања : зашто и куда га носи?, одговори ми, да су баш до саме границе пронашли неку стару црквину, па су се договорили да је обнове. Врућина је била несносна и старац је с времена на време утирао зној са чела рукавом свога подераног гуњчета, превијајући се под теретом тешкога камена. Али његове речи пробудише у мени радозналост те се реших да видим ту стару цркву.

Ишли смо право к југу. Пут је бивао све успротији, али смо ипак после 15 минути пењања дошли до мете. Испели смо се на плато, преко кога прелази граница обележена јендеком, поред кога су на растојању од десетак метара укопане у земљу велике камене плоче. Поред јендека, с обе стране, воде пешачке путање по којима иде наша и турска погранична патрола, свака својом страном. С овог платоа указује се дивна панорама, кад се погледа на запад, ка Поморављу. Земљиште се степенасто спушта, док не пукне у моравски полој кроз који вијуга Морава, те чисто мами човека на север, у питомо врањско Поморавље. Ја сам уживао у дивној панорами, а и мој пандур је био необично расположен, јер викну да пева колико га грло доноси:

„Падај, падај, Шар-планино!
Ајде, момо, де! Де, душо, де!“

И заиста, далеко на југу, преко јако заталасаног земљишта, опазисмо Шар-планину, која је одавде велика као Ртањ, кад се гледа из Вражогрица. На платоу сем два велика бреста нема више никакве шуме. Око брестова је гробље, у коме је била мало час поменута црквина, на осам корака од границе. Црква има облик правоугаоника и дубоко је у земљу укопана. На њој је радило дваестак сељака из околних села. Њихова вика чула се издалека. Ја назвах Бога онима, што су носили камење на леђима и упитах их, зашто не пренесу камен на колима, већ се муче и невољишу? Они ми одговорише, да је грехота мучити стоку, кад се ради у славу Божју.

Интересантан је улаз у ову цркву. С јужне стране налази се у зиду баш до земље мали отвор, као пећинско гротло, који је таман толики да се човек може кроза њ побачке провући. Пошто се сиђе низ неко-

лико степеница које воде у земљу, наиђе се на једна врата, начињена од дебелих растових дасака, која се отварају изнутра, и у случају опасности с поља, могу се изнутра опасати дебелом гвозденом полугом. Црква је унутра подељена на два дела. Источно одељење представља олтар, а западно храм у коме нема ни доле ни прелазе. Између ова два одељења налази се зид са два отвора, скројена на форму сводова, који је зацело представљао иконостас, јер му је западна страна живописана. Десни отвор је представљао десна, а леви лева врата; међутим од светих двери нема у зиду ни трага, отвори су тако ниски да се човек мора добро сагнути, кад хоће кроз њих да прође. У зидовима са стране налази се неколико рупа на форму мазгала. Ове рупе леже у једној равни с отвором за улаз и кроз њих је улазила светлост у цркву. На основу тога се даје закључити, да је кров ове цркве био у једној равни са земљином површином. Овакве подземне богомоље нису реткост у нашим новим крајевима, јер јаднараја под притиском турског ига и бесни-ла није ни смела имати видне богомоље, а о звонима нико није смео ни сањати. Сељаци нису овде оправљали порушену цркву, већ су само хтели старој подземној богомољи да подигну кров високо над земљом, да се ослобођеним Србима, на земљишту слободне Краљевине Србије, из далека види црква, у којој ће се слободно појати света православна служба и проповедати слово о вери прадедовској. . .

Живопис је леп, али је доста оштећен. Ценећи по нимбу насликаном око главе једног свеца, рекао бих да је овај живопис давнашњи и да су га живописали живописци из Свете Горе. Свима светитељима Турци су извадили очи из превелике мржње према Хришћанству.

Пошто смо разгледали црквину и одморили се у хладовини испод брестова кренусмо се натраг у Коњско, а одатле се преко Буштрања вратисмо у Врање.

НА ПЉАЧКАВИЦИ.

— Срета Л. Поповић. —

Ујутру рано, по исходу Сунца, пођосмо из Врања. И док смо се испели до подножја Пљачкавице, где су

махом врањски виногради, били смо већ доста уморни. А тек одатле ваљало се пети уза стрмену раван на планини.

Пењући се одмарали смо се на више места и бацали поглед на Врање и врањско Поморавље уживајући у лепим изгледима, који нам се с ових висина указиваху. Ишли смо источном страном Пљачкавице која је пуна шибља разноврсног дрвећа, а нарочито грабовине. Западна пак страна, која је окренута Врању, сва је гола; са ње се на ниже, за време бујних киша, сурвава песковито плочно камење.

Ишли смо пуна три сата док дођосмо до једне колебе, у којој се одморисмо па онда одморни настависмо пењање. Али сад није било тако тешко, јер се од колебе на исток пружила благо нагнута раван, уз коју се неосетно пењасмо к северозападу. За пола сата били смо на самом темену планинском, одакле смо имали шта видети, нарочито на северну страну, где је отворен простор чак до Алексинца, пошто низ Ветерницу нема високих брда ни планина, који би сметали погледу.

Дивно је погледати на десну, источну страну, на венце брда, која праве клисуру чак до Грделице. С леве, западне стране, преко Крстиловице па до Карпине, одакле почиње наша граница од стране Косова Поља, брда и планински венци иду све под истом линијом висине док се не дође оком до планине Пасјаче, која се сва модри шумом обрасла. Тек иза ове планине, као у каквој магли, опажа се горди прадеда српски, Копаоник, а испод њега пружа се, с истока на запад, Велики и Мали Јастребац.

И ако се ни догледом не може видети Прокупље опет смо, према Јастрепцу и његовом паду к Морави, могли одредити место, где оно лежи, као и где је Суповац. Ни Лесковац се није могао запазити, али смо према брду пред њим, на коме је Југ-Богданов град, и његово место могли одредити. Просек моравски код Курвин-града такође се добро разазнаје, па се онда поглед губи на планинама око Алексинца.

Овде на највишем месту, на доста пространом темену Пљачкавице, седели смо више од пола сата наслађивајући се свима дивним и далеким изгледима, од ко-

јих се једва могасмо растати, да пођемо даље и да са других страна Пљачкавице посматрамо живописне пределе наше отаџбине.

Пођосмо на западну страну и дођосмо до самог окрајка над Марково Кале, које нам из Врања изгледаше на доста великој висини, а одавде га гледасмо у низи, озго, управо у теме, тако да се све по њему лепо распознаје. Тврђава је још доста добро одржана; она је истог изгледа као Маглич више Краљева. Ови градићи налик на Смедерево, само у смањеним размерима начињени, средњевековне су српске грађевине. Они су имали да чувају пролазе. Овај градић чувао је, а по потреби и затварао, пут и пролаз, који је ишао из врањског у лесковачко Поморавље. Исто је тако Маглич стражарио на уласку Западне Мораве у иброву долину, као што је Курвин-град чувао пролаз из Топлице у нишавско Поморавље, као што је Богданов-град на Прокупљу бранио улазак и излазак уз и низ Топлицу од Ниша на поље Косово и обрнуто, као што је Сталаћ стражарио над ставама Јужне и Западне Мораве.

С ове западне стране Пљачкавице нема онако дивних и величанствених изгледа као што су они, које малочас поменусмо, али је један такав који мора потрести свакога Србина, кад се сети онога, што је некада српско било. То је поглед на планине око Призрена, затим на љути Качаник, и преко њега на горостасну Шар-планину, која је често усред лета покривена снегом.

Са Пљачкавице види се на југоистоку једно високо брдо тако дивна склопа, да бисмо ваздан у њега гледали. То је Облик. И заиста је обло, округло, да се речима не може исказати његов изглед.

Овде на овој висини остали бисмо још дуго и дуго да уживамо у дивним изгледима, да се нисмо морали журити натраг у Врање, у које стигосмо пре сунчева захода.

УЗ САВУ ДО ШАПЦА.

— ЈОВАН МИОДРАГОВИЋ. —

Петров-дан ове године био је један од најсрећнијих дана живота мојега. Тога дана видео сам нешто, што сам

одавно желео да видим и што би, без сумње, желео да види сваки Србин, који зна постање данашње књиге своје. Видео сам, где се родио и где је одрастао творац

азвалине Шабачког Града.

Ј. Ерић.

Касарна понтоњерског батаљона на Сави у Шапцу.

Ј. Ерић.

данашњег књижевног језика нашег — бесмртни Вук Караџић; видео сам огњиште, на којему је поникао; видео сам Небо под којим се загревао и растао овај џин;

Шабачка Гимназија

Ј. Ерић.

Ратарска Школа у Шапцу.

Ј. Ерић.

видео сам потоке и дубраве, куда је он у детињству своме стоку чувао; видео сам шуме и грмове, у којима је по печуркама писао; видео сам Тршић, у којем се родио и манастир Трношу, у којем је књигу изучио.

Путовао сам из Београда. Пут води уза Саву. С десне стране виде се ланци Фрушке Горе, како се протежу дуж Саве, а с леве шумадијске горе почев од Авале више Београда па редом: Космај, Рудник, Маљен, Повлен, Медведник и Влашић до Цера, који се спушта у Дрину. А преко силне мачванске равни виде се у даљини славна босанска брда, која буде у Србина нека чудна осећања сете и туге.

Изглед Уба.

Савска је равница широка, али је Сава учинила неправедну поделу. Она је оставила много више родне земље аустријској страни — Срему, а србијанској је дала брда и планине, те чуваре слободе српског народа... Равница нас опомиње на културу и питомину, а брда на јуначко доба српске борбе за ослобођење. И доиста, да се у тим брдима није дигла „кука и мотика“ Турци би се и данас ширили и господовали у поносној Шумадији. А Београд, Шабац и други градови у Србији,

поред Дунава и Дрине, и данас би се купали у блату,
а каткада и у крви српској...

Главна улица варошице Уба.

Пчеларник Т. Јевтића учитеља у Врелу код Уба.】

Прођосмо богату Тамнаву, коју једна коса што се, рекао бих, од Влашића спушта до саме Саве, одељује од богате Мачве. На тој коси, у врху њеном, где она пада у Тамнаву, лежи једно село, које нам је и одвише познато. То је Свилеува, поносно гнездо, из којег је излетео соко, чувени јунак и војвода српски, Лука Лазаревић...

Али још ни-
смо ни прешли
у памети све
што знамо о о-
вome диву, а
среће нас срп-
ски Маратон, и
на њему као да
видимо сени
славних српских
витезова. То је
Мишар. .. Ја ве-
рујем да нема
Србина, коме
прича, или исто-
рија, или песма
народна није до-
нела гласа о
славnome пољу
мишарскоме и о
знаменитој побе-
ди српској одр-
жаној над Тур-
цима 1806. го-
дине. . .

Ево и Шапца!

Он је на Сави,
Ј. Ерић:
Мишарски Споменик на Мишару код Шапца. али не баш на
самој обали. На њој је град, од којег још стоје само
развалине. По више њега стају лађе, а у варош се иде
колима.

И ако је округу с краја ипак је Шабац глава ње-
гова. Он лежи у непрегледној равници, стога се ни
откуда не види из далека. Жив и многољудан у садаш-

њости, Шабац нам не да ни да помислимо о њему у прошлости. То можемо чинити тек кад измакнемо из њега. Али нам се тада отварају нове лепоте, које нам не дају времена, да прелиставамо у памети све догађаје, који су се у Шапцу збили — лепоте, које нас својим дражима себи маме.

У МАЧВИ И ПОЦЕРИНИ.

— РИСТА Т. НИКОЛИЋ. —

Стотина се година навршује од оних светлих дана, када су први зраци слободе обасјали један малени део равних поља, питомих долина и китњастих дубрава велике отаџбине Србинове. Стотина се година навршује, како иде помен од уста до уста о крвавим борбама, о славним делима и великим напорима оних јунака, који су само мушком мишицом својом потресли Стамбол, потамнели толиковековни сјај полумесеца, умирући јуначком смрћу за слободу огњишта, за част и образ порода свога. Стотина се година навршује, како је семе слободе, затопљено крвљу њених мученика, пустило клице своје и ухватило дубоко корена у срцу свакога Србина, те се данас мишљу о слободи и уједињењу загрева и одушевљава цело Српство од Балкана до Адрије и од Пеште до Солуна.

Осећај поштовања према творцима великог покрета од пре стотине година, жеља да се бар на неким местима њихова јунаштва поклонимо сенима њиховим, по будила нас је, да се из Београда кренемо на пут по Мачви и Поцерини.

Полазак лађом заказан је за први дан Духова. Лепо и ведро мајско јутро и веселост силног света, који је поранио да негде уза Саву или Дунав безбрижно проведе тај дан, нису остали без утицаја на нас. Ми смо били ведри и расположени. По себи се разуме, да су обале савске биле предмет посматрања и запиткивања, јер су готово сви ученици први пут ишли овим путем.

У Шабац смо стигли у један сат по подне, а већ у три часа кренусмо се пешке на Мишар посматрајући уз пут Цер и његове огранке. На мишарској заравни,

где је сеоце Мишар, данас се једва познаје траг од оног шанца, где су Срби под Карађорђем однели сјајну победу над Турцима 1806. године. Становништво поменутога села прича још и данас занимљиве појединости из те борбе, која је на све стране разнела глас о српском јунаштву.

Вративши се с Мишара у Шабац, кренули смо се сутрадан кроз Поцерину ка Лешници на Дрини. До села Липолиста ишли смо заравњеним земљиштем, по коме се зелене њиве и ливаде, а местимице се виде остаци старе крупне горе. Одатле према Петковици земљиште је све немирније, по њему је више шуме, села су разбијена и већим делом по долинама.

Пошто смо видели манастир Петковицу, изнад истоименог села, кренусмо се даље подножјем Цера к манастиру и селу Чокешини. Изнад Чокешине посетили смо оно место, где су погинула браћа Недићи, који су са својим хајдучима такав удар задали Турцима, да су сви одмах нагнули натраг преко Дрине. Одатле смо сишли на конач у Петковицу.

Сутрадан у зору, попевши се на Видојевицу, имали смо леп видик посматрајући недогледну и равну Мачву, Подриње у Босни, Јадар и граничне планине. С Видојевице сиђосмо валовитој Дрини, чија нас је брзина и бистрина воде изненадила.

Из Лешнице смо кроз Ново Село, Прњавор и друга села дошли у Дубље, где смо разгледали место, на коме су Срби под Кнезом Милошем уништили турску војску и заробили самог Али-пашу Мараша. Затим смо се вратили у Шабац, из кога, 19. маја, отиловисмо у Београд.

ОД ШАПЦА ДО ЛОЗНИЦЕ.

— ЈОВАН МИОДРАГОВИЋ. —

Од Шапца води не баш најбољи пут преко равне Мачве у Лозницу. С леве стране на 5—6 сати даљине издиже се високи Цер, понос Мачве, да би се на чему год имало око зауставити.

Мачва личи на широко море, али на њему видимо бар далеко око себе, а овде нам доста густе забрани и

воћњаци спречавају поглед у даљину. Зато је Цер мио сваком Мачванину, па и путнику, који путује овуда, кроз ову равницу једнолику за поглед, али златну за благостање народа овога краја...

Прођосмо кроз богати Китог, који је некад био обрастао тако густом шумом, да се гуја за реп није могла из њега извући. Њега је после боја на Мишару проклела љуба Кулинова речима:

Ој, Китоже, не зеленио се!

И уклела га је. Данас нема више оних природних градова, у којима су сахрањене толике војске турске; сад је шума проређена, а земља преорана...

Идући даље све се више приближујемо Дрини и Видојевици, у чијем је подножју варошица Лешница. Она је већ нешто мало на висини одакле се, после толике једноликости, лепо може прегледати сва равна Мачва, Подриње и Посавина. Северозападно у великој даљини бели се река Сава баш онде, где Дрина у њу утиче. На тој су страни све сама бојишта из Првог Устанка. Тамо су Дубље, Равње, Засавица, Салаш, Ноћај и друга места, где су били крвави бојеви за ослобођење Србије. А испод Видојевице, где се она спушта Шапцу, у оној густој шуми, па доле у потоку, налази се манастир Чокешина, где су 1804. године показали чудо од јунаштва браћа Недићи, којима је захвално потомство подигло леп камени споменик.

Од Лешнице предео је све лепши и занимљивији, а по историјској важности ни мало не уступа досадашњим. Пут је одавде до Лознице ванредно леп, какав се ретко где виђа. То је прави господски пут не само за саобраћај него и за шетњу. Он је раван, лепо насут, засађен с обе стране високим и густим дрвећем тако, да њиме по највећој припеци путујете у хладу. Мирис липова цвета чисто опија путника.

Пошто прођосмо лепо село Руњане ступисмо у предео, који без поговора долази у најлепше, што сам их до сада видео. Мени је изгледао тим лепши, што сам замишљао, да је овај крај каменит и неродан, а међутим долази у најплодније. То је котлина опкољена са свих

страна високим планинама. Готово се све ово земљиште шири поред реке Јадра, чији се доњи слив зове Јадар, а горњи Рађевина.

Док смо овако посматрали околно земљиште ми се неосетно приближисмо Лозници. То је после Шапца највећа варош у Подрињу. Она је била главна одбрана од свих турских најезда, које су из Босне ударале на Србију. Варош је на реци Штири и удаљена од Дрине скоро сат хода.

Пред Лозницом су две знаменитости. Више пута с леве стране је село Клупци, где се родно прослављени вођ срп-

Ј. Цвијић.

Црква у Лозници.

ски овога краја из Првог Устанка, Анта Богићевић. А с десне стране, низ Штиру до Дрине, чувено је поље Тичар, на коме је 1810. године био страшан српско-турски бој, у коме су Турци до ногу потучени.

У БАЊИ КОВИЉАЧИ.

— Мита Ђорђевић. —

Пређосмо и речицу Штиру. После пола сата војње стигосмо из Лознице у Ковиљачу, управо на ручак. Уђосмо у долину, којом се беласа Дрина, те љуби обале између Босне и Србије. . . Помози, Боже, и српска земљо! Ми смо стигли мету.

Од воћа и дрвећа једва смо угледали купатило. У бању смо ушли лагано, јер табла с натписом: „одавде

Бањска Управа у Ковиљачи.

П. Савић

ходом“ опомиње путнике да овуда није слободно јурити.

Ковиљача лежи дивно. Она је у крајњем закутку равнице која почиње од Шапца и допире до планина. Са северне стране отвара се видик на равницу. С источне и с јужне стране планине су у Србији, а са северозапада је Дрина и планине у Босни. Природа је овај крај богато обдарила свом дивотом. Тешко је наћи купатило у овако красној природи.

Само купатило је на подножју планине Гучева, а куће и виле налазе се већином на узвишици. Бања је је добила име по селу Ковиљачи, које је разбацано по

низбрдици и бреговима. Прича се да⁷ су биле две сестре, Вида и Ковиљка, па Вида после смрти очеве оде

П. Савић.
Сиротни Дом г-ђе Стаке М. Пејићке у Ковиљачи.

П. Савић.
Хотел Херцеговина у бањи Ковиљачи.

на планину и сазида град, који се по њену имену назва Видојевица; Ковиљка пак дође овде под Гучево и

П. Савић.
Главни сумпорни извор „Краљ Петар“ у бањи Ковиљачи.

П. Савић.
Чесма Принцезе Јелене у бањи Ковиљачи.

ту се напије воде с извора који се по њеном имену назва Ковиљача. До скоро се ова бања звала Смрдан-Бара, али се то име већ изгубило

П. Савић.
Купатило Краља Петра у Ковиљачи.

П. Савић.
Купатило и хотел Херцеговина у бањи Ковиљачи.

Ковиљача је у неколико и климска бања. Да нема ништа друго до онај чист и свеж горски ваздух, и ону чисту изворску воду, било би вредно пробавити у њој неко време ради одмора и уживања. А од колике је вредности лековито сумпорно купатило и блато најбољи је доказ то, што они с успехом лече затворене и отворене жлезде, скрофулозу, ране, реуматизам и друге болести.

Ковиљача је сумпоровита терма с температуром од скоро 30° Ц. У тој се води купају болесници, а и пију је. Сем тога овде има и хладно гвожђевито купатило са температуром од 17° Ц. И ова се вода упо-

Шумски део парка с Дрином у Ковиљачи.

П. Савић.

требљава за пиће. Треће је купатило мешовито, т. ј. сумпорно-гвожђевито; температура његова износи преко 20° Ц.

Прошле године отворено је ново купатило у величанственој згради, какву нема ниједна бања у Србији. Вода је у њему сумпоровита, добива се непосредно из извора и загрева воденом паром у затвореним резерво-

арима до 40° Ц. без икаквих промена у хемијском саставу.

У дугачком јарку испод старог сумпоровитог купатила налази се црно сумпоровито блато за обвијање жлезда, рана и оболелих места.

Околина бањска необично је живописна и дивљачна. Ту је планина Гучево, с које је необично леп и пријатан поглед на дивну Босну и низ Дрину ка Београду; ту су Мали и Велики Зворник у јединствено лепом крају, у српској Швајцарској; ту је мана-

П. Савић.

Ратна пирамида на Гучеву.

стир Троноша у планинском пределу са чесмама девет Јутовића; ту је валовита и поносна Дрина, која залива обале србијанске, доносећи им на хучним таласима поздравље са херцеговачких и босанских планина. . . .

ИЗ ТРШИЋА У ТРОНОШУ.

— ЈОВАН МИОДРАГОВИЋ. —

Ја уживам у посматрању старина. Оне ми износе читаву прошлост. Преносећи се у њу видим, како је ништавна садашњост. Видим место људи црве, где га-

мижу, боре се, отимају један од другогa као да ће живети довека. А посматрање ових старина, посматрање манастира српских, има за Србина и другу драж. Они су поникли у најсрећније доба нашег народног и државног живота, а претурили су преко својих зидина и најмучније дане његове. Они нас подсећају на славу и јачину нашу, али и на муке и невоље, које смо претрпели. Износећи нам ово двоје они су већ сами собом прави учитељи и просветитељи народа нашега. А кад се сетимо, да се у њих била склонила од бесне поплаве варварске и књига српска, и да су они за све то време били и једина огњишта научна, онда су они за нас још већа драгоценост; они су наше највеће светиње.

Водопад на Љубераџи.

Ј. Цвијић.

Троноша је више Тршића у планини. Када се пође из Тршића, онда се донекле иде уза Жеравију, а после се остави ова речница и пређе се лево уз косу. Кад се изиђе на теме косе, онда више нема узбрдице. Ту се сучељава манастирско имање и сеоски атар тршићки. Међа се и сама показује. Докле је сеоско, то је шума-

рица, јер је стара гора сатрвена; а чим настане манастирско види се велика и добра очувана гора.

Напустивши косу спустисмо се у реку Троношу и одмах угледасмо манастир у врху долине, која се, чини нам се, ту свршава. И доиста изнад манастира нема више равнице него се одмах дижу брда. Долина троншина испод манастира траје скоро два сата. Она се зелени као рај.

И ово зеленило, ова пуноћа, ова красота, овај рај земаљски, благослов је оног биљног накита горе по оним брдима, одакле се стаче ова вода. Збришимо ону гору, проредимо онај целац и густиш од шуме, који су само манастири умели да очувају, па ћемо место овога блага имати пустош: имаћемо само камење с гомилама клада и пањева снесених с оних коса и висина, с којих се ова вода стаче.

О, кад би сва наша брда и планине биле покривене овом дивотом, овом круном природном — шумом! Испод њих би се свуда зелениле дивне пољане, блистали бистри извори, цветало мирисно цвеће, певале веселе тичице кликтала грла и одјекивали радосни гласови веселих радника. А не би најпитомије и најродније равнице плакале од поплава као данас и страховале од сваког густог облака, који се наднесе над висове њихове...

Ушао сам у манастир, који се налази на једном заравњаку. Око њега је висок зид с прорезима аа пушке. Ово нас одмах подсећа на варварско доба турско, када су се морале и ове светиње оружјем бранити од бесних Турака.

Помисао, да је Вук овде књигу учио и да је у турско време било овде увек по неколико ђака, који су књигу учећи постајали чувари ових светиња и просветилишта народних или послужили отаџбини у другој каквој служби као писмени људи — та помисао буди у свакога Србина, који ступа у одаје овог манастира, неко пријатно и узвишено осећање, осећање високога поштовања према свима, који су овде живели и делали.

Манастир је мали, а зидан је од тесана камена. У њему је старински живопис, који је од дима поцрнео. То је прави самостан у гори, јер на читава два сата даљине од њега нигде нема ни куће ни села. И кад за-

звоне звона манастирска у овој самоћи, у овој тишини, и стану одједи њихови да се ломе по долинама и клисурама, онда је то лепше од сваког музичког концерта...

Збогом, задужбино Драгутинова! Збогом, школо Вукова! Збогом светињо српска! Причала навек о слави и величини српскога народа!...

ПО ВАЉЕВСКОЈ ОКОЛИНИ.

— ЛУБОМИР ПАВЛОВИЋ. —

За Ваљево се увек могло и смело рећи, да има необично лепу околину. Ко је год живео у њему, или бар прошао кроза њ, морао је рећи, да Ваљево само по себи не даје ничег особитог, али да му је околина тако дивна као ретко кога града у Србији.

Гимназија у Ваљеву.

До скора се Ваљеву тешко могло долазити. Најбољи пут за њ био је од Обреновца, па и он дуг, заморан, тежак и често пута неподесан. С других страна се већ теже ко усуђивао долазити и нарочити излет правити. Али кад му се створила веза железницом с ре-

ком Савом, Ваљево постаде привлачнија тачка и најлепше место за излете у свој Западној Србији.

Лепоте ваљевске околине од највеће су вредности за наставнике и ученике. Ученику се тек у оваквој околини отварају очи, он тек тада добија јасну представу о величини природе и њеној моћи. Од прве пролећне па до последње јесење биљке све се налазе у овој китњастој околини. Попучански Горић, ваљевска Коштица у Обници и Петњичка Пећина са својим Осојем, били су увек најодличнији пролећни ботанички вртови за ваљевске ученике. А Врана, Ћелијанске Стране и блиске Дивчибаре на Маљену праве су ботаничке градине своје врсте. Ко ће да прикупља ситније и покрупније животињице нека је уверен, да ће и њих овде наћи. На ћелијанском Добротину има свих змија отровница, које у Србији живе. Само два корака одатле треба се спустити у реку Градац, где се налазе све врсте риба, које живе по хладним и брзим брдским рекама. А Петњичка Пећина препуна је с јесени разних врста слепих мишева, од којих јој се сав таван црни.

Колико је год ваљевска околина изобилна у врстама из биљног и животињског царства, још је обилнија у минералним и геолошким предметима. Довољно је указати само на бакарна, антимонова и оловна рудишта недалеко од Ваљева. Појави карста у свима облицима овде се могу лепо посматрати. Грачанска Клисуре по лепоти не уступа ниједној у својој врсти. Петњичка Пећина са својим пећинским накитом, подземним ходницима, својим јединственим пећинским језером, својом занимљивом речицом, траговима преисторијског живота, вредна је, да не избегне оку посматрачевом. Па и Видрачка Стена са својом пећином у самом Ваљеву мора мамити и задржавати свачији поглед на себи.

Ваљево ни у историјском погледу није без важности. У њему су нашли смрт знаменити кнежеви српски Алекса Ненадовић и Илија Бирчанин. На ставама Граца и Колубаре су заостаци старе тврђаве и куле браће Витковића из прве половине XVIII века. Само три часа на север од Ваљева је Бранковина, место рођења и покоја чувених Ненадовића. Уз Јабланицу је, на петом километру, у лепом живописном крају, мала црквица Јовања,

задужбина и место покоја браће Витковића. На југу од Ваљева, у Грачанској Клисури, опет мала црквица Ћелије, доскорашњи манастир, с гробом Илије Бирчанина. Југозападно од Ваљева, управо над њим самим, издиже се вис Врана, на коме се јасно распознају стари шанчеви из аустријских и наших ратова у XVIII и XIX веку...

Све те ваљевске лепоте покренуле су нас, да се из Шапца кренемо у Ваљево, да их видимо и да се поучимо, што смо и учинили о Духовима ове године...

ИЗЛЕТ ДО ЋЕЛИЈА.

— МИЛУТИН БОЛИЋ. —

Тек што остависмо Ваљево, а пут нас поведе преко оголићених кречњачких предела, На једном месту зараван, а на средини вртача под водом; на другом крају пошумљени врхови јужних планина. Видик на северу све шири; пред нама предео простран и таласаст, опажамо, како се лагано спушта. На југу скупљен; види се само, како се висови дижу један иза другог. Крајни сивкасто-плав бедем чине Медведник, Јабланик и Повлен.

Још се око није довољно одморило од утисака, а ми смо већ на брегу, на коме је циганско село Бобије. Видик одавде веома је простран и диван.

Дошли смо до Ћелија. Уза сами зид манастирски је једна плоча травом скривена. То је гроб народног мученика Илије Бирчанина. На овом гробу, како је био дан стогодишњице јуначке смрти Стевана Синђелића, док смо у тишини окружени горостасним пошумљеним брдима мислили о догађајима из 1809. године, загрме глас једног нашег уваженог наставника:

И овај камен земље Србије,
Што претећ' Сунцу дере кроз облак...

У овој мирисавој природи, крај гроба Бирчанинова, на месту, које је многој нејачи било колевка и место првог детињства за време јаничара, где дрвени крст говори о јунаку, кога покрива ова изломљена плоча, крај које смо стојали гологлави, језовито и страшно грмело је у котлини:

Отаџбина је ово Србина!...

А у хладовини једног храста чуло се одмах затим и на далеко је одјекивало:

Ој, Словени, јоште живи
Дух ваших дедова...

Већ се осећала она клонулост у природи, што настаје кад падају дуге сенке под зрацима западног Сунца, одсечне и хладне. Из даљине се чуло једнолико и отегнуто брђанско певање.

Ишли смо обалом Граца натраг у Ваљево. Пут води по стрмени, а свака стопа пружа нам нов видик, нов

предео, нову слику. Пут кривуда, а доле у равници разлио се Градац и тече преко ситног камења. На његовој је десној обали толика разноликост, да се човеку чини, е се граничепредели из Казана с онима из Шумадије.

Споро идемо па ипак брзо промичу крај нас шума и голет, њиве по таласастим косама и влажне равне обале, цбуње, опуштене врбе, ред високих јабланова и храстових дрвета.

Р. Чивовић.

Стена у котлини Граца.

Градац тече час мутан, час разливен, брз и провидан; час пада са шумом преко вештачких устава, час глача

камење водом излокано и са страшном брзином одлази. Час му је обала травом обрасла, час су природне степенице и стубови кречника.

Р. Чивовић.

Црква у Ћелијама.

Ми идемо час блатавом, час каменитом обалом удишући свежину, што бије из воде и посматрајући сиво-плаво Небо...

Сумрак је био у велико, кад смо ушли у Ваљево...

У ПЕТЊИЧКОЈ ПЕЋИНИ

— МИЛУТИН БОЈИЋ. —

Дигли смо се на ноге још пре четири часа и докле смо свежом водом прали лице, очи су се одмарале на ружичастој боји Сунца, које се лагано помањало.

Дођосмо до петњичке цркве, око које је дебела хладовина. Одатле се по стрмом путу кренусмо стени, што се налази у близини цркве, да разгледамо Петњичку Пећину.

Сама пећина није много дубока, али је врло видна, јер је гротло огромно. Кроз пећину протиче река Бања широка већ код места, одакле излази, преко три метра, а дубока три четврти метра. Река је брза и мутна. Свуд издробљено камење. Огромност ове пећине више привезује око за њу него природне јој лепоте.

Особито је лепа т.зв. Мала Пећина. При улазу се човек мора сагнути, јер је он јако снизак; али прекорачи ли се камени праг тога улаза, онда се ступа у огромну природну дворницу високу до тридесет метара, а мрачну, хладну и влажну, са чијих камених зидова и кречњачке таванице капље хладна вода. Таваница је као засвођено кубе, а на њој се налазе два повећа отвора кружна облика, које је одозго, с горње стране брда, заклонила густа шума, џбуње и шибље.

В. Корољев.

Околина Петњичке Пећине.

Под је влажна земља и камен, негде набацан на гомиле, негде поређан као степенице. Под се спушта све стрмије, што се силази дубље. Доле, кад се већ дође до последње преграде, сасвим мрачне, налази се камени ходник, а одатле се долази у најмрачнији део пећине. Стрмина све већа, а мрак нас све више мами к себи.

Обема рукама држимо се за влажно камање; нога клизи, а камење се испод ње сурвава.

Тајанствена слика је пред нама. Кроз уски ходник виде се они, који су већ сишли, како се као сени крећу по мраку, а црвени пламен и жар лучевине дигли изнад својих глава, па опрезно газе по влажној земљи. Они су већ на најнижем месту пећине, где се дах из уста претвара у густу и влажну пару, где се чује само у тишини како кап по кап воде пада с дугачких сталактита на камен, где се клизава земља неосетно спушта у дубоко језеро, што се ту у тами чини страшно са својом леденом, зеленом водом.

Сви ћуте, јер сјаки пажљиво гледа пред собом. Један само непажљив корак па би се оклизнуо у језеро четрнаест метара дубоко. Чује се само капање воде по неки камен што падне у мирно језеро, или луч што зацврчи, јер га влага и пећински ваздух гасе.

Кад се већ лучеви погасише поћосмо западу. Сад се говорило, али је шапутање из оне шупљине пуне таме и хладноће одјекивало као најстрашнији звуци смрти.

Погледасмо с обала језера на више и не видесмо улаза — кривина пода заклонила га је, а саме стране прве шупљине бејаху, можда од дима, загасито плаве и потсећаху на шуму. Цела горња празнина била је магличasto плава.

Док се једни дивљаху овом призору, други су се с муком пели уз огромно камење, и губили негде у другој шупљини, потпуно мрачној и ниској, где су се рукама могли хватати слепи мишеви. Ови су се пузећи провлачили кроз ниске ходнике влажних зидова, са чијих је мокрих таваница падзла права киша.

Зидови пећине пуни су оних страшних и најчуднијих лепота, што је у стању само кречњак дати пуни су оних чудних облика, које машта у мраку и магличастом ваздуху претвара у вајарске кипове...

Питома ваљевска околина чинила нам се сад још питомија, кад смо из дивљачних дворница природних изишли на подневно Сунце.

ИЗЛАЗ НА ПОВЛЕН.

— ЈОВАН М. ЖУЈОВИЋ. —

Низ ових брегова што Београду на југозападу видик ограничавају и често му једну од најлепших панорама показују, почиње са пластастим брегом код Лешнице, удара на испречени Цер, па се пружа преко протегнутога и понискога Подгорја на високи и плећати Медведник, а одавде преко сисачастога Јабланика на столовати Повлен, те се одмах затим увлачи у велики масив Маљена. У том низу се највише пред очима истиче Медведник, али је Повлен највиши. Он, дакле, заслужује да се прво на њега попнемо, мада нас и остали његови вршњаци исто тако маме.

На Повлен сам излазио од Рогачице на Дрини, а спустио сам се с њега по највишем повијарцу к Ужицу. Из Рогачице ваља прећи реку истог имена, па се одмах прихватити стрменитога брда на десној страни крај њена ушћа у Дрину.

Са виса је овога леп поглед на босански Осат, на Дрину која се овде улево око једног рта обавија, на велику брдску увалу, по којој су наша сеоца: Оклетач, Козјак, Гвоздац и Овчине, и која је на северној страни ограђена једном окомитом гредом. Нас пут води кроз Овчине на Гњилу Пресјеку поред јаког врела, које долази из кречног крша. Гњила Пресјека је прослоп између оне високе кречне косе и једне главице на повијарцу, што се ка југу пружа.

Са Дебела Брда, а то је преко 800 м. висока преседлина између Јабланика и Повлена, лако је изићи на Повлен. Када се поред извора Маџарије прође цело западно подножје његово и скрене на исток, изиђе се постепено на пошумљено и уливађено, благо нагнуто, а пошироко плеће Повленово, на коме расте бујни премош. Од њега се одваја и на север пружа оштри гребен, на коме је и највиша тачка Повлена (1272 м.). Гребен је овај врло узан тако, да пажљиво тражити ваља свој ногоступ. На њему више има оштрозуба, а највиши зубац је канда онај на северном крају његовом. Са грбена се овог кршне литице врло стрмено спу-

штају к истоку и западу од 200—300 м., а после му падине положитије излазе на грбину, на којој је Повлен израстао.

Са Повлена је диван поглед свуд унаоколо; због самог тог погледа препоручује се излаз на овај, величином, обликом и племеном својим, најинтересантнији брег у Западној Србији.

Гледачу није ласно да се разбере у свој оној множини била, коса и косица, са кршним чалијама или зеленим главицама, што се близу и надалеко пред његовим оком показују. Али ће без сумње познати главна брда на Српској Земљи, која су пред њим око Повлена разастрта. Право на истоку познаће Космај, па лево од њега Авалу и на последњој косањици њеној забелиће му се Београд. На северозападу се види Фрушка Гора, а пред њоме, местимице, и Сава. Десно од Космаја издижу се Букуља, Венчац и Рудник, па иза овога, на југоистоку Јавор и Мучањ. На југу и југозападу истичу се ужичке планине: Чигота, Торник, Милошевац (Ивица), Дикава, Столац и Звијезда. На западу је видик маркиран блиским масама Јабланика и Медведника. Лепоти целе панораме доприноси знатно и бела глава Дурмитора, која се промаља иза Шаргана.

Миљини пак ове панораме доприноси питома колубарска низина, за коју би гледач с ове висине с правом рекао, да је од многих благих низдолица састављена. Па и сама висока брда, која се на хоризонту виде, ретко су где пустошна и голетна, већ су већином шумом и травом обрасла.

С КОЛУБАРЕ НА ДРИНУ.

Полазак је заказан за понедељак. Освануло је лепо јутро дивног мајског дана. Поља и брда окићена зеленилом и пријатан свеж ваздух изазваше нас да изиђемо, да оснажимо мишиће, ојачамо плућа, забавимо око и разведримо душу.

С потпуном путном спремом и веселим расположењем искупили смо се у школском дворишту. У осам часова војна музика огласила је наш полазак...

Кретали смо се уз Јабланицу кроз села Седларе и Златарић до Поћуте. Првога дана прешли смо пут само

од петнаест километара, али и на том кратком путу имали смо шта видети. Уска јабланичка долина удубљена у кречњаку сиње боје окићена је бујном шумом на обема странама. У њој су три старе богомоље: Јовања, Грачаница и Пустиња. Ту је чувено Пакљанско Врело, које на 2 до 3 метра даљине окреће два воденичка витла.

У горњем свом делу, све до самог брда Јабланика, долина се ове реке шири у пространу планинску котлину Поћуту, која сво-

А. Васић.

Клисура Јабланице.

јом низином и питомином чини супротност према кршној околини планинској, што се над њом виси до 1480 метара надморске висине. Поред пута налазе се многи белези подигнути храбрим војницима ваљевске бригаде, који изгинуше на Великом Извору 1876. године. На самом извору Јабланице, у селу Ребељу, отворен је богат рудник бакра, па је подигнута и топионица и створено читаво рударско насеље. Све то чини, те је јабланичка долина један од најлепших излаза у ваљевској околини.

У Похути смо преноћили и сутра дан, тек што је зора забелела, сви смо већ били на ногама спремни за пут. Желели смо, да на брду дочекамо излазак сунчев. Кад смо били на врховима Виловице и Маркова Белега Сунце се већ појавило и ми с тих висина уживасмо у посматрању величанственога појава — изласка мајскога Сунца.

Док смо се пели уз Дебело Брдо дан је освојио и пред нама се указа леп видик. Са запада нас окружаваше планински венац Повлена, Јабланика и Медведника; доле се диже дим ребељског рудника и бели рударска насеобина; мало ниже зелени се питома Похутска Котлина, иза које је таласаста Подгорина и равна Колубара. Далеко пак, на крају источног видика, плаве се Рудник и Букуља, Космај и Авала; на северу Цер и Влашић, а преко њих се белуца река Сава....

Са Дебела Брда сишли смо у дрински слив, у стару соколску нахију, кроз коју се спустисмо ка Дрини. Пут је рђав, али тешкоће његове надокнађују леги изгледи на Дрину и Босну.

Разгледавши Дрину и њену долину упутисмо се варошици Рогачици, која је удаљена од реке само петнаест минута хода. Она се у старо време звала Низилица као што се још и данас зове њен горњи део изнад цркве. Пошто смо овде преноћили упутисмо се сутрадан изјутра Бајиној Башти. Између ње и Рогачице дринска је долина широка, равна и питома, а окићена с обеју страна живописним планинама србијанским и босанским. Кроз ову долину ишли смо полако, јер нам бејаше жао да се брзо раставимо од Дрине.

Пут од десет километара пређосмо тек за три сата. Нека необична милина, неко ретко задовољство завладало је нама, кад смо путовали овим чаробним пределом. Дрина нам је милија од других река. Ми смо посматрали њену брзину, разгледали смо њен необичан шљунак. Округао или јајаст, лепих шарених боја, он прича о брзини воде, која га је довде донела, а лепотом својом мами посматраче, да га узму за спомен своје дринске посете.

Путујући уз Дрину са двама тробојкама, које су се поносно лепршале у рукама двојице снажних ученика,

погледали смо на лепа поља и вредне посленике с обеју страна Дрине. На самој валовитој Дрини из наших се груди оте песма:

Авај, Босно, сиротице клета,
По твојм Небу Сунце још не шета!
Твоја брда и твоје долине,
Постадоше пусте развалице...

Радници и одовуд и одонуд реке оставише посао, приђоше нам ближе, да нас чују и с нама се разговоре. И ми застадосмо, а један ученик започе:

Кад се шћаше по земљи Србији,
По Србији земљи да преврие...

па после неколико стихова заврши певање песмом:

Ао, Дрино, валовита међо,
Између Босне и између Србије,
Та скоро ће и то време доћи,
Када ћемо ми тебека прећи
И честиту Босну походити!...

Ноћили смо у Бајиној Башти и одатле походили манастир Рачу, који лежи на истоименој речици испод источног кршиног огранка Таре планине. То је задужбина краља Драгутина. Судбина му је била променљива као и народа тога краја. Он је двапут паљен и оба пута обновљен трудом чувенога Хаџи Мелентија. Сазидан је од саме сиге. Има обичан и добро очуван живопис. —

ОД ВАЉЕВА ДО ОСЕЧИНЕ.

— ДРАГОЉУБ ОБРАДОВИЋ. —

За 26. јули био је заказан полазак ваљевског стеча извидника с Колубаре на Дрину.

Тога дана у 5 часова и 50 минута кренуо се одред под развијеном четничком заставом, ведрога лица, ди-гнуте главе, с душама пуним ишчекивања. Марширало се с песмом преко Брђана ка Шанцу, а одатле старим друмом за ваљевску Каменицу.

Убрзо је Сунце почело да делује. Већ после три километра пута оно је пекло. Ваљево се губило из вида; ми смо одмицали од свога града. Циљ пута била нам је

Дрина. О раменима мапе са генералштабним картама и доглед. Права убојна војска! Али се већ првог дана почео осећати умор на врло рђавом каменичком друму. Имали смо одмах прилику да се уверимо какви су нам друмови и где се налази једна од сметњи државног благостања. На обе стране друма шљиваци родили, гране до земље, кукурузи велики. Медведник се види, он ће нас пратити за све време пута. Гледамо воћњаке и мислимо, колико ће се глава у јесен разбити, кад се испече нова ракија! Друмом наилазимо на шуме; има их још. То је права срећа, иначе би овај искварен друм одавно постао коритом каквог потока.

У 10 сати и 40 минута стигли смо пред Каменицу, среско место, али мање ушорено село. Одатле смо се у само подне кренули преко Осладића за Осечину. Ближили смо се развођу Колубаре и Дрине. На западу су се истицале подринске планине, а по пољима пред нама свуда жетва. Остаци некаквог дивног дружељубља, узјамног потпомагања и браства! Жетва је нека врста свечаности: свирачи, цицвара с кајмаком, и жут, златан, богат сноп. Жао нам је, што све више нестаје ових лепих обичаја народних, старих и добрих.

Осладић је на друму. Има свега пет кућа. Школа је дугачка зграда са 12 прозора, мало тамна; а кафана је мања, али светлија. Четвртак је, па је ипак у кафани пуно. Пију, ближе се избори, а то је време пијанци. Ми трезвењаци увиђамо, откуда скупоба, сиромаштво и беда. Све долази од алкохолизма, па чак и непросвећеност народна има свој корен једном жилицом забоден у алкохолизму.

У 4 сата по подне стигли смо у Осечину. По простору је она већа од Каменице, лежи у долини Јадра и Ловачке Реке, која за време лета пресуши. Има школу, цркву, три кафане, више дућана и кућа. У њој су развијени занати ковачки и опанчарски. На средини села диже се споменик борцима изгинулим у Балканском и Светском Рату.

Српски Народ сећа се својих мртвих и зато неће никада пропасти.

ИЗ ОСЕЧИНЕ У КРУПАЊ.

— ДРАГОЉУБ ОБРАДОВИЋ. —

27. јула рано изјутра било је свеже. С оне стране од Медведника пирка. Ако буде облачно, биће zgodније за путовање. У шаторима сви спавају тврдим јутарњим сном. Сасвим је тамно. Стражарска ватрица светлуца између шатора, разводник страже кува чај. У два и по сата после поноћи разлегну се стеговођина звиждаљка. Извидница устаје, пије чај и у три сата креће кроз поспану Осечину за Белотић преко Јадра. После једног часа креће се цео одред.

Пут је доста добар, бољи у ваљевском округу него у подринском. Белотић је на левој страни Јадра. Пре њега речица Пецка пресеца друм и обележава границу ваљевског и подринског округа. Од Белотића скрећемо навише уз брдо; од сад ћемо се стално пењати и спуштати по подринским планинама.

Идемо сеоским путем; с обе стране ценарике и ране шљиве. Беремо слободно као своје. Видимо љупка села рађевска, чије се кућице беле; гледамо воћњаке, пшеницу, кукуруз, шуму, заталасано земљиште. Свет чисто обучен, али се нигде не чује песма. Од 1915. године већ је девета настала, а по путу још пуно пушчаних чаура. Ровови још нису зарасли у траву. Идемо лакше. Сваки и најмањи делић ове земље заливен је српском и непријатељском крвљу. Ми ступамо на највеће европско ратиште, где је мала Србија пред очима целог света дала пример, како се брани слобода отаџбине.

Још од Ваљева, свуда успут, гледали смо споменике изгинулих. И пред њиховом многобројношћу питали смо се као у чуду, да ли је од целог народа остао још ко жив? А кад смо одмах затим погледали на жетве у пољу радосно смо узвикивали: Живи Српски Народ и живеће вечито! На врху Рађевског Камена били смо у девет часова пре подне. У долини се види Бела Црква. Спустићемо јој се полагамо. На улазу у њу је мајдан лигнита, који се не искоришћава. У осталом цела нам је отаџбина пуна неискоришћеног блага.

Бела Црква је село са десетак груписаних кућа. Има лепу велику цркву византијског стила, школу, две

кафане, три-четири дућана и шест кућа. После једночасовног одмора пели смо се уз Прибојну остацима турског друма, који смо познали по калдрми. Са свих страна брда, стрма и висока, камен се одроњава у гудуре, дрвета нема у близини. Све подсећа на Јужну Србију, нарочито на онај део пругом од Ристовца до Куманова.

Испели смо се на Толисовачки Врх, крш, страховит крш са стрмим и дубоким клисурама, с кречњачком подлогом и прастарим буквама. Воде има ретко, али је хладна и бистра. У даљини смо видели топионицу олова, фабрику за прераду антимона и Крупањ. Спуштамо се журно у долину Ликодре. Врућина несносна. Крупању се приближујемо по војничком, у „стрелцима“. Сељаци нас посматрају. Крај пута гроб с растовим крстом, без сумње војнички гроб. На крсту пише: Танкосићев четник Ристо Милићевић. Ми поздрависмо гроб јунаков. Сећамо се онога што смо читали; „Ристо Милићевић пао, сахрањују га. Његов побратим Тохолј уклони своштеника, па запева мртвом побратиму:

„Планива моја старина!“, па затим:
„Дал' ћу стићи куд сам наумио?“

Извидници, четници, пред нама је четнички гроб, нека нам служи за пример! Слава четнику Ристи Милићевићу! Слава му!

Ушли смо у Крупањ који се налази у подножју Јагодње и Борање. У његовој су близини три мајдана: антимона, галенита и камена. Сама варошица има три улице. Читаву трећину заузима Циганска Мала, која даје Крупању изглед турске касабе.

ИЗ КРУПЊА НА МАЧКОВ КАМЕН.

— ДРАГОЉУБ ОБРАДОВИЋ. —

Ноћ смо провели врло немирно. 28. јула још рано изјутра почела је падати киша. Ускоро пак ветар поче растеривати облаке и киша престаде. Месец се диже иза Борање. Дува хладан ветар, а ми у редовима пролазимо кроз успавану варошицу, кроз редове старих нагнутих кућа, спуштених ћепенака, преко малог моста, који је видео велику непријатељску силу, а сад се

осмехује деци свога народа. Идемо поред српског расадника уз брдо; пењемо се на Јагодњу, пењемо се и певамо :

„Далеко су нам конаци“...

Разлежу се брда. Сасвим је рано, јер још сељаци нису истерали стоку на пашу. Ми гледамо своју домовину. Гледамо је и питамо се, докле ће се по разним географијама учити о значају и лепоти туђинштине, а не познавати ни најближи округ своје домовине? Густа шума свуда око пута. Ниже су воћњаци, лево кота — 837, десно Борања, а управо пред нама Јагодња. Пут се пење у окукама и ми не одмичемо никако од Крупња; видимо га још сасвим јасно у долини. Наједном ивица коте поцрвени, а пре тога је била плава и тамна. Затим се појављује Сунце. Оно је огромно и црвено, црвено као крв.

Ми знамо да смо на бојишту. Ту је близу и Мачков Камен. Сунце још носи на себи племениту српску крв. Што се више пење, све се више злати; крв се претвара у злато и пшеница зри, а земља натопљена српском крвљу рађа добро. Живи српски јунаци чувају слободу, а мртви хлеб.

Шуме са дубодолинама; понека стара буква трули, свуда ровови. Један нам сељак прича о јурушу на нож. Непријатељи су с Мачковот Камена тукли коту 837, а затим три наша узастопна јуриша, са Принцем Ђорђем на челу, и непријатељ је обезглављен јурио Дрини. Нек вечно шуми и хуји Дрина! Још и данас по њивама и шљивама на коси Мачковог Камена има на све стране костију, чаура, конзерви, чутурица и крпа од одећа.

СТИЖЕМО НА ВРХ ЈАГОДЊЕ. Западно пред нама диже се Мачков Камен са проређеном шумом, источно Рујевац; између једног и другог у котлини је село Селанац. Још неколико стотина метара па ћемо видети Дрину. Земљиште испресецано дубодолинама, свуда ровови. Коса Мачкова Камена господари не само Крупњем и друмом за Љубовију, друмом за Завлаку и Ваљево, већ и суседним планинама. Борба је морала бити страховито огорчена. Један од извидника чудио се, како људи могу живети у овим гудурама, на овако не-

плодном земљишту. Ми смо му показали ровове и гробове, а он је схватио. Извиднице, научите се да упоредите и да безгранично заволите своју отаџбину! Ван ње је све празно и пусто.

Одред не може наставити пут заједно. Једна група пење се Мачковом Камену. Нагиб је благ, поглед величанствен; свуда ровови. На напуштеном разбојишту бујне планинске паше. Шума проређена гранатама. Ту је Србин бранио своју отаџбину! Друга група иде на исток; Селанац остаје у средини, пење се на Рујевац. Истовремено обе групе угледају Дрину. Разлегну се трократно „ура“, којим су ваљевски извидници поздравили мајку Дрину.

Јутро је обасјано Сунцем. Јунаци у гробу пренуше се. Пали су бранећи отаџбину и сад мирно спавају у слободној домовини. Слава им!

Ступај лагано, омладино! Не нарушавај њихов сан у смрти за твоју слободу!

СА МАЧОВОГ КАМЕНА У ЉУБОВИЈУ.

— ДРАГОЉУБ ОБРАДОВИЋ. —

Настаје спуштање. Мачков Камен није само један брег или kota већ читава планинска коса са много њива и ливада. Кућа у близини нема; ту само лети излазе сељаци из околних села са стоком. — Од Мачковог Камена спушта се прва група преко Селанца знаменитој старини цркви Св. Петра; ту је дужи одмор, кува се и пије чај, Дрина се сребрнасто бели, босанске планине се истичу својом тамном позадином. Један одважан марш и прва група је на друму у дринској долини. Одатле води пут уз Дрину све до Љубовије. Друга група се спушта преко Рујеваца ка Потењу; пут стари, воде нигде у близини, сам камен плави се па ствара обману чула вида. Чини нам се шума.

Куће дубоко у долини, а ми идемо брдском косом. Мачков Камен остаје нам десно. На истоку видимо Соколску Планину, на којој су остаци града Сокола. Пут постаје заморан по врелом дану. Журимо Грачаници, где ћемо се састати с првом групом и окупати у Дрини.

Грачаница има лепу цркву, а сада се подиже и укусна зграда за школу. Свет је отресит, бистар, окретан и добре воље.

Силазимо на друм. Прва група је већ ту, Пут нас доведе управо на ушће Грачанице у Дрину. Ура! Купамо се у Дрини, али врло обазриво, јер Дрина није Колубара. Бистра и брза вода, велика дереглија љуља се на таласима, а преко воде Босна.

„Босно, мила мати, немој туговати!

Зови, само зови, сви ће извидници, за те живот дати!“

— Босна је слободна, Милићевић спи у Крупњу, Тохол у Добруци, Танкосић у Крушевцу, а други, Бог свети зна где — сви што падоше за њену слободу. Босну не притиска више аустријанштина, али Босна није освешћена и просвећена. Босну треба нанова ослобађати од таме незнања и од ровења непоштених људи! — У нову борбу, омладино, нек живи национално просвећена Босна! — Журимо ка Љубовији. Пролазимо стару Љубовију. Данас ту стоји само бивша царинарница, у близини се диже мост на Дрини. Четири велика стуба су готова. — У 2 сата по подне улазимо у подринску варошицу Љубовију светлу и лепу, среско место. Љубовија се налази на падини једног нижег брежчића, има свега две паралелне улице, удаљена је од Дрине у ваздушној линији свега око 500 метара, изложена је Сунцу, које је пријатно осветљује и загрева. На истоку се види Баурић са шанцем Чупића Стојана, на западу брдо Крш, на северу су огранци Соколске Планине, брдо Кок, а преко Дрине у Босни планина Чауш. Љубовијске улице су дуге и широке. На средини варошице дигнута је чесма са спомеником изгинулим борцима од 1912.—1918. године. — Трагови рата су још и сада веома видни; многе куће су напуштене и разрушене, понека дворишта обрасла су у коров. Тип је србијанске паланчице. Од свих подринских паланки најлепша је и најчистија. Љубовија је била за државне чиновнике право страшило, нека врста изгнанства, јер је одсечена од свих центара, удаљена 70 километара од најближе вароши, без друмова и без железница. Преживела је царински рат с Аустријом, видела затворену границу, осетила је Бал-

кански Рат, кад су њени синови прослављали дринску дивизију на Куманову, под Скадром и на Брегалници. Мртва и мирна, погнуте главе чекала је мрвице вести са бојишта и премирала. А у народној слави прогутала је бол за онима који се неће више никада вратити. — Анексија Босне од 1908. године узбудила је духове. Мала Србија је хтела рат с Аустријом, мала Љубовија такође. Шест месеци је владало високо узбуђење, пали су велики снегови и Љубовија је доживела част, да је посети престолонаследник Ђорђе. — А затим четници с великим црним шубарама и реденицима. — Само што нису сви мислили као мала Љубовија, која је себе осећала не само саставним делом Србије, већ и органском споном између ове и Босне. — Светски Рат је избио и први ударац пао је на малу Љубовију, која га је јуначки поднела. Срушене куће, изгинули људи, побијене жене, поклана деца, попаљене житнице, интернирани. . . то су трагови аустро-мађарске „културе“ на малој србијанској паланци. — Мала је плоча на чесми, па ипак од свих становника две трећине су ту. . .

Проширена отаџбина се обнавља, Љубовија умире, она продужава своје умирање. Нема друмова, нема железница, живот је застао једног тренутка, и само време је укочило свој крилати точак.

ОД ЉУБОВИЈЕ ДО ПЕЦКЕ.

— ДРАГОЉУБ ОБРАДОВИЋ. —

Устали смо у 6 часова када су сва босанска брда била окупана светлошћу, а Љубовија обукла празнично рухо — улице поливене и почишћене. — У 7 сати смо се опростили са гостољубивим домаћинима и кренули за Пешку.

Крај пута, скоро на сваких стотину корака, споменици и крстови у рату изгинулим. Крстови имају свој посебни изглед. Високи по два метра и више, масивни од храстовине, они су обично ромбистично уоквирени, на врху је од дрвета грубо израђена кукавица. Сеоске куће су разбацане, поља највише засејана кукурузом, крај пута врло много џенарика, свет одевен домаћом

производњом; види се да је варош далеко. Воденице се нижу једна за другом, има их врло много, али су обично са два витла.

Ус'ут смо, као и довде, имали прилике да разговарамо са сељацима, који и овде, као свуда у нашем народу, траже само две ствари: хлеба и слободе. Ми се поносимо што смо синови таквог народа, јер руља не цени слободу него бич.

Наступали смо ка Горњој Љубовићи. На левој обали реке дижу се оровичке планине, а на десној љубовићанска брда.

„Латинска“ или „Римска Ћуприја“ или „Тројанов Мост“ побуђује у свих извидника интересовање и дивљење. Он се налази под самим Прослопом. Запуштен, препукао на средини (пут га обилази), не служи више саобраћају. Мост је у виду лука подигнут над Љубовијом, озидан од правилних коцки шупљикавог камена (који се у овом крају назива „серда“). Сада на средини моста расте разграната леска, а пукотина и потиче од њеног корена. Мост је по свој прилици дигнут за време цара Тројана, а има извесне везе са градом Соколом.

Мост у садашњем стању даје утисак погуреног, седег старца, који очекује последњи удар времена, па да се сруши. За мост је везано и једно народно предање. Мајстори су при грађењу изrekli проклетство, да се он сруши, кад преко њега наиђе свадба. И никад, у колико смо се могли обавестити, нису сватови колима прешли преко овог моста. Можда је и добро ово сујеверје, јер је мост висок, узан и без оgrade са страна, а сватови су скоро сви без изузетка пијани.

Од Латинске Ћуприје пењемо се Прослопом, високим брегом који се стрмо спушта у Љубовићу. Пут води окукама којих има седамнаест. Коњ не може да извуче кола. Делимо се у две смене и тако изгурамо кола на врх Прослопа. Гледамо одозго. Љубовића вијуга између стења, лево оровичке планине, десно колибе и воденице као гнездо припијене уз стене. Дивљина и величанство природе.

Од Прослопа до Пецке је спуштање. Стигосмо у долину Царинке и после неколико стотина корачаја нађосмо се у Пецкој. Пецка је у једној затвореној котлини,

у долини реке Пецке која лети никада нема воде, (једним својим делом понире); има неколико кафана, двадесетак дућана и више десетина кућа; пружа се у виду правог угла.

После рата је насељена сељацима из околине. Због рђавих саобраћајних средстава осуђена је на економско пропадање. — Интересантно је, да има још кућа покривених дрветом. Свет је добар и патријархалан.

Преко пута од школског дворишта је војничко гробље. Велика гранитна пирамида са гранатом на врху, на задњој страни метални двоглави орао, а четири метра испод њега плоча с натписом: „Палим друговима — Моравска Дивизија 2. позива“. Ту леже јунаци, један до другог.

Околна брда сва су била у пламену, у Пецкој је био Штаб I армије и гробница. Природа ју је одредила за гробницу. И кад смо синоћ гледали игранку и слушали музику, ми смо се сећали тужне музике из године 1914. и 1915.

Али све пролази. Време лечи ране, Српски Народ се диже; једни су пали, други се устају. То је Феникс, који васкрсава из свог пепела.

ИЗ РЕЧКЕ НА ГРАД СОКО.

— ДРАГОЉУБ ОБРАДОВИЋ. —

30. јула у 6 часова изјутра сви смо били спремни за полазак. Пут стрм, сеоски, излокан од јаруга за време киша. — 1914. године су овуда топови узвлачени за Рожањ. Десно се подиже Петрина Стена у виду главице, лево Прослоп, у средини Рожањ. Ми се пењемо на Рожањ, до 1914. године непознату коту, а сада славну гробницу. На Рожњу је свака стопа гроб.— Јер, док нас је Европа посматрала као дивљаке, као расу која робује зверским нагонима, ми смо гинули свесније и племенитије ма од кога културног народа европског.

И ћутали смо не рекламирајући се као Италијани са Капоретом, као Французи са Верденом, као Немци

са западним војиштем, као Аустрија са Карпатима, и као Румуни са Черном Водом. Ми смо гинули не тражећи признања ни од тако званих пријатеља, ни од непријатеља. А данас, кад нам пљују на образ и једни и други, требало би их извести на косе подринских планина и показати им наше гробље. Па ако имају свести и савести ућутаће.

Рожањ је име наше најмлађе и најкрвавије повеснице. Улазимо у стару шуму, овде онде мало проређену гранатама. Свуда још стоје ровови, по њима конзерве, чауре, кости. На падини велико војничко гробље, ограђено плотом и затворено.

Варош мртвих. Населили су врх да на њему чувају стражу према Дрини. Снага мртвих је страшна.

Сам врх Рожња, испод кога избија извор, без дрвећа је. То је велика и пространа ливада. Излазимо из шуме. На левој страни видимо људски костур, свакако су га курјаци ископали из плитког гроба. Поздрављамо незнаног јунака.

На врху Рожња камена пирамида на истоку се види Медведник, унаоколо свуда ровови. И трава и пшеница су сасвим зелени и ако је крај месеца јула. — Од Рожња се спуштамо Соколу пролазећи поред колиба, где лети седе станарице и праве сир и кајмак. Млека је ту у изобиљу. — Приближујући се Соколу наилазимо на турски калдрмисани друм. Затим у даљини угледасмо Соко. Ступамо граду који је тек пре 60 година расељен и који нас подсећа на велика дела једног нашег претка и на турско господство.

Град Соко обухвата варош и тврђаву. Варош је је пред тврђавом с источне стране. Сада се јасно распознају три улице: главна која води капији тврђаве и две попречне, од којих се једна спушта реци на северној страни, а друга Грачаничкој Реци на југу. Сама тврђава је на обронку, завршној падини брега који се као језик увукао између Грачаничке Реке с југа и једног потока са севера.

Улице су калдрмисане, узане као у свих турских вароши, с обе стране улица су кућни темељи потпуно сачувани, јасно се распознаје докле су се простирала дворишта. Дуж све три улице има велики број старих

ценарика у неколико боја: плавих, жутих и румених. Улице су покривене зрелим плодом, кога није имао ко да једе. На средини главне улице је узвишење округло, са четири високо разгранате лепе. Ту је близу била камија, на том месту је турски паша уз каву и чибук делио раји правду. По улицама се осећа живот и данас, и нама се чини као да ће сад калдрма оживети, тако јак утисак живота дају ови напуштени сокаци. На два места видимо подивљале шибове ружа, а на једном закржљалу дафину. Ту су негда били турски хареми, ружичњаци, чесме... и врео бујан живот, кад се још није знало за железнице, аутомобиле и аероплане, кад су кирицијски каравани били најбрже превозно средство... Тамо где је сад село Лазе, затим у долини реке Грачанице и горе идући Рожњу били су турски чифлуци.

На крају главне улице је улаз у тврђаву. Велика масивна капија са луком, добро очувана, висока до пет метара, широка до три метра, зидови дебели до два метра. Лево и десно пружа се дебео зид, висок до 4 метра, који опасује целу горњу тврђаву. Најзначајнија је у тврђави крајња тачка на западу, од које се под правим углом спуштају зидови високи више стотина метара у долину — посматрати се може само лежећи, па и тада са вртоглавицом.

Када се кроз велику капију уђе у град, виде се лево и десно остаци од кућа. Вероватно да су ту били пашин конак и станови за војску, а ниже у лево тамнице. Спољашњи зидови снабдевени су мазгалама, а на сваком има и стражара.

Од ових остатака кућа пењемо се на више за неких тридесет метара, одакле добивамо преглед грачаничке долине. Врх града је још виши. Да се њему доспе треба прећи једну стазицу, дугачку четири метра, а широку тридесет сантиметара. Како је она без ослоња и ограде прелазак преко ње скопчан је с опасношћу, да се човек десно стропошта у амбис, дубок неколико стотина метара. Али су је сви извидници прешли, поплашивши орлове и гује; први се винуше у висине, а змије скрише под камење.

У 12 сати 30 минута залепршала се застава I чете ваљевског стега извидника и планинки на врху сокол-

ског града. Извидници су трубом и узвицима „Ура“ поздравили своју заставу. Тај призор нећемо никад заборавити.

Град је подигнут први пут од старих Келта. Римљани су му учили важност и поправили га, они га преко Рожња, Прослопа и „Латинске Ђуприје“ ка Ужицу везаше за Приморје. Садашњи његов облик стрмих зидова, шиљатих готских торњева, напред избачених стражара и лучних капија носи отисак српског Средњег Века. Доласком Турака је променио само своје господаре, а он је остао исти.

Предање говори о Турцима Сокољанима као бездушним и крутим господарима, и у толико је у пријатнијој успомени остао код народа Књаз Михаило, који им је одузео Соко. Неколико извидника, с професором Албицким, спустило се у долину речице Грачанице, да отуд посматрају град. Грачаница прави величанствен водопад од скоро педесет метара, а затим кроз пробушено олучасто земљиште протиче као кроз некакву турбину. Градски зидови падају сасвим вертикално у долину, која је прилично широка и где сељаци сасвим спокојно обрађују своја поља без страха од Турака Сокољана.

Посматран из долине „град“ по речима професора Албицког „даје величанственији утисак од париске Богородичине Цркве“.

ИЗ СТАЛАЋА У КРУШЕВАЦ.

— Т. РАДИВОЈЕВИЋ. —

Било је већ осам часова увече, кад смо се растали с Београдом и железницом кренули за Сталаћ, у који стигосмо пре но што су први зраци мајскога Сунца пробили јутарње руменило небесно. Још са станице угледасмо неме остатке негдашње снаге и величине српске; угледасмо сада пусте развалине негдашњих сјајних двора и тврдога града војводе Тодора, који је он, како песма каже, три године храбро бранио одбијајући нападе силне војске турског цар-Мемед.

И ако смо били уморни од ноћног путовања и неспавања, ипак нас је нека неодољива унутрашња сила гонила, да се одмах винемо у висине, са којих је некад српско јунаштво уливало страх свирепим Турцима. Воз се тек зауставио, а ми сви већ бејасмо пут великог дрвеног моста на Морави, који чини једну од оних саобраћајних веза, што спајају Источну и Западну Србију...

Ево нас већ на врху рта! Ми стојимо на рушевинама чувене куле Тодорове. Упрли смо погледе у овај споменик жалосне, али сјајне, прошлости српске, очекујући од сивог стења да нам прошлост прича. Доле испод нас тихо тече Голијска Морава. Ми чисто осећамо топлину њена загрљаја са милом јој сестром Биначком Моравом; ми, чини ми се, чујемо њихов сестрински разговор; нашу душу потресају тужни гласи, које својој слободној сестрици доноси, из крајева српског робовања, Биначка Морава...

Занесени слатким загрљајем двеју Морава ми се одједном пренесосмо мислима у прошлост. И гле! На месту развалина видимо: лепи замак Тодоров и испод њега силну турску војску; до нас допире громки глас, којим овај смели витез храбри јунаке своје; ми чујемо звекет сабаља и писку рањених Турака... Јасно као на јави гледамо последњи загрљај Тодоров и верне му љубе госпође Јелице... Видимо бисерне сузе њене; чујемо јој умиљни и одлучни глас, који говорим своје војну:

Морава нас вода одранила,
Нек нас она данас и сахрани!...

Видимо... ох, да грозна привиђења! Видимо...

Где скочише у смрт, у Мораву...

Из заноса нас отрже ветар, који започе јаче дувати уливајући свежину нашем уморном телу и крепост сетној души. Поглед нам се отрже у магловиту даљину и испред нас се почеше ређати гнезда хајдучка и прибежишта устаничка: Кобаоник са Жељином и Столовима, Јастребац, Рудник, Бељаница и Ртањ...

С овог поносног и знаменитог рта, који нам је својим успоменама крепио душе и улио наду на зору ведријих дана српске будућности, спустисмо се Морави у долину

и кренусмо, после кратког одмора у селу Сталаћу, за престоницу косовског мученика, за Крушевац.

Пошто смо прошли моравску клисуру више Тодорове Куле, и кроз село Бивоље, испесмо се на омалену узвишницу, одакле угледасмо питомо место, којем смо се упутили. А пре него што смо у њ стигли опазили смо, у даљини, у лево од друма, лепо уређену државну барутану Обилићево.

Ушли смо у Крушевац испуњени осећајима поштовања према побожном кнезу који се „приволео царству небеском“; испуњени осећајима признања према његовим славним витезовима, који погинуше „за крст часни и слободу златну“; испуњени осећајима захвалности према нашим личним прецима, који својом крвљу откупише слободу данашње Србије...

Осећајући силно нисмо ни приметили, да смо већ стигли пред Споменик косовских јунака, који

М Вукашиновић.

Косовски Споменик у Крушевцу.

се поносно диже наспред овог места скровитога на славу изгинулим јунацима, на част њиховим данашњим потомцима, на углед будућем нараштају. На врху његовом вила Србије држи у наручју смртно рањеног Бошка Југовића,

који ни издишући не испушта из јуначких руку алај-барјак, то знамење слободе српске. Испод њега с једне стране слепи гуслар и песник српски Филип Вишњић пева славу српску проричући Турцима несрећне дане у Србији. Изгледало нам је да чујемо његов моћан пророчански глас, његове знамените речи:

Кад се дигне кука и мотика,
Биће Турком по Медији мука...
Друмови ће пожелет' Турака,
Ал' Турака нигде бити неће...

С друге стране вила осветница позива Српски Народ на освету Косова... И да је у том тренутку затрубила труба јуначки збор, ми бисмо без размишљања полетели

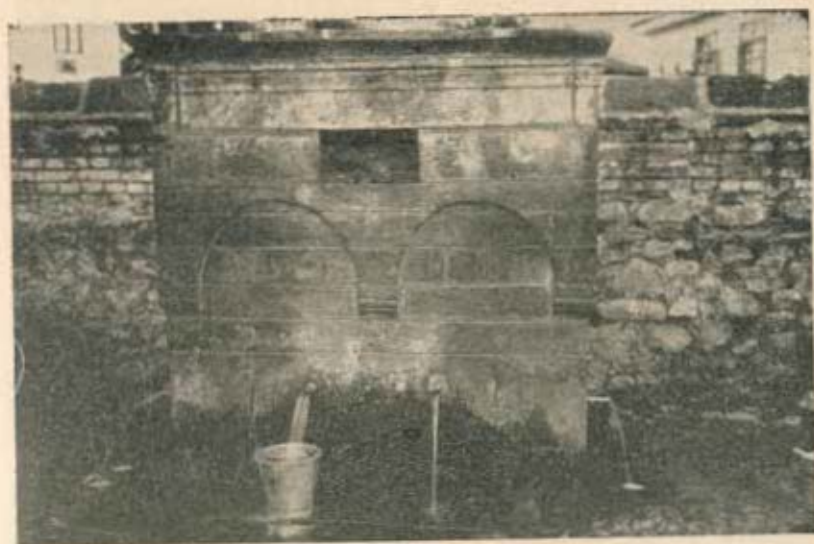
М. Вукашиновић.

Гимназија у Крушевцу.

у смрт, да га и осветимо. Оно што се тада збивало у нашој души мора да осети сваки Србин не само кад побожно и захвално стане пред надгробни споменик негдашње српске царевине и негдашњих њених бранилаца, него и при самој помисли на тужно и славно Косово Поље....

Крушеван, из кога је Кнез-Лазар пошао у бој на Косово, долази у ред најпријатнијих места у нашој отаџбини. Он лежи усред богате и питоме околине, која се нарочито одликује производњом дувана и добре конопље. Сама варош задржала је на себи још доста отисака турског доба, али се у велико преобраћа у савремену. Међу грађевинама особито се истиче окружно начелство, којој је по лепоти спољашњег укуса и по унутрашњој изradi тешко наћи равне у Србији.

Из онога пак древнога доба, када је Кнез Лазар живео; из времена, које за собом броји преко пет стотина година — одржала су се овде још само два спо-

Чесма Кнеза Лазара у Крушевцу.

меника, која нас живо потсећају на стару српску царевину. Од старог града и кнежевих двора сачувала се до данас само једна кула; а у средини простора, који је некад град заузимао, подиже се обновљена црква Лазарица на темељима оне, коју је Лазар саградио. Овој цркви упутисмо се одмах од Споменика.

Ушавши у њу попадасмо на колена и, у сузама побожности и захвалности, упутисмо Творцу топле молитве за спас душа косовских јунака. И док смо се Богу молили и клечали, занесени мислима о прошлости српској,

чинио нам се да, кроз складне звуке црквених звона, чујемо, како Кнез Лазар преклињући, али и проклињући, позива Српски Народ у свети бој под страховитом клетвом:

Ко не дође у бој на Косово:
Не имао од срца порода,
Ни мушкога ни девојачкога!...
Рћом кап'о, док му је колена!...

У ПРЕСТОНИЦИ КНЕЗА И ДЕСПОТА.

— ЖИВКО МИЛИЋЕВИЋ. —

Пазаран је дан и у чаршији ври. Из околних села пуно сељака. На све стране се купује и продаје. Мирише на кожу, сир и катран. Улицама пролазе кола натоварена дрвима, даскама, кречом, џаковима жита или брашна. Око Споменика на тргу поседале сељанке. Пред њима корпе са воћем и поврћем. Ветар подиже прашину и расипа је по трешњама и јагодама. Редови ниских приземних кућа са дућанима и рдњама, без правилности која не би била случајна, испресецани, овде и тамо, новим грађевинама, често великим и високим, по правилу не лепим, али рађеним, очигледно, по плану. Тек по споредним улицама, изненада, свежа и пријатна оаза у пустињи опште чаршијске монотоније, прави тип српске куће с лепим малим доксом, дрвеним или зиданим стубовима, са витким и правилним луцима око којих вињазни савијају своје зелено лишће и гроздове или се увијају вреже ладолежа. Расцветане саксије и мали вртови са широким и сеновитим крунама дрвета, лејама цвећа и зеленим ћилимима траве говоре о једном животу који се можда губи јер много личи на идилу, али којим би човек могао да проживи радећи своју башту као Кандид.

На самом тргу налазе се скоро све саме мале и неугледне куће покривене ћерамидом. Изнад њих, за по две-три њихове висине, диже се Споменик Косовским Јунацима. Лепи и солидан рад Ђоке Јовановића познат је. Али можда није довољно познато колико, у овој безизразној чаршији, тако сличној и чак једнакој свима осталим нашим паланачким чаршијама, он живи за себе,

колико својом ретко лепом силуетом лебди изнад свих беда и свег јада, изнад свих горких ситуација, изнад свег ћара и пазара у чаршији, везујући ситне невоље данашњице за велике подвиге давне и скоре прошлости, царство земаљско за царство небеско. И млад барјактар честитог Кнеза и вила — визија лепоте старе словенске религије, драга посестрима свих наших јунака, симбол поезије и симбол младости — окренути су Косову. Косову извору болова и лепоте, народне туге и величине, уздаха али и јачине. Бошко је малаксао, поклецнуо, само што није пао, али још чврсто држи крсташа-барјака. Вила му је прилетела и високо изнад главе рањена јунака издигнула венац лавора који не умире, венац бесмртне славе који је потомство, запајано примером Косова и Југовића, знало да оплете од стварности и легенде.

Споменик у ости мах, и бар донекле, врло згодно је дошао да веже данашњи за некадашњи Крушевац, пошто, иначе, данашња паланка нема ничега што би је, по лепоти и достојанству, могло да веже за некадашњу престоницу Кнеза и Деспота. Ни из једног сачуваног и до сад позватог споменика не знамо како је изгледао стари Крушевац, „бијели Крушевац“ народних песама. Знамо само толико да се Кнез Лазар у њему највише задржавао. Крушевац је био његова престоница. И знамо, даље, да је Деспот Стефан неке од својих повеља дао из Крушевца и Расине. Али од старог града, његових грађевина и споменика, познато нам је само оно што је остало сачувано и до данашњег дана: црква Светог Стефана, задужбина Лазарева и, недалеко од ње, стара кула у развалинама, можда кула на главном градском улазу, испред које је кренула војска на Косово.

Црква Лазарева, обновљена, и данас изгледа као најлепша и најдрагоценија алем задужбина. Више него икад, можда, великом уметнику, њеном мастору није било стало до помпезности маса, до монументалног, свечаног, и ако би се могло рећи епског стила. Зашто би о Богу говориле само велике, свечане и хладне базилике? Зар мала и лепа црква, плод једне бујне фантазије, топла молитва заљубљене душе, раскошни цвет који је никао и расцветао се под нашим Небом, зар она најсрдачније не говори о Богу, и зар она није нешто што је

лепше, јер је непосредније, топлије, ближе и драже, поред тога што је и оригиналније. Ретко где може се наћи та савршеност форме до ситница, то изобиље и богатство код мотива, то неисцрпно извирање детаља једног из другог, то савијање, ломљење, то лепришање лукова као белих голубова, та савршена, неупоредива лакоћа у ослањању маса једне на другу, тако да човек и нехотице пада у обману да би целу цркву могао понети на длану.

Али поред Светога Стефана стоји и мрачна развалина старе градске куле. И ако на њу данас слећу само чавке, а свуда околу расте коров — коприва, боца, бурјан — ипак је и она као и Свети Стефан, симбол и парсонификација прошлости. Само што она представља прошлост ратовања, убијања, рушења, палења, пљачкања, и својим развалинама говори о пролазности славе и сјаја који се постижу само мачем и служе крвавом Божанству Рата.

ВРЊАЧКА БАЊА.

— БОКА ЈОВАНОВИЋ. —

Шта је Врњачка Бања, то по чувењу зна готово цео српски свет. Она је у току неколико последњих година

М. Плетењеп.

Топли извори и део Врњачке Бање над њима.

заузела, због своје ванредне лековитости, прво место међу свима бањама у Србији. Њено је име већ и сада

М. Плетешев.
Минерални извори и стена више њих у Врњачкој Бањи.

М. Плетешев.
Римски извор у Врњцима.

чувено далеко ван граница наше слободне Краљевине. У њој траже лека многи болни из Војводине, Херцег-Босне, Старе Србије и Македоније. А болесници, који пате од катара у плућима, стомаку и цревима, могу се у Врњцима опоравити и залечити своје болести брже и успешније но ма у којој другој бањи српској.

Али ова бања није постала привлачна тачка само са своје лековитости него и због свог живописног положаја.

У лепој и веселој долиници Врњачке Реке, двадесет минута више њена ушћа у Мораву, а недалеко од варошице Трстеника, извиру њени лековити извори. На обалама ове бујне планинске речице, у близини извора, налази се све, што је болнику од потребе. На главном кључу подигнуто је топло купатило, а преко пута био је

М. Плетенер.

Хладан извор у Врњачкој Бањи.

велики павиљон за шетњу с једним извором топле минералне воде за пиће. Недалеко од павиљона је лепа државна гостиница с пространим двораном; а свуд унаоколо, по странама брда, поносно се дижу виле и замци

удешени за становање бањских посетилаца. Не знате која је грађевина лепша ; не знате, којој више да се дивите.

На Врњачкој Реци (зими).

М. Плетенев.

Санаторијум Св. Ђорђа и вила Dr. Томе О. Милића.

Ч. Кушевић.

Али су тек природне лепоте ненадмашне! Узалуд ћете тражити лековито место с лепшом и љупкијом околином. Први утисци врло су пријатни и корисни посетиоцима. Гоч са својим облим оголићеним врхом и алписком висином гордо се диже над бањом. Од њега се према овој пружају многобројне шумовите косе, које поступно бивају све ниже, док се не изгубе у долини Врњачке Реке. На тим косама расте разно шибиље и дрвеће. На онијим, око бање, успева мирисна клека, над клеком висока буква, а још ближе Небу и облацима буја прекрасна јелова гора.

Сама долина Врњачке Реке врло је лепа, а речица је сведена у корито, чије су стране кроз бању озидане, а дно каменом погљочано. Обале су јој украшене ми-

М. Плестен.

Терапија у Врњцима.

рисним липама, а тле долиנסко испросецамо широким стазама за шетњу и засађено украсним шибиљем, лепим четинарима, мирисним ружама и шареним цвећем.

Пре него што ће један планински повијарац да се изгуби у речној долини природа је, готово над самим извором, дигла леп крш живописна изгледа. На грбини његовој подигнута је скромна црквица, а недалеко од ње лепа основна школа.

Биље је у целој околини врло напредно и бујно.
У самој бањи успева све средње-европско воће, а то је

Инвалидски Дом у Врњцима.

М. Крчмаревић.

Белимарковићева вила у Врњачкој Бањи.

М. Плетенев.

доказ о благој клими, која у њој влада. Када сину први пролећни зраци и када се снег отопи, на све стране можемо посматрати, како се буди природа. Врњци у месецу мају изгледају као Еден: све цвета, све нас оживљава не само цветом лепотом, него и неописано пријатним мирисом.

У МАНАСТИРУ ЉУБОСТИЊИ.

— ЖИВКО МИЛИЋЕВИЋ. —

Трстеник...

Две улице које се секу у облику крста, мале приземне куће поређане тобож са неким планом, једна нова и лепа црква између високих зелених дрвета, мали трг, на њему хотел у коме путници једино могу да одседну и у коме су, тренутно, излепљене велике плакате за

Хотел Сотировић у Врњачкој Бањи.

обавештење паланчана о сензацијама које им припрема чувени индиски факир из Савамале г. де Сан са својим медијумом из Земуна мадам де Бон. Под ведрим топлим осмехом летњег Неба свуда наоколо расули се воћњаци, њиве са житом и кукурузом, ливаде са расцветаном травом. Даље Морава као сунчано платно и на њој ве-

лики гвоздени мост на име репарација из Немачке. Још даље, сеоски путеви — први срез у Србији чије ће

Ариовљевићева вила у Врњцима.

М. Пајтењев.

Жељин гледан са Гоча.

Ч. Кушевић.

све општине ускоро бити повезане телефонском мрежом — одводе у шуме и планине које се подижу да затворе хоризонт.

— Трстеник! Пет минута! објавио је гласно и јасно кондуктер, кад је воз стао на станици.

Ових пет минута г. Ивановић и ја смо продужили у дан и ноћ, и за то време разгледали и Трстеник и манастир Љуботињу.

Уз речицу Љубостињу, између брда обраслих густом шумом и преко некадашњег манастирског Прња-

Ч. Кушенић.

Манастир Љубостиња.

вора, а данас малог села с истим именом, у манастир се стиже за пола часа ненапорне, пријатње шетње. Сакривена између липа са широко разгранатим крунама, заклоњена брдима и тишином велике шуме, задужбина и последње уточиште „домине Еугеније“ из старих повеља кћери кнеза Вратка и жене Кнеза Лазара, има и данас још све изгледе места одређеног за краљевски одмор. Књегинја и, из народних песама, царица Милица, после свих тешких недаћа, после свих горчина и свих јада, присутних снагом горских бујица преко срца жене, матере и владарке, могла је одиста, по примеру Немањића, у по-

следњим својим данима обући црну ризу монахиње и доћи у Љубостињу да у светом миру и молитви заврши тихо свој земни живот. Она је ту и сахрањена, и гроб још стоји лево од улаза у припрату, испод фрески на којима је неки стари мајстор приказао и њу и њенога господара и кнеза у свечаној, раскошној владарској свити од свиле и златнога веза, док су њина драга чеда, племенити кнежеви Вук и Стефан, остали да владају очевином и да је и даље штите од тешког ига и љутог мача Агарјана. Тако блажени родитељи не доживеше крв и блато које Историја покатакд воли да свирепо распе на потомство владалаца, и свађа њихових синова и мрачни крај трагедије несрећнога кнежевића Вука њима су остали непознати. Срећнији и паметнији од два брата приказан је у Љубостињи у сјајном оделу владара са два анђела изнад себе који му полажу круну на главу и са натписом среће и победе:

„За Христа Бога Благоверни, Превисоки и Самодржавни Стефан Деспот, свјем Србљем и Подунавским Странама Господар.“

Манастир је био рушен и после обновљен. После свих фаза кроз које је прошао, највећи део старог живописа пропао је, а и оно што је остало знатно је оштећено. При обнављању црква је малтерисана и кречена. Ипак је унутрашњост много више опустошена него спољашност. Интересантан је један врло добро очуван и иначе познат детаљ. На прагу врата која раздвајају припрату од храма записано је сасвим просто: Протомајстор Раде Бороевић. Несумњиво је то Раде неимаре из наших народних песама и несумњиво је Љубостиња његово дело. По народној песми, као што је познато, он је сазидао и Раваницу, а судећи по многим знацима — и ако то није нигде поменуто ни записано — он је зидао можда и цркву Св. Стефана у Крушевцу, Манасију, Каленић, Велуће, Руденицу. Свака од тих грађевина по нечему је различита од осталих, али све имају по нешто заједничко у целој души конструкције, у одступањима од византијског стила, у јасно израженој тежњи за оригиналношћу, у већој пажњи према спољним орнаментима. А ако их, уосталом, и није радио, један исти човек, радили су их у сваком случају људи истих схватања,

људи из исте школе, која је после названа ресавском. Онако исто као што је и доста оскудна књижевност истог времена имала писце нових оригиналних схватања са Константином Филозофом, а вероватно и самим Деспотом Стефаном на челу.

Љубостиња је и данас доста имућан манастир са прилично земље, великим комплексом шуме, са не баш малим бројем зграда и са довољно добре стоке. У добрим рукама, она има услова да — по речима свога настојника — престане једном да се брине само за материјални свој опстанак и да почне више водити рачуна о култури и општем напретку бар најближе своје околине. Помагањем школа и сиромашних ученика можда, или наградама за најбоље израђене темате, или чак отварањем и издржавањем какве школе.

Моментално то је још немогуће због тога што је окупација манастир много уназирила. За време свога бављења Аустријанци су експлоатисали шуму, упропаштавали манастирске зграде, интернирали становништво из околине и држали у манастиру, употребљавајући га за најразличније врсте послова. Из тога доба остала је и једна успомена коју манастир жели да сачува. Пре рата још, неки сељак из Доњег Дубича, нашао је, приликом орања на својој њиви, једну мечку од камена. Она је у седећем ставу и, изузев детаља главе који су се излизали, доста добро очувана. Ранији настојник узме је од сељака и задржи у манастиру. Приликом батинања наших интернираца за време рата, Аустријанци су увек употребљавали мечку. Било им је најзгодније да преко ње повале несрећног осуђеника и да га онда туку.

Због тога сада мечка има око врата таблицу на којој пише :

Историји :

„На леђима ове мечке, за време заузећа Србије од стране Шваба, било је око 20.000 случајева батинања на интернирцима — грађанима ове земље. По десет батина просечно на сваки случај износи 200.000 батина.

Слава Српском Народу који је на Голготи својој и ово могао поднети од северних варвара.

Слава и Теби, студени каме, долготјерпељива мечко !”

Мене је мало зачудило да г. В. Петковић још није узео ову љубостињску мечку за Музеј, па сам на крају дошао до закључка да је то можда због тога што му се није учинила довољно лепа.

Вратили смо се у Трстеник у прве часове ноћи док је испред нас кроз мрачну долину светлукло хиљаду свитаца, а из шуме и шибља птичји хор, какав до сада никад у животу нисам чуо, започињао је свој велики вечерњи концерт.

ПОГЛЕД С ГРДИЧКОГ БРДА.

— МИЛЕНКО Р. ВЕСНИЋ —

Кад из негдашњег Карановца, а данашњег Краљева, пођемо друмом, што пролази поред пркве, скрећући одмах више ње на лево, онда ћемо после мале равнине имати да идемо уз брдо. А кад се на ово успемо, онда не треба да пропустимо прилику, да још једном погледамо низ друм. Поглед ће нам и нехотице прећи с друма на град, који се поносно наднео над Ибром ослањајући се другом ногом на Мораву, поносит својим дивотним положајем. Ми смо тада на Грдичком Брду, а пред нама је лепо Краљево.

Краљево је вештачки украс земљишта, које су тако дивно искривудали Ибар и Морава, и над којим се величанствено уздижу Столови с једне, а Црни Врх с рудничким огранцима с друге стране. Озбиљни, ови вечни стражари пропуштају између себе ове две реке, као два низа бисера, да се на сат хода испод Краљева, мало ниже Камидоре, састану, па да одатле иду у вечном загрљају све даље и даље, вечноме гробу — Црnome Мору. Састајући се таласи њихови, који су још од свог постанка знанци, имају једни другима много и много да причају, јер и једни и други носе собом тежак и претежак терет, носе бол и вапај угњетеног и потиштеног народа српског. Пустимо их нек иду, трудимо се, да им боле ублажимо, па погледајмо још мало око себе!...

Под горостасним планинама, и с леве и с десне нам стране, и преко Мораве и преко Ибра, виде се храмови Божји, свете цркве, а под најлепшим делом Столова, у крилу њиховом, блистају се торњеви седмовратне Жиче,

манастира, који је подигао наш први крунисани краљ Стеван Првовенчани, син великог Немање, а брат још већег Св. Саве.

Ако се погледом зауставимо на Жичи, онда ћемо поред осталих великих и лепо окречених домова око ње, овамо ближе у потоку, угледати жичку основну школу. То је за мене најсветија школа у Србији и у целом Српству. Кад год сам у њу ушао мноме је овладало неко осећање, које не умем описати, које ће тешко ико моћи описати, а које је тако свето и достојанствено, па ипак тако љупко и мило.

М. Васић.

Манастир Жича.

Треба ли се томе чудити, и неће ли сваки Србин и свако Српче осећати као и ја, кад само помисли, да је одатле засинуо први зрак вере и науке нашем народу; кад само помисли, да је ту почетак и духовна колевка и цару Душану и кнезу Лазару, и Милошу и Марку, и Карађорђу и Обреновићу, и Његушу, и Вуку и Доситију, и свему што је добро, честито и благотворно... Та је школа створила царство Душаново, а даће Бог, те ће га данашње јој друге обновити и овековечити!...

С Грдичког Брда, на коме смо се зауставили, погледајмо још једном на град под собом. Уза саму цркву пада нам у очи велико и красно здање, у коме је смештена Ратарска Школа. Мало више изнад ње подиже се на студеничком друму среска кућа с поштом и телеграфом, а сасвим при дну Краљева, на самим границама према Ибру и Питомом Пољу, види се војничка касарна. Источно је од града пространо и равно Дивље Поље, на коме се вежбају српске тобџије.

Кад год сам у народним песмама, или у светској историји, наишао на какву чувену борбу ја сам је у мислима преносио на ово Дивље Поље, а лепа песма о јуначном Курсули:

Варваринско Поље

Притиснула војска и српска и турска,

Да с' крвнички коље...

изгледала би у мојим очима много дивније, била би много величанственија, да је Курсулина бедевија имала да се утркује по Дивљем Пољу...

Али ја вас и сувише задржах на Грдичком Брду. Опростите ми! То су мила места мога детињства. По њима идући ја сам први пут сазнао за свет, по њима сам сазнао за српску славу и величину „докле беше војевода Мирко“; по њима сам често клео тренутак, у који су се „састала четири табора“, да решавају „на коме је остануло царство“. Са Читанком и Историјом Српскога Народа у недрима научио сам по тим, данас за мене веома драгоценим местима, да љубим и обожавам своју отаџбину и цео српски народ...

УЗ ИБАР.

— ВЛАДИМИР КАРИЋ. —

Из Краљева нам је згодно поћи уз Ибар, чија је долина дубоко упала између Столова, Жељина и Копаника с десне, а Троглава, Ђакова и високе голијске подгорине с леве стране; она није управо ништа друго, до једна горостасна пукотина планинска, с којом се по сиромаштву у ноле пространijiм равнима може упоредити само горњи део Дрине.

Обале су ибарске високе и камените, а пад му је тако велики, да га је тешко прегазити и на плићим местима; због тога су газови на Ибру врло ретки. По свему томе долина ибарска није од велике вредности за људско живљење; сиромашна од природе она је сиромашна и становништвом; и оно што тамо живи мучно проводи свој век.

Али је ипак долина ибарска од неизмерне вредности по томе, што њома иде најпречи пут из Србије у Стару Србију, чију су важност запазили још стари Римљани. Остаци старог римског друма виде се поред Ибра и народ их зове „Краљев Друм“. По начину, којим се подизање овога друма имало борити против природних препрека, он се може ставити у ред с познатим Трајановим Друмом у дунавској клисури Ђердапу.

У римско и старо српско доба овај је пут, настављајући се на онај уз Грузу, везивао две најважније рудне области: рудничку и копаоничку. Важност његову увидела је и ослобођена Србија и радови, који су на њему изведени у најновије време, долазе у најтеже и најскупље, што су до данас у нашој земљи извршени.

На југу од Краљева, у даљини четири километара од њега, бела се манастир Жича, на десној страни Ибра, који ту у близини између Троглава и Столова излази и прелази у родну равницу јурећи, да се ускоро састане с Моравом. Сазидана на малој узвишници окруженој питомом равницом, по којој се нижу лепа села, родне њиве и бујне лаваде, а овде онде и тамо зелене ките од шумарака, Жича се види са свију страна још из далека. Њу је сазидао Стеван Првовенчани, а у њој је по народном предању, крунисано седам српских краљева.

Идући од Жиче уз Ибар, за двадесетину километара, наилазимо на живописне развалине старог града Маглича. Маглич је подигнут на рту једне узане косе, која се од Столова упутила Ибру и овде се, стрмо као зид, спустила у саму реку с висине од две стотине метара. Градски су зидови врло добро очувани; још се високо диже неколико кула везаних међусобно такође доста високим платном. Она камена коса дубоко је усечена баш пред самим уласком у град, да би му се спречио приступ с ове стране, с које му је уопште једино и могућно приступити.

Околина градска изгледа дивљачно величанствена. Високе планине дижу се на све стране под Небо, а оне ближе граду изгледају као да су се над њега наднеле. Долине пак, које се између ових планина стрмо спуштају к реци, гдешто оголеле, разривене и пуне јаруга, гдешто опет обрасле лепом шумом, а овде онде поднизане и малим селанцима, износе пред посматрача слику изванредне и језиве лепоте обилате разноврсним облицима и предметима. Сliku ову чаробно допуњује сам Ибар, који се у дну дубоке долине и на неколико места указује, али због велике даљине не види се да тече, већ изгледа као испрекидана крпасребрно-бела платна. Под самим градом, из средине реке, стрчи једна стена, која је некада по свој прилици служила као стуб мосту, којим је Ибар био овде премоштен.

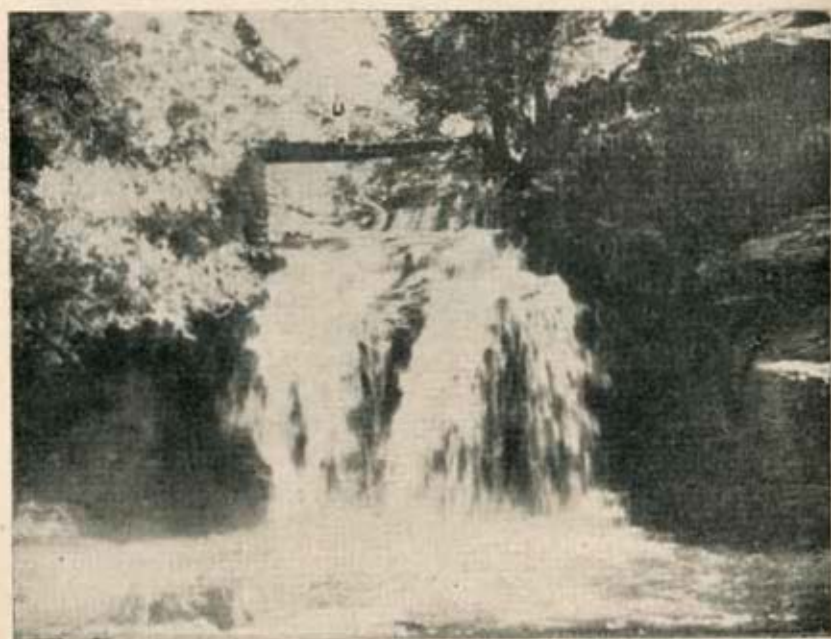
Ј. Цвијић.

Испосница Св. Саве у Студеници.

Идући од Маглича уз Ибар толико колико нам је потребно, да из Краљева до њега дођемо, приспећемо на ушће Студенице, леве притоке ибарске, која силази са Голије и шумно текући стиже у Ибар више села Ушћа. У овој нам се долини ваља мало зауставити, јер се у њој сачувао у целости највеличанственији споменик грађевинарски из доба славних Немањића, сачувао се манастир Студеница, који је подигао Стеван Немања у последњој десетини XII века.

Маглич у долини Ибра.

Водопад Савовске Реке на ушћу у Студеницу.

Ј. Цвијан.

Манастир је подигнут високо у планини, на десној обали истоимене речице, за осам километара изнад њена ушћа, а под Радочелом. Он се од осталих зидужбина наших

Ј. Цвијић.

Савина Црква у Студеници.

што су се над њега наднеле.

Двадесет километара изнад Ушћа налазе се ставе Ибра и Рашке, па ту је и варош Рашка, која за свој опстанак има да захвали само томе, што је на граници према Старој Србији, те је као неки трг, на који се долином ибровом износе сировине и производи намењени за Нови Пазар и његову околину. У целој области старе Рашке једине су поменути речица и ова варошица, које својим именом непосредно подсећају на Немањину очевину, заматак доцније велике српске царевине.

владалаца одликује величином и лепотом и драгоценом грађевине. Сав је израђен од разнобојна мрамора и богато уређен уметничким вајарским радовима. Укупно узета Студеница се може једначити само са Дечанима. Баш испод зидова манастирске ограде јури река коритом, које је издубила у сињем камену. Њено шуштање једино је, које прекида ону тишину, која влада око осамљеног манастира посред планина,

НА ГРОБУ СВЕТЕ ЈЕЛЕ.

— АНДРА ГАВРИЛОВИЋ. —

Задовољни остависмо Рашку, па се, — већ је други сахат — кренусмо према Грацу, једном од најлепших споменика старе архитектуре наше. У овом романтичном крају, где се осећа природа друкчија од оне у којој се живи по градовима, свечано се расположење душе добија још и при помисли да је овај комад српске земље особито култивисан био у доба старе владавине српске, и да је стење његово гледало сјајне поворке и свите владалаца и црквених достојника наших.

Градац се често помиње у вези с градом Брвеником, који је у рушевинама на брду где Градачка Река утиче у Ибар с леве стране његове. Али је Брвеник из познијег доба, из времена турске владавине. Ту се, код Брвеника, и пут дели: један и даље иде низ Ибар, а други се одваја лево уз Градачку Реку. Оба су ова правца, ипак, стара, и Студеници се прилазило и с једне и с друге стране. Један је потицао од Ушћа на Ибру, а други је хватао везу с овим што полази од Брвеника па покрај Градачке Реке удара на манастир Градац те се продужује ка Моравици, Ивањици и Ариљу.

Манастир Градац лежи на десној страни Градачке Реке, која се на утоку, тамо где смо је код Брвеника видели, зове још и Брвеница или Брвеничка Река.

Сам се манастир налази у питомом месташцу и у рушевинама, али се по сачуваним остацима може уврстити у прекрасне послове старог неимарства. Рађена у византијском стилу, грађевина је на вратима и прозорима прошарана романским и готским елементима. И данас је њен први утисак величанствен. По потреби старог доба, кад је овакве задужбине ваљало заштитити од случајности, и Градац је био опасан тврдим градским платном, које су изнутра допуњавале високе куле и одељења за становање. Укратко, Градац чини утисак праве краљевске задужбине — и он то и јесте по своме постању.

Како је студеничко-ибарски крај од вајкада обиловао мрамором, има мишљења да је Немања лавру Студеницу подигао у овом крају поред осталог и зато што је на тај начин лакше било украсити је тешким мрамором. То

важи и за Градац који је у мраморном украсу био ванредно богат. Време је обарало и тврдо камење, па ипак је и сада за дивљење лепота мраморних стубова на вратима и у прозорима.

Из таквог су мрамора склопљене и две нарочите гробнице у цркви.

За једну од њих варод неодступно тврди да је вечна кућа Свете Јеле, која је овде у особитом поштовању. Како је у народу добро познат празник цара Константина и царице Јелене (21. маја, одн. 3. јуна), то се овога дана око манастира искупља велики сабор изблиза и издалека. Али, одмах треба додати, градачка Света Јела није царица Јелена. Традиција је у народу о некој доброј Јелени остала и живела кроз векове; име је правилно упамћено — али историјско разликовање није могло остати непомућено, те је спомен једне заслужне домаће личности поклопљен календарским и црквеним празником.

Храм је био подигнут у славу Светог Благовештења, а подигла га је, у почетку XIV века, Краљица Јелена, жена српског краља Уроша, а мајка потоњих краљева Драгутина и Милутина.

На срећу — није то једино што се зна о ктиторици овог манастира. Живот је њен описао архиепископ Данило, и то је једина биографија жене у свој старој књижевности нашој. Наша је краљица по пореку Францускиња — „от фрушка рода“, вели њен биограф. Била је образована, даровита жена, нежна мајка, и особити таленат политички. То је она краљица-мајка која је, по смрти свога мужа, живела на средњем Ибру, и у чијем су се двору састављале и преписивале књиге за цркве и манастире уз израду других црквених сасуда, златних и сребрних а поднизаних бисером и драгим камењем. У свом је двору имала школу за васпитање девојака: у историји српског образовања светлеће се име Јеленино...

— — — — —

Величанствени је дворца у развалинама, и само га походи из далека света тек по који путник. А сваки такав походилац полази одатле дома с јачом вером у души, с обновљеном снагом моралном. Није ли то она благотворна духовна моћ, која у околном народу кроз векове чуваше захвалну успомену на Свету Јелу градачку?

ИЗ СТУДЕНИЦЕ У ЖИЧУ.

— РАДОМИР М. ИЛИЋ. —

Сутрадан, 26. маја, око осам часова пре подне крену смо се из манастира Студенице низ истоимену речицу и стигосмо у село Ушће. После ручка разгледали смо развалине старе цркве Сретења, за коју се вели, да су је подигла браћа Св. Саве, Вукан и Стеван, у част измирења. Видели смо и ушће бистре Студенице у мутни Ибар, па се онда низ ову реку упутисмо на конак у село Полумир.

На овом путу нарочито смо се задржали на месту Грчићу, где се запенушени Ибар ломи кроз уски жлеб, пун лепих џиновских лонаца, производећи при томе загушљиву хуку. Дуго смо седели на његовој стеновитој обали и посматрали ову дивну слику природну. Па пошто сам ученицима објаснио постанак џиновских лонаца и испричао им предање, по коме се они зову Савини лонци стога, што их је Св. Сава правио и у њима рибу ловио, настависмо пут и стигосмо у Полумир.

Сутрадан око пет часова изјутра кренули смо се чувеним Ибарским Путем, који је просецао четири године и стао нашу државу огромних новчаних жртава. Он води све левом обалом речном. Одавде настаје најживописнији део његов, настаје права клисура иброве долине, чије су стране махом голе и камените, а ретко насељене. Од њих се одваљује комађе од стена и пада доле у Ибар.

Река је у овом делу свога тока пуна брзака, јер је на много места престругала попречне стеновите пречаге у своме кориту. На таквим је местима река јако сужена и у кориту има доста џиновских лонаца. Местимице се и у овом клисурастом делу јављају котласта проширења и ту је јача пошумљеност. Ово вреди поглавито за горње делове долињских страна, где се виде веће просторије под буквом и смрчевом шумом.

Стране иброве долине редовно су избраздане дубоким јаругама, које почињу на самим гребенима и готово управно падају у реку. Између њих су танке косе с оштрим гребенима и са странама разривеним многим вододеринама. Сви потоци и речице, које се стачу у

Ибар, сносе огромне количине плавине, те се речна ушћа услед тога померају низ Ибар. Често се у долини ибровој виде испрекидани комади тераса. Међу њима дају се лепо уочити две. Једна је нижа и млађа по постанку; она је боље очувана, пространија и даје се стално пратити низ реку с обеју страна све до Жиче, која је та-

Ј. Цвијић.

Градина у ибровој долини.

кође на њој. Ова је тераса састављена из речних облутака и шљунка; нарочито су се одржали њени делови код Ушћа, Полумира, Маглича и Лопатице. Горња је тераса старија, каменита и високо над њом уздигнута, она је уска и мало према Ибру нагнута. Од ње су сачувани само мали комади, који се виде код Полумира, близу Маглича и код Лопатице.

После одмора код Вујића Чесме настависмо пут и угледасмо на супротној, десној, страни речној, на једној коси, око које се Ибар савија, доста добро одржане зидине града Маглича. И нехотице винусмо се мислима у оно доба, када је у овом данас пустом граду било живота, весеља и борбе. Сваки од нас старао се, да у

својој уобразиљи створи ма и приближну представу о томе времену.

Тек смо изгубили из вида Маглич, а пред нама се указа мало питомије земљиште. Одједном нам свану, јер ступисмо у проширење, чије стране бејаху блажег нагиба и све под зеленилом. То је Лопатница, место, где се истоимена речица, која долази са Троглава улива у Ибар.

После ручка и одмора кренусмо се даље. И пошто смо се преко Лакта успели на Прогорелицу пред нама пуче питомо Поморавље обделано, а местимице и пошумљено. Средином се лево вијуга Морава, а у једном крају стрчи иза једне шумице торањ краљевачке цркве. Сви се развеселисмо и пођосмо напред.

У Јаноку смо прешли на скели Ибар и отишли у Матарушку Бању, коју смо разгледали, па онда наставили пут за Жичу, у коју стигосмо после четрдесет минута хода.

ИЗНАД ЧАЧКА.

— СРЕТЕН Ж. ПАШИЋ. —

Освануо је леп и ведар пролећни дан. Рано изјутра кренуо сам се из Чачка. Кад сам био на мосту преко Мораве откуцавало је на кули Срацимирове Цркве шест часова. Ишао сам полагао. Кад сам се попео на Љубић, куда ме је водио пут пријељинској школи, застао сам, да се одморим и да се нагледам лепота оних предела, који су негда намамили Срацимира, да у њима подигне задужбину, а мене, да кроза њих пешачим.

Преда мном се поребарке пружио планина Јелица; десно су се уздизали Овчар и Каблар; лево Столови, а у даљини су се губили огранци Копаоника, оштри врхови Кремића планине. Све је преда мном било одевено у раскошно зеленило, а Западна Морава сјајила се и проседала ову плодну раван, коју су населила многа села и два града: Чачак и Краљево. И нехотице се овде ређају посматрачу смесе од неколико векова. Ту је Срацимиров Градац, онамо испод Столова Жича, овде Љубић, а за два часа од њега Таково — све места достојна,

да их Србин полази онако, као што је Мојсије полазио
брдо Хорив. . .

Конак Господара Јеврема Обреновића у Чачку. Ст. Холечек.

Соколски Дом у Чачку.

Ст. Холечек.

Него да се прођем ових размишљања, јер ми нико неће веровати, да се пешачећи преко Љубића може уживати. То ми неће признати ниједан од оних многих Срба, који су ове лепоте посматрали кроз прозоре од арњева. Али ће ми веровати млади Срби, који желе да виде и прођу ове крајеве своје отаџбине.

Стојао сам и гледао мој драги Чачак као да се с њиме за навек опраштам. Стојао сам и гледао место, у којем сам пре двадесет година сањао да постанем други Даничић! Одавде ми је Чачак личио на просуту кутију шећера. Међу свима грађевинама високо се уздижу округла кубета на цркви Срацимировој и два висока димњака на парним млиновима.

Како би се мој велики учитељ зачудио, да ме види, како сада пешачим земљом, на којој су постајала Мопумента сербика, место да их читам и тумачим својим ученицима. Али би се, ти, драги учитељу, брзо одљутео, кад би дознао, куда је пошао твој ученик; кад би дознао, да као ревизор походи твоје миле Српчиће, да се с њима поразговара о Немањи и Душану, о Лазару и Ђурђу; да их упита: знају ли коју отпевати о Милошу и Марку, знају ли штогод рећи о твоме великом учитељу Вуку, знају ли коју враголију твог омиљеног Бранка, знају ли за овај Љубић и за његове славне витезове, знају ли чији су потомци; да их упита, да ли су се који пут пели на ово брдо, да сузама захвалности прелију кости својих славних прадедова?...

Из ових сањарија пробудише ме чист ваздух, пријатан дрски ветрић, сјајно Сунце и весели цвркул тичица... и ја се полагано спустих низ Љубић. После пола часа хода пређох мостом преко брзе и бистре Чемернице и стигох у Пријељину...

После две недеље пошао сам у Драгачево. Кад сам изишао из Чачка Сунце се још није било родило. Ваздух бејаше миран, а Небо ведро. Пријатна хладовина мајскога јутра и певање славуја у белњинској шумици давали су особиту драж мојем пешачењу, које у овој лепоти не бих заменио никаквим другим саобраћајним средством. С десне стране хучи Морава ронећи плодну равницу између Чачка и Јелице; с леве стране уздижу се Јелица са својим питомим подножјем, на којем су

засађени многобројни воћњаци и виногради. Узаном равницом пружиле се њиве засејане кукурузом. Али сам на ове лепоте заборавио, кад сам у Бељини застао, да чујем певање многобројних славуја, који милогласно извијаху своје разноврсне песмице.

Ст. Холечек.

Манастир Ваведење под Овчаром.

Око шест часова изјутра био сам већ пред механом у Паковраћу. Свуда око мене владала је тишина и ја сам неко време поселео пред механом сам. Леп поглед на моравску долину и Чачак, на Рудник, Вујан и Остру, платио сам срчући рђаву каву, коју ми је донео троми, и од спавања подбули, меандија. Срећом те овај пустињак није био ни мало разговоран. Нити ме је питао, ко сам, ни куда ћу? Као да је знао, како ова околина много речитије говори него ми. Ту су Овчар и Каблар са својим историјским манастирима: Ваведењем, Никољом, Јовањом, Преображењем, Благовештењем, Тројицом и Сретењем; ту је Паковраће и његови чувени виногради; низ Мораву, на падинама дуге планине Јелице, ређају се виногради лознички и атенички, бањички и јежевички; цркве трновска и јежевичка. Како се на ова-

ком*месту сами отимају стихови из оне народне песме, која помиње ова места :

Копај мене девет винограда :
У Бањици и у Атеници,
У Лозници и у Паковраћу !...
Гледај нашу славну задужбину,
Под Бањицом пркву Жежевицу

Над механом се отпочиње вијугати чувени јелички друм са својих седам кривина. Уз брдо се на колима може безопасно путовати, али низ брдо, нарочито зими, овај је пут врло опасан. Сада је, у месецу мају, његова лепота ненадмашна. Што се више пењемо видик је све лепши и пространији, док се на самом врху не отвори величанствен поглед на све стране. Али највише привлаче око : Мучањ, Јавор и Голија. Између ових планина и Јелице просута су многа брда и брежуљци, који се, насељени селима, укупно зову Драгачево. Колико пак народ цени лепоту овога краја најбоље се казује у песми стихом :

„Драгачево, ружом ограђено !“ ...

ПОЛОЖАЈ УЖИЦА.

— О. Д. ПИРХ. — ПРЕВЕО ДРАГИША Т. МИЈУШКОВИЋ. —

Чим смо се попели на леву страну потока Годавика, који утиче у Ђетињу, на којој је Ужице, добисмо простран изглед на моравску долину, што се пружила к истоку, и на високо уздигнути Каблар. Време је било врло топло. Снег се видео на највишим врховима планинским.

После непуног сата стигосмо на Ђетињу. Доњи део долине ове речице местимице је врло узан и стешњен високим стенама. Наш пут водио је кроз једну такву пукотину и преко потока, отприлике два и по сата испод Ужица. Одмах више тог теснаца долина је пространија, околна брда нису висока, али су споредне долинице јако излокане. Овде видесмо много пашњака, мало њива, а виноград ниједан.

Пола сата од Ужица Ђетиња продире с великом дивљином. Што ближе вароши то су брда све виша.

Изглед Ужица с брда Крушице.

М. Столица.

Западна страна Ужичког Града.

М. Столица.

Направисмо велики лук око стрмих брда, која чине леву ивицу продора, па изиђосмо, кад се попесмо на врх, на велики друм, који води из Пожеге у Ужице.

Сурове шуме Поречке Реке, стеновите клисуре у продорима Млаве и Пека, лепа и брдовита долина реке Мораве, за странца су веома привлачни, а често га пак и изненађују. Међутим Ужице и његова околина тако су потпуно страни, утисак је тако дубок и потресајући, да се још за дуго одржава у памети, готово бих рекао у осећајима свеж и неослабљен. То се десило свакоме, који први пут види ово живописно место. У чему је пак тај утисак нисам у стању да објасним.

Гимназија у Ужицу.

Д. Гођеван.

Положај Ужица саврњују Турци с Меком, а то сам чуо и овде од људи. Може бити то долази отуда, што предео има некакав ваневропски карактер, који је налик на чудне облике Арабије, и да у томе ваља тражити оно, што нам пада у очи.

Ужице лежи усред огромне и мрачне, готово планинске пустиње. То мноштво стена носи печат некакве суморне дивљине. Чим се на друму пожешком стигне на последњу узвишену тачку виде се врхови брда и међу

њима широка и дубока провалија, као исечен четворо-
угао, у коме су град и варош. С леве стране диже се

Нова Основна Школа у Ужицу.

М. Столица.

Болница у Крчагову у Ужицу.

М. Столица.

прикаст зид од стена, а његов оголићен завршетак високо се наднео над куле градске и нада цео предео. С десне стране види се на више места пуста и дивља раван. Позадина је затворена тамнином. Из оне провалије испод стеновитог зида лево диже се једна каменита главица, на којој лебди четвороугласт градић с кулама; а пред провалијом Ђетиња препречује и одмах затим пробија се кроз мноштво стена.

М. Столица.

Стара кућа у Ужицу.

Тачка на друму, с које се први пут види положај Ужица, доприноси још више, да се тај суморан утисак појача. Десно и лево пут, а тамо далеко на страни стрчи из ниског шибља безбројно камење на негдашњем турском гробљу...

Али суморан утисак, који чини спољашност Ужица, не прелази и на његову унутрашњост. Свет у њему радо и весело живи, а нерадо се растаје од овог лепог места, које је до 1878. године, док Аустро-Угарска није посела Херцег-Босну, било једна од главних спојних тачака за трговину између Србије и ових двеју несрећних земаља српских. —

ПОГЛЕД НА УЖИЦЕ СА ЗАБУЧЈА.

— МИЛУТИН М. УСКОКОВИЋ. —

С пијаце се Кремић упути у Парк. Ово шеталиште се налази ван вароши, с друге стране Ђетиње, на једној падини дивљачног Забучја. Њега посећују ђаци и чиновници. Државне службенике сачињавају обично ужички синови. Ако има ко са стране, није дошао овамо својом вољом, већ по казни, те их Ужичани зову прогнаници. Ови прогнаници вичу прве године на сва уста да по живу главу неће остати у Ужицу, друге године стављају примедбу да би ово или оно могло боље бити, а треће: мешају се с мештанима на славама и свадбама, играју заједно домина и не мисле више да траже премештај.

М. Столица.

Нови пут за Златибор (из Ужица).

Како дође у Парк, Милош пође стазом која води на камену терасу у врх планине. Ова тераса му је била фамилијарна. Он је ту био као код своје куће. Ту је долазио још као дете, а после као младић; ту се спремао и за испите и писао прве песме.

Одатле се пружа диван изглед који по својој романтици надмашава и изглед, који се показује са савске терасе на Калемегдану. Висока брда, обрасла ситним

или крупним зеленилом, прошарана сивим стенама и за-сађена питомим пропланцима; долине, клисуре, урвине, поља, реке, њиве усред шуме, шљиваци, белина брезе у мркој растовој гори, пустиња, питомина, варош, растушено село, све то вешто измешано међу собом руком неког тајанственог уметника, даје чудну и живописну слику коју је ретко другде наћи.

Више Милоша уздизао се намрштени Грот, као каква горостасна средњевековна кула; на западу, према њему равнао се Бисктош, а према овоме чампо је на једној усамљеној стени разваљен Ужички Град, зачуђено гледајући испод себе електричну централу и не разумевајући зашто ће му ова воденица кад ни једног кириџског коња нема пред њом.

М. Столица.

Железнички мост и тунел под градом у Ужицу.

Север образују питоми брежуљци, увек обасјани Сунцем, Пора, Глуваћи и Бијели Гроб — старинско гробље, где је власт одавно забранила мештанима, да на том тихом, округластом брегу уживају вечити сан под густим хладом старих ораха, вишања и дуња. Према Бијелом Брегу, на истоку, подиже се Крушчица с оста-

цима Карађорђевог Шанца који је надјачао столетне куле Алтоманићевог Замка.

Ову котлину, тако ревносно ограђену живописним брдима и планинама, просеца валовита Ђетиња. При Сунцу; које је благо и умиљато, река се беласа у врху котлине, па се онда губи у гране непоткресиваних врба и јова, провлачи се брзо као змија, долази до Парка, прескаче једну брану и, сва запенушена, пробија кроз ждрело, па онда даље хита у равна поља Поморавља.

□ На Ђетињи се види неколико идиличних мостова од греда, међу којима се поносно издиже камени мост, старинска грађевина коју је обновио некакав Турчин севапа ради. Тај мост везује главни део града, који се налази с леве стране реке, са другим делом и својом поцрнелом силом и озбиљном орнаментиком увеличава романтику ове вароши.

Одатле Кремићу паде поглед на сам град, који је мирно лежао у котлини и готово

М. Столица.

Оморице у Ужичком парку.

је целу испуњавао. Сунчеви зраци су се играли са златним крстом на саборној цркви, њеним јединим украсом. Око цркве су се цвренили кровови варошких кућа, покривених ћерамидом. Ови скромни станови Ужичана

махом су двоспратне и практички сазидане куће. Међу њима издиже се, као каква орлушина, достојанствена зграда Краљевска Српска Реалка — како на њој пише златним словима. Ова кућа са својом симетријом, очитом солидношћу, озбиљним и пријатним стилем, може се мерити с најлепшим и највећим зградама у унутрашњости Србије, па и

М. Столица.

Нови мост на Бетињи на путу Ужице — Златибор.

у Београду. Читав њен горњи спрат се издиже изнад осталих кућа и својом израђеношћу и страначком лепотом одудара чудновато од њих.

Лево од Реалке, иза зелене гомиле од шљива и ораха, у једној правој улици, која води на Стари Пијац, Милош спази два бела димњака. Срце му се испуни неком сузном нежношћу. То је његова кућа. Он је добро познавао та два бела димњака, покривена са по две поцрнеле цигле, познавао и оне испрскале ћерамиде по крову и три насмејана прозора, обојена избледелом плавом бојом.

Кремић је био готово срећан, посматрајући ову белу кућицу, у Сунцу, ове зидове на којима се још није истрло име очеве фирме, настрешнице од дасака, обојених фирнајзом, улубљени олук, плаве насмејане

прозоре, на којима стоје завесе, уздигнуте у виду звезде, плехану вртешку наврх крова и бацу. Све ове мртве ствари, до јуче заборављене, изазивале су му најлепше спомене на његово детињство.

ОД УЖИЦА ДО ИВАЊИЦЕ.

— РАДОМИР М. ИЛИЋ. —

Дан је био ведар. Сунце се убрзо појавило и обасјало скупљене путнике и све оне, који дођоше, да их испрате и пожеле им срећан пут...

Из Ужица смо пошли тачно у шест часова изјутра новим пожешким друмом, који иде све поред реке Ђетиње. Овде сам обратио пажњу ученицима на долину реке Ђетиње, која се одликује тиме што је састављена из низа котлина повезаних међусобно кратким клисурама. Котлине су због своје велике плодности од особитог економског значаја по насеља, која се јављају на њиховим странама.

Ђетињом смо ишли све до Шењгоља. Ту пређосмо на десну страну реке и сеоским путем дођосмо у Почечу готово у само подне. После ручка настависмо пут и преко Грдовића стигосмо на преноћиште у Ариље. Ово мало местанце налази се у подножју брда Погледа на широкој дилувијалној тераси моравичиној. Све се протегло у дужину с обеју стана пута Пожега—Ивањица. Живи од своје околине, која се истиче као воћарски крај. Има цркву са добро очуваним старим живописом.

Сутрадан, 17. маја, кренусмо се око шест часова изјутра за Ивањицу. Знали смо, да ћемо тога дана проћи кроз живописну клисуру реке Моравице, те смо стога били врло расположени и ако је још од самога јутра наоблачено Небо наговештавало кишу. Осам до девет километара ишли смо кроз широку долину моравичину и уживали удишући свежи пољски ваздух мајскога јутра. Посматрали смо плећата драгачевска брда и побрђа благих нагиба и уобљена у горњим деловима, а сва обделана или под травом и шумом обрасла. По њима видесмо села разбијенога типа с растуреним кућама, које се беласају из густих воћњака и гајева.

Од Дивљаке почесмо обилазити велику окуку моравичину око кречњачке косе Градине, која се од драгачевских планина далеко ка западу истиче. Ту почиње и речна клисура, коју чине Обла Глава и Малич с леве, а Градина с десне стране. Клисура је врло живописна; има у дужини само осам километера. Над површином речном за триста метара издиже се као зид засечена Градина, на чијем се врху бели мала, шиндром покривена, црквица истог имена. Она се на врх косе наднела над саму реку и с пута изгледа припета за Градину као ластавичино гнездо. Прича се, да је ова црквица била најпре на левој страни Моравице, па су је Турци оскврнавили, те је једном преко ноћ сама прешла на другу страну, т.ј. на ово тешко приступачно место.

А. Мудровчић.

Ариље са црквом Краља Милутина.

Док су наши погледи били управљени на њу пред нама се, према њој у страни Малича, кроз зелено грање старих грмова, указа кубе манастира Клисура. Одмах скренусмо с пута у десно и по стрмој стази приспесмо за десет минута у манастир.

После једног сата одмора продужисмо пут и пред подне стигосмо у село Прилике. Ту смо разгледали се-

оски Кисељак и ручали, па се онда упутили Ивањици. Пут нас је водио широком моравичком долином. Киша отпоче падати и пред самом Ивањицом сручи се на нас у огромном пљуску. Поред свега тога стигосмо чили и весели у ово малено место, у коме нема ничег знаменитог. Једино се одликује, што лежи на надморској висини од 600 метара, те је према томе највиша варошица у Србији.

НА ЈАВОРУ.

— РАДОМИР М. ИЛИЋ. —

Из Ивањице смо се кренули 18. маја рано изјутра. Кроз облаке се пробише први сунчани зраци и Сунце нас све обасја. Обузело нас је неко необично задовољство, јер смо знали, куд нас данас пут води. Знали смо, да ћемо данас имати највише да видимо, да видимо оно због чега и потегосмо на овај тешки пут. Данас нам је ваљало проћи „ломним Влахом Старим“ и доћи на планину Јавор, политичку границу своје дивне домовине. Знали смо, да ћемо се пети на ову лепу планину и да ћемо ту, на догледу огромне просторије с оне стране границе, слати братске поздраве потлаченој браћи нашој.

Знајући све то били смо весели и неосетно смо се пели по стрмом путу, који из Ивањице води на Црвену Гору, Опаљеник, Кушић и Јавор. Тек што смо се испели на главно планинско било, на развође Ношнице и Грабовице, а већ нам се десно указа Мучањ, чије голе и стрме кречњачке стране чине необично леп утисак на посматрача. Гледајући на њ и на мала насеља у његову подножју неосетно зађосмо у шумовиту Црвену Гору. Ту истина изгубисмо оне дивне изгледе, у којима дотле уживасмо, али добисмо густу шуму, чија нам је хладовина много олакшала путовање, јер Сунце већ бејаше почело да пече. Одморили смо се само крај једног извора, чија нас је студена вода необично освежила.

Чим изиђосмо из Црвене Горе опазисмо на Опаљенику шанчеве из ратова за независност Србије. Пошто смо ручали у Кушићима настависмо пут. Мештани нам причаху појединости из бораба, које су нас тако зани-

мале, да ни не осетисмо, кад смо пре дошли до српске царинарнице на Јавору.

Уз пут сам скренуо ученицима пажњу на брда и косе, које се одликују благим облицима, дубоким јаругама и долинама. Нема нигде гоleti ни крша, нема јаче истакнутих врхова; све је земљиште образло.

После малог одмора на Јавору попесмо се на његов највиши врх, на кречњачки Васиљин Врх (1510 метара). Дошавши горе пред нама се указа величанствен видик. Под нама као длан равно Калипоље, преко њега у даљини Сеничка Висорава, на сред које се бели Сеница. Десно се протегао Златар, а далеко на југозападу виде се, све под снегом, црногорске планине, међу којима се нарочито истичу, као две беле пирамиде, високи Комови. Јужније од њих виде се две високе и гломазне веначне планине, за које нам рекоше, да су Проклетије и Жлеб. На југоистоку видик затвара Голија, а на истоку планине око Студенице. На североистоку јасно се распознају Овчар и Каблар, а на северу се завршава блиским нам планинама око Ужица...

У Р У Ј Н У.

— МИХАИЛО Р. ЖИВКОВИЋ. —

Лепих јесењих дана месеца септембра путовали смо по западном делу ужичког округа до манастира Рујна, по коме се раније звала и цела златиборска подгорина. Пошавши из Ужица ишли смо у Вољујац и путовали кроз села Стапаре, Биоску и Врутке.

Пели смо се на висорава Поникве, разгледали остатке старог српског манастира Рујна у Врутцима, Биоштанску Бању у Биосци и занимљиву пећину Мегару у Стапарима. Путовање је по овом кршном пределу заморно, али поучно и пријатно. Природна лепота предела, разноликост предмета, који се туда могу видети и проматрати, изазивају интересовање, које је веће од путних тешкоћа, и кад се уморни путници враћају с пута, место жеље за одмор ствара се још јача жеља за путовање даље и веће.

Поникве су висорава највећа и најчувенија у рујанској области. Простиру се од запада на исток између

Таре и Јелове Горе, од којих су растављене уским косама. Дужина им је око 4, а ширина око 2 км., средња висина око 900 м. Површина им је доста једнолика, без иједног дрвета. Видик је на њима мали и не шири се ван њих. Путник који није вичан лако може на њима да заврља, ако нема пратиоца. Шта више и становници околних села, који их често походе, могу ноћу кад их покрије магла, и зими кад снег испуни и уравни вртаче, лако да се изгубе и залутају. Да се не би залутало подигнуто је дуж пута десетак камених стубова, који показују правац пута. Поникве су обрасле травом и заједничка су испаша простране околине. Празничних, особито јесењих дана, оне су необично живе, јер тада поред чобана и стоке излази на Поникве и остала омладина околних села обучена у празничко одело, те ту проводи празник у играма. Ова је висораван пуна вртача, понора, звекара, бездана, и површина јој је без отока. Деле се на В. и Мале Поникве, које раставља заобљено Голо Брдо. Преко њих иде више путева, од којих је најглавнији онај, што са Кадињаче и из Волујца води за Калуђерске Баре и даље преко Таре за Растиште.

Биоштанска Бања је поред реке Ђетиње, пола сата од Рочњака низ речицу истог имена у врх једне луке, која се од старине зове Биоска, па је по њој и село названо. Бања је управо на међи између две стене. Главни јој је извор на десној страни, где је подигнут басен за купање. Вода је топла 33° Ц. С водом избијају и јаки клобуци топла ваздуха. Лечи од реуматизма. Али чим вода пресуши у Ђетињи почетком лета, вода се у њој умањи, па и сасвим пресуши.

Остаци манастира Рујна налазе се у селу Врутцима поред реке Ђетиње. Непун сат хода од Биоштанске Бање низ Ђетињу пружа се у селу Врутцима питома лука дужине два, а ширине 1 км. У њој су два врло јака врела: Студено и Млако, по којима је село и добило своје име. Над Млаким Врелом диже се из ове питоме и уске луке терасасти избрежак белог кречњака. На њему је гомила разбацаног камења на једној њиви из које се, по предању, изоравало понеко штампарско слово. На источном крају у трњу налази се ред од десетак надгробних плоча.

Кречњачка брда околине манастира обрасла су густим покривачем руја. Јесењих дана порује овдашња брда лепом рујном бојом, кроз коју се беласају овде онде бела кречњачка платна. Крш на Ђетињској Клисурси, која се овде вије кроз уске и кршне теснаце и питоме луке, даје леп и живописан изглед. По свој прилици је и манастир Рујно добио име по рују. Овде је била некад штампарија. У њој је штампана прва књига, Четворојеванђеље, у области данашње Србије.

Мегара је велика и интересантна пећина у близини Ужица. Налази се поред реке Ђетиње, под Рујевим Брдом у селу Стапарима. Врата су јој на једној кршној литици на 50 м. висине, али јој се ипак доста лако прилази једном уском стазицом. Састоји се из читавог лавиринта пећинских ходника. На врата се улази у један простран заједнички ходник северног правца. Он се завршује двораном украшеном сталагмитима. Из дворане се иде у ходник лево и десно. Лево су четири ужа ходника украшена пећинским накитом, са местимичним теснацима, кроз које се једва провлачи. Десно је пети пространији и најдужи ходник. Он је у почетку сув, али даље има једну речицу понорницу, која у пећини извире и понире. У њему је највише и најлепшега пећинског накита. Мештани држе да ова пећина има и други отвор под Пониквама у једној вртачи.

ИЗ УЖИЦА НА МОКРУ ГОРУ.

Кад се прође поред Ужичког Града и пређе преко потока Волујца, који овде утиче у Ђетињу, путује се уз стопарско брдо, под чијим је врхом црква. Са врха се лепо види златиборска зараван с њеним високим горама Чиготом и Торником. Одавде до Шаргана нема високих брда, а пут се час у долину спушта, час се опет на брдо пење.

Четврт сата хода с брда Урочњака, с леве стране пута, находи се под једним брдом бања у селу Биоској. Извори су њени на обали реке Ђетиње. Недалеко одавде стиче се ова река из два већа потока. Један од

њих долази са Кремна; поред њега се даље путује кроз врло тесно удоље између два каменита и гола брда, на којима је неколико борова и понека мања биљка сва вегетација. Пут је туда врло рђав; удоље је само толико, колико корито тога потока. Брда што га чине зову се: Стража са северозападне и Градина с југоисточне стране. Врх Градине опасан је порушеним зидом и сасвим одозго на њему су неке порушене зидине.

Кад се изиђе из овог склопа путује се читав сат и по преко креманске равнице, која је према западу затворена планином Шарганом. С ове стране Шарган није висок, јер и Кремна лежи доста високо, али док се низ њега сиђе у долину прође више од пола сата. Западно од њега протеже се до Дрине планина Ивица, а на левој му је страни брдо Препелиште. Шума је борова, али у врло јадном стању: старо борје ветром поизваљивано узалудно труне, а младо не расте. Стога шума постаје све ређа и све се више указују голе стене. Тако ће мало по мало брда сасвим оголети и на њима неће моћи бити ничег другог до голих страна.

С оне стране Шаргана је поток Камишина. С десне пак стране његове, на четврт часа хода, пре мокрогорске границе, наводи се неко гробље, које зову Маџарско. С исте стране, изнад суднице, диже се брдо Ограђеница. Име му је дошло отуда, што је свуд унаоколо ограђено стенама као бедемом. На њ се може коњем попети само кроз три пролаза. На темену је равно и шумом обрасло. Одавде према северу уздижу се брда, преко којих се иде на Збориште. До Мокре Горе путује се одавде све десном обалом Камишине.

Мокра Гора лежи у једном удољу затвореном са свију страна, само што са северозапада, између голих кршева, долази Бели Рзав, а с истока Камишина, која се овде у Бели Рзав улива. Удоље је врло мало. Ограђено са севера брдом Тустом, с југа Пањком, са севера Градином, а с југозапада Балваном. Преко последњег води пут за Босну. Западни део брда Туста и Градине већином су врло високи и скоро управни кршеви. У њима има много пећина и пукотина, у којима се легу соколови.

Између свију брда у овоме крају највише је Збориште, на које смо се пели једнога дана. Морали смо

поћи одмах после поноћи из Мокре Горе, да би на врх брда стигли у зору. Путовали смо најпре кроз неке мрачне гудуре, а после све уз брдо. На неким местима било је тако стрмо, да смо се једва и пешице могли успети. Дувао је тако хладан ветар као да је већ наступила зима, и ако је био месец јули. Већ смо били на врху брда, кад се указа зора са својим лепим бојама. Сунце се већ поче с истока дизати и осветли нам сва брда, особито према западу босанске планине. На северној страни виде се најпре ужичка, иза ових ваљевска брда, а преко њих у даљини Авала. Према истоку су чачанска брда, а према југоистоку зараван златиборска са својим високим брдима Чиготом и Торником; даље од наше границе према југозападу виде се брда око Лима, далеко према западу уздиже се Дурмитор са својим снежним врхом, а према северозападу Романија изнад Сарајева...

Од времена од како је Србин изгубио царство, у овоме планинском крају планине и шума посташе му једина кућа, у којој могаše слободније дисати и која му даваше најбоље закриље, јер му душмани заузеше плодне равнице и зелене долине. Кад му зулум и неправда додија тражаше он спасења у гори. С брда је пазио он на сваки корак свога душманина, а на бусији га је дочекивао и опомињао, да Србина још није сасвим нестало, да он још једнако помишља на своје избављење.

Под густим јеловим грањем певаше хајдук уз гусле јаворове српску славу и јунаштво казујући млађима, да је и Србин негда био славан, да се није од постања свог овако по шумама пребијао, и напајаше потомке мрзошћу спрам душмана. У брда и шуме понеки храбрији и одабранији Србин скупљаše угњетени народ и храбраше га, да не клоне него да се већ једном отресе ропског јарма. С брда пробуди вила успаване јунаке српске, те тако из брда поново сину слобода Српскоме Народу. Стога Србину у овоме крају омиљеше брда. Кад се на њих попне сети се своје прошлости, сети се славе и величине српске, сети се мука и страдања својих предака...

Како је величанствен поглед с овог брда Зборишта, особито изјутра, кад изгледа, да се ове високе горе ку-

пају у јутарњем руменилу; кад изгледа као да Сунцем једна другу поздрављају; кад изгледа као да се радују, што се густа магла к Небу пење, да их несносна јарма — мрака — ослободи. И најозбиљнији Србин не може остати равнодушан, кад одавде на све стране око себе погледа; не може, да се не сети срећнијих времена, када се одавде није могло догледати краја српској царевини; не може, а да се не ожалости при помисли, каква је судбина Авали и Дурмитору, а каква Романији и Шарпланини.

Чим баци очи на Романију сети се, да више нема тамо оних храбрих јунака, што бранише веру и народност своју; сети се, да више тамо Србин није срећан, јер му туђа рука суди. Али се опет теши, кад погледа даље на брда витешке Херцеговине, кад помисли на њене храбре соколове, како теже, да већ једном крај учине тиранству. Сетивши се тога он се у срцу зарадује, јер се нада, да се скорим опет неће моћи догледати крај српској слави...

Сунце се свако јутро величанствено уздиже иза наших брда, свако јутро осветљава брда босанска и херцеговачка, грли их својим зрацима као своју рођену браћу, суши сузе са њихових гора, учи их стрпљењу и теши их надом, да ће им скоро с истока синнути Сунце, које ће их вековечно грејати, да ће им синнути — Сунце слободе...

НА МИРИСНОМЕ ЗЛАТИБОРУ.

— СРЕТА А. ПОПОВИЋ. —

После сурове и дуге зиме, која је ледним дахом својим дубоко успавала целу природу, дошло нам је опет мило пролеће са свима својим красотами, те је заодело дрвеће зеленим рухом, а окитило ливаде најлепшим и најшаренијим цвећем. Топли сунчеви зраци измамили су свеже и бујно зеленило, које је дало подмлађеној Земљи нов, свечан изглед. Природа је изнела на видик све дражи своје, те се оку задивљена посматрача отвара на све стране диван и величанствен видик...

У реду оних прекрасних делова милога нам завичаја, који се својим згодним положајем и особитим изгледом могу достојно упоредити са чувеним местима у туђини, Златибор без сумње заузима прво место. Његова проста, ну ипак величанствена, лепота узвишене природе буди у човеку особито пријатне осећаје, који се не дају лако исказати. Стога оставимо часом кухњи ваздух градски, па хајд'мо на чисти и свежи зрак нашег мирисног Златибора. Ту у средини четинара поред бистрих и хладних извора, брзо се враћа снага клонуломе, плућа се снаже, срце живље куца, дисање ја лакше и слободније, а дух свежији. . . .

На уранку је красан мајски дан. Врхови гора купају се у сунчевој румени и не прође дуго, а на загасито-плавом Небу указа се Сунце у потпуној величанствености, те топлим зрацима својим мило обасја Земљу. Тај тако диван и пријатан дан одредисмо за излет на Златибор, који нам је врло близу, јер је од Ужица удаљен само двадесет и неколико километара.

Кад се кренусмо дан се знатно примицао крају. Пошто смо прешли Ђетињу преко старог, вештачки саграђеног, каменог моста, испред нас се дао широк и гладак друм, који се преко брда Забучја пење на завоје. Ми окренусмо пречим, али и много кршевитијим путем по коме се наши лаконоги коњићи као козе вераху уза страну. Док се испесмо на врх Забучја коњи нам се у пену обукоше. Заустависмо се ту : коњи да одахну, а ми да посматрамо диван изглед, што нам се отвара с ове висине.

Пред нама се уздиже брдо Бели Гроб, које доскора милостиво даваше склоништа преминулим Ужичанима. Оно нас живо подсећа на привременост и пролазност светску, и како се види из сваког краја варошког, оно изгледа као право Мemento mori — сећај се смрти ! Десно на истоку поносно се уздиже брдо Крушчица с остацима Карађорђевих шанчева. Лево су пак Теразије и Татинац, иза којих се види читав планински венац обрастао густом шумом. А доле, испод наших ногу, простире се варош, која плени гледаоца укупним живописним изгледом својим. Прошлост њена, све до Првог Устанка, находи се у сутону пуном тајанствености, до

кога не допире светлост Историје. Она постаје јаснија тек од оног доба, кад је ојачала свест у Србина и када дотужа сиротињи раји, те се она листом диже против својих угњетача...

Путујући кроз тишину и лепоту планинског предела ми се осећасмо врло пријатно. Дан је већ био на измаку. Заморени поглед одмарасмо то на сивом стењу око нас, то опет на зеленом дрвећу унаоколо. Оставивши на каменитој коси село Љубање прошли смо кроз Мачкат... Сунце је већ утонуло иза удаљених гора и сутон се поче спуштати тихо и неосетно. Околна се брда све више губљаху у густој, сивој магли, док најзад и сав предео не изгуби у њој свој облик.

Наступила је ноћ ведро и тиха. Небо се осуло неизбројним звездама, које се сијаху и трептаху на јасном небеском своду. Наскоро се помоли на видику и пун Месец, те сребрном светлошћу својом озари сву околину и осветли нам пут, којим јездијасмо. После тихог путовања по овако красној мајској ноћи, ево нас у Чајетини која лежи на висини од 824 метра над морском површином, далеко од Ужица четири часа.

Од дана још не беше ни помена, када се винусмо на нашим брзоногим коњићима правце Чиготи, која се наводи у средини златиборске висоравни и долази у ред њених највиших врхова, јер се диже 1200 метара високо. Међу звездама, које се гасећи се губљаху, сијала је Даница јаком светлошћу својом као прави дијамант. Зрак је био свеж, али и студен, да нас чисто подузимаше језа...

Ево нас у правој Златибору! Ми смо под самом голом Чиготом. Похитајмо на врх, јер ево извор руди и зора се указује!...

Јесте ли кадгод посматрали онај диван, свечан и величанствен појав сунчева рађања? Ако нисте узалудан би посао био, да вам га ја описујем. Многи су пре мене то учинили, па ипак су сви ти описи и сувише бледи, и сувише су заостали иза онога, што се указује оку задивљена посматрача!

Рујна зора навести појав бела дана и не би за дуго, а на истоку, који бејаше као крвљу обливен, појави се јарко Сунце. Оно се све више помаљаше на ви-

дику, док се најзад на површини плавог Неба не указа цео тај големи сјајни колут, те снажном светлошћу својом обасја сву околину. Нашим се очима указа тада величанствен појав: свуда око нас разастрла се, у пуној дневној светлости, непрегледно и цвећем посута висораван, усталасана тисућама већих и мањих брежуљака и поткићена овде онде високим, танковрхим јелама, боровима и смрчама; а по низинама, између тих брежуљака, тихо ромори безброј бистрих поточића и хладних извора. . .

Ето тај, тако дивно искићен предео, што се поносно сија нежним и златним руменилом, то је Златибор! Кудгод погледамо, гдегод ногом станемо, свуда нам се јављају све раскошније слике, свуда наилазимо на разнобојни и бујни биљни свет. И душа нам се топи у усхићењу посматрајући то једро и свеже зеленило омилено бистрим капљицама јутарње росе. . .

Сунце је јасно сијало, ваздух је био неизмерно свеж и чист, а тихи ветрић доношаше нам диван и опојни мирис шаренога цвећа. По непрегледним суватима и богатим пашњацима просула се стада белоруних оваца и целепи волова и крава. Звуци меденица и звонцади дивно се спајаху са сићаним гласовима чобанских свирала, те допуњаваху општу сагласност у природи.

По овим дивно цвећем прошараним вртовима златиборским и по игличастом дрвећу планинских повијараца ређе одјекују цвркути лакокрилих певачица. Место умиљате шеве, што се весело у зрак диже; место умилног славуја, који поје јутарњу молитву своју — разлеже се овде оштри крик сурога орла, који кружи лагано и одмерено по јасноме зраку. А што већма увеличава ту дивљу златиборову живописност то је појава непогоде. Кад се Небо натушти мрким и тешким облацима, кад се захори потмули тутањ грмљавине, то на овој висоравни тако необично одјекује, да срце човечје потреса нека тајанствена страва.

И докле зими Златибор представља голему, скоро непроходну снежну пустару, по којој бесни непогода, а оштри северац, од кога се крв у жилама леди, рекао бих, из корена љуља суморне јеле и борове — дотле се за бујна пролећа прометне у дивотан и примамљив

предео, који је природа раскошно обдарила свима красотами својим. . .

Наслушавши се оног вечитог дражесног жубора златиборских речица бацисмо свој поглед на шумовите врхунце около златиборске висоравни. У самоме врху њеном диже се Торник окићен густом шумом четинарском. На северу је Шарган, преко којег води пут из Ужица у несрећну и тужну Херцег-Босну. На југоистоку

Врх Муртенице Бријач.

Н. Кошанин.

види се чувена и шумом необично богата Муртеница. Према Тари је брдо Милошевац, на западној страни диже се Груда, а више Чајетине брдо Градина.

У даљини поглед нам се на југозападу зауставља на величанственом врху Дурмитора, на југу допире до Комова, а на југоистоку се у магличастој сенци запажа Шар-планина. На североистоку су Овчар и Каблар, а у десно Рудник, на који се настављају Букуља, Космај и Авала. . .

И Златибор је видео витешке браниоце потлачене слободе народне и био је поприште јуначких мегдана. И он би умео да прича о бурној прошлости својој, јер

је у бојевима под Карађорђем и Милошем и по њему проливена многа крв и српска и турска, те је обилно натопила земљу, по којој данас газимо...

Наслађујући се пријатним осећањем тако богате природне лепоте нама и неосетно промицаше минут за минутом и сат за сатом. Убрзо нам дође и час повратка... Ми се нерадо растасмо с раскошним и величанственим Златибором, који нас загрева и одушевљава побожношћу према Створитељу...

Подневна врућина већ је знатно попустила пред вечерњом хладовином. Сунце се у пурпурној светлости, клонило западу и последњим својим зрацима позлаћивало сву околину...

Сишли смо са Забучја. Ево нас у Ужицу!...

А тамо, у оном свежем и разноврсном зеленилу, под угасито-зеленим игличастим дрвећем четинарским, где бистри потоци и студени извори дражесно жуборе, а тихи поветарац струји свежим и опојним мирисом, тамо се налази она чаробна моћ, која је у стању човека да освежи, оснажи и препороди, налази се — лепи и мирисни српски Златибор...

КРОЗ ТОПЛИЦУ.

— Т. РАДИВОЛЕВИЋ. —

У један сат по подне кренусмо се колима из Ниша пут Прокупља. И ако је друм између ова два места врло добар, ипак је путовање било доста тешко и непријатно, јер нам је за време вожње непрестано дувао у лице јак и топло југозападни ветар, који нас је засипао читавим облацима прашине.

За 45 минута стигли смо у Мрамор, одакле у три сата продужисмо пут улазећи све дубље у Топлицу, у ту знамениту српску област, из које је Немања отпочео уједињавање распарчаних српских земаља; у област, која је у нашој Историји играла онако исто значајну улогу, какву је за време ослобођења од Турака имала Шумадија; у област, кроз коју су у сва времена пролазиле две врло важне саобраћајне линије Балканског Полуострва: пут који је из долине Голијске Мораве водио кроз Јанкову Клисуру на поље Косово и онај

који је преко Ниша спајао поносни Дубровник с гордим Цариградом; у област, у којој су Срби, само две године пре косовске погибије, одржали славну победу над Турцима на Плочнику; у области Југ Богдана, Бановића Страхиње, Топлице Милана и Косанчића Ивана.

За три четврти часа приспели смо у Мерошину, из које смо после малог одмора наставили пут за Прокупље. Видик око нас био је простран и величанствен. За сѐбом смо непрестано имали, у магловитој даљини, голу и кршевиту Суву Планину; у десно се дизао Јастребац; а свуд унаоколо лако заталасано земљиште с благим главичастим брдима, заравњеним косама и плитким долинама готово положених страна, услед чега је цела област чинила утисак благо заталасане равнине. Пролазили смо поред пространих и плодних, али необделаних поља; ишли смо кроз предео, који је врло подесан за пољопривреду, а особито за виноградарство али на жалост све је то било ненасељено и готово пусто земљиште.

До Прокупља смо се возили сат и по. Приближујући се овоме месту, у коме су по народном предању били двори старца Југ-Богдана и његових девет Југовића, чинило нам се као да, кроз шумно дување ветра и досадну шкрипу колских точкова, чујемо звонки глас старог Југа, како полазећи у бој на Косово довикује својим синовима:

Соколови, моји тићи,
Децо моја, Југовићи!
Лазар зове, Круна иште,
Да идемо на бојиште. . . .

Никога не треба да изненади ово наше привиђење. Та ми смо се налазили на рушевинама Југових белих двора; на остацима града у коме је он са својим синцима држао високо уздигнуту заставу слободе српске. Суро стење и маховином обрасле зидине необјашњеном силином, као жива бића, причаху нам сјајне и тужне успомене; показиваху нам трагове негдашње моћи и величине српске, а у исто време изглед разрушене Душанове царевине, коју су до последње капи крви хра-

бро бранили топлички витезови, чије је станиште народна песма овако обележила:

На Прокупљу, граду бијеломе,
Опђе бјеше стари Југ-Богдане
С девет сина, с девет Југовића;
На бијелу граду Куршумлији,
Опђе бјеше Бановић Страхиња;
На Топлици, на води студеној,
Опђе бјеше Топлица Милане;
А на оној равној Косаници,
Опђе бјеше Косачић Иване...

У Прокупљу смо преноћили у лепој згради основне

В. Стевановић.

Пошта у Прокупљу.

школе, па смо се сутрадан у зору успели на брдо Хисар и знад саме вароши, на коме се како народ прича, налазе развалине Југ - Богданова града. Поглед одатле на Топлицу и Прокупље, на Плочу и Жељин, на Јастребац и Суву Планину, тако је чаробан, да га је немогуће речима изразити. Са прага старог Југа, с огњишта девет Југовића, из двора њихове матере, из одаја девет јетрвица — Топли-

ца нам је изгледала као гуја, која вијуга кроз росну

траву, док најзад у даљини не ишчезне испред наших очију. А на југозападу, пут Пасјаче, поглед нам је узалуд тражио тужно и славно Косово Поље.

У девет часова пре подне остависмо ово мило место и упутисмо се колима у Куршумлију. За непуна три сата стигосмо на Плочник, на коме је Кнез Лазар, у савезу с босанским баном Твртком, одржао сјајну

победу над Турцима 1387. године. Мало затим пред нама се указа ушће Косанице у Топлицу са развалинама Немањине задужбине цркве Св. Богородице, а на двадесет минута испред Куршумлије видели смо на стени у лево од пута, остатке негдашње куле крчмарице Маре, код које је Краљевић Марко долазио и окама рујно вино пио.

Од Плочника приспесмо у Куршумлију за сат и четврт. Цело по-

В. Стевановић.
Остатак једне куле Југ Богданове у
Прокупљу

сле подне провели смо у разгледању овог пријатног места и његове околине. Били смо на ушћу Бањске у Топлицу и видели развалине Немањине задужбине цркве Св. Николе, које су се доста добро очувале. Ушли смо

у овај свети храм, у коме се оснивач прве српске државе Богу молио; стојали смо на оном месту, на коме су побожно стојали наши славни преци пре седам стотина година; уживали смо у ондашњој грађевинарској уметности, чију нам усавршеност показиваху заостале развалине; дивили смо се старинском живопису, чији су се трагови одржали у овој цркви само на два места. . .

Сутрадан, 22. маја, кренули смо се у осам часова изјутра пут Блаца, пошто смо одали достојну пошту јунацима изгинулим у бојевима 1877. и 1878. године, чији се споменик гордо диже наред Куршумлије.

Прелазећи преко брда, на коме су рушевине цркве Немањине, поглед нам се жудно отимаше на југозапад; очи нам бејаху упрте на Преполац, са кога се, како нам рекоше, види Косово, а у магличастој даљини и Шар-планина. Гледајући на ту страну, посматрајући преко слободних српских висина тужно Небо Старе Србије, под којим још и данас наша браћа пиште у тешким ропским ланцима, из наших се груди отимаху тужни уздаси, а очи нам оросише сузе осветнице. И у једном тренутку, под притиском тешког бремена несрећне судбине Српског Народа, из наших се грла, а са дна душе, једногласно захори песма;

Опам' онамо, за брда она,
Милошев, кажу, пребива гроб!
Онамо!... Покој добићу души,
Кад Србин више не буде роб!...

НА РАЗВАЛИНАМА ТОПЛИЧКИХ ГРАДИШТА.

— ТИХОМИР Р. ЂОРЂЕВИЋ. —

Био сам срећан, да месец јун ове године проведем на местима, где некада бејаше било старога српскога живота. Тим билом тецијаше некад Исток Балканског Полуострва Западу његовом, и обратно. Пало ми је у део, да у ревизији проведем месец дана поред Топлице, кроз крајеве некад чувене и знане са своје важне улоге у владавини оснивача старе величине српске.

Радовао сам се при помисли, да ћу моћи на местима, чија нас имена потсећају на прошлост, ма и узгред по-

тражити трагове те прошлости. Али се у надању преварих, јер нити је сад лако наћи сведоке прошлости, нити је сад тако згодно одређивати по њима оно, што у старини бејаше и јасно и знано.

Старо је било престало. Данас њиме мили још по мало стара крв, али је та крв из далека. Она не зна пута, она не познаје места, јер је од скоро ту. Поред Топлице је сам досељеник, коме је све ново и непознато.

Силне развалине које казују стару прошлост, стари живот и напоре за одбрану, стоје данас у рушевинама; оне су неме и не умеју ништа рећи ни о себи ни о својим старим господарима. Старе тврђаве, које туда бејаху, време је оборило, а земља је својим сурим и тешким плаштом застрла на многим местима остатке њихове. Кроз продерани земљин плашт више још на неким местима поломљени, онакажени и већ трошни савременици прошлости. Подићи тај плашт од земље и завирити под његово тешко покривало и тежак је и спор посао.

Па и предање је о тим живим сведоцима минувлог живота мртво. На некадање живовање потсећају путнике само још силне развалине, којима садањи становник Топлице, дошљак из далека, ни имена честито не зна.

Чудновате мисли обузимају човека, кад се попне на какво разваљено и порушено, често пак усамљено и пусто градиште. У њему се буде успомене на прошлост, на некадање господаре градске, на њихов живот и напоре, на њихове борбе и весеља.

Доста сам пута стајао на градиштима и у мислима својим обнављао прошлост. Сведоци прошлости буде дух, да о њој размишља и слике ствара. Са градишта човек очима тражи места, где су биле гозбе, где се војска за бој спремала, где су били мегдани и витешке игре, где су непријатељи на град нападали... Пред очи му излази господска трпеза, за којом господар наздравља гостима све по реду и по старешинству. Или му се чини, да са града види витешку борбу, или трку, или утакмицу; чини му се да градско поље сија сјајем госпоштине, а он не зна, у шта пре да погледа: или у јунаке, или у коње, или у убојно оружје, или у дела која изводе витезови... Или му се приказује друкчија слика. Искрсавају мутне и озбиљне прилике. Не чује се ловачки рог, занемил

је песма и весеље, умукнуо је весели грохот на двору, заћутао војвода, а преко чела му прелећу тежки облаци. И кад залупају бубњи, и кад одјекне рог, не чине се сад више припреме за лов и весеље, већ се из подграђа, села и заселака подиже војска, да је војвода поведе онамо, куда захте господар земље...

Топлица изобилује оваквим утисцима...

Али узалуд ћете очекивати, да народ овде прича доживљаје својих градова и војвода, јер он овде не зна ни граду подграђа, не зна му ни трга, не зна ништа. А откуда би то народ и могао знати, кад је садашњи становник Топлице заменио отимача ових лепих крајева српских, који је порушио остатке негдашње славе српске и гледао, да им и последњи траг уништи, да би с трагом нестало и последњег подсећаја на правог господара, чију је тековину немилосрдно уграбио.

Па ипак је остало упорног српског трага, који се не глади, већ трајно остаје. Зар села, која су за време Турака Арнаути насељавали, не сведоче самим својим именима, да су српскога порекла? Зар Плочник не буди никакве успомене? Зар силне црквине не казују пређашње српско живовање на тим местима? Зар српска народна песма није означенила места око Топлице именима својих љубимаца: на Прокупљу старог Југ-Богдана, на Куршумљу Бановић Страхиње, на Топлици Топлице Милана, а на Косаници Косанчића Ивана?...

У Ж У П И.

— ЈОСИФ ПАНЧИЋ. —

Пре него што се попнемо на Кopaоник не буди вам тешко, да ме пропратите кроз чувену, али у нашим крајевима доста слабо познату, Жупу.

Она лежи на источном подножју Нерађе, оне горске косе, која се од Жељина пружила Сухом Рудишту. Последњи огранци њени, што би се у равницу спустили, укрштавају се са другим огранцима, који од Жељина силазе, и све то прави као неку мрежу од ниских хумова, који отворени од истока и југа, а заклоњени од запада Нерађом и Жељином, а од севера планинама у

Левчу, имају у себи све услове за виноградарство. Зато се овде већ у давнашња времена одомаћила ова грана пољске привреде, чему на потврду служе свакојаке народне традиције. Ту ће вам се показати место Селиште, где народ држи, да се родио Кнез Лазар. У Ракљанском Пољу причаће вам о бору, који је израстао из гранчице, коју је Царица Милица у земљу забола на дан рођења свога сина Стевана. У Ботунју ће вам показати гице, које је посадио сам Кнез Лазар. Ту се чују свакојаке скаске, које природњак не уме свакад да доведе у сагласност са познатим му законима, али којима мора да се поклони као лепим умотворинама народнога духа, у које народ завија своју тугу за бољом прошлошћу и своју оданост према својим врлим прецима. Па и сад, пошто су давно минула времена, која те скаске помињу; пошто је нестало властеле и царева, који би Жупљане примером и поуком на живљу радњу ободравали — Жупа је остала што је и пре била: област, где се производи много изреднога вина, којим се поји знатан део Србије.

Жупа у ужем смислу, т.ј. без села, састоји се из три порте: ракљанске, кожечке и ржаничке. Оне су тако назване по потоцима, који туда теку. У сваку порту иде већи или мањи број пољана, којих има свега двадесет и шест. Најмања је Боцка са 88, а највећа Велика Крушевица са 300 пивница. Пољане личе на врло збијена села; само што су им куће без димњака, јер су једино на то одређене, да се у њима пиво храни.

Пивнице су начињене већином од брвана, покривене су гдешто ћерамидом, другде даском, а највише трском и кровином. Понеке су дубоко у земљу укопане. Највише имају један бој, а гдешто су озидане на два боја. У овом другом случају на горњем боју има покоја соба, где се имућнији Жупљани задржавају који дан за време бербе или којом другом приликом.

Ко има прилике да походи Жупу и обиђе неколико, макар најобичнијих пивница, тај ће наћи, да је жупско вино бистро, питко, необично лепе боје, често особито пријатног мириса, понекад обилато шећером, а свакад богато алкохолом. Тај ће се сагласити са мнош, да оно спада у најодличније производе свога рода. —

ПРЕКО БРЕГОВА ЖУПЕ.

— ЖИВКО МИЛИЋЕВИЋ. —

Као да смо ангажовани за какав американски филм: једнога истог дана путовали смо возом, фијакером, обичним сељачким колима, пешице и аутом. Попили смо рано ујутру по црну кафу у Сталаћу, доручковали у Трстенику, ручали у манастиру Велућу, ужинали јагода на брдима изнад Руденице, свратили на пиво у Александровац, а вечерали у Крушевцу. Као на филму, пред нашим очима су се развијале зелене долине са светлим огледалима река, мале вароши проутане зеленим морем усева и воћњака, села разбацана по долинама брзих потока и речица, манастири и њихове развалине скривени дубоко у сенци шума, висока брда са којих се поглед отвара на све стране према Јастребцу, Копанику, Столовима и Руднику. И као на филму, слике су пролазиле брзо, утисци се мењали, тако да нам је изгледало сасвим природно и логично када смо, у мрклу ноћ, на једној критији од аутомобила са задњим точковима који су успут остали без иједне гуме, загрмели преко неравне крушевачке калдрме, и тим својим лармацијским и за паланку прилично сензационалним превозним средством натерали мирне грађане, већ спремне за починак, да се искупе на прозоре и да истрче до својих врата.

У Трстенику нам се придружио срески начелник, из чисте љубазности и као домаћин који зна и поштује старе традиције гостопримства. Миран и скроман човек, он је говорио само кад би га што питали. Још ћутљивији, његов пандур, ратник и инвалид, терао је свога малог издржљивог коњића. По лепом и равном путу све до Почевине коњић је касао, и ту се нишло скоро тако исто брзо као и возом у задоцњењу на прузи Сталаћ—Ужице. Али кад смо окренули косама које изводе на жупске брегове, мали коњ је пошао кораком, још увек доста енергичним и брзим по сунцу које је све више пекло. Лак као дах, свеж поветарац је доносио са поља мирис расцветаних трава и пољског цвећа. По још малом, али напредном и модром кукурузу белели се копачи. По странама брегова, далеко у светлости летњег дана, по испашама са бујном травом, видела се расејана бела стада.

Из њива и лугова чуле су се препелице. Сунце се све више пело и врућина постајала све већа.

У само подне, тада, долином једне речице, између два брега и две шуме, угледали смо познати троугао: кафана, школа, црква. Био је то манастир Велуће.

Изишао је пред нас један човек четрдесетих година у грађанском и други, нешто млађи, у војничком оделу са качкетом на глави. Онај први представи се као калуђер и настојник манастира, а овај други као економ, бивши руски официр и, разуме се, племић.

Интересовао нас је, пре свега манастир. Његова судбина била је слична судбини многих других наших манастира. Порушен у време највеће силе и најжешћег беса Ислама, онакажен и споља и изнутра, он је дуго времена остао пуст, изложен киши, снегу, ветру и Сунцу. Све дотле докле га побожна паства није обновила својим скромним средствима како је знала и умела, тамо негде после Првог и Другог Устанка, у првим данима слободе и новог живота.

Грађен вероватно крајем 14. или негде у 15. веку, манастир није сачувао никакав натпис који би рекао што о имену побожног ктитора и главног неимара и одредио време зидања. Преправке споља, елементарне и врло грубе, без икаква вођења рачуна о орнаментима који су допуњавали и одређивали целокупан стил грађевине; једнообразно закречавање од врха до земље, без обзира на ефекте које је стари архитекта можда постигао паралелним наслагама тесаног камена и редова цигле, или можда самог камена; и апсолутно пустошење унутрашњости, стругање, бушење, малтерисање и кречење преко старог живописа, учинили су да је данас тај стари и прави утисак доста тешко одредити. Манастир личи на каквог богаташа који је од изненадног слома потпуно осиротео и коме је од некадашњег сјајног одела остало тако мало да и поред тих остатака, чак и поред свег свог још достојанственог и господског изгледа, својом несрећом он већ подсећа и личи на просјака.

По ономе што је сачувано, по димензијама, облику и стилу, по спољним орнаментима које су људи и време поштедели, по лепим розетама изнад прозора, по малом

остатку сокла на северној страни, могућно је, једино, класификовати грађевину као рад последње, ресавске епохе наше старе архитектуре, и, бар приближно одредити време њеног грађења и период када су владали Кнез Лазар, деспот Стефан или, можда, Ђурађ Бранковић. И од тих простих и лаких констатација тешко да би се могло отићи даље.

Када смо завршили разгледање позвани смо на ручак. Ма да ни за шта нисмо питали, отац настојник је желео да нам још пре ручка објасни данашње стање манастира. Иза тога објашњења колико се сећам, излазило је да манастир има доста земље за обрађивање, да има још више шуме која се сече и продаје, има винограда седам до осам хиљада чокота који су на роду, има и нешто стоке, има чак и неких акција, а добио је, Бога ми, и оштету од неку стотину хиљада у обвезницама ратне штете. Па ипак је страшно сиромашан. Признајем да ми објашњавање није било сасвим јасно, али да се детаљније распитујем изгледало ми је неучтиво, утолико пре што нас је љубазни и гостопримљиви домаћин већ био посадио за сто и изнео ручак: доста гладни, ипак смо узели једва неки залагај. Мора бити да смо прегладнели. Отац настојник наредио је тада ђаку да нам донесе вина. То је била прилика да још боље упознамо сиротињу манастира. Уместо вина ђак нам је донео винског сирћета у које је сипао воде да би га разблажио. Прошле године — објаснио нам је часни отац — виноград није родио, а вино од претпрошле године, које нам, ето, изнео, укиселило се Божјом вољом. Попили смо по чашу, пожеливши да Господ подари манастиру бар ове године бољег вина и — бољег сирћета!

Када смо се опростили од калуђера, сели смо у сеоске тарнице, које су преко неравног пута с треском одскакале и одбацивале нас са седишта, и ако смо се ми грчевито и чврсто хватали за све што је на њима изгледало солидније и што нас је могло спасти да не излетимо на пут без већих церемонија. Отац настојник, који је остао гледајући за нама, једини би могао рећи да ли нисмо и ми тада личили можда на праве бродо-ломнике.

Кратко време могли смо ићи колима. Брда су постајала све већа. Морало се пешице. То није било непријатно. Преко брегова дувао је свеж и пријатан ветар. А с обе стране пута, између жбуња и дрвета, између камења и сплетова зелене траве, по пропланима и падинама, на све стране виделе се расуте сазреле јагоде. Оне су мирисале на младост и свежину, на лепе и топле дане, на ведре ноћи. Дуго је чекао наш кочијаш на врху брда. Кад смо га достигли, застали смо само кратко време да се погледа на све стране, да се узме и задржи у успомени бар најмањи део велике лепоте која се, бескрајни неисцрпни извор, расипала испред нас, да се удахне слободно, пуним грудима, свежина шуме и брда, да се напоји око зеленилом и пространством, да се чује тишина која умирује нерве, да се осети ведри мир и спокојство који леже изнад поља... Па смо онда опет пошли брзо, слетели у један поток и стали.

Пред нама је била Руденица. Никада то нећу заборавити. Гледао сам, по затуцано побожним католичким селима, у мрачним ноћима осветљеним муњом, по раскршћима распетог Христа са страшним очајањем на лицу и очајно раширеним рукама које би благословице да их судба није заковала за трагични и црни крст. Руденица ме потсетила на очајног распетог Христа. Била је полусрушена, незаштићена, необрађена, без крова, са траговима некадашње дрвене конструкције која је, место крова, требала да сачува зидове и одбрани унутрашњост, па је временом иструнула и распала се. Сада ветар и Сунце, кише и снегови чине своје, споро али сигурно, дело разорења. Деца и чобани, безавлене незналице, у томе их помажу. И за коју годину само, па неће бити ни лепе развалине.

ПОД КОПАОНИКОМ.

— ТИХОМИР Р. ЂОРЂЕВИЋ. —

Око пет часова по подне изломљени од силна умора, стигосмо у Блажево. То је село растурена типа као што су и сва друга на Копаонику.

Пошто сам се добро одморио предложих да изиђемо у поље, да посматрамо Копаоник. На Блажево се

већ спушташе красно летње вече, оно доба дана, које је најлепше и најживописније; доба, кад се уморни путник подиже с одморка, да настави пут по хладу, јер га нешто само позива и пуни одмором и свежином.

Испели смо се на један брежуљак изнад школе, који се зове Буковица. Одатле нам се указа доста простран и величанствен видик. И док Блажево као село не чини никакав утисак, дотле нас својом раскошном природном лепотом изненађује. Са свију страна били смо опкољени силним брдима. Пред нама је Штавска Треска са своја два камена рога на врху, који, са свију страна окићени шумом као каквом бујном гривом, изгледаху у вечерњој румени ненадмашно чаробни.

Испод Треске, баш пред нама на таласастој и брежуљкастој дољи, шарене се простране ливаде урешене бујном, још непокошеном травом, те изгледају као какав огромни и небрижљиво разастрт чупави ћилим. С десне и с леве стране најахали силни огранци копаоникови један на други, да бих чисто запитао оне мање, да ли им је тежак терет већих? А сви су леги. Сваки за себе и сви скупа опијају нас и заносе нечим, што не знам да именујем.

Из ових неједнаких узвишица, које су свака на свој начин украшене и окићене, вири по гдегде какав убоги кућерак, да нас увери да ова чаробна пустиња није потпуно сама.

Али најсилнији утисак чини озбиљни, намргођени и чисто страшни Копаоник, који нам је био за леђима, и чији се врх, преко високих брда испред нас, помаља као какво чело грдног цина да покаже да је он ту господар. Преко тог циновског чела, као преко чела љутита јунака, прелећу облаци, час сури, час бели. Или му се облаци са чела подигну и он се разведри и поносно стоји, да нам прикаже своју величину и своју величанственост. Али нам је онда његова горостасност страшна и некако поштовања достојна.

Не знам зашто, али је Копаоник учинио на мене утисак седога старца намрштена чела, озбиљна лица, који само тако изгледа, а готов је, да нас обаспе благодати и млином, ако му само руку пољубимо.

Бејах задивљен, очаран и ћутах. Освртах се на све стране не знајући у шта пре да погледам, у чему пре да уживам, и чему пре да се дивим. Бејах готов, да у овом првом расположењу, што га богата природа на мене учини, заједно с песником запевам немим горама :

Под вашијем лијепим хладом
Да је мени вјековати младом! . . .

Али Блажево поред све живописности своје природе тешко може и за краће време да привеже човека за себе. Оно је врло неподесно за живот, јер је одстрањено, усамљено, пусто и без најобичнијих животних потреба. . . .

Сутрадан изјасасмо да разгледамо околину. Ишли смо на север ка Копаонику, да му видимо подгорје. Узишавши кроз брег Петковац дођосмо до једног малог брдашца, с којег је диван изглед на Копаоник, који нам се чини тако близу, да би се на њ каменом могли добацити. Али он бејаше скоро сав маглом покривен. Ова ми магла задаваше страх и жалост, јер сам намеравао, да се сутра попнем на Копаоник и да с његових висина погледам оно, о чему сам дотле само из књига учио.

Све бејаше спремно, да се сутра зором пође на планину. Али је магла на Копаонику наговештавала, да ће ми време покварити све лепе изгледе на уживање. Копаоник се натмурио и завио маглом, па се видети не да.

Преко ноћ сам два пут устајао да видим, какво је време; да ли се Копаоник одобровољио и разагнао таму око себе, да ли се спрема да ме прими на своје пространо плеће? Али он бејаше исти, срдити и намргођени Копаоник. Ујутру ми не остаде ништа друго до да се растанем од овог доброг друга, али сада зле воље старца. . . .

Збогом Копаониче, расрђени старче! Тако близу бејасмо, а не састадосмо се! Збогом, Блажево, дивља убавино околином својом! Збогом, дражесни чару, очима онога, који у твојој живописности сласти тражи! Збогом, места мало посећена, мало виђена, па мало и знана! Збогом! . . .

НА КОПАОНИКУ.

— БЛАГОЈЕ ТОДОРОВИЋ. —

Сутрадан, 10. јуна, у осам часова изјутра, кренусмо се из Бруса за Копаоник, главни циљ нашег путовања. Пут нас је водио Грашевачком Реком. С једне и с друге стране њене види се добра растова шума, а после једног часа пешачења настаје и бучје. Иза села Жилца, на четврт часа хода, види се с леве стране лепа државна букова шума звана Веље Осје.

На даљем путу, кроз села Гачевце и Влајковце, видесмо с лева Радмановачку Стену, на чији се врх попеше неколицина од нас. Одавде кроз села Гочинце и Радуљеве дођосмо у Брзеће, где смо ручали, па се после одмора од два сата кренусмо за цинцарске бачије, које су од овог села удаљене за сат и по хода.

Н. Кошанин.

Стругара на Копаонику.

Кад смо се почели пети уз брдо, спазили смо по околним висинама на више места црновуначке овце, а

са Мрамора имајасмо леп изглед различних брда и кршева. С овог места види се и највиши врх копаоников Суво Рудиште.

Било је већ шест сати, кад приспесмо до цинцарских бачија, које се налазе на Бећировцу, испод Сувог Рудишта. Да не бејаше Цинцара код колеба једва бисмо се одбранили од њихових великих паса. Како ту не могасмо наћи конак кренусмо за Дубоку, која је одавде далеко пола сата. Уз пут наиђосмо лепу букову шуму, а мало даље, буква је помешана са јелом и смрчом. Кад смо стигли до стругаре у Дубокој била је већ сутон. Пред стругаром видесмо мноштво отпадака од дрвета и пуно употребљиве горе, која овде труне, пошто се ни за што не употребљава.

Н. Кошанин.

Смрче на врху Метођи на Копаонику окресане под ударцима ветра.

Сутрадан се вратисмо бачијама и после дугог мучења приволесмо Цинцаре, да нам испричају, како се прави сир кашкаваљ. Затим се од бачије кренусмо, око осам часова, на Суво Рудиште. Док изиђосмо на овај високи врх требало нам је сат и по пењања. Флора је овде у ово доба била врло сиромашна. Нема ни тица певачица, већ по висини само шестаре орлови и друге грабљивице.

Са Сувог Рудишта лепо се виде: Рашка, Ђурђеви Стубови, Шар-планина, Комови и тужно Косово Поље, на коме два цара оставише своје главе, на коме од Срба изгибе „све што беше добро и честито и миломе Богу приступачно“, на коме Срби изгубише царство и све друго сем јуначка гласа.

Тужно Косово, хоћемо ли те већ једном осветити? Хоћемо ли већ једном покајати крв витешкога Кнеза Лазара, крв Милоша и Југа Богдана и осталих српских витезова, који живе, докле Сунце греје?...

Са Сувог Рудишта виде се и шумадијске планине, из којих се почело ослобођење српско, и из којих ће, ако Бог да, Сунце слободе синути целом нашем народу.

За Србина „на Сувом Рудишту лежи отворена огромна књига, у којој су словима, што се никад избрисати не могу, записани небројени догађаји из прошлости српске“.

Са Сувог Рудишта спустисмо се у Хајдучки Јељак. Ту је лепа смрчева шума. Одатле смо ишли дуго низ поток, па онда косом, друмом и путањама, док једва у три сата по подне стигосмо у село Рудницу. Затим смо се кренули даље у лево уз поток, где смо опробали киселу воду Кижу, која је више сумпоровита него кисела, а има температуру од 11° Ц.

Одавде смо путовали све до Рашке поред Ибра, који је овде граница између слободне и Старе Србије. Свакоме од нас често се отимао уздах при погледу на ову несрећну српску земљу. Сваки је по сто пута у себи, размишљајући о тешкој судбини Српског Народа под Турцима, помислио:

Мила браћо, крви моја,
Српске крви, српски роде:
Тешко вама без слободе!...

ПОГЛЕД СА СУВОГ РУДИШТА.

— ЈОСИФ ПАНЧИЋ. —

Копаоник лежи на јужном крају наше отаџбине онде, где се она граничила са вучитрнском нахијом у Старој Србији. Ако замислимо једну црту повучену од Кра-

лева Трстенику, другу од Трстеника Јанковој Клисуре, одовуд трећу Јарињу, где се Ибар првом наше земље дотиче, а од овог места спустимо четврту низ Ибар до ушћа његова у Мораву, имаћемо неправилан четвороугао, који обухвата Копаоник и његово подгорје.

Ова су места пуна свакојаким успомена срећније прошлости и живог људског покрета. То нам сведоче развалине које се ту налазе — Жича, Маглич, Козник, Радманов Камен и друге; многа брда, чукаре и доље, које спомињу Св. Саву, Св. Методија, Кнеза Лазара, Краљевића Марка; многе народне скаске, које говоре о варошима тарацаним златом и драгим камењем, о рудницима кад огњем, кад водом разриваним; и многа имена места, која као да стоје у свези с којекаквим важним догађајима из пређашњих времена.

Али ја ћу се задржати само на оној коси, која се од Жељина упутила правце на југ. Она се снижава до Плоче, па се отуд полагано пење и свршава на граници Србије Сувим Рудиштем, другим по висини врхом у нашој отаџбини, који се диже над морем 2140 метара.

Поглед са Сувог Рудишта необично је занимљив и за онога, који на подобним местима не тражи ништа друго до простран видик, разноликост гледане површине и необичност горских група. За Србина лежи ту отворена огромна књига, у којој су словима, које никакво време не може збрисати, записани небројени догађаји из прошлости Српског Народа.

Ако од истока почнемо проматрање света, што лежи око Копаоника, видимо одмах близу, као испод наших ногу, ниску косу Лепенца, која се продужава у Јастребац. Испод ове планине бели се на нашој страни Крушевац, а с десна, у питомој топличкој долини, Прокупље. Пошав даље од Јастрепца нашом границом (пре прогласа независности), која се од Алексинца савија нешто на север, видимо редом висове, што нас раздвајају од нишавске долине и то: на десно од Лесковика Љути Врх, Курилово, Коларницу, Плеш и Баре, а иза њих Стару Планину, која се мал' не упоредо са Дунавом пружа ка Црном Мору.

Од Старе Планине спушта се југозападу голетна коса чудноватог изгледа. То је Сува Планина, која стрмо

пада у нишавску долину. Пред њом се бели Ниш и Нишава, мало ближе Биначка Морава, а даље к југу, од прилике онде, где Морава извире, почиње онај горски ланац, који се преко Косова продужава у Шар-планину и који је већ старим Римљанима био познат као међа вода, од којих једне теку на југ Егејском Мору, а друге на север Дунаву.

Ако се право југу окренемо пред нама лежи Стара Србија, испреплетана мрежом онижних брда, иза којих се високо диже Шар-планина. Мало даље ка западу види се, испод Копаоника, наша Рашка, а преко границе бели се Нови Пазар, над којим се дају запазити Ђурђеви Стубови, а у даљини, преко западнога краја Старе Србије, дижу се Комови, небројене пирамиде од голог камења. Од њих се спушта ка северу читава поворка од висова и коса, над којима се горостасно диже Дурмитор, од кога се пружио посред Босне дугачак горски ланац, који се ка Сави полагано снижава и најзад замиче за наше подринске планине.

Остали део видика, већину запада и целу северну страну, заузима Србија, која нам с овог узвишеног места изгледа мал' не равна и готово скроз покривена густом шумом, само се гдешто дижу из тог зеленила мањи или већи чукари, које вичније око може да распозна: према западу студеничке планине, затим редом Одвраћеница, Јанков Камен, Голија, Василин Врх, Мучањ, Златибор, Торник и Чигота; на северозападу Овчар, Рудник с Островицом, Венчац, Космај и Авала, а на особито ведром дану види се, као снизак хум, Фрушка Гора, а испод ње Дунав као мали прамен од магле; на северу затварају круг Карпати, чија јужна грана прелази преко Дунава у нашу земљу и ту се распада у осредње косе и висове, од којих особито падају у очи Хомоље, Бељаница, Сто, а највише Ртањ над Соко Бањом.

Пошто бисмо се с Копаоника нагледали свога питомог завичаја тешко да ћемо одолети срцу, а да се још једанпут не осврнемо на жалосни југ, да не погледамо на чудновате Комове и да се не сетимо своје јуначке браће Црногораца, који тамо, иза тих чукара, станују и који, после крваве борбе и љута сиротовања од пет векова, и данас бораве самохрани и притешњени између голих лицица и непроходљивих кланаца.

Још ће нам дуже застати тужни поглед одовуд Шара над пространом заравни, кроз коју теку Лаб и Ситница, где се са путога славољубља људског пролила толика крв српска, и коме се неће на том месту зачети у срцу топла жеља, да једном и тим несрећним крајевима сване дан и да им донесе слободу, мир и просвету. —

ОД СЕНИЦЕ ДО ПЉЕВАЉА.

После прљаве Сенице, легла разбојника и српских крвопија, са Коблине Главе, највишег врха планине Јадовника на обалама хучног Лима, угледасмо Пријепоље. Десно од нас на окомитој стени поред потурченог села Хисарџика, налазе се и сада остаци Милошева Града, који је бранио манастир Милешеву, задужбину краља Владислава, у коме је лежао ђивот Св. Саве, докле га бесни Синан-паша није на Врачар однео и спалио. Мало ниже града поносно су се уздизала кубета са златним крстовима ове наше свете богомоље, коју је бесни потурица Синан заједно са штампаријом сравнио са земљом, али су је дарежљиви Срби прилозима обновили.

За време српских краљева и царева, Пријепоље је било мало даље уз Лим и звало се Ивањ-град. Грађани ваљда да се склопе од обести турске, преселе се на садашње место. Варош је пре била у пољу, те се ново место назва Пријепоље. Преко великог каменог моста путује се лепим друмом за средиште Санџака за Пљевље.

Изнад Чаушевића Хана, с леве стране пута у Звијезди, на лепој висоравни, Турци вам показују развалине двора чувенога Хајдер-бега, који се под старост оженио једном младом Туркињом, у коју се загледао његов син од прве жене. И једнога дана у договору са својом мађијом, син превуче оштрим ножем преко грла свога оца, који онако преклан скочи и ухвати убицу. Крв из грла шикнула је у вис, обојила зид, попрскала убицу, а старац се мртав стропоштао поред ногу синовљевих и жениних. Одмах затим маћеха и пасторак напусте богате дворове и отидну у Пљевље, где је после некога времена по жељи маћехе убијен пасторак.

Али је и њу Бог казнио јер је умрла у дубокој старости и највећој беди. Лепи двори Хајдер-бегови опустеше, али се и сада познаје крв која је шикнула из грла бегова, а коју ни људи ни време није могло збрисати. У осталом крв се и не може ничим опрати. Турци верују, да је то воља Алахова, који је својим верним хтео да покаже, како је неопростив грех свога оца убити.

Нешто више ове куле, с десне стране пута, види се у стени неко мало удубљење пуно камење. То је Савин Лакат. Веле да је Св. Сава, идући за Милешеву

В. Разуловић.

Пљевља с југоисточне стране.

сео ту да се одмори; онако уморан наслонио се на лакат и од тога је постало ово удубљење. С леве стране пута, на врху планине Јастребице, у дивној шуми од четинара, подигнуте су касарне, у којима се данас налази наша војска,

Прешав Михаиловицу, са Трлице на којој је некад постојао римски град, а где су до сада биле турске касарне, указује се у свој лепоти срце Санџака Пљевља. Како вам је око срца мило, кад испод утврђења Богишевца на благој коси изнад вароши, где се доскора

сјао турски полумесец са звездом, угледасте иницијал нашега краља са круном. То су урадиле храбре руке наших војника. Преко слова, које је дугачко 120, а широко 40 метара, бачен је креч, те се даје јасно видети с околних узвишења.

С леве стране опазих како се кроз Пљеваљско Поље као змија вијуга Ћотина. На малој заравни близу Отиловића беле се кубета Илино-брдске цркве, чије су зидање помогли и Срби мухамеданске вере. Далеко тамо на југоистоку поносно се диже планина Љубична, покривена снегом који се некад одржава преко целог лета; а још даље у магли назирете контуре херцеговачких и босанских планина, чија ће брда и долине кроз коју годину обасјати Сунце слободе,

На речици Бресници, која извире у непосредној близини вароши и из чијег су врела увиђавни Пљеваљци начинили водовод, утиснута међу оголеде брегове Пљевља са својим џамијама, касарнама и лепим кућама на спрат, чине необично пријатан утисак на путника. У непосредној близини вароши постоји манастир Св. Тројице, задужбина краља Уроша. Како су ктитори овога манастира били бегови Селмановићи, први досељеници пљевљански, он је остао потпуно очуван са свима својим старинама, међу којима треба истаћи драгоцене рукописе из XIII и XIV в., који до данас нису нигде објављени, и ковчег Св. Саве са његовом сребрном патарицом, на којој је споља израђено цело „Вјерују“. Ковчег је прост, од дрвета, окован гвожђем, ваљда по изричној жељи Савиној, да буде у њему као калуђер сахрањен. Тај су ковчег по предању, купили калуђери овог манастира од Турака, који су за Београд носили Савино тело.

Садашња Пљевља постала су у XV или XVI веку на развалинама римског града. У непосредној близини вароши налазе се статуе, златни и сребрни новци. Туда је пролазио стари Дубровачки Друм, који помињу путници, који су њиме путовали, страхујући од хајдука.

Наш летописац помиње да су Турци на речици Бресници, која протиче кроз Пљевља и ниже вароши улива се у Ћотину, потукли Херцега Степана. Назив Пљевља долази од плеvara, у којима се налазила слама на имању манастира Св. Тројице. Причају Турци, да је неки паша

тражио од калуђера онолико земље, колико захвата говеђа кожа да подигне џамију. Калуђери му то дозволе. Турчин исече кожу у кајише и заузме велики простор, на коме су сада џамије и вакуфска добра.

В. Радуловић.

Манастир Св. Тројице (код Пљеваља).

На Св. Илију прошле (1912.) године, усред дана гром удари у минаре ове џамије и сруши га. У исто време удари и на цркву Илино-брдску, али њу само мало оштети. Турци су још тада говорили: Алах, олмиш-билмиш — наше би и прође. А тако им је доиста и било.

У МАНАСТИРУ МИЛЕШЕВИ.

— ЖИВКО МИЛИЋЕВИЋ. —

У свеже и светло летње^з јутро, после кише која је оживела боје Неба и распевала мирисе Земље, лаки и и одморни, прешли смо брзо оних неколико километара од Пријепоља. Узана долина Милешевке између високих брда, голих или пошумљених ретком шумом, није била нарочито занимљива, али је пријатна, заклоњена од ветрова, засађена воћем које је својим родом славно и чувено можда исто тако као охридско. Брза и бистра,

Милешевка ваља ту своје воде преко округлог, углачаног камења, које су њене бујице нанеле с јесени и пролећа, и можда одвећ издашно просуле по једној и другој обали. Само тај шум воде у потпуној, свечаној тишини јутарњој. Идемо без речи. Изгледа нам као да та река тече из

В. Радуловић.

Златар између Сенипе, Н. Вароши и Пријепоља.

прошлости, из ишчезлог света, и да још једино у њеном шуму говоре гласови изгубљених сени.

Тај шум нас води. Изнад наших глава по брдима Сунце. Весело се расипа светлост. У долини мир. Од једном, да ли се то долина затвара? Шума се подиже са свих страна, обухвата све. Не види се река. Али, изнад пропанака, испаша и цвећа, изнад узбуркане и зелене горе, далеко у сунцу, оштра купа стене. Пропела се к Небу пркосно. На њој развалине града. Остаци кула и срушена платна држе се још увек. Милешевац!

Који га српски самодржац или благородник подиже ту у тешком ћутању планинском. Да ли Стефан Твртко, наследник и рођак Немањића, који, окружен „сугубим венцем“ у Милешеву на гробу Светога Саве, постаде „по милости Господа Бога краљ Срблем, Босни, Приморју, Хлму земљи, Долним крајем, Западном страном, Усори,

Соли, Подрињу и ктому?" Или можда војвода Сандаљ Хранић, или херцег Степан, или неко пре њих? На планинскоме венцу који одваја мирисне висоравни Раса од плодних, али малих и узаних долина у Полимљу, и отвара путеве Босни и Приморју, он је, у епској борби две расе и две религије, представљао тврди бастион о који је требало да се разбија запенушано и бесно агарјанско море, чији су таласи све јаче запљускивали и подривали ранице последњих преосталих слобода. Извршио је часно свој задатак. О његове тврде зидине на високој литици

В. Радуловић.

Манастир Милешева код Пријепоља.

разбијао се крвави талас и у дубокој мрачној клисури кроз коју дере Милешевка победиоци и побеђени удруживали су се у смрти за пир орловима.

Али опаснији од свих минулих пукова опијених победом и фанатизмом, неумитни ток векова разорио је градска платна, високе куле, тврде бевеме. Кад се повукао и последњи градски диздар, кад су повучене и последње мале страже, остављене још само ради сигурности путника који су пролазили, град је опустео. Испод бедема налази се мало и сиромашно муслиманско село са доста великом, старом рабатном џамијом чије мунаре, као ка-

тарка потопљеног брода, стрчи очајном, немоћном усамљеношћу поред опустелих градских кула. Некадашњи град Милешева, данашњи Хисарцик.

Окрећемо се лево и — застајемо. Милешева! Милешева је пред нама. У ведром зеленилу дрвета, у шуму невидљивих вода, у пуном сунцу, у његовом ореолу сјаја и славе, у величанственом, јединственом пејзажу који је скупно све фантастичне контрасте нежности и јачине и повезао их натприродном лепотом Земље и бескрајном узвишеноћу Неба у тихи мир, светлу тишину душе, светост непролазног живота.

Оно што ме је толико пута изненадило то је по правилу ретка лепота места на коме се налазе задужбине наших средњовековних владалаца. Као да су желели да пронађу најскровитије и најлепше кутове српске земље, да их украсе споменицима своје славе и господства, своје моћи и величине, и да их тако открију и невештом оку да се у њима наслађује, одмара и ужива. Везани најтоплијом љубављу за једну земљу, они су волели њене мале питоме жупе, њене високе снежне горе, њене густе, зелене шуме, њене брзе и бистре планинске реке, њене кристалне и шумне изворе на чијем се дну види зелена маховина. И кад су хтели да подижу себи задужбину, они су проналазили таква места на којима је природа, изненада, давала јединствену синтезу целе рашке земље: снежна гора, висока шума, брза река, бистар извор, зелени воћњак, гроздни виноград, цветна ливада. У оквиру тога пејзажа пролазио је живот себра, благородника и самодришца. Тај оквир је желео рашки краљ за своју задужбину. Тај оквир је хтео за своје последње часове када је тешки огртач од порфире, своју краљевску багреницу „различну као и пољски цветићи, сву украшену бисером и камењем“ замењивао простом, црном калуђерском ризом.

Задужбина Владислава Немањина, манастир Светога Саве Српскога, Милешева, освојио од првог тренутка, испуни срце нечим што вам је најближе и најсрдачније, загреје и осветли душу нечим што вам је најдраже и најсветије. Има у томе осећању, које човека прожима до сржи, неког необичног поноса, има неке чудне, необјашњиве среће. Радује вас што је то тако, што срп-

ска земља има тако бескрајно лепих и мирних крајева, и што је баш Милешева на једном таквом месту какво ви ни у својим најдражим сновима нисте могли да сањате.

ПРЕД ПОЛАЗАК У МАЋЕДОНИЈУ.

— ФРАН ТУЋАН. —

Ни претензије књижевне, ни претензије научничке нису обладале мноме, кад сам се бацио на описивање свога путовања по Маћедонији. Једино љубав за рођену груду била је разлог који ме је силно да отворим срце своје. Ето домовина нам је и велика, и богата, и лепа, а ми не знамо ни да је ценимо, ни да је волимо. У наша срца увукла се мржња и никако не да места братској љубави да завлада. А наше срце зна љубити, наша је душа добра, тек има нешто што нас смућује, што буди у нама неповерење спрам рођене браће. Не познајемо ни себе ни дома свога. А оно што се не познаје, не може се ни волети, јер нам је туђе, страно. Много је тога остало у нашој души још од оних времена, када нас је душманин завађао са браћом и никако да се ослободимо тог отрова туђинског. Мислио сам да ћу бар за часак изазвати љубав у срцима браће своје, ако им изнесем неколико слика из оних лепих крајева, који са налазе на југоистоку наше домовине, у Јужној Србији, познатој у нас под именом Маћедоније. У тим крајевима живе браћа наша и чекају нас да их дигнемо и притиснемо на груди своје. Они чекају, а ми се (Срби и Хрвати) међу собом инатимо. Али верујем да ће онога часа, кад упознамо дом свој и браћу своју, нестати ината и да ће нама обладати такмичење у љубави и раду за пространу и уједињену нам отаџбину.

„Маћедонија је за нас — вели Тихомир Ђорђевић — један велики лист Историје и једна неизгладива успомена. Из Маћедоније су, у раноме јутру словенске Историје, засјали први зраци словенског Хришћанства, словенске писмености и словенске образованости. Из ње су они бивали све сјајнији и све топлији, док нису осветлили и загрејали најудаљеније словенске земље,

Маћедонија је колевка и нашег Хришћанства, и наше писмености, и наше образованости. Она је за нас још више него то. Она је врхунац нашег старог и војничког и политичког напретка, домовина нашег царства и патријаршије, врхунац наше привредне моћи и отаџбина Душановог Закона. Она је најлепши лист наше Историје и најдржа историјска успомена. Маћедонија је и прва наша жртва, прва недаћа, прва жалост нашег средњег века. С њом нестаје нашега царства, чезне наша моћ, тамни наша слава и, постепено, гаси се наша образованост. Из Маћедоније су засјали и први зраци наше садашњице. Из ње су они, и у наше дане, бивали све сјајнији и све топлији, док нису осветлили и загрејали, без мало, све наше земље. Маћедонија је почетак нашег новог живота, нове среће и новог напретка. С Маћедонијом је не само Србији враћена снага и подигнута слава, већ су и остварени најдражи идеали најумнијих и најбољих нараштаја Срба, Хрвата и Словенаца. С њом се скоро цео наш народ нашао у братском загрљају и у слободној домовини.“

Некако једнаки осећаји били су обладали мноме, кад сам се упутио возом из Загреба у Београд, одакле сам одлучио кренути у југоисточне крајеве Маћедоније, где сам имао да проучавам минералашке и петрографске прилике тамошњих рудника. Као минералог, знао сам, да ћу доћи у необично занимљиве пределе, али ме је тамо вукла и тежња родољуба, који жуди да види, да упозна и тај део своје домовине, да види колевку Краљевића Марка; да разгледа оно старо разбојиште Ђеме Брђанина, Мусе Кесеџије и Мине од Костура; да пољуби окрвављене клисуре Кајмакчалана, Сокола и Доброг Поља. А био сам у души својој осетио и нешто гордо, што ћу моћи да сопственим очима видим остварен сан Јанка Драшковића, Људевита Гаја, владике Штросмајера и ко да их све наброји, њих дедове и очеве наше, који су сањали о великој отаџбини, која се простире од Корушких Планина, па све до Солуна и Цариграда; сањали и радили, да тај сан постане збиљом, да вековима одвајани једни од других будемо једно, у једној кући, под једним кровом. Тамо уз шумни Вардар, уз обале

Црне Реке, Пчиње, Брегалнице и Струме, које се веру гором и долом; тамо по оним високим планинама, под којима се простиру древни градови Прилеп и Скопље, тамо ћу се осећати ја, Хрват, као на рођеној груди својој. Све је то тамо моје, моја је Хрватска велика, она је обухватила скоро све крајеве, где живе браћа моја и не можеш разазнати: ко је Хрват, а ко Србин, јер смо се слили уједно, у јако и снажно Југословенство, што одише и Српством и Хрватством, и чини ти се као да видиш Велику Србију од Дојранског до Врпскога Језера и Велику Хрватску од Врпскога до Дојранског Језера, како се преливају једна у другу, стварајући младу, пуну живота Југославију.

Ето с таквим мислима и осећајима кренуо сам из Загреба у колевку старе српске славе, у Македонију.

НА ПУТУ ЗА МАКЕДОНИЈУ.

— ФРАН ТУЋАН. —

Кроз месечеву ноћ провлачио се загребачки воз за Београд у неком монотоном ритму пробијајући танку маглицу, која се прелила савском равницом, и журећи се тамо доле ка ушћу Саве у Дунав, тамо к ономе беломе граду, у који смо упирали очи пуни тежње, пуни наде још недавно, док нам је оно хабсбуршка песница и арпадска шапа притискивала шију. И док у месечевој ноћи и кроз прозоре воза проматрамо широку Посавину, прекривену танком маглом кроз коју пробијају ту и тамо силуете дрвећа, подузела нас је одједном језа. Не знамо ни сами како, али ето сасвим изненада сетисмо смо се скорашњих дана, кад смо одлазили возом из Загреба, али у сасвим другом правцу. Иза нас је тада остајала Сава све више и више, а воз нас је преко наше лепе Драве носио на север, где није било браће наше; возио нас је у туђину, у престоницу нашег вековног господара пред којим смо као робови падали, да измолимо од њега какву милост. Одагнавши за часак ову тужну успомену, заронисмо се у мисли о нашој великој и славној садашњини. Да, све је оно ра-

није било неприродно, јер нас је растављало од браће наше и бацало под ноге Немцу и Мађару.

Сви смо то осећали, који смо се оне ноћи возили из Загреба у Београд, одакле смо имали наставити пут у разне крајеве Македоније. А било нас је око десетак Загрепчана; неки се упутио у Куманово, неки у Скопље, неки у Прилеп, неки у Бевђелију, неки у Тетово, неки у Велес, неки у Битољ, ето тако куд који. Путujemo у непознате, али у своје крајеве. Неки су пуни неизвесности с осећајем страха, неки опет радосни што ће угледати наше старе и нове крајеве, па какви су такви су, наши су. Македонију мало од нас који познаје. И страше нас том Македонијом. Она је била оруђе, којим су Немци агитовали међу нашом неупућеном словеначком браћом, која нас издадоше, отргоше Корушку од Југославије и предадоше је нашем вековном непријатељу Аустрији. А у исто време поплавише Немци нашу Македонију својим агентима, који тумарају по њој тражећи начин, како да исцрпу големо благо, које је скупљено у пољима и планинама нашим. Немац данас боље познаје Македонију него Хрват; Немац ју је описао у књигама, он ју је снимео у филмовима и показује је своме народу, који се чуди и лепотама природним, и старинама историјским, а највише њеној економској снази. Немац грамзи за њом, он је цени, а нама је омражава; и како нас мора презирати кад види нашу неупућеност, кад због наше глупости успева да нас задоји међусобном братском мржњом, из које он извлачи обилато користи. Не знамо бити господари, столећно робовање начинило нас је слугама. И нехотице сетих се стихова великог песника :

„Ој словенска земљо лепа, што сагреси Небу гори,
Да те такви удес цепа и јадом те вечним мори?
Потиштени тви синови, господичној негда у власти,
Изроди су ил' робови жељни с овцом траву пасти.

Да, такви смо, немамо вере једни у друге; мржња испуњује душу нашу, па у тој мржњи не доспевамо да се међусобно упознамо.

Македонија је основ наше економске моћи, у том погледу најважнија покрајина Југославије, а нико од

нас не зна о њој ништа. Ни народа јој не познајемо, ону нашу браћу, која је пуних пет стотина година робовала Турчину, али је потпуно очувала своју словенску свест и благу словенску душу. Да, ми редовно замењујемо Маћедонију Арбанијом и Маћедонце Арнаутима.

А најважније је маћедонско богатство њено рудно благо са кога је Маћедонија била чувена још у Старом Веку и које је вероватно било један од главних подстрекача многих завојевачких похода на Балкан. Међу првима су стари Римљани искоришћавали рудшта маћедонска, нарочито пак вадили гвожђе, сребро и злато. За њима су се повели Византинци, које је у овамошње наше крајеве повела пожуда за сребром и златом. А после ових, наши стари владоци из лозе Немањине наставили су неуморно рад на искоришћавању сребрних и златних рудника, од којих су били најважнији они на Косову Пољу, око Новог Брда и Јањева.

Ново Брдо било је некад основ наше снаге и моћи. Ту су наши краљеви саградили сјајан град, који се ди-гао до неслућене висине за време Кнеза Лазара и његових следбеника Деспота Стевана и Ђурђа Бранковића. И за тај наш бисер закуца срце турскоме султану, те то постаде повод очајним нашим борбама с Турцима, док 1455. године не изгубисмо Ново Брдо на неколико болних и крвавих столећа. Ну данас је скоро сва Маћедонија у нашим рукама. Све те крајеве ослободила је из вековног турског ропства наша непобедива војска, па се надамо, да ће то рудно благо, које је за време нашег робовања остало нетакнуто, постати опет важним извором наше привредне снаге и моћи.

Прошло је већ подне кад је воз лаганим темпом прешао савски мост између Земуна и Београда и ушао у београдску станицу. Кишовит септембарски дан, бласто по чувеној београдској калдрми, непроспавана ноћ у возу — све је то неповољно дејствовало на моје расположење. А ваљало је тада бити добро расположен, јер сам имао да прикупим од мојих београдских знанаца обавештења не само о путу у Маћедонију, него и о приликама у тамошњим крајевима. Знао сам ја, да ће ми Београђани

дати о свему тачна обавештења, јер је неколико мојих пријатеља за време Балканског и Светског Рата, прошло Македонију и уздуж и попреко, те упознали тамошњи народ и земљиште.

У Загребу, као у читавој Хрватској и Славонији, прича се на сва уста о страшном дивљаштву у Македонији. Тамо мора да живи неки чудан народ, коме је једино занимање и забава клати и убијати; у тамошњим крајевима људи робе и краду, а живот им је сличан животинском; даве се у гаду и смраду, па заћи међу њих значи бити смео човек. И дакако да су ме многи одвраћали од тога „лудог“ путовања у „далеке“ и „опасне“ крајеве, одакле ће човек тешко изнети живу главу. А ја још путујем са женом, колико неразвишености!

Тако ја приповедам пријатељу Јеленку, једном од оних непознатих јунака који су нам превели војску и народ преко арбанских планина. А он се смешка и пита ме, зар ми тако мало познајемо своју земљу и свој народ. Та је земља тако лепа, тај је народ тако добар; он вековни патник наш, питом је као голуб, али и срчан као лав. И Јеленко ме храбри: „Видећеш дивне пределе, долине и планине, а по њима стоку пасе или оре наш човек певајући песму Краљевића Марка, певајући песму срца свога из које избија туга с тежњом за нечим давно изгубљеним. Још се није патник снашао у срећи, за којом је пружао руке пуних пет стотина година. И сада ћеш видети бедна и огољена брда, тешку успомену турскога зулума, али свуда ћеш наћи отворену кућу, која чека да угости брата свога, јер Србин Македонац зна да му је Хрват брат. Куд год кренеш свуда ће ти бити као код куће и никад нећеш заборавити оне дане, које тамо будеш провео. Видећеш Марков Град и Маркове друмове по којима Турци данас тешко ходе, али зато раја по њима уздигнуте главе пева песму:

„Друмове ће пожељет' Турака,
Ал' Турака нигде бити неће“...

УТИСЦИ С ПУТА ОД БЕОГРАДА ДО КУМАНОВА.

— НИКОЛА ТРАЛКОВИЋ. —

Цело наше путовање од Београда до Куманова прошло је као у једном трену. Једна ноћ, један просањани

сан на јави, један низ слика кроз широка вагонска окна. Шта се у осталом и могло осећати друго у вакарму железне хуке кроз ноћ, у оном бескрајном прелетању шина, и с пуним очима тамних сенки у благо осветљеном видику, нервозно цепаном једноликим станичним зградама и суморним чекањем нових утисака, нових слика, нових изненађења!

Још пуни свакодневних и једноликих утисака са Теразија и Калемегдана, са Корзо-а, с асфалта и београдске калдрме, ми смо сада били промењени, задахнути оштром свежином ноћи моравске долине.

И под белим капама, како су униформисани сви чланови универзитетског певачког друштва „Обилића“, добили смо не само други изглед лица, већ и менталитета у наших душа. Нешто што нам се чинило у први мах далеко, а у ствари тако блиско и тако урођено у нама, било је поново пробуђено и истакнуто — и све оно што нам се ту скоро, гледајући „Биду“ у београдском Позоришту, чинило просто и туђе, било је одједном завољено топлом и искреном љубављу.

Томе буђењу, препорођају, враћању ка љубави те лепе земље, која се под ретко свежом и насмејаном месечином улагивала и модерном укусу, помогла је и она хиљаду и једна прича о сваком брегу, свакој долини, и сваком месту за које су везане толике легенде, на које се данас ретко мисли; на легенде о Тодоровој Кули код Сталаћа, на легенду о проклетству Моминог Камена, на тужну причу о Курвином Граду, и на толике друге које пролећу кроз нашу успомену, спонтано, ненамерно и нетражене, већ како нам само диктује бескрајно леп и истински филм који се пружа иза прозора наших вагона.

Цео тај пут — цела једна ноћ са средњевековним Месецом над бреговима који су промицали поред нас у неком непојмљивом и брзом низу — као да је био само зато да нас уведе у један други свет и да нам отвори очи да треба и како треба волети своју отаџбину.

И у колико је после суморне полутаме, тамо негде око Јагодине почело свитати, у толико су нам се откривали нови детаљнији пејсажи, и у непрестаном мору већ сазрелог жита, ницала су села и засеоци са својим звоницима и још тамним прозорским окнима, која крију

толико умора, радости и среће. Читава једна раса била је ту пред нама као на длану. Доцније су пусте сеоске стазе почеле бивати све живље. Нешто кола, стада оваца, сељака у белим кошуљама и са шајкачом на глави. Још доцније се у пољима опажале краве, стока. Живело је све пуним животом, који је, што је зора више освајала, бивао све јачи. Чула се од некуда, кад је воз застао, и песма двојница. Али се брзо ишчезло, отишло даље.

У том јутарњем буђењу прошло се кроз Ниш, кроз тек пробужену циганску и турску малу. Нешто тешко и туђе освојило је душу, а прљава и закржљала деца која су махала за возом била су само стварни подстрек томе осећању.

Момин (Девојкин) Камен у Грделичкој Клисури.

Али ишло се даље, све даље. На неколико силуета модерних варошких грађевина није се ни обзирало. Био је већ сад туђ тај живот у вароши, у прашним, у једноликим улицама далеко од природе, од правог лета, далеко од ноћи у долинама међу бреговима, под месечином, када се сваки бор чини као уклету Момин Камен, сваки брег као полегао цин, и кад све то лети поред вас у једноликом нихању телефонских жица. То је филм! Кад би људи чешће путовали, ала не спавали у возу, вероватно би били много бољи.

За зором роса је влажила поља. А она као да је навукла облаке и киша почела да ромиња. И са њоме ношени смо у друге крајеве, не више онако весело, јер су сада пролетала пуста па чак и необрађена поља. Села све ређа. А доле, око старе границе, видели су се сељаци боси, где гацају по трави пуној воде. И све је било у знаку покиснулог и суморног поља у коме се тек понегде у дну црни неко псето.

Са границом за нама поља су се размакла још више и заједно са жицама испред прозора подизала су се и спуштала по неком непознатом такту. Овде је било и засађеног дувана и конопље, али замало, јер убрзо наступише необрађена поља с неком врстом папрати, с ретким цбуњем, па тек у даљини неко минаре, али као скривено, срамежљиво, успавано. Нигде куће ни села. По читаве минуте воз јури кроз поља у којима нема живе душе, чак ни птица.

Неко рече да је то била политика Турска, да гради пруге далеко од вароши и села, не би ли сакрила од странаца да овде Србин живи. Јер иначе чему та пустиња и то обилажење вароши, до којих морате са железничке станице ићи колима по читав сат? Тек око малих железничких станица, с новим и модерним зградама и баштама за њима, виђале су се гомиле сељака.

И најзад око подне, усред плуска, појавили су се у полумагли брежуљци који се нижу један за другим, а три најизразитија у томе таласању сиве земље јесу Нагоричански Ћувици с табановачком долином. Ту воз лагано иде због успона пред кумановском станицом, а човеку се чини да се и ти гвоздени вагони нарочито задржавају, не би ли што дуже била у овој атмосфери која као да још одише чудном величином скоре прошлости. Пред овим брежуљцима у кишној долини, у којој се сада виде само стада црних оваца, стрче међу ретким дрветима остаци капије на улазу у град неке мистериозне Бајазитове кћери. Недалеко одатле је и полусрушено минаре џамије и села које је ту било. А доле, у јарузи, у врбаку било је купатило у Јустинијанова доба. И све то, и ти стари споменици баш на томе славном месту за цео наш народ, изазивају у души осећање да оно што се ту догодило 1912. године, су-

коб двеју раса, двеју култура, два света, прошлости и будућности, није било случајност. Цела ова долина, у сенци она три сива ћувика, носи у себи нешто велико и свечано.

И када је воз ипак стигао у станицу, где је гомила под ситном кишом стајала да дочека омладину, која јој је с песмом на уснама доносила нешто што она није можда могла да схвати, али га ипак осећала; над свом том гомилом капа, фесова и кечета није било оне познате утучености, која је раније била тако карактеристична за овај крај.

Ушли смо у варош, прво у турски, стари крај, један велики Дорћол који умире, усахлих кућа, утонулих капија и полу порушених зидова, са мемљивим прозорчићима, заграђеним решеткама, и у чијим се тесним улицама не види нико други до плашљиве буле, лени и млитави Турци који се шуњају уз испуцане и крће зидове, или неки дугоноси, гушави Арнаути на магарцу с дугачком мотком у руци.

У српском крају вароши улице су шире и светлије више нових, модерних кућа, чак две-три на три спрата. У једној кафани пишти зурла, овдашњи „џаз-бан“. А тамо, у другом реду нових кућа нас Обилићевце чекао је први успех.

ОД РИСТОВЦА ДО КУМАНОВА.

— ФРАН ТУЋАН. —

Писак локомотиве дао је знак да остављамо Ристовац. Сунце се стало приближавати планинама, али је још непрестано пуним сјајем обасјавало ристовачку крајину по којој се виђају села у зеленилу дрвета, око кућа простране баште, а тамо даље њиве преплављене кукурузом, па пожњевена поља на којима пасу овце и говеда или рију свиње. Све је то тако од Ниша до Ристовца: крајеви насељени и марљиво обрађени. Али онде где Морава окреће нешто јаче на запад, остављајући пругу која иде у јужном правцу, те код Зибевча последњи пут пресеца ову реку, слика се знатно мења. Станица у Зибевчу једнака је с осталим од Ниша до

Ристовца и даље до Ђевђелије. Нова зграда саграђена је на рушевинама старе коју срушише Бугари. Станица је једнака али околина није. Нигде куће у близини. Огроман ненасељен и пуст простор шири се пред нама и око нас.

Зашли смо у крајеве који су до Кумановске Битке дуго стењали под турским јармом. Зулуми турски истребише нашега човека, или га нагнаше да се повуче у брда, где се како тако могао одржати од свирепости турске и арнаутске. Нема на станици нигде живота, с којим смо се досад непрекидно сусретали; нема музике, нема продаваца, нема никога осим станичног особља. Тако на станици, а оно што даље према југу све је тужније. Широка а пространа пустиња. Јесу ово свуда око нас поља, али необрађена, напуштена, у коров обрасла. Па ни стоке по њима нема. Колико би хиљада људи могли да приме и исхране ови празни простори, како је тугаљиво путовање по овом крају, како човек осећа овде неку празнину и пустош. А некад? Некад је ту била језгра нашега царства, моћи Душанове. По тим широким пољанама орао је некад слободан човек, али то је било давно; по тим пољанама пасла су свилоруна крда, разлегала се песма и фрула младе пастирчади, звечале косе и српови у рукама момака и девојака, али то је било давно.

А затим све пропаде, умуче песма, занемеше уста наша, и тек тамо по оној скопској Црној Гори, која се испрсила на западној страни, тихо се разлегаху звуци слепчевих гусала да сачувају славне успомене. Данас пак с ове, источне, стране Црне Горе громко се разлеже, нова слава, слава кумановска; а тамо са западне стране, где је Биначка Морава нашла изворе своје, тамо нам рушевине старих манастира, двораца и замака наших владалаца откривају стару славу, славу Косова Поља и Краљевића Марка. Заиста је и милина и туга путовати овим нашим славним крајевима.

Има и у овим крајевима железничких станица, ма да нигде у близини нема људских насеља. Воз се зауставља на пустим станицама и креће даље, а наше очи траже, неће ли где угледати које живо биће. Узалуд. Све је пусто. Па и Сунце се стало спуштати за главни-

цом Црне Горе, и оно нас оставља, те се први валови сутони ваљају од Црне Горе да преплаве пуну крајину. Тамо у даљини, по обронцима и подножју Црне Горе, запажају се села, видимо где се бела минарета вију у висину, али је све то далеко. На станици Табановцу воз се зауставио. Тишина, сумрачје, па ипак смо још за дана стигли до Куманова.

И ако је сутон увећало завладао читавим крајем, те већ нисмо могли видети велику даљину, ипак смо јасно распознали, у јесењем сумраку, град Куманово, који је од станице удаљен за пола сата колске возње. За македонске крајеве Куманово је велико место, јер броји преко 13370 становника. Оно се помиње у христовулама наших владалаца још у четрнаестом веку. До половине прошлога века било је село, а тада постаде паланка, па за наше владавине окружно место. Како лежи у плодним крајевима, који су уз то богати стоком, у њему се држе велики сајмови, на које се доводи много жита и догони мноштво стоке за извоз преко Солуна. Кумановски је крај житница Старе Србије. Становници Куманова половином су православни Срби, половином Муслимани, али и ови су, као и у Босни, потомци нашега рода и племена. Правих Турака, Османлија, овде је као и у целој Јужној Србији, уопште врло мало.

ПРЕД КУМАНОВСКИМ РАЗБОЈИШТЕМ.

— ФРАН ТУБАН. —

У кумановској станици воз стоји доста дуго. Очекује теретни воз из Скопља. Ми се нагнули на прозоре да посматрамо занимљиву крајину опкољену са свих страна брдима. Посматрамо је и све нешто очима тражимо. Погледамо највише према рујанским брдима, под којима су шћућурена наша славом увенчана села Табановац и Нагоричани. Ту је 10. и 11. октобра 1912. године, под командом тадашњег Краљевића Александра, започела најкрвавија и најзначајнија битка Балканског Рата, која је решила вековну судбину нашега народа. Ту се била Куманоска Битка, ту је сломијена турска сила; ту је Турску Царевину постигла од наше стране

онаква судбина, какву смо ми доживели од Турске на тужном Косову Пољу на Видов-дан 1389. године. О-свећени смо! За Косово Куманово!

Један од путника показује нам, где су били положаји наше, а где турске војне силе за време дводневне Кумановске Битке. Срби су се надали главној турској војсци на Овчем Пољу и према томе су удесили своје ратне планове. Главна српска војска, под командом Престолонаследника Александра, прешла је српску границу границу код Ристовца у јачини од 75.000 војника и имала је намеру да се креће преко кумановске заравни према Скопљу. Други део српске војске у јачини од 45.000 људи, под командом генерала Степана Степановића, кренуо се преко Бугарске од Ћустендила према Кривој Паланци и Кратову, дакако у претпоставци да ће се сјединити с Престолонаследниковом армијом на Овчем Пољу, где треба да се налази главна турска сила, која ради слабе мобилизације не може дати битку негде ближе србијанској граници.

Међутим претпоставке су биле погрешне. Зеки-паша, командант турске вардарске војске, добар војсковођа, знајући да је брзина врло важан чинилац у рату, успео је да код Велеса и Скопља сконцентрише пет турских дивизија у јачини од 80000 војника, те је са командантима скопских, битолских и солунских одреда — Фети-пашом, Кара-Саид-пашом и Џавид-пашом — с великом брзином пао пред Куманово, запосео важне стратегијске положаје и учврстио се по врховима Рујна и Биљаче, северно од Куманова.

Престолонаследникова војска наишла је већ код Бујановца на предње чете турске војске, те их потукла и дошла до Рујна и Биљаче, где су већ многобројни турски батаљони и сила Арнаута навалили свом жестином на нашу војску, која их до ногу потуче. После пораза на Рујну турска се војска врло нагло повукла пред само Куманово. Све у мисли да имају пред собом само турску аван-гарду, којој је задатак да зауставља српско напредовање према Овчем Пољу, Срби су залазили у борбу с мањим одељењима војске. Али наиђоше на жесток турски отпор, на језгро турске војске, у

којој се поред 80.000 низама и редифа борило и око 15000 Арнаута.

Започела је страховита битка, у којој је с једне и друге стране учествовало око 200.000 љутих бораца. У силној топовској паљби, у крвавим јуришима, у борбама на бајонет, тешко је било добити праву слику битке. Турци су запосели све важније положаје, које је наша војска имала да преузме, да би могла даље напредовати. Као да је у једно време срећа показивала Турцима насмејано лице, јер је Зеки-паша телеграфирао у Цариград прве победоносне вести, које је бечки Пресбирио разаслао нашим крајевима и целом свету. Те су вести биле страшне: „Српска је војска потучена, бежи у дивљем бегству према Србији. Зеки-паша поручује да ће доручковати у Врању, а вечерати у Нишу“.

Запрепашћење свуда, а највеће у земљама под Аустријом где живи наш троимени народ. У осталом вест није тако невероватна. Та у коштац се ухватила мајушина Србија с гордом Турском Царевином, коју је поплавила, митраљезима, пушкама, муницијом и целокупном ратном опремом снабдела Немачка. Немачка је и реорганизовала турску војску, у којој су за време ове и доцнијих борби учествовали и немачки официри. Па ето несрећних последица за Србију и цео наш народ у њој и ван ње!

Али то су биле само злураде вести бечког Пресбириа, а битка код Куманова развијала се непрестано несмањеном жестином. Још десетог октобра, кад је битка започела, наше су трупе јуначки одољевале силним турским нападима, али је напредовање било немогућно, док наша артиљерија није успела да заузме повољне положаје и да отпочне смртоносну паљбу против турских трупа, које су азијским дивљаштвом и презирањем смрти јуришале. И 11. октобра пре подне српска је артиљерија успела да сломије турске народе, а одмах затим четири наша пука предузеше офанзиву на турске положаје. Борба је била ужасна; српски и турски војници борили су се прса у прса, бајонетима, ножевима, кундацима и клали су се зубима. Српски је полет био тако силан, да му Турци нису могли одолети. И још истога дана, у подне, напустивши Куманово дадоше се

у дивље бегство. Турска војска обузета паничким страхом бежала је у највећем нереду бацајући са себе оружје и шињере, и остављајући на бојном пољу топове и муницију.

Од турске војске која је на Куманову бројила близу 100.000 људи не оста ни 15.000 људи. На нашој страни паде мртвих и рањених око 3000, а на турској више од 8000. Остала се турска војска што предала, што разбегла. Том битком на Куманову решена је не само судбина Балканског Рата него и судбина Европске Турске, а може се рећи и судбина нашег народа и отаџбине. Битка на Косову Пољу 1389. године, кад се Кнез Лазар приволео царству небескоме, освећена је 1912. године на Куманову, када смо се ми приволели царству земаљскоме. Скупо ли смо платили царство небеско!...

И ноћ је већ пала на то крваво поље, пред којим се ето задржасмо нешто дуже. А ко ће да одоли свима тим успоменама, које су још увек тако свеже, тако блиске, а за нас биле тако судбоносне! Свето Кумановско Поље, наквашено крвљу хероја наших, да си нам здраво! По теби смо, што јесмо.

Воз је кренуо право на југ, па после не баш кратке вожње скрену на запад према престоници Душановој. Ноћ нам не даде видети Душанов Град, који се гордо диже на левој обали Вардара. У лепом електричном осветљењу примило нас је Скопље око девет сати увече.

У КУМАНОВУ.

— МИЛОРАД М. ПЕТРОВИЋ. —

За двадесет минута угодне вожње од станице кумановске стиже се у варош Куманово. Оно пружа леп утисак путнику, који први пут у њ улази. Одмах при улазу, у првој улици, пролазите поред лепе двокатнице, на којој крупним словима стоји исписано: „Краљевско-српски суд округа кумановског“. Мене од милине подиђоше жмарци, кад прочитах те речи, јер сам у њима видео оваплоћење снова свију Срба. — Колико се дуго чекало на то? Колико је свете крви проливено за то?... И онда улазећи даље у варош долазите на трг, где су

данас сва српска државна надлештва и суд општине кумановске ; долазите у хотелe „Велика Србија“ и „Цар

Општински Дом са главним тргом у Куманову. Б. Малински.

Гимназија у Куманову.

Б. Малински.

Душан Силни“, и кафане „Карађорђе“ и „Косово“, у књижару код Св. Саве и т. д. Обузима вас нека милина, кад видите свуда Србе, и чујете свуда све српско.

Улица Краља Александра у Куманову. Ђ. Малински.

Улица Краљице Марије у Куманову. Ђ. Малински.

Ушао сам у нови храм српски, храм Св. Тројице, да се поклоним светињи, а уједно зноју и доброј вољи српскога народа, која га је подигла. У истој је порти и дивна српска основна школа, која је сада претворена у болницу. У порти између школе и цркве налазе се гробови најзаслужнијих Срба, који падоше у светој борби за ослобођење наше браће, што су до јуче пиштала у оковима турским; гробови див-јунака, који падоше за свој народ и отаџбину.

Отворио сам капију и побожно ушао унутра. Кад ступих ногом на ово свето место, где бораве вечни санак храбри српски витезови, моје се очи заводњише и ја побожно скинух капу пред прахом ових народних светитеља. И док сам целивао обележја њихова, чело њихових глава; и док су ми сузе навирале на очи, моје су мисли летеле на околне висове и долине кумановске, Старом и Младом Нагоричану, Прешеву, Бујановцу и

Црква у Старом Нагоричану.

Табановцу, где почивају вечни санак толики знани и незнани јунаци српски. Да ли ће и њихове гробове поросити благодарна суза народа српског? Да ли ће и

њих прекадити захвално Српство? ... Из крви њихове изникло је цвеће слободе, а у овом лепом и мирисном месецу мају српска земља, коју су они тако скупо и драгоцено откупили, развејаће милијарде мирисавих цветића, који ће мирисом својим кадити гробове њихове. На мирисним круницама блистаће сваког јутра и вечери сузе мајке Спаситељеве, а захвални Српски Народ, робље ослобођено, шапутаће: „Помени их, Господе, у царству Твојему и положи Своју пресвету десницу на јунаке, који нам својим животима дароваше слободу златну!“...

Куманово је занимљива варош. Има доста, већином широких улица, које су све начичкане трговинама,

Рад. Грујић.

Манастир Матејча код Куманова.

занатлијским радњама и кафанама. Турских ханова је око петнаест. Сви су у једној улици, све један до другог. На ћепенцима и унутра на миндерлуцима по цео дан седе и лешкаре некад бесни Турци, пију каву или шербет, пуше и ћуте, ћуте по цео дан. Ретко који чита новине или понешто шапуће с оним до себе. Пуше, пију каву и понеки пут помиришу мајску ружу, коју сваки носи непрестано у левој руци. А

до скоро се од њихове ларме није могло проћи преко улице. Сад је настало друго време, па је и други адет. И кад пишем ове редове око мене влада највећа тишина. Ово ћутање ових, сада тако мирних, људи из-

гледа ми као неко узалудно очекивање. Време ће ипак учинити своје. Оно ће их тргнути из овога сна и рећи им, да се мора радити, јер се само радом господари... Они су бар горко искусили, да нерад и царевине обара.

ОД КУМАНОВА ДО КРАТОВА.

— АЛЕКСА СТАНОЈЕВИЋ. —

Лупа у дрвене капке на кући мога домаћина, рано изјутра, пробуди и мене. Двојица кириџија, један Србин, а други Турчин, беху довели два коња за пут мени и моме рођаку, и по споразуму лупаху, да нас пробуде. Коњи бејаху осамарени и зауздани. Ми се спремисмо и после кратког времена узјахасмо.

Пут је водио на североисток, преко реке, ка Новом Нагоричану и Пчињи. Већ одмах, чим се пређе преко Кумановске Реке, мора се пети на оголићени венац, иза којег се наставља ниска зараван, којом иде пут у Криву Паланку.

Рад. Грујић.
Манастир Св. Јована Осоговског код Криве Паланке.

Први зраци јутарњег Сунца обасјаше околна поља, на којима стрчаху стабљике пожњевеног афиона (мака)

који се овде гаји као важна индустријска биљка и чије се зрело семење употребљава за справљање зејтина шарлагана. Ми смо јахали ћутећи и око 9 часова дођосмо до Пчиње. Река иде са севера и веруга се озго кроз поширу клисуру. Пред нама се простираше пошире поље. Онамо преко реке је село Клечовци, тако рећи под самим брегом, као под обалом. Корито Пчиње овде је пошироко, али је река плитка. Моста нема. У близини су и ставе Пчиње и Криве Реке, а ту је и чисто српско село Довезенце са прилично великим ханом. Пола сата од села, готово одмах до Криве Реке, на шиљатој стени, што се као наднела над реку, налазе се развалине неке црквице, за коју народ прича да је латинска.

Нисам хтео ноћити у Довезенцу. На непун сат од села налази се новоподигнути бељаковски манастир, задужбина једног одличног Србина из Бељаковаца и два три околна села. Томе манастиру упутисмо се из села и више пешице него на коњу стигосмо овде на преноћиште.

Сутрадан, раставши се с манастиром, журили смо ка ставама Криве и Кратовске Реке. Правог пута не беше, а ми нарочито ударисмо странпутицама, држећи се за читав сат и више удесно од Криве Реке, да што боље разгледамо земљиште и околину. Села су овуда ванредно ретка. Од Бељаковаца, који су на десној страни Криве Реке, па све до Кратова, видели смо само две црквине, једно селанце и једно циганско селиште. Околина је ванредно пуста, једино око Коњуха помало шумовита, а после настаје голет, стена, ледина и трњак...

Крива Река тече кроз клисуру, која је местимце пошира. Река је доста дубоко усекла своје корито и на блажим окомцима створила омања поља, по којима је понајвише засађен кукуруз. По читаве сате не сусрећете у овој околини никога осим понеко чобанче с неколико коза, изгладнелих и мршавих, као што је и ливадица, на којој пасу. Страховита пустош и дивљаштво. Веома су међутим занимљиви зуби и чуке разноликог облика у овој клисури, и путник чисто с дивљењем гледа овај чудноват рад воде, који је начинио ове чуке и стењаке. На више места виде се по ободу Криворечке Клисуре прави каменити шешири и стењаци, рекао бих, да су људском руком израђени и ту посађени. А кад приђемо

ближе видимо одмах, да су то само природни заостаци изглоданих стена.

Пз таква је и клисура Кратовске Реке, само што је још тешња, сразмерно дубља и већма живописна. Пред њеним почетком, два до три сата испред Кратова, налази се на једном неприступачном ђувику двоспратна стражарница, из које заптије тобож пазе на пут доле у реци. Праве средњевековне прилике! Шта више тешко нас оставља мисао о истоветној улози римских градова у оваквим приликама! Војска, која би се одовуд усудила, лако би могла бити и камењем озго побијена.

А какав је тек пут! Та он се не може назвати ни стазом, већ вратоломијом. На више места и сама река бучи, пада с десетак и више метара, и тече ваљајући комађе тешко по хиљаду и више килограма...

Били смо се већ примакли Кратову. Околина постајаше мало питомија. Овде онде виђаше се и по који шумарак, те тиме даваше особиту супротност оној голетној и стеновитој клисури, кроз коју смо дотле ишли. Изглед улепшаваху и прилично шумовити висови кратовских планина Лисца и Вукивице, који се плавахау у позадини, на великој даљини.

Наскоро се примакосмо кратовским касарнама, поред којих се улази у варош. Пут је овде већ мало шири, местимице прилично и оправљен. С леве стране виде се остаци неке старе куле на брегу, у потоку осташе рушевине негдашње топионице, а ми преко моста уђосмо у варош. —

ПО КРАТОВУ.

— АЛЕКСА СТАНОЈЕВИЋ. —

Нема без сумње Србина, коме је Кратово непознато. Оно је и данас понајчувенија варош у источном делу косовског вилајета. А и народне песме знају врло добро за њ. Њега је војвода Рајко споменуо Маргити девојци, кад је ређао споменике старе српске славе:

„На Кратову граду бијеломе,
онђе бјеше Кратовац Радоња“....

Кратово ми беше трећа турска варош, коју сам познао на овоме путу. И ма колико да је Скопље учинило на мене источњачки утисак, ипак признајем да је тај утисак био блед према ономе, који је на мене учинило Кратово.

То је од старине наша чувена рударска варош, која лежи у врло занимљивој клисури. Она је у склопу много ужем него што је онај, у којем је Ужице, на које ме највише подсећаше. Само оно није ни близу онаквог изгледа као Ужице....

Изглед Кратова с истока.

Н. Зафировић.

Бејаше управо подне, кад наступисмо у Кратово. Сунце је пекло необично јако, а ми, измучени и препланули, прођосмо на коњима кроз прву уску улицу с десне стране Кратовске Реке. Готово одмах у почетку улице бејаше једна прилично опала, посниска џамија, покривена препом, а зидана махом четвртастим, рађеним, каменом исто онако као што су зидане старије скопљанске џамије и цркве. У камене редове узидане су управно обично по три црвене цигле те мозаик има нарочити тип.

Испод џамије, на улици, подигнута је чесма, чија вода тече у реку средином улице. Мало подаље од џамије на улицу се испречила стара неомалтерисана четвороспратна и врло висока кула, чије двориште река подроњава и примиче се овом остатку средњовековног замка, да га уништи. Улица се у вароши све више сужава и местимице јој је ширина управо толика, да једва може проћи коњ с повећим товаром. Калдрма је сва крупна и неравна, а чардаци и доксати с обе стране улице готово су наткрилили улицу и необично је замрачили. Турске куће имају махом повисок зид и тек при врху по какав узан прозорчић допушта им поглед на улицу; иначе су окренуте дворишту. Прави тип турских прилика.

Н. Зафировић.

Римски мостови на Кратовској Реци у Кратову.

Отприлике на средини вароши је чаршија, а до ње долазе многе, кривудава и тесне, уличице с кућама махом двоспратним и дрвеним, од којих свака на доњем боју има поширу капију од дрвета, која води у двориште. Страх вас је проћи овим улицама! Прва пушка, која би планула озго погодила би вас управо у теме, а нико не би умео казати, с којег је места тане дошло.

Варош је препуна старинских средњевековних остатака. Чини вам се, да сте ушли у место, које је негдашња српска властела оставила пред турском навалом не пре пуних пет векова, већ, чини вам се, пре педесет година. Само што су освајачи на њу ударили свој печат пустоши и уништења. По тесним кратовским улицама пуно је још средњевековних, више или мање порушених, кула. Два-три врло стара, на средини испупчена, камена моста с округластим стубовима служе и данас саобраћају као и раније, али су доста опали и прилично порушени.

Међу кратовским мостовима најзанимљивији је онај велики од камена, преко којег води пут на југ ка Злетову и Кочану. Висина му је ванредно велика, а дубоколина испод њега може имати преко педесет метара. Страх вас је прећи преко њега! Изглед је одавде врло живописан, нарочито кад се погледа у уску клисуру изнад њега. Мисли вам се и нехотице врзу око њега живог живота и значаја ове вароши, а њих вам изазива и сваки крајичак њен. —

ПРЕКО ЗЛЕТОВА У ЛЕСНОВСКИ МАНАСТИР.

— АЛЕКСА СТАНОЈЕВИЋ. —

Некакво необично расположење владало је мноме, кад сам оставио Кратово и продужио пут у Злетово и Лесновски Манастир. Мислима о могућним опасностима на даљем путу придружује се осећање неугодности, које долажаше од оваквог путовања на коњу, те то све сасвим потираще пријатан утисак од изгледа живописне клисуре, којом иђасмо у Злетово. Кратово оста већ прилично иза нас. Његова минарета некако особито одсјајивају у сунчаним зрацима, и изглед свега тога могли смо ванредно лепо посматрати озго, од једне чесме, с висине скоро од 1000 метара. После једног и по сата путовања стигосмо до села Добројева, а кад прођосмо село Дреново, указа нам се у даљини усамљена стара кула Краљ-Милутиновог Злетова.

Пут од Кратова до Злетова био је грозан. Ишло се преко Печенице, све до Добројева, уз брдо и стазом

која је и за козе опасна. Код Добројева је огромно гвоздено рудиште, које је богато и другим рудама. Поткопи су отворани до пре неколико година; гомиле скоро извлачене, а неистопљене, руде стоје и сад на неколико места у овом селу. Многобројна су и стара окна. Траг старе калдрме одржао се местимице до данас, нарочито покрај Добројевске Реке. На реци је и неколико порушених, старих, камених мостова; а поред ње виде се, на издвојеним брежуљцима, остаци порушених кула. Изнад села је старо градиште, које је извесно имало особит значај за негдашњу рударску радиност овога краја.

Необично је тужан утисак целог овог предела. Вода је овде издерала врло занимљиве дубодолине, а трагови старог рударства и старог живота толико се живо истичу пред нас, да на сваком кораку видимо тужну историју овога краја и гневимо се на страшну најезду, која је овај живот угушила и све споменике негдашње културе опустела...

Само је Злетово у голој и каменитој клисури, више на десној страни Злетовске Реке. Ниже њега су у пољу пашњаци и њиве, по којима се сади много дувана, а у селу је чувена израда зејтина шарлагана. Околина је пуна споменика из старине, а многобројни остаци старог рударства сведоче, да је Злетово, заједно с Кратовом, било некада важан рударски крај. И данас стоје у Злетову рушевине једне топионице, која је још у прошлом веку радила бакар и гвожђе, али је с пропашћу кратовских топионица и она пропала. Код ње је и данас огромна количина троскве са знатном количином сирове руде. Све лежи запуштено, неупотребљиво и чека друга времена и друге прилике...

Сутрадан по доласку у Злетово кренуо сам се у Лесновски Манастир, који је и данас у особитом уважењу у свој околини, а који је у неким особито срећним приликама био заштићен од турског дивљаштва у прошлим вековима, те се одржао и до данас. Манастир је до села Леснова, у клисури Лесновске Реке, непун сат далеко од Злетова.

Манастир има три дела, од којих су два из доба оснивања, а трећи, западни, дозидео је скоро неки побожни Кратовац. На манастиру су два стара кубета,

оловом покривена, а нови је део као заравњен и покривен ћерамидом. Дозидани је део зидан обичним каменом са живописом без вредности. Али кад се из њега уђе у средњи део и нехотице се пред нас истиче читава историја и манастирских оснивача и целог овога краја...

Тешко је приказати утисак, који је на нас учинила ова задужбина негдашњег српског деспота Оливера, нарочито кад знамо, да је она до скоро била гнездо бугарске пропаганде, и да је била седиште непријатеља Српства...

АВИЈОНОМ ОД БЕОГРАДА ДО СКОПЉА.

— МИЛОШ ЦРЊАНСКИ. —

У апарату капетана Узелца који је, скинувши руке са волана, гледао земљу и показивао ми места, пишући руком у ваздуху почетна слова њиних имена, ја сам у суботу 3. о. м. пре подне угледао надземаљску Србију, обасјану Сунцем, коју никад заборавити нећу.

Било је 10 сати и 42 минута, када смо се у висини од 1700 м. упутили Морави, која нас води до Скопља. Под нама је Србија била, жбуновита као врт. Србија је плаветнило, пуно белих облака, брда и магле у даљини, а земља јој је ружичаста. Села су се јављала у зеленилу као стада, на падинама шума. Мотор је равномерно прштао, он је као срце. Сава остаје сасвим румена. У даљини виде се већ планине.

У једанаест сати ми смо већ високо изнад две хиљаде метара. Апарат је потпуно миран, а дан ванредно леп. Над шумама плове облаци као дим. Место квадратне поделе као у Срему овде се виде њиве неједнаке, а речица доле је све више. Космај се чини шумица из далека, а Паланка бело стадо оваца. Облаци са десна изгледају као гомила вате и грудве снега у диму. Крила авијона, ма да су замазана, бљеште осунчана. Србија под нама, модра и зелена, све се више таласа, ма да се преоране њиве још виде; над њоме је венац белих јесењих облака.

Празнина доле све је већа, шуме све црње. Путujemo тако мирно по облацима, гледамо се у огледалу

над воланом и разговарамо знацима мада у апарату има телефон. Мирније него тице наши апарати седају на облаке.

Букуља нам баца у вис први ветар. Брда и облаци путују са нама све даље и све више. Лево се плави низ врхова у видику. Над Тополом смо. Опленац са црквом пролази сасвим близу, у дубини.

У 11 и 30 пењемо се опет. Алтиметар над левим коленом показује 2400 м. Србија надземаљска, непомична и хладна сва је стигла под наше облаке чије огромне сенке плове доле по земљи.

Хладно је, дува и у рукавице које ми сметају при бележењу. Мој пилот, који је у обичном комбинезону, и који се није надао да ће командант прелетати брда тако високо, игра и скаче на своме седишту. Апарат лети сам и сигуран. Један мали облак као димчић лети ниско по земљи. Загледани смо у Лепеницу и Гужу, и удишемо њине шуме. Брда се ту разливају, а Морава вијуга лудо тамо-амо. Пuteви су потпуно видни, они силазе у реку и прекидају се без моста, прегазе реку, па се настављају. Препознајем Крагујевац по крововима магацина и саставак Западне и Јужне Мораве са Крушевцем. Као бич вода се доле обавија око дрвећа, а апарати су пуни облака и хладноће.

Идемо у посету команданту на висини од 2400 м. Његов шал лепрша из апарата и он нам маше руком према Јастребцу. Тонемо све дубље у море белих облака што стоје, а доле једнако траје непомични пролаз шума и висија. Хладно је и дремеж хвата. Сат показује 11 сати и 50 минута. Замор долази и очи гледају циви и резервоаре. Лево, у облацима један диван рт. Изгледа много виши него што је. Биће да је Шиљак Ртња, висок 1566 метара. Румен је и облачан. Појављују се огромне планине.

Путеви доле прави и дуги. Ниш је био ванредно леп са својим старим градом и чистим улицама, ситним као играчке. А пред нама, над Топлицом, огромни врхови што се диме. Они нас чекају и дижу се све више. Из далека су неизмерни, што ближе, Копаоник се све више спушта у дубину. Иза тих огромних, шумовитих планина виде се понова равни. Зар је могуће да је то тамо,

доле, тако потпуно немоћно и да нас бије само ужасним ветром који нас једва љуља. Десно суво Рудиште 2140 м., лево Сува Планина, зар тако мирна у диму облака? Потпун мир у мору црних гора, облака и Неба. Ниједног орла није било.

Код Лесковица командант узима нов правац и пење се све више. Идемо право у те неизмерно црне планине.

Оно што је после дошло било је неописано дивно. У 12 сати и 15 м. алтиметар показа 3500 м. Руке ми помодреле ма да их сунчам. Доле се све црни. Да ли су оне ужасне планине тамо лево граница Бугарске? Саме огромне бразде доле. Пустош и нигде људи. Сребрне змије у понорима и потоцима. У 12 сати и 40 минута 3800 метара.

Уморни идемо преко скопске Црне Горе. Сад не сме мотор да се квари. Кад би сад стао ко зна куда би сишли. Некуд у земљу. Ибар или Пољаница текли би над нама. Не знам више где смо, а хладно је до цвотања.

Сан и дремеж хвата. Спава се над планинама и небесима. Очи су упрте у један ванредни врх, биће да је Стрешер. У дну авиона мој шешир још увек везан, крај њега мала локва уља и бензина. Алтиметар показује 4000 метара.

У 1 сат и 14 минута полазимо ниже. Нешто се плави доле. Лепенац. Затим наилази и Вардар. Иза њега још огромније масивне планине. Љубичаст Љуботин диже се пред нама. Дивно црвенило појављује се на Небу. Оштри ртови се плаве. Како брзо јуримо доле. Све је црвено и јабланови се појављују. У један сат и 18 м. познао сам Душанов Мост.

Скопље са дивним источњачким, жутим подинама. Видим дно Вардара и спрудове. Небо плаво као од аметиста. Пропадамо доле на куће, у ветар, у Вардар у лудим скоковима.

То апарати праве поздрав Скопљу. Сва три апата окрећу се, врте, падају све по команди. Лелулају се, скоро додирују земљу. Капетар Узелац прескаче кровове, да би га другови познали. Три године је провео у тој вароши.

Летимо, падамо, вијугамо. Скопље је као сунцокрет, жуто и црвено. Плава копља минарета играју око нас. Свет застао на улицама и гледа — оваке апарате не виде често. Три круга и три апарата, мирни као голуби у војном реду трче пред ангаре.

Дижемо наочари и затварамо очи од топлоте. У Скопљу је као у Азији све плаво и топло, али у очима је све хладно, тврдо и брдовито; у њима је остала надземаљска лепота Србије.

ИЗ НАШЕ ПРЕСТОНИЦЕ У ЦАРСКИ ГРАД.

— МИЛАН РАДЕКА.

После четрдесет сати боравка у нашој, тада још будућој, престоници Београду кренули смо се 2. јула 1914. године даље циљу нашег путовања.

Пошли смо рано изјутра возом с београдске железничке станице, да пређемо целом Србијом до царског града Скопља, одакле ћемо продужити пут на Косово.

Воз нас је брзо пронео поред београдског Максима, Топчидера; испод престоничког чувара, планине Авале; па узвишицом између Авале и Космаја, иза кога се плавио Рудник, срце Шумадије. Поред Младеновца спусти се воз код Велике Плане у моравску долину, која је одавде до Ниша лепа башта. Воз иде у том крају кроз плодна и обрађена поља између лепих пристранака шумадијских брда и брежуљака; он жури преко ливада и провлачи се кроз шљиваке и баштице око лепих, малених и чистих кућица моравског сељака и маловарошанина. То је „унутрашњост“, што кажу Београђани; ладање, што би рекли Загребчани.

У подне смо стигли до Сталаћа, где се састављају обе Мораве: Јужна (Биничка) и Западна (Голијска). Биничка Морава пробија се овде кроз стеновит теснац. На њеној левој обали, на брегу, виде се развалине куле славнога војводе Тодора од Сталаћа. Из Сталаћа се одваја железница уског колосека преко Крушевца, Краљева, Ужица и даље. Ми ћемо међутим даље уз Биничку Мораву на доглед шумовитом Јастребцу, да докучимо Ниш. Тај стари Naissus данас је пространа варош ниских, при-

земних кућа, широких улица, светла, зрачна и бела. Такав смо утисак добили о спољашности вароши на шетњи кроз перивој уз реку Нишаву, на поглед нишке тврђаве, на шетњи кроз нишке сокаке, на поглед саборне цркве и осталих нишких зграда. — Међутим ми нисмо путовали да уживамо у погледима на лепе варошице унутрашњости Србије. Ми смо ишли за траговима славе Немањинке и косовске, славе ратова за ослобођење и рата од године 1912. Нама пречанима је то требало најпре и то нас је заносило. — За то нас је у Нишу и интересовало највише да погледамо Ћеле Кулу, језовит гробни споменик херојима, који су пали за слободу у борбама с Турцима почетком прошлога века. — Изван Ниша, поред касарна, данас у једној капелици, некад под отвореним Небом, уз друм лежи Ћеле Кула. То је коцка висока 2 метра саграђена од малтера и људских глава. До недавна су празне очи лубања буђиле у посетнике. Ми смо видели још једну или две. Остале су повађене и сахрањене, а познају им се трагови на кули.

Следећега дана већ раном зором зебли смо на платформи вагона чекајући да се јави Сунце. Мало касније провезли смо се поред Лесковца обасјана јутарњим Сунцем. Воз даље залази у сужену долину Мораве у теснац, из кога ће се ослободити тек пред Врањем. Дотле ће у теснацу да се бори са завојима Мораве, а ипак се не одваја од ње. Над железничком пругом дижу се ту стрми и повисоки пристранци брегова, начичкани стењем разнога облика. Једна од тих стена слична људском лику везала је уза се и народну причу, па данас носи име Момин Камен.

Испод Момина Камена и кроз Џеп, малу станицу, извукли смо се коначно у пространство Врањске Котлине, ослободили се Мораве. Врањска Бања, Врање, Ристовац. Ту смо на некадашњој граници с Турском. Гранична железничка станица је сва изрешетана и прошарана куршумима из почетних борба године 1912. Уза нас је срећним случајем и један борац са тих места па нам објашњава, како су стајале чете, како и где су се водиле борбе предкумановске.

Непосредно иза станице видимо некадашњи међаш, што га је године 1912./13. српска војска пренела за

200 км. на југ код Ђевђелије. Десно и*лево по висовима још се виде пограничне карауле турске и српске.

Улазом у некадашњу Турску, сада Нову Србију, а Стару Србију и Македонију из песама, остављамо Мораву и моравску долину. Сада се спуштамо Пчињи и Вардару. Зна се одмах да је овде недавно била Турска. Прелазом границе добива човек посве нови утисак. Нема више моравских ливада, воћњак и зеленила. Земља је врло слабо обрађена. Пуста поља обрасла су жутом травом. По голим бреговима не види се дрвеће ни шума. Све је голо, мртво, пусто. Турци нису дали да се одржи шума, јер горица рађа и храни хајдука — комиту, а већ сама та реч заголица Турчина око врата као хладан рез јатагана. Зато су у том граничном појасу шуме уништене, запуштено свако господарство, а свет расељен. Тек по гледге видиш Арнаутина, који пасе стадо.

Приближавали смо се Куманову, месту славне победе. Ради пустоши предела види се све надалеко, па нам наш тумач борац може лако да објасни течај борбе, позиције војска и место победе. — Воз нам је нешто застао, јер не може машина да извуче све вагоне уз брег пред станицом. Зато је наш вагон са још неколико остављен на прузи, а машина је са предњим вагонима ушла у станицу да се после врати и по нас. Дотле смо ми посетили гробове јунака, што се зелене у жутом жити, и убрали с њих цвећа за спомен. Обично пољско цвеће, али је свето, јер је никло из мученичке крви бораца за слободу! —

Кумановска станица је подаље од вароши, па зато нисмо видели Куманова осим цркве и нешто кровова.

После Куманова силази воз према Скопљу. С леве стране прати га вардарска притока Пчиња, а с десне истиче се све више скопска Црна Гора (Карадаг). Предео је боље култивиран и човек види дрвеће и обрађена поља. Са крова вагона већ се виде скопска минарета и скопски град. Нижи делови вароши утонули су у зеленило. Станице : Александрово, Ајватовац, Војвода Путник, вардарски гвоздени мост, главна станица и ми смо у царскоме граду Скопљу.

ИЗ КУМАНОВА У СКОПЉЕ.

— СТОЈАН НОВАКОВИЋ. —

Из Куманова смо се кренули за Скопље 27. октобра. Тај ми је дан био читава свечаност. Кад сам се пробудио и погледао пут истока на брежуљке, на којима је било негдашње Жеглигово и Нагориче, средње-вековна српска средишта ових крајева, Сунце је расипало своје зраке, и после јучерашњег ветра и магловите облачине показивао се прекрасан дан. Мада је било још изјутра, сунчева се топлота осећала кад смо прелазили линију гвозденог пута и гледали на њој још недовршену станицу кумановску.

Мирно и хладно пружала се двострука линија по равном насипу, нити се из ње могаше прочитати она будућност, о којој ми толико сањамо и од које толико очекујемо за нашу земљу и за ове крајеве. Ова линија стајала је мирно покрај садашњих места, у којима се средњевековни живот још у приличној мери одржао. Али се већ чује писак локомотиве и кроз величанствену мирноћу ових балканских поља.

Наш пут, управо беспутница водила је уз брдо. Од Куманова је готово до саме скопске равнице пут врло рђав и као обичан сеоски колник кривуда по високом пољу међу венцима Карадага, који су врло занимљиви. Са стрмим, као градски зид, обронцима стране се спуштају у неке мале потоке, а с њих је дувао студен ветар и хладноћа.

Кад одатле почесмо хватати низбрдицу равнице, кроз коју тече Вардар, и оне планине међу Прилепом, Велесом и и Дримом имале су ванредно величанствен облик. Равнице су стајале пред нама као плаветникасто-зелена тепсија посута овде онде воденим просторијама, које су се као сребро сијале. А македонске планине дизале су се до облака, пробијале се кроз њих, издижући још више њих своју модро-плаву шиљасту главу. Ти врхови тако напрема се с других врхова гледани, изгледали су врло величанствени. Шар се није могао видети, јер су га сувишном близином заклањали делови Карадага, који нас с десна нису никакo остављали.

Скопљем су ударали громови и прошле олује, Вардар се заруменио од крви свију раса, све док са равнoг Косова стара, ослободилачка, витешка српска мисао није допрла до Скопља, ношена на барјацима и на сабљама Немање, Уроша и Милутина.

Скопље је опет доживело обнову, поставши „светли и царствујушчи град“; Скопље је опет, као у време Дарданаца, постало метрополом — престоницом Душановог царства.

После су дошли Турци. Природа се поновила. Као у време Римљана Скопље је постало једном стратешком тачком. И опет у часу славе, у часу кад је ондашње Скопље било веће од савременог Берлина — Скопље је запаљено, на заповед аустријског генерала Пиколоминија — и све што је остало било је једно тужно, црно и пусто згариште...

Чудна Историја, још чуднија судбина!

Па су прошли и Турци, и Бугари, и Аустријанци; па је прошла 1912. и 1918., а Скопље је поново почело да се обнавља; Скопље је поново постало метрополом, престоницом дивне, чувене, раскошне Јужне Србије, да се ко зна када — развије у метрополу Балкана.

*

Диже се Скопље, расте и обнавља. Ритам савременог живота није овде тако брз и луд, и не носи у својим мутним коритима толико свирепих сензација — опустели су далеки балкански друмови — али је и овде судбина ударила жиг савремености у живот: полако се руше џамије и претварају у војне магацине, опустеле цркве у бање, старе библиотеке у ханове, стари ханови у музеје.

Видели смо славне, старинске споменике, Душанов Град и Душанов Мост, и старе византијске ханове кераморавне архитектуре, и амаме; прошли смо кроз хладовину богомоља, православних, католичких, турских; обишли текије и тулбета, сишли низ чаршије и обале, завирили у Оријент и Европу, окупали се у Вардару; разговарали смо са чудним ситним светом: кујунџијама, казанџијама, ђурџијама, јорџанџијама и дридарима; посетили школе и институте, обишли новоградње: Официрски Дом, Народно Позориште и приватне зграде; смејали се са берберима и продавцима новина — али нас је срце

Оставивши брдо и околину, па погледавши на варош, видимо је као на две узвишице од Карадага, по удолици између тих узвишица и по равници крај Вардара с обеју страна. Град се одатле најлепше види, а варош се, пуна зеленила, гомила око реке.

ПОГЛЕД НА СКОПЉЕ СА СТАНИЦЕ.

— АЛЕКСА СТАНОЈЕВИЋ. —

Скопље се лепо види још са железничке станице. Видик је са свих страна затворен горостасним планинским венцима, који се ближе или даље од њега плаве и дивљину чине још дивљачнијом.

Са севера и североистока додирују га косе Карадага, до Неба високе; са запада се из даљине као примиче неравно побиље Шара, увијено местимице по врху у снежну одећу, која се из појединих корутиница, између шарових вршкова, белуца као оно глечерска маса, те опомиње путника, да алписке пределе и лепоте не треба тражити само у Швајцарској.

С југа се над Скопље надвисио успрти Карашијак, колико да нам са Сухом Гором заклони изглед Тетовског Поља и северних граница негдашње Маркове државе! Између ових шумовитих дивова, по којима су некад виле Равијојле и огњени змајеви устрељивали Марка, Милоша и Богдана, а с којих данас слећу на јадне Србе разбојничке чете полудивљих Арнаута, пробио се Вардар, пружио се далеко од запада по Скопљанском Пољу и отишао, да тамо на југоистоку продере код Велеса и Демир Капије кршни зид, који му пречи пут к вечном миру у Егејском Мору. Са железнице се, на тој страни, већ лепо распознаје клисура, у коју Вардар улази после свог загрљаја са Пчињом...

Путник и нехотице окреће овде главу на запад, да једним погледом обухвати Скопље, главу Македоније. Јер откако је Врање везано железницом са Солуном, Скопље је постало за Македонију средсредна тачка и ако није у средини земље.

Нажалост слика коју нам даје Скопље, гледано овако са железнице, на први поглед разочарава нас и отискује

лепе замисли, које смо пре тога имали о њему. Исток, цело царство данашњег калифе, не може ни у Азији показати боље слике источњачке заосталости, аљкавости и одвратности, него што то Европљанин може видети у Скопљу. Чађаве развалине скопљанског града, насађеног на једном брежуљку изнад вароши, до самог Вардара, с његове леве стране, из далека се црне, те силно увећавају језивост оног изгледа, који пред нас износи турска тека и непрегледно гробље на оној другој тераси, што се, мало северније, подиже према граду. Ах, она гробља с њиховим белим каменим надгробним споменицима! Путнику, који са железнице гледа на Скопље, изгледа ова варош жива сахрањена усред огромног гробља, које је са свих страна окружава и сав јој живот преноси у вечну тишину. Сирото Скопље! Та оно већ пуних пет векова и лежи у гробљу!...

УТИСЦИ СКОПЉА.

— АЛЕКСА СТАНОЈЕВИЋ. —

Ево ме и у Скопљу! Ко још не зна за Скопље? Ко од Срба није чуо за ову знамениту српску варош? А и како га не би знали? Та није ли оно било Србину духовно и политичко средиште, престоница његових славних владалаца, сјајни зрак српске државне величине и расадник српских нада и српске мисли?...

Оставивши воз предао сам свој путнички пртљаг једном босоногом дечку, да га носи у хотел Турати, и сам се кренух пешице у варош. На улици бејаше врло живописан приказ. Али оно што ми прво паде у очи, били су Арнаути с њиховим читавим арсеналом за појасом, ножевима о бедрима и округлим белим капицама на глави.

Одмах на први поглед запазио сам, да је данашње турско Скопље веома занимљива варош. И когод би хтео, да се пренесе мислима у XIV век и да види средњовековну варош, коју је изненада узнемирила варварска најезда, тај може у Скопљу видети остварење своје жеље. Скопље је управо једна таква варош; она је окамењени остатак негдашњег живота и негдашње културе.

Па не само то. Дођите у Скопље па ћете у њему наћи сталну изложбу свега, што Европска Турска има да покаже. Све производе, све оно шаренило источњачке културе, сав немар, сав нерад, све страсти, сву политику, сва подземна ровења — једном речи, сву Турску са свима њеним добрим странама и манама наћи ћете у самом Скопљу.

У целој Турској — пише скорашњи путник Берар — ја не познајем варош, у којој би становништво и одело било шареније, а изглед већма источњачки, него што је ова прва варош Македоније, неколико само часова удаљена од Београда и Европе. Велики азијски

Драг. Пантић.

Изглед Скопља.

базари: Бруса, Алеп и Дамаск, према Скопљу су само тамне турске накараде. Овде, на два корака само од европске границе, изгледа да се нарочито мислило на путнике, који ће доћи, те су им у вешто склопљеној сценарији изнесени сви типови отоманског царства и све личности левантске Историје...

Па ипак какво шаренило износи пред нас његов данашњи изглед! Кад изиђемо из станице, вели Берар, пут од макадама прав као конач, широк десетак метара, води нас дугачком каменом мосту, који су Римљани пре двадесет векова саградили преко Вардара; мосту, који за две хиљаде година нису могли срушити ни река, ни

јатови, ни византијски орлови, ни српски мачеви, ни хришћански симболи, ни муслиманска најезда.

На крају моста, између тераса осушеног блата, међу хумкама од блата и грања, којима је онвичена река, поворке врећа и подупрте дрвене галерије оцртавају вам улицице скопљанског базара. Мало на више видимо по брегу гробље са старим дрветима, кубета турских купатила, минарета са џамија и кубета од цигала на малим црквама. А кад погледамо мало на више пред нама се указују куле и мазгале са тврђаве, коју је пожар толико пута дохватао. На тај начин имамо као неку смањену слику данашњег Скопља и целог садашњег и прошлог Истока. . .

Ма како да је непотпуна опет нам ова слика представља у суштини данашње Скопље, у којем путника највише занимају: стари камени мост, затим безистан, мноштво негдашњих цркава и садашњих џамија, остаци старих дворова, град и пуно споменика из доба Душановог царовања. Србина још у њему занимају очајнички уздисаји наше подјармљене браће. . .

ПРВА НОЋ У СКОПЉУ.

— ФРАН ТУЋАН. —

Скопље! Још су га Римљани познавали и схватали сву његову важност, јер лежи у крају који је природа обдарила необично раскошно. Опкољавају га пространа плодна поља, кроз која протиче Вардар са својим притокама, а високе планине, пуне рудна блага и некад покривене густим шумама, штите и сам град и пространа његова поља са свих страна. Од природе има, дакле, Скопље све услове за бујан развитака; али му удес клети не даде да постане оно што ће сада у слободи за кратко време постати.

Пет пуних векова Скопље је робовало носећи све јаде, које је сносио и наш тамошњи народ. Кроз тих пет страшних векова није било ни говора о развитуку града. Османлија горди укочио је сав ток живота па данас, кад дођемо на обале валовита Вардара, јасно увиђамо мудрост римску, славу српску и срамоту турску.

Моћни камени мост, давно дело римских неимара, још и данас спаја десну обалу Вардара с левом; њиме се човек служио и служи већ пуне две хиљаде година, а он стоји непомичан као у римско доба. Часну су нам успомену оставили стари Римљани. А тамо покрај Душанова Града, на левој обали Вардара, у неком малом дворишту, више под земљом него ли над њом, сакрила се црквице Св. Спаса. Уђи, уђи у њу и поклони се пред рукотворином скопског сељака-уметника. Разбарије дивне красе овај мали храм Господњи. Из пуста дрвета створише просте руке сељачке уметничко дело пуно осећаја, пуно хармоније, пуно финеса и украсише тим ремек-делом малу сакривену црквицу. То су остаци нашег рада, наше славе, нашег срца. А Турчин? Као да му је било заветовано да разори све што је било лепо и добро.

Скопље је и данас онде, где је било пре косовске погибије. Шта би од њега за време прохујалих векова створио Европљанин, а како га упропастио варварин Турчин, Азијат! Да, жалосна је била судбина ове наше груде, где сваки педаљ земље прича о нашој старој слави и моћи, о нашим претрпљеним болима телесним и душевним.

Кад човек дође у ове крајеве, све га подсећа на нашу старину и прошлост. Ту су села и градови, ту су реке и потоци, ту су долине и планине, које буде у нашој души давне успомене и оживљавају давне личности из наше Историје и народних песама. И кад смо оно у тихој ноћи сишли с воза на скопску станицу, па се нашли у гужви од путника, осетили смо узбуђење, јер смо се нашли у нашем царском Скопљу. Ко да се отме у том часу осећајима који навиру из душе наше?

Пред станицом вика и бука. Међу путнике умешали се многи дечаци и на сав глас нуде собе за преноћиште. И овде, дакле, као свуда по градовима, несташица станова. Али је тешко прихватити понуде тих дечака у оној оријенталној ношњи, са црвеним фесићима или белим капицама. Сва та турска Циганчад или арнаутска деца, боса, подерана, прљава натисла се око путника и готово им отимају пртљаг из руку.

Око 10 сати увече ушли смо у варош. Улица живахна и електрично осветљена; куће лепе, приземне и

на један или два спрата. Дућани затворени, али пред кафанама пуно света за столовима. И да не видимо око себе турску и арнаутску ношњу, не бисмо рекли да смо на Истоку. Не нашавши преноћишта ни у једном хотелу, седосмо пред ресторан „Зрињски“ да вечерамо. Предали смо се судбини, јер смо у осталом били у граду, где је много фаталиста.

У благој ноћи македонске јесени седели смо, вечерали и гутали прашину, која се дизала са широке улице. Путници се лако распознају, особито их лако распозна онај који их тражи. Тако су и нас нашли. Нека дебела, ониска госпођа понуди нам собу за коначиште. Арнаутин с нашим стварима пође напред, а ми с њоме за њим. Куда? Куд они, ту и ми, кроз неке мрачне сокачиће, који су толико пуни прашине да се ни кораци не чују. Свашта смо чули у Загребу о Македонији и сада, идући за непознатом газдарицом и ћутљивим Арнаутином, наједном смо се сетили свега тог причања. Ну пустисмо се опет у загрљај судбини, па нека буде што ће бити! А није ништа било.

Мадам Елени, тако се звала наша домаћица, довела нас је у своју кућу. Мора се признати, чиста је. Госпођа нам уступи за преноћиште своју лепу собицу, и ја сам заспао дубоким сном. Око једног сата после поноћи пробудио ме је плач жене с којом сам путовао.

— Пакао, ужас! Пече, пали, сврби и непрекидно јури око ушију, не могу више да издржим. Погледај ме, ја сам сва изнакажена!

И заиста, ја сам се запрепастио, кад сам је видео. Лице и руке јој набрекле, капци на очима отеки, и све гори ватром и тресе се у грозници. Одмах ми је било јасно у чему је ствар. Скопље је на Вардару, који се у Скопској Котлини разлио у простране мочваре; њих Турци нису исушили за пуних пет векова своје владавине у овом крају. Њима је лакше било вековима лити нашу крв него ли свести ову силовиту реку у правилан ток. Ове мочваре су легло ситних комараца, који разносе страшну маларију. Али ове ноћи нису били комарци него неки њихови даљни сродници, мушице пападаћи, које су исто тако опасне за људско здравље као комарац. Пападаћи уз долину Вардара и његових

притока наваљују ноћу на људе у спавању и сишу им крв. Па ако су пре тога сисали крв грозницом зараженог човека, онда преносе ту заразу на здраве људе. Та је грозница позната у Скопљу под именом „денга“. Она је врло јака и мучи човека три до четири дана. Понекад је и смртоносна. Тешко је ослободити се ових мушица, јер су оне тако сићушне да се могу завући у најужу пукотину, где мирују преко дана, а кад падне ноћ и људи заспе, навале на њих. Свуда у овим крајевима од њих се бране комарницима, а где ових нема одбрана је узалудна. Истераш ли је из куће на врата, ње ето опет у собу кроз прозор. Та неугодна животињица покварила нам је све лепе утиске, које смо тог вечера добили о Скопљу, она нас је присилила да за неколико дана, док ми жена не оздрави, одложимо путовање у Кавадар.

У СКОПЉУ НА ВАРДАРУ.

— СТОЈАН НОВАКОВИЋ. —

Улазећи у Скопље од Куманова иде се кроз једну пространију улицу с дућанима, а после се пролази кроз криве улице, између зидова, који заклањају куће и авлије, докле се не изиђе на обалу Вардара и не дође на нови мост на њему, преко којег се прелази на другу страну вардарску...

Путујући низ Вардар гледао сам га непрестано и посматрао сам га у свима променама нарави његове све докле се, у Солунском Пољу, сасвим у десно од нас не одвоји. Али ми се нигде није учинио тако леп као у Скопљу. Нећу се преварити ако кажем, да Вардар у Скопљу изгледа већи од Мораве код Ћуприје. Само је вардарево корито уже и редовније. Вода још држи брзину, којом силази са свога изворног предела; боја јој је зеленкаста и бистра је. Она јури кроз варош дајући јој прекрасну живост, коју може једној вароши давати тако велика, брза и лепа река.

У Скопљу су на Вардару два моста; стари наспрам града и пашина двора, покрај којег је на десној страни Бурмали-џамија, леп споменик старије архитектуре у

Турској; и нови, мало ниже, од дрвета, који везује, као што изгледа, старије насељене крајеве вароши.

Стари мост је леп зидарски споменик. Он је изидан на више на вршак сведених окана, међу којима је средње највише тако, да се мост пресеца на две падине, које се на средини једна левој, а друга десној обали реке спуштају. Горе је мост покалдрмљен и с оба краја оградањен лепом, метар високом, оградом од тесана камена.

Ниже овога моста има као острвце у Вардару. Нешташна вода заплускује га с обе стране. Зелено дрвље узело га је у своју сенку, а мали га мост везује са шетницом покрај Вардара. Место је ово прекрасно. Не знам, да ли од природе или људском руком начињено. На обали су понајлепше старе чорбацијске двокатне куће, јер је то главно место у вароши. Гледајући ово место и ове куће мислио сам, шта би у овој лепој, обилатој и чаробној природи начинили они Европљани, који су у оскудној и суровој клими Средње Европе умели да начине познате дивоте савременог укуса и уживања у лепоти, сразмерности, висини и пуноћи ваздуха и светлости? Овога ваздуха и светлости онамо нема ни за које новце, као што опет, по злој судбини, овде нема ни оних руку, ни оног укуса, ни оног умења, и ако племена, која овде живе, нису ни без вештих руку, ни без лепога укуса...

Колико велика разлика између српскога Ниша и турскога Скопља! Док су у Нишу нова и стара култура свршиле двобој, те се стара повукла у остављене јој старинске крајичке уступивши место новој култури и новом животу, који се поносито шири и развија — дотле Скопље даје сасвим други утисак. Писком локомотиве од мора, а испод намрштених падина Водна, јавља се нови живот, али му се стари упорно противи још непотресеном урођеном постојаношћу. Један вечерњи појав живо ми је оставио у памети слику ове борбе.

Блага јесења месечина обасјавала је питому скопљанску равницу својом суморном светлошћу. Вардар се журио својим немирним водама даље к мору. На обалама његовим покрет, пун шаренила и мешавине, обичне у једном турском месту, био је прилично жив. Тамне масе Водна дизаху се изнад железничких зграда. Кроз

тих шумор ове балканске вароши јасно се чула старинска песма, коју је у њеним меланхоличним мелодијама удешавао гајдаш Маћедонац, одмарајући се увече покрај посла, на ком је ваздан радећи провео. Његови старински звуци будили су у мојим мислима један по један век, и једну по једну слику. Један воз са Косова баш у тај мах проби ваздух тутњавом својих гвоздених кола. И она стара свирка престаде... Моје мисли оставише меланхоличан правац изазван оном старом песмом и почех мислити на оне хладне, али последицама тако топле, гвоздене потресе, који у животу народа стварају епохе. Та кад је чудна судбина, та кад су недомашни душевни покрети једног јединог човека, како да се не дивимо чудесности оних покрета, који управљају судбином народа!...

КРОЗ СКОПЉЕ.

— АЛЕКСА СТАНОЈЕВИЋ. —

Улазећи у Скопље и нехотице се сетих црне и тужне Историје његове, а још ми теже паде данашња зла судбина наше јадне браће у њему. Какве се све промене не збише с свим прастарим римским градићем? Колико ли би битака, колико разних освајача и господара, имао да покаже онај његов неугледни градић, кад би нешто умео говорити? За нашу пак Историју он је толико значајан, да је она готово сва у њему, и он у њој.

Ну да се оставимо историјских успомена и да прођемо кроз ову стару престоницу српске царевине, у којој је Душан Силни ставио себи царску круну на главу!

Скопље је с обеју страна Вардара, али је највећи део вароши, право Скопље, на левој страни реке. На тој је страни и град. Десна пак страна представља европски крај, који је можда само онолико европски, колико какав неугледан окрајак неке наше сиромашне паланке. Прашина до чланака, која покрива и две најважније улице — ону од станице до каменог моста и ону поред Вардара — и коју најмањи ветрић диже у ваздух као облак, зацело не може поправити источњачки утисак, који чини на путника и овај крај Скопља.

Скопљански Град подигнут је на брежуљку, што се пружа к огранцима Карадага до вароши. Он је данас у рушевинама. Од Вардара, над који се стрмо наднео, једино се још одржао главни бедем, али су му неколике куле с те стране срушене, и преко њихових рушевина води пошира стаза, којом се још може проћи испод града на тетовски пут. С источне и северне стране бедеми су још у горем стању, а ред касарни од набоја, подигнутих на тој страни, својом неугледношћу и трошношћу изазива најпре одвратност, а затим уверење, да и сами градски господари верују у своју привременост... Па ипак је у граду прилична живост. Њу чине кретања војника с лицима без израза и звуци егзотичне војне музике, која се готово непрестано отуда разлеже.

Душанов Град у Скопљу.

Прошавши испод града, кроз Јеврејску Малу, ја се обретох у безистану, главном скопљанском базару. То је мрачна, крива и тесна улица, готово у средини вароши, покривена рђаво састављеним даскама, пуна дрвених дућана с источњачким стелажима и ћепенцима, на којима стоји разна роба. На ћепенцима обично седе продавци с прекрштеним, по турском обичају подвијеним, ногама, па вас непрестано зивкају, да им видите еспап и штогод пазарите. Живост је у безистану прилично велика. На њему се готово гурају купци из вароши и околине, војници, заптије, полицајци и — Арнаути. По-

јава ових последњих производи врло тугаљив утисак на сваког Европљанина, кад први пут зађе у овај лавиринат сокачића и дућанчића.

На северу спрам града, до тетовског пута, ка јарузи, што се налази с те стране, налази се Турска Махала. Странци, Европљани, беже из ње много пре акшама. Такво је зло гостопримство њених становника! У осталом, њу и не одликује ништа друго до изривена турска калдрма, прљаве и неокречене плетаре с познатим турским дрвеним балконима и доксатима, ванредно тесне и криве улице, неколико неугледних џамија, много паса и идиотска лица сумњивих мимопролазника. Још вас на

Прочеље Куршумли Хана у Скопљу.

Рад. Грујић.

овој страни понајвише занима разрушена кула на наспрамном брегу и запуштени римски водовод, којим се и данас служе његови освајачи. . .

Журио сам се да видим Куршумли-хан, старинско здање, које бејаш опазио изнад града, чији кугласти оловни кров и мала кубета на крајевима спољашњег зида привлаче путника још из далека. Куршумли-хан је данас главна турска тамница. У њ се готово не пуштају странци. Срби Скопљанци, који су овде провели неко-

лико месеци, зато што су бранили српско име и веру, причају да се у његовим одајама још и данас налазе неке старе слике и прилике измазане на зиду, да има натписа на старом српском језику и да му унутрашњост много личи на велику дворницу за свечаности.

Посматрајући прораслу траву на прилично скљоканом крову ове грађевине помислио сам, да не буде баш у њој Душан држао своју велику скупштину, да не буде у њој проглашавајући законе обзнањивао своју и Србијину славу и величину? Како је чудновата судбина ове стародревне грађевине, у којој је, можда, српски патријарх са свитом владика и игумана, обучених у сјајне и златне одежде, отпочињао свечано богослужење пред српским царем Душаном, пред цветом српске војске и госпоштине, благосиљајући проглашење законитости и славећи подизање Србије на степен царевине, а српске цркве на степен патријаршије!...

Куршумли-хан у Скопљу.

П. Јовановић.

С тим мислима упутих се Сули-хану, старинској грађевини, која својим изгледом опомиње на огромну касарну, на средњевековни дворца, који гледан споља, са задње стране, изгледа као какав мали град. Ко зна,

можда ће имати права они, који у овој грађевини виде остатке Јустинијанових трговачких магацина? У осталом, ово велико двоспратно здање и данас служи за трговачке магацине и канцеларије.

Ну моје шетње кроз варош већ се примицаху крају. Ваљало ми се спремати за друге крајеве, на путовање, које је друкчије од пута у Скопље. Вратих се пред мрак у хотел. Сутоњ бејаше врло кратка, јер је Скопље скоро три степена јужније од Београда. Тамна ноћ, која ускоро наступи, покри својим мрачним покривачем све Скопље и мени остаде само да се пре сна присећам преживелих утисака и да мислим на сутрашњи пут...

ПО СКОПЉУ.

— ФРАН ТУЉАН. —

Освануло је топло јесење јутро, те нам се пружи лапа прилика да упознамо Скопље, које се сместило већим делом на нај јужнијим обронцима Црне Горе, а мањим делом захватило је равницу испод планине Водна. Вардар, шуман и брз, протиче кроз само Скопље делећи га на турску и европску варош. Европски крај који је у долини на десној обали реке у толико је европски, што у њему има мање турских кућа него у оном другом делу вароши на левој страни Вардара. Овде, с десне стране, где се почео развијати модеран град, две су велике и лепе улице (уз мноштво мањих и већих још нерегулисаних), у којима се човек осећа врло пријатно. Једна иде право од станице на Вардар. Широка је и пространа с приземним, једнокатним и двокатним кућама. У њој је врло живо, јер је она „Корзо“ скопски. То је улица Краља Петра.

Много је лепша по свом положају она која иде десном обалом вардарском, где се помало израђују модерне куће на један и два спрата. Испод њих мрмори брзи Вардар, појачавајући својим валовима градску буку и дајући овом делу Скопља врло леп изглед. Већ је данас вардарска обала у овом делу града озидана, те вардарским кејом струји буран градски живот. Људи у разној ношњи мотају се улицом: турски фесови, арна-

утске капице²⁸ (кечета), наше шајкаче, па разноврсни европски шешири показују, ко се све врзе скопским улицама. У тој градској вреви сусрећемо често муслиманске жене са фереџом; уз широке димлије видимо и укусне париске тоалете, овде у комшилуку Арнаутлука. Овога мора да буде, јер је Скопље, као глава Јужне Србије, не само средиште наших власти и културе, него и седиште конзулата европских и ваневропских држава. Од културних установа вреди да се нарочито истакну ове: Филозофски Факултет и Позориште. Скопље је леп град, пун живота. У њему се може добро живети.

Драг. Панџић.

Народно Позориште у Скопљу.

Да пређемо преко старог римског моста на леву обалу! И баш кад смо управили кораке к овој старини, коју народ приписује Цару Душану, те је зове Душановим Мостом, заустави нас некако пред самим мостом, у овом европском делу града, друга једна грађевина, Бурмали-џамија. Она заиста представља леп архитектонски споменик турске власти. Види се да су Турци ипак не-

што радили. У Скопљу су им само џамије вредне помена. Али су оне данас опустеле. С многих се не чује више муџезинов глас. Чисто нам би жао. Чудна смо ми нација. Брзо све заборављамо. Гледамо ову лепу Бурмали-џамију, а она пуста, нема и паучином покривена. Види се да у њу већ дуго нико не улази. Она са сво-

Душанов Мост на Вардару у Скопљу. Драг. Пантић.

јим тешким оловним кубетом и витким минаретом очекује пропаст своју. Турци стари покрај ње пролазе, чудно погледају нас странце, који стојимо поред њихове џамије погледају се, намрште се и одлазе даље.

Мустаф беже склони
Мрак облака, што је по челу ти пао!
Победу је ову Алах нама дао;
Па његовој вољи и ти се поклони!...
Пружи руку!... Ове душе нису јетке,
Не отимљу кћери, нити њима ћаре...
Ми дођосмо само у домове старе"...

Али они остају намрштени, не разумеју ове речи, а можда и у њима тече крв наших дедова, крв косовских јунака.

Преко каменог моста, који се у луковима свија спајајући обе обале Вардара, стигли смо у турски део Скопља. Типичан турски град, у коме не налазиш ни трага од западне културе. Куће су густо збијене; готово се не разликује где једна престаје, а друга почиње. Улица је много, ни броја им се не зна. Све су уске; неке су калдрисане грамадама камења. Иду на све стране и кад човек зађе у њих, тешко се може снаћи као у каквом лавиринту. Куће су обзидане високим зидом, па се не види ни авлија ни доњи део куће. Сакрише се у зидане ограде, па им само кровови провирују. Авлије су врло чисте; у њима су баштице са цвећем и по гдекоје дрво. Ове улицице нису онако живе као оне на десној обали вардарској. Једино у онима где су трговине и дућани, врева је велика. А трговина је развијена баш у овом турском делу града. Колико је ту дућана и дућанчића, колико занатлијских радњи и ашчичница! Човек може овде видети свега и свачега што стварају Запад и Исток. Зато су ови дућани ванредно занимљиви и по овим узаним, а грубим каменом калдрисаним, улицицама тиска се светина да види и купи разне ствари. Овде се већ могу видети сељаци и сељанке из скопске околине, нарочито из скопске Црне Горе, који се истичу својим белим вуненим или ланеним оделом, украшеним црним китама и гајтанима. Ово је здрав и весео народ, лепога соја. Живели су слободније, те су отуд живахни и весели, док су њихова браћа у скопској равници све чифчије (кметови), који проводе бедан живот у још беднијим кућицама шћућуреним око беговских чифлука. Вековни су ово робови, који нажалост још и данас ишчекују ослобођење. Треба једном и они да буду господари на своме земљишту и огњишту. Чифлије морају престати, а чифлуци ишчезнути.

Радо човек посматра овај трговачки живот, ту вреву око дућана и продаваца, али га нешто вуче и у оне пусте улицице, које озидане високим зидовима не дају да се види, шта се све тамо збива. Све је то Муслиман. И кад човек пролази тврдом калдрмом час узбрдице, час низбрдице, мимо њега пролеће или мало девојче у лепим, живих боја, димлијама, или мало Туре с црвеним фесом

на глави. Из авлија се овде онде полако извлаче буле у црној фереџи, па залазе у комшилук на разговор. Али ускоро овде постаје човеку непријатно, и он гледа да се што пре дочепа оних живих уличица, где се разлеже жагор купаца и продавца; или још више, да се успне тамо горе, где је света успомена наша, горе на Душанов Град, који се надвио над Вардар и над оне јабланове крај реке, слушајући неколико дугих и несрећних векова мрмор ове планинске реке.

Полазећи на град заустависмо се успут код неких ограђених кућа, које извирују изнад високога зида својим високим куполама. То су турска купатила (амами). Даље наиђосмо на лепу али опустелу цамију и не могасмо да протумачимо, зашто је опустела, кад је око ње све сам Муслиман. Извукли смо се из тог густиша и ето нас међу касарнама, пространим и белим покрај Душанова Града. Па зар да не уђеш у град, кад те нешто силно вуче на градске бедеме? Али пре него што се на њих попнемо, обишли смо малу и скривену цркву Св. Спаса. Онај који ју је подигао, није смео ничим показати, да је то Храм Господњи. С неким страхом отворили смо врата на авлији, промолили полако главу у двориште и већ први поглед на ту свету тишину потресао нас је. Авлија је сва поплочана мраморним плочама. То су надгробне плоче којима су ћирилицом исписане тајне гробова. Усред дворишта и гробља је бунар. Али где је храм? Неки ходник украшен светацким сликама види се на левој страни, а овде одмах крај врата гори кандило пред неком иконом. Све то не може бити храм. Тражили смо га и у једном углу спазили неке степенице које воде у подрум. Пошли смо тамо. Два прозора на белом зиду баш уза земљу упозорише нас, да кроз њих погледамо унутра. То смо и учинили; и доле, у подруму угледасмо заиста сакривен диван храм. Иконостас пун разбарија; све је израђено из тамно мрког дрвета. Лепота ово уметничке израде не да нам да се од ње одвојимо. Кажу да су све ове разбарије израдила два брата, сељаци из дебарске околине. Зар се ни Богу своје вековима нисмо смели слободно молити, него овако сакривени у подрумима?!

Из ове светиње изишли смо пуни побожних осећаја и успомена на несрећно стање нашег народа под Турцима. Нешто тешко и болно притиснуло нам је душу, па смо тежили да се што пре дохватимо бедема Душанова Града, где ћемо моћи одахнути и бацити поглед у у даљину на равницу и планине македонске.

У ДУШАНОВОЈ ПРЕСТОНИЦИ.

— ГУСТАВ КРКЛЕЦ. —

Окружено венцем високих, поносних планина — на северу дугачко било скопске Црне Горе, на западу дивна Шар-планина са модрим купастим Љуботеном чији се врх бели у снегу, на југу Водно које бљешти у нијансама свију боја — Скопље опет, ко зна по који пут, проживљује дане свога препорођаја и обнове.

П. Јовановић.

Улица Краља Петра у Скопљу.

Свуда се гради и ствара, све је у знаку покрета, живота, растења, с једне и с друге обале Вардара. Када се, ујутру, сагледа низ мутну, зелену, загонетну реку, о којој старе српске мајке од давнина певају својој деци,

— „Вардар река големата“ — човеку се заврти у свести над тајанством удеса, над хировима судбине, над чудесима живота.

Овде је, заиста, живот протекао чудан и тајанствен, носећи у својим дивљим, лудим вировима безброј чуда, безброј подвига.

Познато још у време Римљана као важна стратегијска тачка против илирских Дарданаца, Скопље је доцније постало метрополлом Дарданије, раскрсницом далеких балканских друмова, којима су прошле безбројне хорде, безбројне цивилизације, безбројне тужне, изгубљене емиграције и освајачки походи.

П. Јовановић.

Црква Св. Димитрија у Скопљу.

Али се, по чудним законима, по којима се светови стварају и звезде крећу, десио земљотрес који је смрвио у прашину стару славу и сав понос Скопља.

Први је обнављао Скопље византијски цар Јустинијан, саградивши поред осталог, чувени скопски водовод, који је још и данас, после толиких векова, велики понос Скопља.

После су варварска, словенска племена, сишла низ реке, зелене као старе словенске очи, на Балкан. Над

Скопљем су ударали громови и прошле олује, Вардар се заруменио од крви свију раса, све док са равнoг Косова стара, ослободилачка, витешка српска мисао није допрла до Скопља, ношена на барјацима и на сабљама Немање, Уроша и Милутина.

Скопље је опет доживело обнову, поставши „светли и царствујући град“; Скопље је опет, као у време Дарданаца, постало метрополом — престоницом Душановог царства.

После су дошли Турци. Природа се поновила. Као у време Римљана Скопље је постало једном стратешком тачком. И опет у часу славе, у часу кад је ондашње Скопље било веће од савременог Берлина — Скопље је запаљено, на заповед аустријског генерала Пиколоминија — и све што је остало било је једно тужно, црно и пусто згариште...

Чудна Историја, још чуднија судбина!

Па су прошли и Турци, и Бугари, и Аустријанци; па је прошла 1912. и 1918., а Скопље је поново почело да се обнавља; Скопље је поново постало метрополом, престоницом дивне, чувене, раскошне Јужне Србије, да се ко зна када — развије у метрополу Балкана.

*

Диге се Скопље, расте и обнавља. Ритам савременог живота није овде тако брз и луд, и не носи у својим мутним коритима толико свирепих сензација — опустели су далеки балкански друмови — али је и овде судбина ударила жиг савремености у живот: полако се руше џамије и претварају у војне магацине, опустеле цркве у бање, старе библиотеке у ханове, стари ханови у музеје.

Видели смо славне, старинске споменике, Душанов Град и Душанов Мост, и старе византијске ханове кераморавне архитектуре, и амаме; прошли смо кроз хладовину богомоља, православних, католичких, турских; обишли текије и тулбета, сишли низ чаршије и обале, завирили у Оријент и Европу, окупали се у Вардару; разговарали смо са чудним ситним светом: кујунџијама, казанџијама, ћурџијама, јорганџијама и дридарима; посетили школе и институте, обишли новоградње: Официрски Дом, Народно Позориште и приватне зграде; смејали се са берберима и продавцима новина — али нас је срце

заболело у цркви Св. Спаса. Заболело нас је срце ради нашег нехата, ради нашег незнања, ради нашег непоштовања дивних, уметничких споменика, које би други народи чували као очи у глави, као највећу своју светињу; заболело нас је срце ради наше суровости и варварства.

Мала, тиха, сакривена у земљи, црква Св. Спаса значајна је ради свога дивног — најлепшег што сам га икад видео — олтара, који је генијално дело тројице мајстора из Дебра, Филипа, Димитрија и Петра.

Драг. Пантџ.

Учитељска Школа у Скопљу.

Цео олтар је један уметнички дрворез, од кога је учињен владичански престо, резан у целим стаблима ораховог дрвета. Дивни, барокни гроздови рељефа и орнамената, пуни библијских мотива из Старог и Новог Завета, преплићу се и силазе у мирним, побожним линијама, у једној небеској хармонији, повезани дубоким осећајима уметничког заноса и склада. Дванаест година резали су припрости наши људи из Дебра орахова стабла за спас душе, и дали дело на коме би могли сви савремени уметници овог света да уче: шта је то звук линије, шта је експресија, шта је покрет и простор, шта је уметност.

Мотиви Саломиног плеса, жртве Аврамове, Адама и Еве, Марије у храму и многи други, узбуђују душу оним великим тајним немиром, пуним унутарњих доживљаја, који ма нас узбуђују само највећа уметничка дела.

Све је то препуштено једном доброћудном старом попу и његовом црквењаку. Долазе људи са свију страна и дирају прстима три stoleћа старе резбарије, кидају их и носе за успомену или за благослов; централна врата фарбају златном бојом пре сваког великог празника и — чујте сви који знате шта је то уметност, старина и уметнички споменици, чујте сви — старом, доброћудном, добром попу пала је идеја да са шпиритом „очисти“ цео олтар. Патину, тамну, орахову, коју су наслагала три дуга, бескрајна века, хоће да скину за вољу „сјаја“, да би све изгледало „лепше“ и „новије“.

Драг. Панџић.

Стари турски ућумат и Мустафа-пашина џамија у Скопљу.

Оно што су Швабе процениле на 60 милиона у злату, што вреди колико пола Скопља, треба да пропадне, да се уништи ради нашег нехата, варварства.

Има ли ко да почује овај вапај? Зар је, заиста, узалудно говорити, писати, молити, преклињати да би се очували наши стари, драгоцени, дивни споменици?

Зар је, заиста, најлепша наша уметност осуђена на глупу, свирепу пропаст.

Има ли ко да чује и послуша?

*

О, колико волим наше јужне градове, над којима је Небо бескрајно високо и лудо. Безумно, бескрајно Небо....

Кад се спусти ноћ с планина, као на неким невидљивим, лаким крилима, још је више, још сјајније. Дивно, балканско Небо.

Шум силази с планина, ноћ се спушта као лака копрена, као црна свила.

Рад. Грујић.

Чесма пред Иса-беговом џамијом у Скопљу.

Шуме црни, високи јаблзови; тече Вардар и пева стару, старинску песму путовања.

„Вардар, река големата“...

Полако идем низ обалу старим кејом царствујућег Скопља. Тамо на југу завршава дилетантска револуција, на истоку се црне саблазна вешала бугарског крвника, на западу црне кошуље, на северу мрка генералска, ратничка кацига.

Ко зна судбину, скривену у звездама?

Далеко ћуте опустели балкански друмови ветар
веје кроз горе и црне шуме, ноћ је топла, јужна, ду-
бока.

Пролазим старим Душановим Мостом и гледам, Ме-
сец над реком. Безбрижно се смеје. Месец мој стари,
давни друг.

НАПРЕДАК СКОПЉА.

— С. КРАКОВ. —

Има увек нечега болнога у прогресу. Реформа је
лишила Цариград паса, харемлука, фесова и јашмака
исто онако као што су га пожари лишили старих по-
црнелих кућа од дрвета и кафаница где се под крово-
вима од винове лозе лежало по цео дан уз црну кафу
и наргиле.

Прогрес који се почео све јаче да осећа на нашем
југу подиже Скопље, али прети да уништи све његове
остатке прошлости. Несумњиво је да је од свију наших
градова читаве провинције Скопље највидније показало
снагу напретка, али је открило и његов бол и опасности.
Највиша је опасност у сувишној људској ревности.
Силној хришћанској ревности имамо да заблагодаримо
што нисмо познали најлепше античке кипове, а жару
иконобораца пропаст најдрагоценијих византијских икона
на слоновој кости, злату и емаљу.

Неразумевање је одувек извор свих грехова. Често
се код нас схватало да је прогрес уништавање старина
и прошлости.

На западу чувају феудалне замкове, порушене там-
нице и палате не из сентименталности већ из разумевања
и користи. Не иду странци у трговачки Турин да виде
нове високе куће од бетона и улице од асфалта, и у
Марсеј да гледају морско пристаниште и електричне
дизалице, али иду у Луку и мали Сан Ђиминано изнад
којих се увек дижу куле племића витке и у старости,
где су све куће са лоћама, с аркадама; и где су се још и
данас сачували у зиду отвори од теракоте кроз које су
могла деца без опасности да гледају на улицу којом се

какав кондотер са својим витезовима и најамницима враћао из побеђене Пизе или Сијене. Све онако како је било пре 5—6 векова.

Драг. Пантић.

Сахат-Кула у Скопљу.

А коју смо ми нашу кулу и коју властелинску кућу очували? Жалимо се увек на Турке, а имали смо једини дворца Кнеза Милоша у Топчидеру, па смо у њега увели жандарме. То се понављало свугде, па се понавља и у Скопљу.

У своме нагломе напредовању. Скопље обећава да ће ускоро постати оно што је до рата био Београд. Добијањегов спољни изглед, па прима и његов предратни менталитет. Израђен је регулациони план и по

њему се шири улица Краља Петра. Руше се старе куће и дижу нове. Кад наиђу тешкоће, обично пожар дође у помоћ, и како су пожари чести као у Цариграду, то све нежељене зграде саме изгоре. Улице се по плану проширују, општина се није потрошила, и како су готово све куће осигуране, то осигуравајућа друштва тако силом о своме трошку изводе регулацију. На све стране подижу се високе зграде, скоро палате. Предвиђена су у партеру места за модерне магацине с огромним витринама. Тепенци се још могу видети само преко Вар-

дара. Праве се паркови и скверови, али оно што је највише обузело скопљанске конструкторе, то је отварање лепих изгледа. Порушили су стару камену Бурмали-џамију из 15. века да би отворили изглед на град. На истоме томе месту дижу сада нови Официрски Дом који ће несумњиво бити једна од најлепших зграда Скопља, али која исто тако заклања изглед на град, као и стара џамија. Могло је Скопље имати и Официрски Дом и џамију. Ако је верским фанатичима сметала џамија, могли су срушити минаре и сачувати за смештај музеја ону дивну зграду чији камени стубови и каписли леже сада разбацани поред обале Вардара.

С леве стране Вардара крај кеја подигнут је на стени Споменик српског војника из великих ратова.

Драг. Пантић.

Део Скопља са спомеником српском војнику.

Скопље се прво сетило да извуче славу из заборави. Прво се сетило да после пожртвовања постоји признање и захвалност. Али, зар је било потребно да би се тај Споменик видео издалека, исећи стари храст у Вардару кога сви путописци, па ваљда и Евлија Челебија, помињу у својим писмима, стари раст који ћемо са заносом назвати храстом Душановим. Кажу да су о њега

Турци вешали наше људе. У Енглеској чувају сигурно пањ на коме су одсекли главу Марији Стјуартовој, а тиме се не би имали поносити — и зар вардарски стари храст, зар не би био најлепши споменик оним мученицима који су на његовим гранама умрли. Данас је остао од њега погубљеног само пањ из кога још избија неколико зелених гранчица као протест ове неколико столетне снаге која још није била исцрпена.

Стари градски зидови сијају се ново облепљеним цементом, обнавља се систематски, као што су у понеким црквама, као нпр. у Приштини, тутори и свештеници из силне ревности премазали стари драгоцени иконостас, сав изрезан у дрвету, дречећом плавом бојом онаквом, каквом су до скоро егзархисти бојадисали своје домове да се познају. Истина, то се у Скопљу не би могло догодити. Скопљански митрополит Варнава показује много љубави и разумевања у послу на чувању наших црквених старина и уметности. Обнављајући запуштене манастире у околини Скопља, митрополит Варнава подиже само оно што треба да их сачува од рушења и пропасти, док фреске оставља да недирнуте сведоче о величини и сјају наше средњовековне уметности. Без њега би се можда још једнога дана догодило и то да обновиоци, можда, премажу рецимо златном бојом иконостас у Св. Спасу, кога су она три скромна уметника из Галичника, велика као Мештровић, изрезали у дрвету за векове.

Докле Скопље и даље нема музеја, увек леже плешњиве војничке цокуле и зарђали ашовчићи у Куршумли Хану, старом коначишту дубровачких трговаца, између чијега је камена оловом заливеденог избијало кисело дрво и боца. Заборављен је Куршумли Хан као онај римски победник пред њиме, од кога су изломљеног и уништеног остале само груди у оклопу и врат коњски од мрамора, затрпани прашином и временом. Оставивши на страну те грехове према прошлости, огромно се урадило у овоме новоме Скопљу које се подиже. Довршава се Позориште крај Вардара, велико и угледно као оно из предратнога Београда. Иза касарне Краља Петра подигнуте су 4 огромне троспратне зграде за становање официрских породица. Оно што је Краљ приликом последње посете обећао официрима, већ је готово завршено. У

опште у подизању Скопља и Јужне Србије пресудан утицај су имали посета Краљева и Његово велико интересовање за ове крајеве.

Рад. Грујић.
Поглед на Водно са Душановог Моста у Скопљу.

Већ неколико месеци ради Институт за тропске болести који према својој опреми и своме раду представља најмодернији и најуређенији институт ове врсте у Европи. Пољски Министар Народног Здравља и физикус Варшаве, кад су пре неког времена посетили Институт, задовољни нису знали како да искажу своје допадање, већ су скинули капе и поклонили су се. Ту, крај Института подићи ће се за сада болница и туберкулозни диспансер, заразна одељења и све то одвојено, најмодерније уређено, престављаће малу засебну медицинску варош. Али докле се дижу палате са центруфугалним пумпама, са централним вакумом за исисавање ваздуха, са библиотеком, аналитичним вагама, радио-апаратима и салама за предавања — дотле се крај других болница још и сада избацује преко ограде гнојава вата коју ноћу Цигани купе, перу и продају јорганцијама за јоргане.

Не мења Скопље изглед само у своме центру него и периферије су се измениле. Место башта са шафраном и дуњама, око којих су зидови високи, где се ого-

Б. Сабо.

Манастирски храм у Нерези код Скопља.

варало кроз капицике и где се по каменим плочама ишло цео дан у чарапама, данас се дижу читави крајеви малих вила чистих и кокетних као калифорнијски бенгалови.

НА ОБАЛАМА ВАРДАРА.

— ВОЛИСЛАВ БАЉОЗОВИЋ. —

Прегоне се још ветрови над косовским висоравнима. Хладно је и бриди лице од ветра, што хуји преко Ветерника, кад се спуштамо из вароши широким отвореним пољем за станицу. Те се радо прихватамо шоље топлога чаја услужног ресторатера газда Косте.

С Госпође Планине и дугачке Чичавице, што се наслониле једна на другу, и пружиле од Крвавог Седла до под Звечан, отопио се снег. Тамно-зелене мирне су као у сну. Тек по јаругама, овде — онде, задржале су се дугачке беле црте, да ишчезну пред првим топлијим

Сунцем. Док је Шара сва у белој одори, те кад јој ниско Сунце обасја протегнуте врхове и баци сенку над увале, пуне студи и снега, као да сличи Алпима.

Промиче Качаничким Кланцем хитри Лепенац, а с Љуботена се шири свежа студен, док се не изгуби тамо

Жарко Татић.

Развалине манастира Љуботена у скопској Црној Гори.

негде око Вучјег Дола при улазу у Скопску Котлину. А у царском граду, крај набујалог Вардара, мами благо Сунце на улицу док топли зраци, што су се извисили над Душановим Градом, најављују пролеће...

Красан је тај град, што му Вардар лице мије као у какве девојке! Метропола нашега Југа све је лепша. Скопље се преображава у свима правцима тако осетно и успешно, да то могу уочити и просудити они, који су ван њега, те га често не походе.

На широкој пољани „Тахталице“, где се до пре коју годину крај високих топола гајило повртарство, никле су, као у бајци, нове вишеспратне куће и читаве виле по плану и укусу изграђене. „Тахталице“ је ван сумње, изразити представник завидног напретка новог Скопља, које је тамо сасвим европско и нема ничега за-

једничког с оријенталским стилем, који на Југу пре-
минира. Још мало времена док се ово предграђе снађе

Рад. Грујић.

Развалине цркве Св. Николе у селу Љуботину
у скопској Црној Гори.

и крај својих
домова изгради
вртове и алеје
зеленила, па се
неће застидети
Запада, где у
дну дворишта
и паркова од-
сјајују хутљи-
ве виле с при-
мамљивим нат-
писима : „Мој
боравак“ или
„Моје задо-
вољство“.

У центру гра-
да „Бурмали
Џамија“ је, по
току историј-
ске правде, у-
ступила места
палати Офи-
цирског Дома,
која је у довр-
шењу и коју
је, по отмено-
сти, ретко на-
ћи до Дунава.

Парк у „Ис-
лахани“, крај

Вардара, с високим платанима, дугачким пошљунченим
стазама, водом у изобиљу и с дивном терасом хотела
у средини, јесте одмориште где се осећа дах природе,
ван градске вреве, и где се освежава од тешких напора
свакидашњице. Као да је лепши од београдског Кале-
мегдана, који се извисио над ушћем Саве у Дунав, док
се „Ислахана“ пружиала на домак Вардара.

Улицама „Краља Петра“ и „Краљевића Ђорђа“, које су животни нерви Скопља, јуре многи аутомобили и фижакери, као у правом велеграду.

У Скопљу се, као центру Југа, додирују струје Истока и Запада. Зато оно има крајности и контраста који се не додирују, али зато живот у њему није без дражи. Јер подједнако одушевљавају џазбанд и шими у хотелима крај Вардара, као и дахире, оне страсне дахире, што ломе снагу тамо негде на периферији...

Такво је данас Скопље!

А свега је пет-шест година, како се оно пробудило и како се упиње, да са себе збаци изглед једне бескрвно учмале паланке с досадним животом, каквима обилује Југ.

Царски град је данас културно и привредно средиште читавог Југа, јер је по своме географском положају предистинирано за такву мисију.

С десне стране Вардара храм Богинје Талије довршава се и с јесени ће царски град бити свечано расположен, када почну прве представе у новој кући. Наставиће се успех културно-националног прегнућа, чији се резултати осећају. Институт за тропске болести, нарочито за маларију, која је највећи непријатељ Југа, првокласна је тековина и по своме особљу и по уређењу.

Скопље, очигледно, живо напредује.

А у памети се евоцирају успомене на доба, када је над царским градом узлетео бели орао, а полумесец немо ћутао, указујући слом вековног завојевача.

„Било је у граду живо. Све што се на улици срета, задовољно и срећно. Главне улице препуне малих, сниских дућана, и кафаница из којих је допирала песма победи!“

Војин Танкосић је, дошавши с Косова и Приштине, у арнаутском оделу и с карабином, полазио пут Велеса, насмејана лица и блажено срећан, а код „Париза су неки четници забатали крваве ножеве у столове и причали о Вардару што се у неком крају црвенио.

Из једне кафанице на спрату, ту негде око данашње „Москве“, млад један комита Новосађанин, певао је у пуном одушевљењу веома страсно и лепо, да се и сада радо сећам.

— Где је наша Војводина?

Војводина, Војводина!“

И у том заносу све ватреније питао о својој Војводини, онда још туђој, и прижељкивао је с обала сло-

бодног Вардара, те у екстази усхићења и националног тријумфа, нашао одговора у крају песме.

— Није, она тамо, није

— Већ у срцу Србадије...

Па онда завет Воје Новаковића, док смо пролазили крај разбијених топова и изврнутих кара на Куманову, да ће он, и ако социјалиста и интернационалац, рецитовати „На Вардару“ и пољубити „свету земљу његових обала“, кад их сагледа. И кад

Жарко Татић.

Манастир Кучевиште у скопској Црној Гори.

смо се приближили тим обалама, те нам се појави Вардар мутан али горд, испунили смо завет.

Само, не види више Новаковића оно Скопље, тако мило онда, а тако напредно и симпатично данас, јер је склопио очи далеко тамо, у Кану на Ривијери, после Арбанске Голготе.

Ни Призрен на Бистрици, ни Приштина на Косову, нису те среће, да се развијају као Скопље. И ако имају

пуно лепих страница за нашу Историју. А на местима су, да се с мало помоћи, подигну и ојачају. Али у на- претку царског града гледају боље дане и за себе...

Буди се сада пролеће тамо, као што се помаља прво лишће кукурека из ониског цбуња на висовима око Водна, те у дражи свога зеленила буја и мирише. Повијају се врбе на лакој поветарцу крај Вардара и уздишу за пролећем, а улицама Скопља се, под благим поднебљем Југа, излази на улицу у пролећним костимима и без врскапута.

НА РАЗВАЛИНАМА ДУШАНОВОГ ГРАДА.

— ФРАН ТУЋАН. —

На врло стрмом обронку, који се окомито спушта у Вардар, дижу се рушевине старог града; на њима је Турчин саградио грдне касарне, у којима данас чујемо

Н. Кошанин.

Клисуре Треске гледана из манастира Матке.

песму нашег рода, песму веселу и обесну. Ту на Вардару, у Душановом Граду, врзу се војници и ја добро чујем

наше лепо загорско „кај“. Ту су они, наши стасити момци, чији су дедови, оцеви и браћа морали крв лити за туђина, а против дома и брата свога. Овде су они далеко од куће, па ипак код своје куће. Тешко је мени Хрвату описати све оне пријатне осећаје, који су поди-лазили мноме на Душановом Граду, који је данас мој, хрватски, јер сам ја овде свој у своме. Осећај силног пространства наше државе све тамо од Корушке па до Скопља и још даље тамо на југ до Кајмакчалана, где на

сваком месту налазим браћу своју, која збо-ре мојим јези-ком, што ми улива снагу и даје веру у бу-дућност рода мога. Оживело је краљевство Томислава, Пе-тра Крешими-ра и Твртка; оживело је цар-ство Душано-во, само веће и силније, јер је у њему сада окупљен гото-во сав наш на-род и све наше земље.

Ми смо гле-дали на све стране домови-ну нашу. Тамо на западу, до-ста далеко, по-маља се главно било Шар-пла-

Рад. Грујић.

Манастир Матка на реци Трески из XV в.
југозападно од Скопља.

нине, која се издигла у висину преко две хиљаде и пет

стотина метара, а за њом се налази дивни Призрен, друга престоница цара Душана, за којом смо вековима чезнули.

„Онам' онамо да виђу Призрен! Та то је моје:
Дома ћу доћ'.

Старина мила тамо ме зове; ту морам једном
оружан поћ'!"

И ми смо пошли и тамо дошли 17. октобра 1912. године ослободивши браћу своју да их више никад не пустимо из братске заједнице.

Одмах уза Шар-планину, у североисточном правцу, усекла се дивљачна Качаничка Клисура, кроз коју се пробио Лепенац. Ту је пролаз за Косово Поље, ту се некад сусрео Краљевић Марко са Мусом Кесеџијом и приметну кавгу јунак са јунаком. А на југу још више, још веће планине, подигле се и не даду сагледати постојбину Краљевића Марка, а она је ту у близини, иза брда.

И тако је ето Скопље са свих страна опкољено моћним планинама, које се особито лепо могу посматрати одавде, са развалина Душанова Града. Неке су голе, неке шумовите. Има их које својим врховима достижу велике висине (Шара у Љуботину 2510 м., Јакупица 2530 м.), па су још и почетком лета под снежним покривачем, а дакако да се у склоњеним увалама задржава снег, на тим висинама, преко целе године. Лепоту ових планина повећавају бистра планинска језерца, којих је доста у овим крајевима, а велику привредну важност даје им рудно богатство, које крију у својој унутрашњости, и стока, нарочито овце, која се напаса пространим и сочним пашњацима њиховим. Али на жалост рударства још нема у овом делу наше отаџбине, а сточарство је у врло примитивном стању, те је потребно много средстава и труда, да се ова два важна привредна извора македонска подигну на савремену висину.

Али куда отидох посматрајући са Душанова Града високе околне планине, које маме човека у своје висине, у своје кршеве, у своје клисуре, тамо далеко горе, где су наши четници налазили склониште и слободу своју; где плахе дивокозе, срне и јелени оживљавају пусто камење; где се до скоро чула песма нашега комите;

„О, тамо доле на сред Балкан.
Тамо се бијат млади јунаци.
Млади јунаци, све Македонци;
Млада Српчиња, све нежењена“ ...

Нећете, високе и шумовите планине наше, никад више скривати у крилу своме синове своје, јер је дошла слобода за коју су вековима крв лили. Од сада ће се по вама разлегати песма слободна човека, који ће пушку и бомбу заменити плугом и мотиком. А доле поред Вар-

А. Васић.

Цигански Камен у вардарској клисури
на путу Скопље—Тетово.

дара, по оним равним и пространим пољима, подићи ће се нови домови, домови рада и среће. Гледај само са старих развалина ту лепу равницу. Пресеца је Вардар са својим притокама Треском и Лепенцем. Тамо на северозападу поља су доста сува, а у југоисточном делу много је мочвара, па га зато зову Блатом или Блатијом. Ту се Вардар и његове притоке разливају за време пролећних и јесењих киша, те претварају блатију у велико блато и језеро. А кад надође лето, које у Скоп-

ској Котлини ствара несносне жеге, неки се делови поља исуше, а неки остају под баруштинама, које својим

испарењем куже ваздух целе ове крајине. Неугодни су зато летњи дани у Скопљу тим више, што је тада киша велика реткост, па кад ветар дуне читави облаци прашине прекрију не само Скопље него и целу његову котлину.

Али и ако Скопска Котлина пати од пролећних и јесењих поплава, ипак у њој врло добро успева пшеница, која је овде главни ратарски производ. У мањој пак мери сади се дуван и афион (мак), а на обронцима котлине изврсно успева винова лоза. Скопско грозђе на добром је гласу. Треба међутим поменути, да привредну снагу овога краја много повећавају стока и вуна. У том погледу истиче се скопска Црна Гора, која је по овчарству најважнији крај на Балкану.

А. Васић.

Мост на Вардару на путу Скопље—Тетово, на излазу из
Кадрми-Богазу.

Док се са развалина градских даје лепо посматрати цела околина, дотле се и само Скопље указује с ових старих бедема још у лепшој слици. Цело је под нама и заузело је велико пространство. Џамије с минаретима истичу се из мора турских кућа. Тамо под оним брежуљком, на коме се налази тулбе турског свеца Газибабе, некако у средини вароши, диже се лепа Сахат-кула. На

њој, кажу, звоно кад зазвони, чује се на два сата у наоколо. Горе уз Вардар бели се велика зграда. То је универзитет. У његовој близини шумица, лепо шеталиште и пријатно игралиште за децу. Изван града, уз Вардар, богате баште пуне бујна поврћа.

Речју, изглед с Душанова Града на Скопље и око-лину вредан је сликареве кичице.

ДОЛИНОМ БИНАЧКЕ МОРАВЕ.

— ЗАРИЈЕ Р. ПОПОВИЋ. —

Кад се од Новог Брда пође Гњилану остаје, на левој страни, један сат далеко од Гњилана, лепо село Прелепница, у којем се родио Кнез Лазар. Од Гњилана пут води Скопљу све уз Мораву до њеног извора испод Црне Горе, коју један наш историчар назива српском Светом Гором. И заиста није погрешно, јер је она сва окићена црквама и манастирима, споменицима наших побожних и славних владара.

П. Јовановић.

Нова гостионица и стари турски хан у Гњилану.

Ну таквих споменика наше негдашње величине, напретка и богаства има врло много готово по целој

гњиланској нахији. Овде је манастир Драганац, а мало даље, у Кривој Реци, манастир Рђавац... Овде су развалине неог града, онде пак зидине некаквог дворца... Тамо је извор лековите топле воде... Овде-онде наилазимо зидине манастирске и рушевине црквене. На неким се и сад распознаје живопис, али се на њему види траг дивљачке руке арнаутске...

Моравска је долина богата и не само својом плодношћу и природним благом, својим споменицима и задужбинама, већ је она сведок многих славних и језовитих догађаја из наше прошлости. Овом долином, а можда баш и овим путем, који и сад води за Скопље, пролажаху српски кнежеви и српска властела идући на сабор у Скопље и Серез...

Долином моравском орила се песма и весео јуначки поклик српских витезова, кад су ишли на крунисање цара Душана. А кроз долину моравску путовали су и сватови Маре Ђурђево, који су је водили султану Мурату у Једрене. Јадна невеста у мислима својим прелетала је славу прошлост негдашње Србије, о којој је слушала од баба свога. А сад? Она је жртва своје понижене домовине. Њен је поглед лутао по питомој моравској долини, по њеним мирисним ливадама и китњастим луговима, па се заустављао на Морави. Знала је она јадница, да ова иста Морава допире близу града њена баба и мајке њезине, па им је по њој слала своја сећања, своје поздраве, своје уздахе, а можда и... прекоре...

Овим путем вођено је доцније робље повезано ланцима и конопцима око врата. Овде су најлепше жене и девојке, најмлађи и најздравији мушкарци. Робље је вођено на тргове у Скопљу и Једрену. Вођено је и у Једрене, јер је на скопљанском тргу тако много робља, да му је цена спала на двадесет аспри за четири дечка и на пар чизама за најлепшу робинју.

Овако понижени ови су робови с очајањем погледали у Небо и видели — немилост, погледали око себе и видели — пустош... И робље је већ на домаку Биначкога Манастира. Поглед му отима онај познати венац планина, под којим се у дубини скрива стари манастир.

Али се његова звона не чују — умукла су. И тамо је пустош...

Биначки Манастир је на половини пута између Новог Брда и Скопља, удаљен од Гњиљана четири, а од Скопља осам часова. Храм је посвећен Св. Арханђелу Гаврилу. Црква је више пута рушена и обнављана и ако је уклоњена од друма. После мученичке смрти манастирског духовника Јанићија, којег су зликовци Арнаути заклали, манастир је остао пуст, а имање су му приграбили Арнаути мухаџери. Али и сад још долази о празницима народ пред ову светињу српску, прекрсти се и помоли Богу у цркви пустој без духовника... А на другој страни, један час далеко, у селу Летници, подиже се величанствена католичка црква!

И док се звона на православним црквама не смеју чути чак ни у Призрену, па ни у Скопљу, где станују европски консули, дотле у селу Летници, усред дивљег Арнаутлука, звона брује и славе слободу католичке вере!

Тешко Србину у овим крајевима, где га одрођава мухамеданска и католичка вера, где пада од куршума турских, где гине од јатагана арнаутских!...

Србин се овде проређује столећима; Србин посрће под теретом свога крста, али га још носи; Србин гине, али још није погинуо; Србин пада, али га још није нестало!... Држи га света вера прадедовска и нада на зору слободе...

И кад дођете на Мораву, загледајте у њену површину, па ћете спазити, како се по средини пружа један млаз бистар као суза... бистар и онда, кад је цела Морава мутна... Сетите се, да су то сузе оних јадних Срба, који су око извора моравина...

А кад чујете оно шуштање и брујање моравино знајте, да је то јецање браће наше... јецање и запомагање...

И јаук и сузе доноси Биначка Морава својим током у слободну Србију. И јаук и сузе упућује потлачени Србин Српском Краљу и Српској Краљевини...

У МАНАСТИРУ СВ. НИКИТЕ.

— ЖАРКО ТАТИЋ. —

Освануо нам је леп пролећни дан, какав се у рано пролеће овде ретко виђа. Цео дан јуче падала је плаха

пролећна киша, прекидана каткад леденим ветром, који је на висинама претварао кишу у снег. Скопска Црна Гора, са својим врховима и рељефним јаругама, обраслим сада младом шумом, осванула је бела од снега.

Дошавши скоро пред крај скопске Црне Горе, у правцу Качаника, скрећемо десно и убрзо се почињемо пењати и провлачити кроз поточиће, клисурице, прошаране њивама, шумарцима, ливадама, усред којих се погдеде налази по која воденица или колиба. Срећамо уз пут сељаке, у летњем платненом оделу са кошуљама белим као снег и црвеним скерлетним џамаданима и појасевима, ведра, избријана и насмејана лица, питома и

Ж. Татић.

Манастир Св. Никите у скопској Црној Гори.

одлучна и поносите погледа. Све су ово они најистинскији, прастари Срби, којима никада зверски Турци и Арнаути нису успели да промене веру и националност, којима дивљачни Бугари ни отровном камом ни вештом пропагандом нису успели да се приближе. Скопска Црна Гора, иако тако близу Скопљу, била је од увек легло српских осветника и њихових јатака; била је увек стожер око кога су се скупљале снаге Старе Србије, на кога су увек биле управљене уплакане очи њеног нападеног живља.

Једна нагла узбрдица доводи нас у село Чучер, типично старосрбијанско село, са збијеним домовима и зградама. Домови су обично на спрат, код којих је приземље зидао од ломљеног камена и у њему се држи отока. Спрат за становање је од дрвене конструкције испуњене непеченим циглама — ћерпичом; цела је кућа пак олепљена блатом помешаним са сламом и обично с поља неокречена.

Радни је дан и као што се у пољу ретко виђају жене, тако се у селу налази мало људи. По пространим доклатима жене тресу и сунчају шарене поњаве или суше рубље; девојке, обучене беспрекорно чисто и парадно као да ће право на венчање, носе по улицама на обраницама воду у огромним бакрачима или крчазима од бакра. Кад прођу поред странаца или уопште мушкараца, застану мало и уместо поздрава оборе очи доле или чак их заклоне руком, па тек на гласни поздрав мушкарца одговоре поздравом.

Једна јака и узбрдна окука доводи нас из Чучера до на врх брдашца на коме је постављен Манастир Св. Никите. С друге две стране Св. Никите положена су села Горњане и Бањане тако да се ова три села из манастира виде на једанпут, као из птичијег лета.

Св. Никита је мали манастирчић са црквом јако старом. Данас се не налази трага ни датуму њеног зидања ни имена његовог осниваоца. У једној пак Хилендарској Хрисовуљи пише да ју је Краљ Милутин обновио и спојио у свему са својим Морским Пиргом код Хилендара.

Цела фасада цркве израђена је у редовима опеке и камења и разноликошћу својих многобројних боја, као и дубоком својом старином даје врло живописан утисак.

Унутрашњост пак, по свима зидовима почев од пода па до врха кубета живописана је сликама велике уметничке вредности. Овај живопис је, изгледа, доста млађи од цркве и показује доста трагова од рђавог освежавања.

У овдашњем хришћанском свету интересовање за ове старине традиционално је и остало је из оних времена, када народ против обести Турака и Бугара није сем Бога имао никакве заштите. Стога је шеф експедиције морао да попусти заиста усрдним молбама нашег

кочијаша Панче, веселог и разговорног Скопљанца, па да му, поред свега посла редом објашњава садржај фресака.

— Ели овај беше Госпот, како јаше на магаре? А оној там је жена што гу излечи от много крф. Господин управниче, преслишава се и запиткује Панче.

Изваредно лепо изабрани положај овог манастира, на највишој тачки брега, одакле се као на длану види целокупна околина Скопља са громадним масивом Шар-планине чије врхове покрива вечити снег, уверава нас и овде о великим уметничким способностима наших старих немара.

Гостољубиви сељаци почели су пред вече да се скупљају око цркве, да обиђу своје нове госте, да се са свима рукују и питају за здравље. У први мрак, домаћица оне куће коју су споразумно одредили да нас сада угости, донела је за вечеру читав товар јела: погачу велику као точак, чинију сира, лонац киселог млека, масу јаја, пун ђувеч пилава са печеном кокошком и чутуру вина.

Скопску Црну Гору називају још и скопском Св. Гором због силних манастира, цркава и црквица које се у њој налазе. У сваком селу има бар по једна црква, а у многима и по две и три.

Употребили смо одмах сутрашњи дан да обиђемо мали манастир Св. Ђорђа и црквицу у селу Бањану.

До Бањана нам није тешко доћи. Из порте Св. Никите једна права и јако стрма стаза води нас право доле у село, с кућама сличним онима у Чучеру, но потонулим у грање великог олисталог дрвећа, понајвише јаблана. Један поточић и неколико чесама из којих шикће дебели млаз воде хладне као лед, оживљавају траву и дрвеће око себе те чине цео ваздух хладовитијим и пријатнијим.

Црквица је врло мала, као овећа соба, простог правугаоног облика. Унутрашњи простор пресведен је полуобличастим сводом. Унутрашње површине зидова и сводова живописане су фрескама које су почетком прошлога века рђаво освежене, док су у целом олтару, из штедње ваљада, као у простору у кога публика не улази, остављене старе, лепе фреске из 16. века.

Према једном запису црква је озидана и „пописана“ — живописана 1549. године.

Спољашност цркве израђена је у доста правилним редовима опеке и тесаног камена, а испод каменог венца израђен је свугде околу један леандер од опека.

Уза саму цркву дозидан је недавно један простор већи него црква, који служи и као припрата и као „софра“, где се мртвима дају даће и где се приликом каквих свечаности обављају народне гозбе.

Тешко је у селу снаћи се у пролеће и у радни дан. Има кафане, али је кафеџија у пољу на раду, а стране госте не уме да услужи његова девојчица. Једва смо га добили, ручали како-тако па одмах кренули ка манастиру Св. Илије.

После читавог сата хода указа се манастир Св. Илије, у једној ували, наслоњен на једну огромну стену. Црква се не види, али се беле конаци са својим чардацима који висе ни на Небу ни на Земљи. Треба се добро уморити док се дође у порту, ограђену са свих страна конацима. Црквица се једва распознаје, јер је на висини првога спрата, насађена на једну стену, а јужном страном прислоњена уз другу. Око ње је са свих страна начињен ходник од дрвета који виси на дрвеним косницима убоденим у стену.

Ова црквица је скоро иста и по замисли и по величини као и она у Бањанима. Све су фреске у унутрашњости премазиване више пута изузев оних у олтару, према којима би се рекло да црквица датира из 15. или 16. века. Иначе ни овде нема никаквог записа који би нам расветлио време њеног постајања нити дао име њеног ктитора.

Конаци манастирски веома су велики, пространи и довољно чисти, ваздух увек свеж и планински, вода здрава и питка; целокупни пејсаж јако романтичан и привлачан. Због свега овога многе породице из Скопља искоришћују гостопримство манастира и летују у њему, безбрижно, као код своје куће.

КРОЗ ЈУЖНУ СРБИЈУ ЗА СОЛУН.

— ДУШАН СИНОБАД. —

Ристовац!... викну кондуктер крупним и мало промуклим гласом, поскакујући пругом поред вагона. Воз стаде, а нас триста и педесет неиспаваних путника извукосмо се из вагона и поплависмо зачас просторије железничке станице као каква распуштена војска... То је било на српско-турској граници, другог дана Ускрса, тек што се ноћ стала од дана делити и све више одмицати с видика. Светлост не бејаше још зацарила. Напољу владаше оно чаробно стање, када се сваки час приказују нејасне слике у новим и све одређенијим бојама. Кроз уздрхтали ваздух провејаваше тих и свеж поветарац поздрављајући, ваљда, долазак дана на грешну Земљу.

Међу нама путницима било је људи разних занимања и са разноликим погледима на људе и догађаје, али нас је све спојила и водила иста мисао, иста жеља: да видимо знамениту Стару Србију, да прођемо кроз живописну Македонију, да посетимо Солун и да се помолимо Богу у старој српској лаври, манастиру Хилендару. Стога не тражите да вам причам о нашем путовању кроз Србију, јер су циљ овог нашег излета биле китњасте обале Вардара и знаменита Немањина задужбина у Светој Гори.

Прешавши у Зибевче изашао сам на перон и посматрао саобраћај на овој пограничној станици, на којој чух и француски, и немачки, и српски, и грчки, само не — турски. Благо теби, силна турска царевино, кад се на твом земљишту сви језици говоре више него турски! Пренуо ме је из мисли турски полицајац, који ми извади из џепа књижицу, што понесох за читање, с напоменом да ће ми је вратити по адреси, кад прође кроз цензуру. Чудни појмови и чудни закони владају у земљи падишаха! Док се Арнаутин слободно шета са ханџаром и пиштољем за појасом, дотле се путнику одузимају чак и обичне књиге...

Пошто нам прегледаше ствари на царинарници воз крену. И чим смо се дохватили поља упозорише ме сапутници Врањанци на погранична брда, с турским караулама, у десно од пруге. Било је већ добро свануло, те

се цела природа стала будити и навлачити на се свечани блесак. Крај отворених презора осећаше се мирис ваздуха и траве, мирис пољског и планинског цвећа. Сва је природа почела живети бујним животом пролећа. Само људе још не видимо... Прођосмо кроз једну долину, па избисмо у равницу, одакле угледасмо скопску Црну Гору и њене живописне врхове и огранке. Овде онде у даљини виде се мања и већа села. У десно нам остаде Табановац, још свеже крваво попрште, где је скоро била страшна погибија једне српске чете. Пред нама и око нас простире се прилично плодна долина, али је земља већином необрађена и напуштена.

Кад бејасмо на једној равни угледах с лева Куманово, где се блиста у даљини под притиском сунчаног плашта, а око осам часова указа нам се Душанова престоница — поносно Скопље. Још издалека види се турско гробље. Гробовима је начичкана цела варош свуд унаоколо. Хиљаде малих белих плоча, без крста, без оgrade, и мноштво витих минарета, ките данас ову стародревну српску престоницу и дају јој споља прави турски тип. Саму пак варош сече готово по средини Вардар. Половина се савила уз једно брдо, на којем се гордо уздиже чувени град Цара Душана, а друга половина лежи у равници поред Вардара. Тамо даље, више Тетова, пружила се у свој величини Шар-планина, чији су врхови снегом посути, плећа гола, а стране и пропланици обрасли густом шумом, која се из далека црни...

Гвоздени пут од Скопља до Солуна води готово непрестано поред Вардара прелазећи га и десно и лево. Ми гледамо брзу и мутну реку, која се с пенушањем пробија кроз дивље кршеве и гудуре, прескачући сиве и зелене стене у своме кориту, да се опет појави у пољу, превијајући се и протежући се као дугачко бело платно, кад га прострете по ливади, те га ветар помало љуљушка....

Што даље путујемо све се више удаљавамо од Шар-планине, иза које лежи Косово Поље, које још непрестано буди у нама тужне успомене из прошлости. Са радозналошћу посматрамо Повардарје дивећи се његовим таласастим пределима и чудећи се необрађеним и пустим пољима. Нигде никога... као да се цео свет иселио негде далеко, где га не може дохватити ни комитска пушка, ни

арнаутски нож. Дуж пруге сретамо само турске војнике и жандарме, који с пушком на рамену поздрављају наш воз. По каткад угледамо на питомим брежуљцима, или

Д. Гоџевац.

Велес на Вардару.

Надашковић.

Велес на левој обали Вардара.

на падинама и успонама, стадо с пастиром. А кад се воз заустави чује се понекад испрекидано, кроз чисти пролећни ваздух, звонце на звононоши и пастирска фрула, те нам се под утиском непојмљивих ствари чини, да је та идилична свирка песма животу и знак мимопролазним путницима, да у овом крају није још све изумрло...

Ето Велеса!... повикаше одједном путници и поседаше крај прозора. Гледајте само, како дивно лежи на Вардару! Воз се не уставља, јер је станица прилично удаљена, те пројурисмо кроз варош као кроз велику галерију слика. — Никад нисам видео такву варош и на таквом положају. Приљубила се уз брда на врло стрменитим обалама с обеју страна реке, која тече кроз уску долину и по средини је сече упоредо са железничком пругом. Варош се више нас и поред нас стрмо протеже лево и десно у дугом низу многобројних кућа, богомоља и дрвених расклиманих мостова.

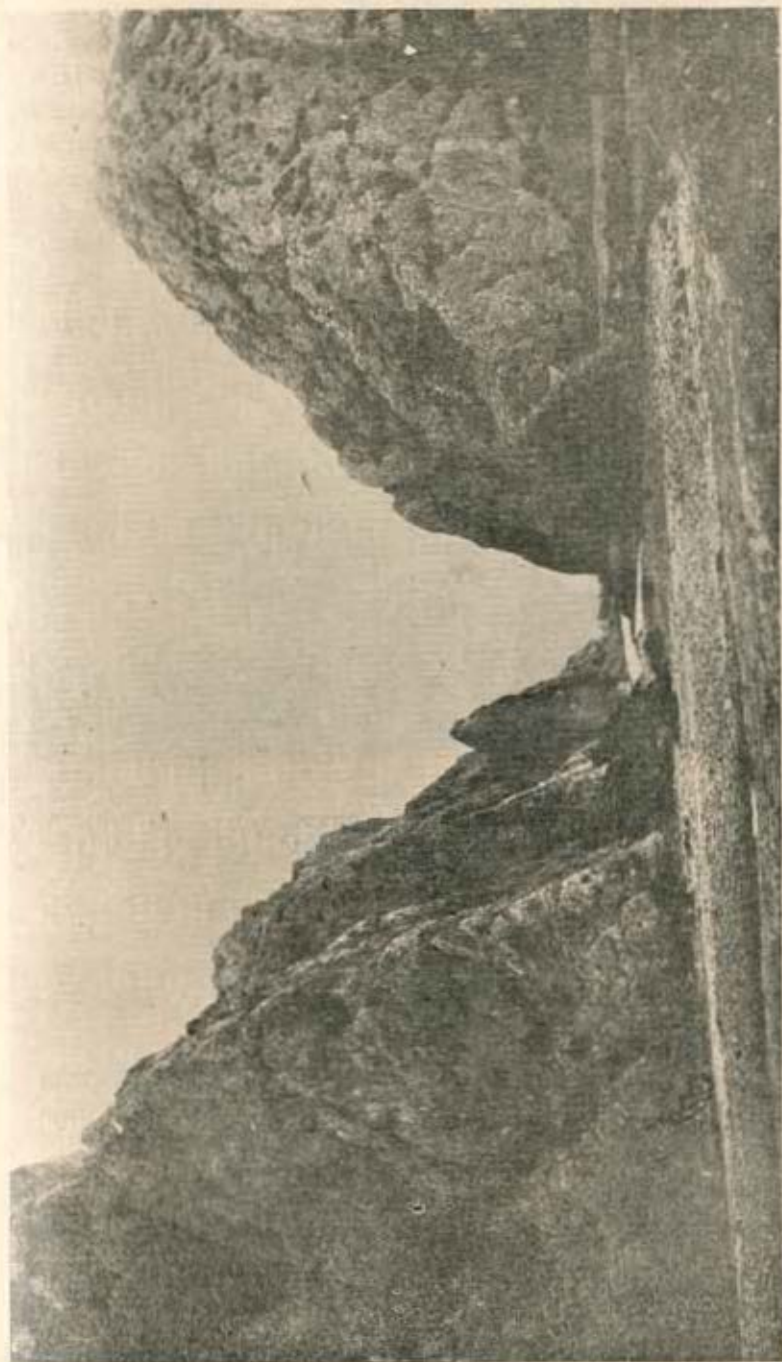
Наш воз пролете с тутњавом кроз Велес и зађе међу брда обрасла шимширом. Мало даље угледасмо, на кршевитој узвишици, с десне стране пруге, један манастир са црквицом, саграђен просто на голом стењу, те изгледа као да је из стене поникао...

Савладан умором тек што мало продремах, а воз стиже на станицу Демир Капију, која чини границу између Старе Србије и Македоније. Након кратке вожње воз уђе у величанствен теснац Демир Капију. У тој дивљој, али живописној клисури, у непосредној близини пруге, пробија се помамним шумом Вардар кроз литице и камење, разбијајући се и мотајући се у кључеве и вртлоге; а над њим се, у облику свода, савиле високе стене, е би човек рекао, да ће се срушити. Друге горостасне стене зелене се од жбуња и траве, што се по њима местимице похватала; неке опет голе и шиљате уздижу се високо на више као какве пирамиде. А све то пружа оку јединствену слику, која прилично дуго траје низ Вардар, док се мало по мало не укажу врхови заоденути шумом и стране под шареним виноградима...

Нађосмо се затим на широкој равни. Непрегледна македонска поља с обе стране пруге пливају у једноликом зеленилу. По гдезде се у даљини црни стока и виде се украј села њиве и баште. Вардар нас увек прати;

Н. Комацин:

Просек [Демир Капија] на Вардару.

час се од њега удаљавамо, час му се приближимо, пређемо га и опет с њим путујемо. Више се не ломи и не скаче као пре, него мирно и достојанствено тече. Што ближе ушћу све је мирнији и тајанственији, нарочито пак од Бевђелије ка Солуну, одакле околина постаје све живља и питомија.

Н. Кошанин.

Клисуре у Просеку [Демир-Капији].

ОД РИСТОВЦА ДО ВЕЛЕСА.

— СП. ГОПЧЕВИЋ, с немачког М. КАСУМОВИЋ. —

Железничка пруга Врање—Скопље, која је отворена тек у пролеће 1888. године, води кроз предео који није много занимљив. Путник најпре долази у долину Биначке Мораве, коју ограђује с југа планина Рујан, а са севера Кошарник. Железница затим скреће на југ, остављајући Рујан на истоку а Карадаг на западу, и пролази моравичком и бањском равницом. Рујан није висок, али се Карадаг, назван од Срба Црна Гора, диже до 1552 м. Он захвата сав простор између Бинче, Лепенца, Вардара и железничке пруге. Врхови су му обрасли густом шу-

мом, те су прибежишта свакојаким бегунцима. Посматран са железнице Карадаг изгледа врло живописан.

С оне стране Рујна, на подножју Козјака, налази се чувени манастир Св. Прохора. Он је на левој обали Пчиње, у узаној дољи од ливада и далеко је на гласу, па чак и код Арнаута, који су врло празноверни, са своје лековитости. Високо над манастиром има једна пећина, у којој је, како се прича, живео оснивач овог манастира Св. Прохор. А у долини има опет пећина, у којој веле да је сахрањен. Мала манастирска црква нема никакве знаменитости. До ње је дозидан четвороугласт торањ, чији најгорњи спрат чини малу капелу. Биће да је то првобитно била кула за стражарење. Изгледа, да је овај манастир подигнут под Кнезом Лазаром, јер га живописи представљају као оснивача халкидике.

Равница, којом пролази железница од Врања Скопљу, далеко је шира но што је означено на карти. Она доводи планину од Биначке до Табановца баш уза саму железницу, док је међутим Карадаг у ствари много удаљенији. Пре подне је поглед на планину врло привлачан. Изгледа, да је ова долина плодна, али да није обрађена као што треба, чему су узрок арнаутска села на обронку Карадага.

Одмах иза Прешева, код Чукарке, прелази железница развође Црног и Егејског Мора, ма да ово особито не пада у очи путнику. Североисточно тече Моравица к Морави, односно Дунаву; а југозападно извире Бањска, притока реке Пчиње, односно Вардара. Чукарчани тврде, да је на оном брежуљку, који се види југозападно од села, био шатор султана Мурата, кад је полазио на Косово Поље.

Ускоро за овим угледом у даљини неку варош, опкољену зеленим дрвећем и цбуњем, која је, изгледајући као каква оаза у пустињи, јако годила оку. То бејаше Куманово, од којег провириваху изнад кућа само два минарета и један торањ са сатом. Пазар му је врло живахан, нарочито је чувено као вунени трг, јер је овде пијаца за овце са чувеног Овчег Поља, које је југоисточно од вароши.

Куманово је нова варош; нема јој више од 80—90 година. Пре тога је постојало Жеглигово, удаљено одавде

сат и по, где има девет цркава. Али је напуштено због велике врућине и нездравог места.

Од Куманова до Аџалара возили смо се непрекидно у јужном правцу широком равницом: с десна с изгледом на огранак Карадага, који се зове Колник, а с лева на ниске висове, иза којих Пчиња тече у Вардар. Код Аџалара скреће железница нагло на запад држећи правац ка Скопљу. Позорница се при том потпуно измењује. Лево видимо широку равницу вардарске долине омеђену на југу високим планинама, пред нама планину Кршњак, десно западну страну Карадага, односно Колник.

Пред Маџарликом угледасмо, на левој страни, први пут Вардар, а у правцу влака скопљански град. Мало још па влак стаде на станици, која је подигнута на десној обали Вардара и одакле се кроз један сат кренусмо на југ.

Чим се одмакосмо од Скопља опазих неколико угледних зграда с оне стране Вардара, које служе за оставку шалитре, које има у мочарној околини Катлановског Језера скоро до железнице. Цигани из околине излуже земљу, у којој има шалитре и оставе воду у казанима да испари. Добивену шалитру доноси у ова слагалишта и продају је по утврђеној цени, а одавде се шаље она железницом и лађом у Цариград за израду барута.

Од станице Зеленикова тече Вардар равницом. На десној обали којом пролази железница, није она баш много широка и планинама опкољена, али се на левој обали протеже до Колника с једне, а до брда на десној обали Пчиње, с друге стране.

Код Орешана, где Вардар улази у кршевити теснац, видех, с оне стране, село Таор које сматрају за место рођења Управе (византијског цара Јустинијана I). Ови кршевити теснаци вардарске долине, изузимајући поједине прекиде, повлаче се к југу све док се не изиђе из Демир Капије.

Од Зеленикова вожња је за путника врло занимљива. Вардар, поред чије десне обале железница јури, вијуга се кроз кршевите теснаце, пружајући посматрачу у својим голим, ретко пак обраслим, стенама нове чаробности при сваком завијутку. Само се гдегде опажају

знаци живих бића : села, станови и поједине куће. Пошто стене падају махом стрмо према реци, то је вардарска долина врло незгодна за насељавање. Стога су села махом горе у планини, те их отуд путничко око не види.

Врло је занимљив предео при утоку Пчиње у Вардар. Са пруге се такође види његова живописна долина, десно и лево дижу се зелени врхови. Али се манастир Св. Јована не види.

Код Хотовице зауставља нам се поглед на једној особитој стени, која се подиже из вардарева корита и поред које је млин. Она би била диван преглед за сликара. Такође и оближње Башино Село лежи изредно живописно с оне стране обале, опкољено зеленим цбуњем и дрвећем. Уопште су овде и све до Велеса обале Вардара обрасле дивним биљем. Ова зелена страна, по сред голих стена, указује се двоструко пријатно и пружа оку угодну промену.

Станица Велес!

ОД ВЕЛЕСА ДО ЋЕВЂЕЛИЈЕ.

— Сп. Гопчевић, с немачког М. Касумовић —

Мало после, пошто беше ишчезла испред нашег погледа дивотна панорама велеска, привуче нам пажњу једна издигнута стена у Вардару. Живописност њеног облика подстрекла је још већма нека особита зграда подигнута на неком врхунцу у виду цркве, о којој бих могао рећи, да је од више столећа. Читава позорница на овоме месту беше тако дивотна, да још данас јако жалим, што је нисам фотографски снимно.

Одмах за овим прелети железница Тополску код њеног утока у Вардар. Овде бејаше некад стара варош Велес, за коју причају да је имала 36 цркава. Данас су одржане само две паду склоне капеле. Али се ипак познаје још и сада место, где је била тврђава и метропола...

После неколико минута оставља влак поносно грађевине манастира Св. Димитрија у десно, па скреће из дојакошњег јужног правца истоку. Поменути манастир

Рад. Груић.

Црква манастира Св. Димитрија код Велеса.

чини врло пријатан утисак. Наскоро после овог прелазимо Бабуну код њеног утока у Вардар. На један сат идући уз њену долину налази се једна пећина, за коју веле, да има пун кавез блага, који се с противне стене јасно види, али до којег се ипак не може доспети.

Од ушћа Бабуне постаје десна обала Вардара равна, а речно корито пак врло каменито. На левој обали, која остаје бреговита, леже три села: Горњи, Средњи и Доњи Караслари. Одмах затим Вардар описује лук према северу. Овај лук, као и даљи пут до Ногајеваца, отварају путнику живописан изглед, који се непрекидно мења. Од Ногајеваца даље бивају обале све плиће и виде се лепо обрађене.

Али планине, које се виде из даљине, голе су и пружају жалостан призор.

Уток Брегалнице у Вардар цепа висински ланац, који окружава леву обалу, у два дела који се подижу на обема странама. Вардар затим описује (а с њим и железница) полукруг и ми видимо пред собом равницу, која се надугачко отегла, али није баш јако широка.

Затим остависмо село Грацко на левој страни и стигосмо до Црне Реке, преко које пређосмо близу ње-

ног утока у Вардар. Почевши одавде примиче се с ове стране планина железници, односно Вардару, док је обала с оне стране у неколико равна и зелена.

Мало даље описује Вардар лук према северу, где образује крак и скреће опет на југ. Железница се придржава свих речних завоја. До станице Криволака приметих само Чифлик, једино село на левој обали Вардара.

Пошто беше железница обила поменути крак указа ми се живописан приказ: с оне стране обале спазих село Пепелиште с једном џамијом,

пред нама бејаше Криволак, нешто даље блистаху се дуварови манастира Св. Ђорђа, а поглед лутаху дугачким, брдима опкољеном плодном долином, којом је Вардар текао између зеленог џбуња.

На станици у Криволаку први пут сам чуо за предео Тиквеш, који лежи од Црне Реке до Демир Капије и од Вардара до Морихова и Моглана. Тиквеш је на гласу са густе насељености и са плодности земљишта, нарочито пак са краснога грожђа.

Од Криволака скрећу и железница и Вардар на југ, затим описују према северу крак и опет скрећу на југ. На првом завоју лежи манастир Св. Ђорђа. После прве

Г. Грујић.

Развалине прквице на стени више реке Бабуне, код Велеса.

окуке Вардар тече даље у југоисточном правцу широком плодном равницом.

Приближавасмо се најсјајнијој тачки на путу Врање — Солун „Гвозденој Капији“ (Демир Капији). Иза станице истог имена лежи на утоку Бошаве у Вардар село Бања. Између Бање и уласка у Демир Капију као да је некад била велика варош. Ово се изводи не само из казивања становника него и из остатака грађевина, који се овде надалеко простиру.

Врло је занимљив и праведан суд путописца Хана о бошавској долини. Његов путовођ представљао му је доњи део долине реке Башаве као рај читаве Македоније и стављао је, што се тиче наводњености и плодности, у исти ред са Воденом, а претпостављајући је далеко овоме у здравственом погледу, јер се овде мање пати од грознице него тамо —

О Бањи (Хамам-Чифлику) рекао је путовођ, да је бисер Бошаве не само зато, што овај поток орошава сав њен домаћај, па чак допушта и сејање пиринча, него и стога што покреће пет воденица по шест каменова, које неслуже само околини Бање, него и становници Гркишта, удаљеног три сата од Граца, а шест сати од Бање, идући низ Вардар, доносе своје жито у ове воденице због оскудице у води.

Са станице Демир Капије долази железница наскоро у чувени теснац истог имена. Од свих „гвоздених врата“ која сам видео, ово су можда најзанимљивија, бар најживописнија. Голе и шумом обрасле стене извирују у вис, а сваки завијутак пута показује нам другу слику. Становници су околине нашироко и далеко Срби. Јужно од Вардара живе скоро искључиво Хришћани, на северу су претежнији Мухамедовци.

Почевши од Демир Капије остаје вардарска долина за дуго веома живописна и величанствена. Непрестано се возим између стена и живописних стрмени. Висови бивају све више шумом обрасли, али се опажају и многи виногради, који дају изредно вино. Људских насеља опажа се врло мало. У једној долини с леве стране је село Кошарка — мало пре прешла је железница на леву обалу Вардара — а нешто даље, у једној долини с десне стране, налази се манастир Св. Николе. Ускоро

затим опажа се у лево село Градац са лепим виноградима и пољима. Мало после, пошто нам Градац остаде иза леђа, влак стаде на станици Струмици, ма да је варош истог имена иза планине Блугуше много удаљена одавде. Код струмичке станице планина на левој обали уступа место великој равници. На десној се обали проширује равница, а железница прелази на њу.

Прва је станица затим Мировци. Одавде до Циганин-Дервенда иде железница кроз широку равницу, између Вардара и планина иза којих лежи предео Моглан. На овој страни обале подиже се мали брежуљак, на којем су развалине неког замка. Ускоро се после овога указа село Смоквица, у красном положају. Предео је с десне стране пријатан, али у правцу према Бевђелији бива све равнији.

Бевђелија је у широкој, плодној равници, опкољена лудовима и другим дрвећем, скоро пола сата удаљена од Вардара.

КРОЗ ДЕМИР КАПИЈУ.

— ФРАН ТУЋАН. —

Воз се нешто иза једанаест сати кренуо према Бевђелији. Низ шумни Вардар брзао је он кроз пуст крај, где се само уз речну обалу виде њиве, а што даље од ње, према северу, брдовита је пустош. Железничка пруга иде с десне стране Вардара, гдегде баш уза саму реку, а гдегде се мало удаљава од њене обале, да се за час опет к њој врати.

У давно доба вардарском је долином без сумње вијугао пут, који је спајао Солун с крајевима у северном делу Балкана. Али доцније дођоше Турци и уништише наш питоми народ који је живео уз вардарске обале, уништише га или својим зулумима натераше у неприступачне горске крајеве. Тада је опустела обала Вардара и узане долинске равни уз валовиту реку.

У новије доба, још за турске владавине, саграђена је кроз вардарску долину железница Солун — Скопље, те је саобраћај између Егејског Мора и Дунава поново оживео. А када је бесни Немац, за време Светског Рата,

наумио да сатре и последње остатке нашег рода, овде на лепом нашем Југу, подигао је леп и широк друм, уз Вардар све до Ђевђелије, за довоз ратног материјала на Солунском Фронту. Тај друм и данас је очуван, али нико њиме не пролази. Он је пуст као што су пусти крајеви кроз које води.

Што смо се више приближавали Ђевђелији све смо више виђали у пољима уз Вардар неку ниску биљку искићену белим лоптама; то је памук. Наши сапутници кажу нам, да ћемо имати довољно прилике за гледање памучних поља у Ђевђелијској Котлини, где је баш у ово доба памучна берба, и свраћају нам пажњу на слику, која ће се сада пред нама указати, т. ј. на Демир Капију. И заиста, воз јури низ долину Вардара, а пред нама се испрсила грдна стена, на коју се воз управио, а и Вардар својим коритом смера баш да удари о те камене стене. Воз се зауставио на станици Демир Капији (што значи Гвоздена Врата), где има још мало равни уз вардарску обалу. Ту некако утиче у Вардар Бошава, чије смо изворе гледали горе на Дудици.

Нека радозналост овладава је нама, те смо нестрпљиво чекали да воз што пре крене, да видимо како ћемо проћи кроз камениту препреку, како ће се кроз њу пробити Вардар, јер мора да је пробије, ако хоће да дође до Егејског Мора; а и онај широки друм, који су Немци саградили од Кавадара до Ђевђелије, мора да прође кроз те врлети. Ми смо се нагнули кроз прозоре. Воз је дошао у непосредну близину камените препреке, пред нама се указала провалија Демир Капије, коју је пробио Вардар кроз високе стене и несметано тече даље. Ту нема ни педља долинске равни; вапнене стране окомито се дижу у висину, а дубоко доле између њих Вардар бучи, пени се и хита у нове, топлије крајеве, где је живот посве друкчији него у крају којим је до сада текао.

Железничка пруга урезана је у вапнене слојеве и води по окомитим странама сасвим уз Вардар, који је неколико метара испод ње. А пут, који су Немци саградили, могао је само тунелом да пређе ову природну препреку. Тај се тунел види и свраћа на себе пажњу путникову, јер је на његовом улазу изрезана у камену,

у неколико речи, историја Светског Рата на Балкану. Поносним речима хтео је Немац да прослави свог великог војсковођу и свога цара, те над тунелом прочитамо на немачком језику „Макензенев Тунел“; а високо горе, на стрмој клисурској страни, црне се, опет на немачком, горде речи: „Виљем II, немачки цар, пруски краљ, заповеди својим војницима да саграде овај друм 1916.“

Да, тако горди Немац. Али му то не би за дуго, јер се дигоше јунаци, браниоци правде, да урежу славније речи у наше пусте клисуре, те испод немачког читамо овај француски натпис: „Генерал Франше д'Епере, главни заповедник савезничких источних армија, заповеди својим трупам да протерају Швабе 1918.“

Гордост немачка и духовитост француска нађоше се ето и ту у македонским клисурама, кроз које мрмори Вардар; геније је надвладао дива, принцип правде надјачао је принцип грубе силе баш у оном крају, где се вековима бори правда против грубе силе.

Демир Капија с оним окомитим стенама, кроз које се провлачи Вардар, најлепша је клисура у целом вардарском току. Кад је човек посматра у свој оној гордости, разуме потпуно нашега Војислава, који уз вардарске валове пева:

„Суро, вечито стење гордо се у Небо диже,
Над урвинама равним орли се с облаком боре;
А доле, са страшним шумом, Вардар се пени и стиже,
И пада, кроз уске кланце, у сиње Егејско Моје.
О вали, о реко српска! Столећа тако се губе,
И тако таласи тону у море вечности тавне...
Ал' твоје бисерне капље камена подножја љубе,
Где споменици стоје народне прошлости славне.
Ал' ево, к'о рајски феникс, синула слобода мила,
И ја сад ведар стојим, где Србин погружен стоја.
Јер наш је ор'о бели широко развио крила над
урвинама твојим.“

И стиснуле се камене клисуре не пуштајући бесној реци никако да се рашири. Ова гудура дугачка је између 300 и 400 метара, па кад из те узане сутеске изиђе воз, остаје човек зачуђен, јер се ето одједном нашао у сасвим новом крају. Вардар је мало слободнији, јер се клисура нешто проширила, па местимице има и долинске равни.

Демир Капија је од давнина граница која раздваја балкански север од југа како у климском тако и у биљном погледу. Досада смо ето путовали пустим крајем, а чим прођосмо кроз Демир Капију нађосмо се у лепом зеленом крају, где су брда, особито на десној страни, покривена густом шумом. Уз обале вардарске, уз саму железничку пругу, нагусто су израсли платани, багреми, приар и други представници средоземне флоре.

Ова је клисура најдужа (19 км.) на Вардару; протеже се све до струмичке железничке станице, где се проширује у прилично пространу Бојмијску Котлину, којом тече речица Бојмија, лева притока вардарска. У овој богатој котлини испод Беласице изврсно успевају: памук, сезам, дукан, винова лоза и дуд, који се у велико сади, јер је ова котлина, као и Ђевђелијска, чувен свиларски крај. Беласица је одваја од плодне долине реке Струмице.

Тамо иза Беласице вуче нас нешто ка Струмици граду, ка постојбини Реље од Пазара, Реље Бошњанина. Одавде је он долазио Марку на диване у његове прилепске дворе, да попије коју купу вина и да се с Марком упуту на јуначке мегдане по Голубу, високој планини, да ухвати вилу Анђелију да је венча за верну љубу. Ето и ту наших славних успомена, па не можемо да пређемо преко њих кад пролазимо старином нашом, која је опет наша.

Прошли смо већ и станицу Миловче, прошли крај Смоквице, и неопажено смо зашли у Ђевђелијску Котлину. Свуда уз пругу ратни материјал, порушене баракe, шанчеви; види се да је овде било крвавих бојева. Ту и тамо остали дудињаци, али је велика већина њихова пала као жртва страшнога рата; Немци и Бугари су их сасекли, те тиме нанели огромне штете нашим људима, јер им је за неко време онемогућено гајење свиле бубе, која је била главни извор прихода ове котлине.

Воз се најзад зауставио у крајњој станици наше државе на југу, у Ђевђелији.

У ЂЕВЂЕЛИЈИ.

— ФРАН ТУБАН. —

Могло је бити око четири часа по подне, кад смо ушли у Ђевђелију, која је за време Светског Рата била

изложена најстрашнијој топовској паљби, те је страшно настрадала. Један немачки природњак, који је за време тога рата вршио научна испитивања у Македонији пише: „Биле су то улице великога града, у које уђосмо нас тројица; красне беле куће и између њих дивне виле. По широким улицама дизале се алеје платана и иноземног дрвећа, међу којима се нарочито истицала нека јапанска биљка. Између кућа простирале су се баште, а цркве и капелице издизале су се у вис. Али по тим широким и светлим улицама нас тројица били смо

Т. Ташковић.

Гимназија и железничка станица у Бевђелији.

једина жива бића. Између празних кућа није било видети никога, ни животиње, ни човека. Прозори без стакла зјапили су, врата се обесила о вратнице, а модро Небо смењало се између зидова, на којима није било кровова. Глатке и равне улице ту и тамо изроване су од удараца и експлозија граната. Дубока тишина лежала је над великим и лепим градом, где је пре рата морала бити велика трговина, саобраћај и живот. Велика робна складишта и фабричке зграде говориле су, да је ту био центар Македоније за трговину са свилом, опијумом,

вином и житом. Све је становништво оставило град, који је лежао усред бојнога поља*.

Тако је било у Ђевђелији усред рата, када се Немцу „модро Небо весело смешкало“ над рушевинама нашега града; а кад је непријатеље наша јуначка војска протерала из дома нашега, остала је Ђевђелија у пустим ру-

Т. Ташковић.

Пошта с телеграфом у Ђевђелији.

шевинама. Али помало се стадоше избеглице враћати на своја огњишта и данас се Ђевђелија понова диже, у њој се понова развија весео живот, трговина оживљава, индустрија се развија. Она је данас толико жива, да нико не би веровао да је овај град био доскора мртва пустош, кад не би видео оне силне рушевине по њему. По улицама се врзу људи; по дућанима свакојака роба: бале памука, вреће пиринча, канте с маковим и сезамовим уљем, корпе с грожђем, афион, леблебија, макова зрна, свила и све друго што даје овај наш природом врло обдарен крај. На тргу има и много рибе из Вардара и Дојранског Језера; преовлађују шаран и сом.

Цео је ђевђелијски крај врло леп, али је лети тешко живети овде због несносне жеге, комараца и пападаћа, који проузрокују опаку маларију и денгу, исто као у

Скопљу. Поред саме Ђевђелије тече Вардар, а преко њега води леп гвоздени мост преко Богданаца за Дојранско Језеро. По котлини су расута многа села с кућама већином од ћерпича и са тршчаним кровом преко којег се меће ћерамида. Под је од набоја, прозори од стаклета. Чистоћа је по кућама већа но ма где у македонским селима.

Пробавили смо по овој околини два три дана, па смо се затим кренули из Ђевђелије возом уз Вардар.

О. Карловац.

Вардар код Ђевђелије. Поглед с Грчког Рта на рукавце.

За собом смо сваког часа остављали ове лепе крајеве македонске, крајеве наше славе, нашег поноса и наше снаге. Осећали смо тугу, што их напуштамо. Размишљајући питали смо се: Хоћемо ли знати и умети да донесемо срећу овим много напаћеним крајевима наше отаџбине? Они су много и вековима трпели. Дужност нам је браћу помоћи и подићи. Зато шаљимо међу њих наше најбоље и најумније синове, како би и тај део нашег народа добио веру у нашу државу и у — човека.

КРОЗ ТАОРСКУ И ВЕЛЕШКУ КЛИСУРУ.

— ФРАН ТУЃАН. —

Скопље је још лежало у дебелој тами кад смо се из њега кренули пут Кавадара, који се налази далеко тамо на југоистоку, на Ваташи, десној притоци вардарској. Одатле намеравамо право на југ у планине славом увенчане, у планине рудама пуне, у планине где је био наш Солунски Фронт и по којима су се крваве битке биле.

Маглица раног јутра превукла се Скопским Пољем, којим је пошао наш воз. У почетку је одмакао нешто од Вардара, па се провлачио уз обронке планинске на десној страни реке. Возимо се опет пустим крајем, где не видиш ни села ни људи. Код Зеленикова, прве станице после Скопља, примакао се Вардар обронцима планинским и не оставља их чак до Ђевђелије.

Источно од Зеленикова, преко пруге и Вардара, налази се на ивици Скопске Котлине, на самој десној обали Пчиње, село Катланово. Оно је чувено са топлих извора и лековитог купалишта. Одмах ту престаје равница коју замењују високи рубови Овчег Поља. Северозападно је од Катланова, сасвим на југоистоку Скопске Котлине, Катлановско Језеро, чија је вода већином заостатак вардарских поплава, које наступају рано у пролеће и доцкан у јесен. Ово је језеро важно због богатства у риби (шаран, сом, јегуља), те је риболов врло приносан.

Наскоро је воз зашао у Таорску Клисуру. С једне и с друге стране притисли су Вардар камени зидови, између којих се он вијуга као змија. Одмах с десне стране је ушће Пчиње, која је дошла до катлановских топлица. Од онога часа како је Вардар зашао у планинске теснаце, путовање овим крајевима постало је необично занимљиво. Слика се сваки час мења. Доле Вардар доста мален (јер дуго није било кише) и не баш особито бистар; уз њега каткада узана раван засејана житом, а саме обале обрасле врбом и јабланом. Негде се уз обалу виде бујне баште. Не смета им суша, јер је вредно наше становништво довело воду из Вардара да их залива. Стрми

планински обронци, који падају у реку, голи су, без дрвећа; само се местимице јавља ниско и закржљало цбуње. Тешка је ово успомена на предугу и нечовечну турску владавину. У место да су се трудили да олакшају овде живот нашег човека, те да не буде комита, Турци су свуда секли и палили шуме, да не даду нигде заклона ни стана борцима за слободу. Али су се преварили, јер су голе и камените клисуре биле исто тако добро склониште овим херојима као раније густе шуме планинске.

А пусте ове планине, голо камење ово, снажније нам потврђује тежак удес нашега рода него све приче очевидаца и историчара. Још непрестано нигде села. Ма ни пастира да видимо гдегод уз Вардар или на планинским пропланцима. Све се то склонило испред азијатског силника. Воз јури низ Вардар и измиче између стеновитих клисурских зидова. Наједном опазисмо, на левој обали, дугуљасту котлиницу поврх које се бели Башино Село, прво насеље које смо од Скопља наишли. Ова је котлина врло мала, али необично плодна. Буја на њој пшеница, па мак и дуван, а по присојима винова лоза; вино је главни производ овога места.

Воз је пројурио мимо Башина Села и већ је на крају долинице, па ће за час опет да зађе у планинске теснаце, у Велешку Клисуру. Пре тога се зауставио на велешкој станици, која је прилично удаљена од самог Велеса, па се с ње не види овај ванредно занимљив град. Он је тамо даље међу клисурама, па кад воз буде пролазио кроз њих моћи ћемо да га посматрамо. Станица је доста живахна. Покрај вагона трче деца и нуде хладну воду у лепим земљаним тестијама, које су велешки производ. Путници радо купују и тестију и воду, јер, ма да су јесењи дани, врућина се јако осећа и човека жеђ мори. Можда овој сунчаној жеги одговарају и пусти, голи крајеви, у којима лети уопште нема кише, где Небо није лети готово никад под облацима, него се у својој чистој азурној боји купа у сунчаном сјају.

После подужег чекања воз је кренуо, а наши сапутници обратише нам пажњу на величанствен призор, који ћемо сада угледати, јер ће воз заћи у Велешку Клисуру. Вардар који је код Башина Села продро мало у ширу раван, ето ће опет у камене стене. И баш на

улазу у саму клисуру подигао се Велес у свој својој лепоти. Мало ће бити у нас градова овако величанствена положаја. Средином града брза Вардар. С десне стране има нешто мало равни и њом јури воз, а онда се нагло дижу камене стране покривене мноштвом кућа. Исто је таква и лева обала, која нема ни мало равни, него се одмах од Вардара дижу стрмнине, све покривене кућама између којих провирују бела минарета. Куће су, као у свим македонским градовима, турскога типа, подигнуте на чардак који као велики квадрат стоји на четвороугаоном приземљу. То је приземље код Муслимана редовно ограђено високим зидом. Куће су окречене белом, модром, а и црвеном бојом. Оне се нижу једна поврх друге у облику степеница и достижу приличну висину. Многи дрвени мостови везују једну страну града с другом; због њих су Турци назвали Велес Ђуприли (од речи ђуприја).

Воз се кроз Велес креће спорије, те се путници нагињу кроз прозоре час на леву, час на десну страну, не могући се довољно нагледати дивна положаја. У тај час завлада тама. Воз је ушао у тунел, али за кратко, јер нас опет ето на виделу и опет се пред нама указује леп призор. На изласку из Велеса, на десној страни, диже се леп манастир зидан од самог камена, који већ вековима слуша шум Вардара и хујање ветра кроз ову клисуру. У овој је клисури Велес будни стражар над вардарским саобраћајем, јер се одавде сипају путеви према Скопљу и Солуну, према Овчем Пољу, Штипу и Кочану; према Прилепу и Битољу.

ИЗ СКОПЉА У ВЕЛЕС.

— МИЛАН РАДЕКА. —

Седели смо у Скопљу у ресторану „Престолонаследник Александар“ и размишљали, куда ћемо сад? Полазећи на пут желели смо доћи на Косово, а о даљем путовању нисмо размишљали. Жеља за Косовом испунила нам се за десет дана путовања. Али како нам је остало још много воље за путовањем и доста новца, мислили смо шта да учинимо и куда да кренемо.

Вечерали смо. Свирци Цигани кидају се од свирке и песме. Пуцају им вратови да што јаче подвикну „У-стани царе Душане“ . . . , „Аустријо нека, нека“ . . . „Ој, Србијо, мила мати“ . . . и др.

Кад они престану чује се шум Вардара који тече одмах уз башту ресторана. Дању је жут и каљав, али је зато ноћу леп. Пенушав и бео јавља се из мрака испод сводова Душанова Моста, тече брзо и шумно да нестане доле у мраку опасан кејовима скопским па за мало ослобођен тих окова прелева скопску раван све до свога састава са Пчињом. После ће обновљеном снагом да бразди кроз целу Македонију и да се за навек одмори у Егејском Мору.

Као сугерисани брзином и лакоћом којом је струја реке одмичала у мрак одједном смо се решили да кренемо низ Вардар.

Велико уживање на путу је ова слобода решавања : куда и када ? Нама су овака решења донела пријатних изненађења и учинила путовање лепшим, пунијим и веселијим.

Кад смо се решили за пут низ Вардар пошли смо одмах на железничку станицу да видимо када креће воз за Белес, Градско, Бевђелију и Солун. Дознали смо да у пола 12 у вече иде тим путем један брзи воз. Како је било тек 9 сати ми смо заузели на станици две клупе и легли да спавамо.

Пробудила нас је тутњава воза при доласку, граја и комешање путника и пажња неких војника с којима смо имали да путујемо.

Путем нисмо могли да спавамо. Воз нас је брзо носио Скопском Котлином и железничка пруга нашла се доскора уз Вардар, а и околни брегови примакли се близу. И воз и Вардар журе се сада као да се натичу ко ће пре да стигне у загрљај брегова у вардарске теснаце, где је Војислав Илић нашао мотиве и песничко надахнуће за своју пророчанску песму :

„Суро, вечито стење гордо се у Небо диже“ . . .

Кад смо ушли у теснаце одједном је престала она равномерна тутњава воза и ноћни шум Вардара, гласови који особито одјекују у летњој ноћи. Сплет воза, стења

и таласа вардарских, мостова и тунела, писак и звиждање локомотиве, прасак и тутњава вагона — звукови двоструки ради одјека о стење — то је неизбрисив утисак ноћне вожње низ Вардар.

У Велесу смо изишли из воза, јер одатле води пут за Прилеп, којем смо се упутили. Уморни од пута легли смо на клупе у чекаоници велешке станице. Сећам се добро да ми је та клупа била равна најмекшој постели, а оно два часа спавања на њој довољно окрепљење за сутрашњи пут.

У ВЕЛЕСУ.

— НИКОЛА ТРАЈКОВИЋ. —

Нешто мало кише оросило нас је када смо ушли у Велес. А велика, огромна касарна из турских времена, поздравила нас је одблеском последњих сунчаних зракова у својим многобројним прозорима и блиставом крову.

Убрзо смо ступили у живу улицу са безброј дућана, пуних робе и Турака. И овде гомила деце и магарића с товарима дрва, сламе и кукурузних клипова. Понова ларма јужне вароши и редови кућа од дрвета и набоја с неколико нових фирми и српских имена.

Али све је то било само минијатурни део Велеса, јер када смо дошли до дрвеног моста на Вардару, открила нам се збиља величанствена панорама ове најживописније вароши српскога Југа. У кланцу кроз који се пробија Вардар, на две стрме и камените падине сивих и голих брегова по врховима, била је начичкана ова варош с најтипичнијим македонским кућама, које се чине издалека као да су насађене једна над другом или постављене на неким уским степеницама; у ствари пак свака је, и ако на стрмом земљишту, опкољена зеленом и хладовитом баштом. Кад би одвојили за тренутак типични македонски и турски стил ових кућа, нарочито џамија, имали бисмо утисак да видимо неку кинеску варош са широким црвеним крововима и кућама од хартије. И Велес озарен овог сутона последњим блиставим зрацима вардарског Сунца чинио се, гледан с моста под којим је хуктала успахирена река, као у најчистијем рељефу неке префињене призме.

Има ова варош своју специфичну лепоту. То признају и многи странци који живе у њој. На врло ретком положају, какав ваљда нема ниједна варош у Европи, у самом кланцу Вардара, она крије у себи сем општег сјајног утиска, још и појединачне природне лепоте. Треба нагласити природне лепоте, јер људи досада нису готово ништа или бар врло мало учинили, да Велес буде варош каква би требало да буде. Тако, кланац у коме је, и нешто ближе од дивне железничке станице (најлепше у Јужној Србији) у правцу вароши, река која подривајући поља обрасла кукурузом, гради интересантне и високе фалезе од жуте земље, дајући у исто време и много места за типичне воденице. Па супротне обале Вардара, водопадне — и зато легло чувене и опаке маларије и белих мушица, званих пападаћа, које преносе денгвотропску грозницу — обрасле витким тополама и романтичним врбама. И усред мутних и нервозних таласа Вардара мала, густо обрасла острвца, међу којима једно чува још и данас развалине крчме чувене крчмарице Јане, славне из народних песама о Краљевићу Марку. А над целим градом гола и сурова брда, не много висока, али нарочито сива и прљаво зелене боје, ваљда од маховине и ниске папрати која расте по голом стењу.

Велес има природних лепота које би се могле искоришћавати кад би само руке Велешана биле умешније. Али психологија старих Велешана слична је природи око њих. Јер оваки тренуци чисте и кристалне лепоте ретки су и врло често помућени наглим атмосферским променама, које су силне као и онај голи крш који их унаоколо окружује. Сем тога, и ако нигде нема плодније земље до у долини која додирује Велес и нигде у Јужној Србији нема више сувога злата до у Велесу, ипак су, због менталитета Велешана, све те тековине скривене и искоришћују се врло неумешно или никако. Злато је закопано по подрумима, а поља која би требало најмодерније обрађивати још и сада се већином ору дрвеним, прастарим ралом. И онда није чудо што све још вегетира у овом крају.

Срећом има изузетака, те Велес већ има своју индустрију. Природа је учинила свој напор и злато које је лежало ко зна колико година неискоришћено, дошло

је наследством у руке модерних људи. Обишао сам више нових техничких предузећа и видео најмодерније стројеве, између осталог електрично осветљење и модерну канализацију.

У Велесу се осећа у последње време јак покрет за зидањем нових зграда, те је већ многе орабаћене и пропале кућерке однео пијук прогреса. Али ипак овај покрет, ма колико да је похвалан, доноси Велесу као и целом Југу космополитску безбојност. Неће бити више оног специфично месног, покрајинског, расног, а с њиме ни лепоте врста архитектонских облика. Али у сваком случају боља је и та космополитска једноликоост модерних грађевина, јер стари капици и нахерени зидови гушили су сваки напредак и еманципацију младежи стварајући нарочито повучене, млитаве и као преплашене читаве генерације.

Велес се мења сваким даном и ма да споро напредује, ипак неће проћи много времена, а он ће бити пристојна варош. Поред више модерних индустријских постројења која већ у велико раде, гради се више нових тако да ће у најскоријем времену Велес постати центар индустрије Јужне Србије. Пруга Велес — Штип, која се ради, помоћи ће много напретку овога места.

Карактеристично је за менталитет Велеса и то, што железничка пруга пролази кроз саму варош. То иначе није случај код осталих градова Јужне Србије. Јер и ако је ова пруга саграђена још за време Турака, она није, као што је иначе обичај свуда на нашем Југу, обилазила далеко од вароши, да својом „шејтанском“ хуком не би узнемиравала турске домове, и да не би радознали хришћански путници били на доглед турских була. Овде је супротан случај. Много турских кућа и њихових дворишта гледа баш у саму пругу којом сваког дана јури солунски експрес.

Регулација Вардара и исушивање околних бара, чиме би се добиле огромне просторије зиратне земље, а и истребила страшна маларија, допринели би знатно подизању и напретку ове вароши. Велес је данас у знаку скорог преображаја; он мора бити напредан, савремен

град. А свима оним многобројним капицицима, шедрванима, прозорима с решеткама и турским кућама одзвонило је.

ОД ВЕЛЕСА ДО КАВАДАРА.

— ФРАН ТУЋАН. —

Одмах иза Велеса низ Вардар на десној обали диже се камена громада и на њој нека омања, стара, али добро очувана кућица. Путници се нагињу, гледају и скрећу нам пажњу на њу. То је Маркова Крчма. Дакako, ми смо већ на домаку старе Маркове државе, па ту свака и најмања стварчица потсећа на Краљевића Марка. Све што је старо, све што је велико и гордо, све што је необично, све је то Краљевића Марка. И стара кула, и стара градина, и стари манастири; и стари мостови, грдне камене клисуре, горски теснаци, пећине, реке, све је то, по предању тамошњег народа Марково. Тим друмовима јахао је он на своме Шарцу; по овим планинама Шарац је носио Марка; а виле су га прогониле и помагале; ту се био с огњеним змајевима; ту је залазио крчмарици Мари да напоји себе и Шарина. Све, све је то Марково.

Иза Маркове Крчме кроз камени крш, тамо од југозападних страна, из пространог планинског склопа испод Голешнице и Бабуне, притичу Вардару речице Тополка и Бабуна. То су све високи планински крајеви, далеко од друмова, па су се ту склонили наши људи. Ту, у каменим клисурама, били су више поштеђени од турских зулума, па саградише села у увалама и долинама. Котлине међу планинама, кроз које теку горски потоци, врло су плодне, те и ако је већ јесен зелене се се оне и долови пуни воћњака и витих јабланова. Годи оку то зелено дрвеће, где човеку те зелене оазе у овим планинским голим крајевима и пустим хридинама, по којима се ту и тамо виђају само закржљали ђбунови и од силне летње жеге пожутела трава.

Још даље низ Вардар, али с леве стране, ето још једне његове притоке, која у сваком Југословену буди

славне и тужне успомене. То је Брегалница на којој превари брат брата. И још горе, мучки на њега навали да му смрт нанесе.

»О, света реко, где се огледнула слава,
Омађијан народ спустио је на те,
С побожношћу жреца и с поносом лава,
Своје беле орле и своје пенате"....

Од оних далеких гора, испод Малеша, Пљачковице и Осогова, долазиш амо у мутне валове Вардара, протекавши једним делом Овчег Поља покрај лепога Штипа; протичеш Кочанским Пољем, једном од најплоднијих котлина македонских, од које си створио богату житницу, али и расадиште тешке маларије. Лепи ли су крајеви којима течеш, богате ли су твоје обале, твоје долине, твоји обронци!

Брегалница свраћа на себе пажњу путникову и због тога, што се на њој 1913. године била битка између нас и Бугара, који намераваху отети нам Македонију. Тек што смо у братској заједници с Бугарима сатрли моћ турску и ослободили нашу браћу туђинскога јарма, навалише Бугари на нас ноћу између 16. и 17. јуна, те нам зададоше љуту рану код Криволака. Али дуж Брегалнице била је главна сила наше војске, па баш на Рајчанском Риду приметисмо с браћом крвав бој, у коме кривац тешко настрада. Српска војска однела је славну победу и с њоме обезбедила Југославији скоро читаву Македонију. Срби су за Сливницу вратили Бугарима Брегалницу. Жалосна је, али истинита, ова Историја међусобних односа два братска народа. Човек се пролазећи овим крајевима мора сећати тих ружних дана, јер га све на те дане још сећа. Ту се још виде ровови, разорени мостови на Вардару, порушене станичне зграде, а путници који с нама путују, све су то борци у тим биткама, које су нам донеле ослобођење и уједињење.

Стигли смо у Градско. Станица сасвим нова. Уз десну обалу вардарску оштра раван, па онда даље проплати, на којима не видимо ништа друго до суве траве и ниске цбунове. Ту је пут за Прилеп и Битољ. Мала, уског колосека, железница води до Маркова Града, који

је сакривен иза високих планина, међу којима се особито истиче Бабуна.... Градско је за време Светскога Рата било најглавнија станица на читавој прузи Скопље-Бевђелија. Ту је Макензен имао главне магацине, складишта ратне спреме, муниције и провијанта; отуда се снабдевала читава солунска војска немачка. При бег-

Н. Кошанин.

Степа на левој обали Вардара према Градском.

ству из Македоније Немац је све разорио, те је Градско данас једна пуствош и развалина, али се у тој пустоши распознају трагови великог ратног логоришта, јер ипак није могло бити све сасвим уништено, те смо огроман плен овде задобили. Гледамо данас то мало поље, које се пружа на километре, а све развалина, све згариште из којег провирују разни изгорели и нагорели предмети.

Одавде се још види Скопска Котлина, Кумановска Зараван, Овче Поље, одбранбени топови који су пуцали на антантине аероплане кад су ови долетали из Солуна. Уз пругу леже жице, неки ковни предмети, сандуци; а на уском колосеку на стотине разорених вагона. Боже мој, шта је Немца довело с обала Рајне до обале гордога Вардара? Зар му је сметало што смо се ослободили вековног ропства турског, па је хтео опет

да нас баци у окове ропства германскога? Али узалуд му бејаше сав напор. Орлови са Кајмакчалана и Доброг Поља зарише му канџе у охоло срце, а валови Вардара заорише песму победницу нашем роду и племену.

Кренули смо даље пут Криволака непрестано десном обалом Вардара, све уз камене зидове, које готово да

Н. Кошанин.

Вардар испод Градског: на левој обали голи брежуљци.

руком можеш дохватити из воза. Ускоро после Градског запажа се, како лева страна вардарска није онако шумовита као десна, јер је она пуста, валовита и брдовита зараван; нигде зелена дрвета. Даље од Вардара дижу се брда, гола и у сунчаном сјају истичу се својом сиво-жутом бојом. Ту уз Вардар створио се Криволак на пустом обронку, испрженом од Сунца. Воз се зауставио на станици. Ово је место Бугарин двапут рушио и пљачкао, те је данас готово пусто. Највише је страдало за време бугарског препада на нас 1913. године.

Овде на криволачкој станици могли бисмо изићи из воза и кренути колима у Кавадар, али је згодније то учинити на идућој станици Св. Ђорђе, која се ено већ види тамо иза оне вардарске окуке. Између Криволака

и Св. Ђорђа, којим путем сада пролазимо, Вардар јако вијуга. Већ је почео правити велике окуке тамо код Велешке Клисуре, а што ближе Демир Капији те су окуке све веће. Највеће су баш на овом делу пута, где их има три. Вардар је овде брз, па готово дивља, те се кида и цепа у рукаве таложећи између њих песак, од кога прави спрудове који као мала речна острва врло лепо изгледају у речном кориту. У том делу тока Вардар није успео да изради ширу раван, које има само између Велешке Клисуре и Градског; она није шира од једног километра и изложена је поплавама, те кадгод Вардар има више воде раван се ова претвори у речно корито.

Н. Кошанин.

Стадо оваца на стени поред Вардара.

Око 11 сати стигосмо на станицу Св. Ђорђе, где смо изишли и колима наставили пут за Кавадар. Пустим и брдовитим крајем, где се смењују брежуљци и увале, провезосмо се кроз Неготин за Кавадар. Читав је тај пут у толико пријатан, што најзад ипак наиђосмо на људе, који у пољу раде своје послове; и што смо на њему сретали понеког пешака, или натоварене мазге и магарце. Возимо се тако, а оно одједном, доле као у

ували, па на брдашцу, забелеше висока минарета. Пред нама је Кавадар, циљ данашњег нашег путовања, у који ето стигосмо.

У КАВАДАРУ.

— ФРАН ТУЋАН. —

Не знам, има ли где код нас града, који се сме-стио у онаквој пустоши, као што је смештен Кавадар. На речици Ваташи, која је нашла свој извор испод висоравни Витача, одлучили људи, давно већ, да саграде себи домове своје. И дигао се с временом леп градић Кавадар, у који се скупише богати бегови турски, хришћански трговци, и произвођачи опијума, маковог и се-замовог уља, па продавци грожђа и вина. Али не, није он од увек у оваквој пустоши. Та још недавно, пре Балканског Рата, брда су се његова зеленила виновом лозом, а данас су гола. Нема сумње, да су у раније време, сва брда била овде под густом шумом, јер се још и сада налази на њима по које велико дебло кестеново

О. Карловац

Гимназија у Кавадару,

тужан остатак негдашњих моћних шума; а по увалама и доловима сакупило се, као у каквом склоништу, нешто

топола, дудова, храстова, те утичу на човека својим умилним зеленилом као оазе у жаркој пустињи.

Кавадар је срце Тиквеша. У њему су трговине опијума, макова и сезамова уља, диња и лубеница и других производа из околине. На десној страни речице Ваташе град је у равници, а с леве стране речне обале се диже у брдашца, на које се испео град са сокачићима без реда. Ту је главни трг, од којег полази неколико улица занатлијских радња и трговина. Дакако, улице су калдрмисане на турски начин, т. ј. читаве громаде камена, онакве какве са налазе у Ваташи, постављене су на улицу, те је мучно корачати по таквој калдрми.

Маркова Кула у Кавадару.

О. Карловац.

Ми смо приспели у Кавадар у јесен, средином септембра, али је била таква сунчана жега, да смо морали ићи по хладу, који пада од кућа. Каква ли је овде, Боже мој, паклена врућина за време сувих летњих месеци?! Верали смо се по узаним улицама, али мало где да видимо двориште. Ту су беговске куће, једнокатнице, па куће осталих Муслимана, све ограђене зидом од ћер-

пића или од облутака еруптивног камена којих је пуно корито и обале Ваташе. Куће су обично бело окречене, па ишаране модром или црвеном бојом. Дворишта су врло чиста. У њима има обично нешто мало зеленила; обично дуд, смоква, па винова лоза која се вије по докату сваке куће. У двориштима су копани бунари, али има и лепих хладних извора у неким улицама, па кроз њих тихо тече вода поред кућа. Ту и тамо дижу се бела минарета, а цркву нашу једва видиш, и ако је ово град, и муслимански и хришћански. Наша се црква стисла негде тамо на крају града, да није никоме на ударцу. Нека су минарета већ на путу пропасти, нека су сломијена, нека нагнута и сама се стропоштавају. Кад човек гледа те опустеле џамије, полупаних прозора, преплетене прашљивом паучином, како да се не сети подринскога слепога-певача:

„Турци, браћо, све седам дахија!
Тако наши инџијали кажу,
Да ће ваше куће изгорети.
Ви дахије главе погубити;
Из огњишта изнић' ће вам трава,
А минаре попасть паучина,
Не ће имат' ко језан учити“....

По крововима, по зиданим оградама, по двориштима, по улицама — свуда лете чавке. Има их на хиљаде и нико их не тамани. Оне оживљују ову голу околину, те су миле и пријатне. Витлају се тамо око минарета, па око Маркове Куле која се диже у северном делу вароши међу муслиманским кућама. Стара је то римска грађевина, али по народном веровању, то је кула Краљевића Марка. У близини ове куле има нека мочвара, по којој се легу комарци и пападаћи који проузрокују маларију и денгу у вароши.

У Кавадару нема хотела ни ресторација. У место њих су ханови или мале гостионице, где се обично пије ракија анасонка и мастика, која се добива од грожђа и коморача. Људи овде радо пију мастику и верују да је она предохрана од денге и маларије. Коморач се сеје у великим количинама у Тиквешу; он је врло сродан ани-

шу и овдашње становништво зове га анасон. Уље из његових семенака меша се с грожђанком, па се добива ракија анасонка или мастика.

Један део Кавадара.

О. Карловац.

Између гостионица ређају се многи дућанчићи, где има робе из околине и са запада европског. У сваком дућану може се добити маково и сезамово уље, домаћи кавадарски производ. На тргу, покрај велике напуштене џамије, смештени су продавци поврћа, варива и воћа. У дане сајмова доноси се овде велика количина вуне и нешто товара с дрвима, у којима је таква оскудица да се за гориво употребљава осушена балега.

Кавадар је пун занатлија. Ту су нанунције, који праве нануле „папуче од дрвета“; ту су калајџије, који калајишу бакарне и лимене предмете; па самарџије који имају доста посла, јер се у овом крају самари много купују за товари на мазгама и магарићима; затим има доста ковача и мутавџија, који се баве ткањем мутава и џакова од корине. Отуда кад човек пролази кавадарским

улицама види како се на све стране живо ради. Нас је особито занимала производња макова и сарамова (сузамова) уља. У Кавадару има неколико домаћих „творница“ за ова уља. То је увек једна доста тесна и прилично мрачна просторија, где је у једном углу пећ, у којој се семе грејањем добро осуши. Осушено семе меље се у великом жрвњу, који је усред те просторије. Жрвањ окреће коњ, који има маску на очима да се не би плашио, те иде у круг од јутра до мрака. Самлевено брашно меће се у котао, који је у другом углу овакве творнице! Ту се оно греје док се не претвори у кашу. Добивена каша меће се одмах у пресу испод које одмах цури уље лепе жуте боје.

После заласка Сунца, које је ишчезло тамо иза мориховских планина, иза Маркова Града, засијала је на западном Небу, сасвим slabим сјајем, Вечерњача. Сутоњ се стао повлачити најпре увалама и долинама, а затим се обвио и око брдских пропланака и планинских главица. Сјај Вечерњаче бива све јачи. Далеко изнад ње, већ доста нагнут према западу, засветлео је Арктур. Нешто мало одмакнута од зенита, и опет према западу, затреперила је Вега, а изнад Криволака примичу се све једна за другом звезде Великог Медведа, док се на јужној страни Неба, у близини јата Шкорпије, није зацрвенио Марс. Ми седимо с домаћином на доксату, који је сав обрастао виновом лозом и посматрамо ведро ноћно Небо. Свеж поветарац расхлађује топлоту, која је заостала од сунчана дана и сваким часом бива све хладније.

Сутра крећемо даље, преко Мрежичког у Алшар, знаменит рударски крај, који је удаљен од Кавадара за 50 километара према југу. Пешке је далеко, а колима тешко, те ће нас тамо понети мазге и коњићи.

ИЗ КАВАДАРА НА ВИСОРАВАН ВИТАЧ.

— ФРАН. ТУБАН. —

Јутарње Сунце већ је почело прилично палити, кад смо се кренули из Кавадара за Алшар. Изјахали смо из дворишта кроз дрвену капију, зашли у узану улицу, па на трг код цамије. Улице живе, света много, јер је недеља, па све креће ка тргу.

Било нам је мило, кад смо се нашли на самом друму на коме нема више камених громада од каквих је састављена кавадарска калдрма. Уз готово пресахлу речицу Ваташу ми се упутисмо селу Ватоши, које се скрilo међу тополе и дудове на левој обали речној. Становници су му Муслимани и Хришћани; куће су већином од ћерпича, неокречене, ограђене зидом. Ту се преко моста прелази на десну страну речице, уз коју води друм. Предео је валовит, те се друм час пење, час спушта, а брда са свих страна спречавају поглед у даљину. Узана долина има нешто дрвећа и зеленила, а по проплавцима види се само сува трава или песковита глина. Овде онде је понека ограђена башта, у којој се жуте диње.

Наскоро смо стигли до Маклишта, где друм скреће на десно, прелази дрвени мост преко Ваташе и почиње се петити многим серпентинама, од којих смо већ неколико пројахали. Видик бива све пространији. Доле у великој дубини све је у густом зеленилу. Како овде то зеленило годи оку! А међу оним долинама скрио се манастир. Шта је све видео тај пустињачки дом од 1916. до пред крај 1918. године. И победоносну војску непријатељску, која необичном брзином ради близу њега диван пут, који се вијугајући као змија пење на широку плочу Витача; и бегство те исте силне војске. У овоме пустом крају саградили су Руси заробљеници јединствено леп пут за планине на бојном пољу, којим су за време Светског Рата јурили аутомобили, дрндала кола, превожени топови, муниција, провијант и ступале читаве чете и пукови војника да оставе своје животе тамо горе на Добром Пољу, Голупцу и Дудици. Тим смо друмовима гонили душманина као дивљу зверку, а он је безобзирно бежао оставивши све што му је сметало, само да изнесе живу главу. Али нису побегли. Већина лежи под оном песковитом глином крај друма; нека нам је бар нешто остало од душманина клета.

Понеки фишек који лежи на друму у прашини подсећа нас на крваве битке у јесен 1918. године. Човека обузме силно узбуђење, јер га чак и ови незнатни ратни остаци сећају страшне трагедије, која се одиграла

баш у овом крају којим сада пролазимо. После прилично дугог пењања прешли смо све серпентине и приспели на високу равн Витач, на висину већу од 800 метара. Раван је тако голема да јој се не може крај догледати. Пред нама, доле на северној страни, пружио се Тиквеш. Читав се готово може да прегледа. Ишчезава у беличастој маглици, па му не видимо северне границе, Благушу и Градац. На истоку у даљини кршевите Марјанске Планине протегле се све до Демир Капије, до Вардара. На ове се планине наслања с јужне стране горски склоп Порте и Дудице, па као у завоју прелази преко Кожуха, Блаца и Козјака у Нице планину. На западу се види Бабуна, па мориховске планине.

По широком и равном друму, који је већ ту и тамо почела да покрива трава, јашемо један за другим. Нигде докле нам око допире не видимо ни села, ни куће, ни живог створа. Потпуна тишина поклопила је равн и само мукли топот коња и наш разговор нарушавају је. Горе у азурним висинама круже орлови и лешинари, нечујно плове ваздушном пучином у пуном сунчаном сјају. По висоравни трава, висока, густа и већ пожутела. Колико би сточних стада могло наћи обилну храну на овој пространој плочи, а ето она је пустош, те трава чека зиму да пропадне. Ту би се могло населити мноштво људи, који би срећно живели у овом лепом крају.

Крећемо даље. С једне и с друге стране друма дижу се читаве куће од наслаганог камења. Приликом дивљег бегства, после пробоја фронта на Добром Пољу, Бугари се хтедохе зауставити на Витачу бар толико, да заштите своју војску од страшног налета српских трупа. Па како нису имали времена за копање шанчева, они су нагомилили ово камење да се заштите од српске навале. Али не успеше. Наши јунаци били су убрзо на Витачу, а Бугари побавивши и напустивши оружје дадохе се у дивље бегство на све стране. Крваво је морало бити на овој равни, јер непрекидно видимо у трави беле кости од коњских костура. Људских костију нема; оне су без сумње под хладном ледином.

По Витачу нема шуме; он је огољен. Али да је морао бити под густом шумом сведоче висока и дебела

дебла, која се по њему виде овде онде. Само местимце се јавља млада храстова шума; више је цбуња од закржљалих дрвета, а највећи део просторије покривен је сувом травом. Ми већ три сата јашемо по овој висоравни, којој још нема краја. Сунце се већ прилично нагнуло ка планинама на западу, које нам бивају све ближе. Крај пута многе гомиле наслаганих граната и шрапнела. Стоје онако као за време битке. Нико их не дира, пуне су, па би могле експлодирати. Ми пажљиво пролазимо поред њих. У густошћу од цбуња леже поваљена кола за топовску муницију, пољске кујне, понеки велики топ и разни метални делови који су припадали ратној опреми. Све то постепено ишчежава, рђа, труне и за коју годину неће му ваљда више бити ни трага.

Наш се видик сужава. Изгледа да је високој равни Витача дошао крај. Оне планине које су јутрос, кад смо се испели на Витач, биле далеко на југу, нама су готово на домак. Како су грдне, како су високе, како су чудне! Монотоност, која нас је почела умарати, није доспела да нас свлада. Они ратни остаци доста су је ублажили, а сада ето лепих планинских крајева, чији изглед годи оку. Пред нама се истичу Дудица и Порта, тамо на западу мориховска кршевита планина Чатерна, а посве у нашој близини шумовита клисура, гребени и купасти врхови обрасли боровима и јелам.

СА ВИТАЧА У МРЕЖИЧКО.

— ФРАН ТУЋАН. —

Превалили смо висораван Витач и неприметно зашли у планине, али не више голе него пуне шумског зеленила. Пут на коњима није више лак као на оној висоравни. Треба бити опрезан на коњу, јер с једне стране друма зјапе дубоке провалије, а ови коњи као да су навикли корачати само по ивици друма над провалијом, те никако неће оном страном друма, на којој се дижу стеновити зидови.

Планинске лепоте маме нас к себи и не дају нам ока одвојити од њих. Диван поглед! Од дна увале па све уз њене обронке наслагале се камене пирамиде, као

да их је уметник истесао, па камени стубови с големом капом те личе на камене гљиве: То је учинио механички рад воде у овим пешчарским наслагама. И тих ће пирамида с временом нестати, вода ће их однети и уравнии земљиште, јер она не трпи планине, већ воли равнине.

Поглед нам паде у долину Бошаве која долази са Голупца иутиче у Вардар са десне стране више Демир Капије. И у тој долини задивисмо се лепоме путу, који су Немци просекли од Демир Капије. Ово је била главна саобраћајна пруга за снабдевање војске на Балкану, па је саграђена и жична железница која води од Демир Капије долином Бошаве преко Конопишта и Мрежичкога у планинске крајеве, где је био главни фронт за време Светскога Рата. Из Демир Капије довозило се овим друмом на фронт све што је било за рат потребно. Још и данас се види у долини много магацина, који су пуни ратним материјалом.

Ми се спустисмо према долини више Конопишта, где се скупају два друма да као један крену за Мрежичко и даље у планине: први, који иде од станице Св. Ђорђа преко Кавадара и Витача; и други, од Демир Капије долином Бошаве преко Конопишта. На састанку друмова сјахасмо да се одморимо и напијемо хладне воде, јер ту има извора и бунара. Око нас свуда гранате, колупови телеграфске жице, цинкане жице, снопови бодљикавих жица — све већ доста зарђало; телеграфски изолатори, поткови, лопатице, мотике, пијуци, будаци. Гледамо ово благо ни од ког недирнуто, а у машти нам се рађају крваве слике бесног рата, који нам донесе слободу. Овде на земљи лежи разбацано ратно оружје силеције Немца и његова помагача Бугарина. Ми, можда, мислимо да је тако сломијена и његова снага, не мичемо се, пуштамо да све пропадне, а Немац се по мало диже и ко зна, хоће ли се опет заорити ратна труба. По пропланку више нас земунице, баракe Црвеног Крста; помало су и оне почеле пропадати, по крововима им расте трава. Нестаће и њих, а ови планински крајеви заборавиће на плач и лелек болних рањеника.

Кренусмо даље. Опет се пењемо. Али је овај пут сасвим друкчији од онога на Витачу. Друм је још увек добро очуван и широк, те је, и ако иде високим стрминама, подесан за аутомобиле. С једне његове стране нагле се дубине, које као понори зјапе оздо на нас.

На путу ниједне живе душе. Међутим оно мноштво телеграфских и телефонских стубова, она жична железница која сваки час пролази изнад друма, она множина ратног материјала која лежи поред пута, они колутови разних жица буде у нама осећај да ту има људи.

Јахање по овом лепом путу било је скопчано с великим тешкоћама, јер је ваљало прелазити преко попадалих дирека и провлачити (се кроз читаву мрежу од жица. И то траје километрима, читавим путем до самог фронта горе у планинама. Ускоро ћемо достићи највишу тачку, одакле почиње спуштање за Мрежичко. Колико се дивимо оним високим планинским врховима, па оним дубоким гудурама, толико нам поглед иде за оном жичном железницом. Куд ју је само човек провео, преко каквих је све клисура и кршева морао ићи да подигне стубове, да затегне дебелу жицу која ће носити мале вагониће. Она се час диже изнад дубоких провалија, час се готово дотиче планинских врхова, па ишчезне негде у урвини, те је на којем завијутку опет угледамо како се вуче кроз ваздух као црна змија. Још је и данас у сасвим добром стању, те је штета што не служи ничему, а овај је крај богат корисним рудама, те би их лако било преко Демир Капије пренети у топионице.

Најзад се успесмо на највишу тачку, одакле настаје низбрдица за Мрежичко, које лежи под нама дубоко доле у клисурама. Особито се лепо истичу цркве Св. Димитрија на једном брежуљку и до ње школа, бело окречена. Све су остале куће некречене, те се тешко распознају с ове висине. С једне стране друма, који је урезан у серпентинско камење, спуштају се стрме стене, урвине и понори, а баш самом ивицом пута изнад урвина газе коњи. И колико год опрезно ступају ипак посрћу, јер је стрмина доста велика. Сем тога путовање отежавају и громаде одроњена камења које леже по путу, који ће сасвим пропасти, јер се о њему нико не брине.

Пошто је пут што ближе селу бивао све стрмији и гори сјахасмо с коња и пешке стигосмо у Мрежичко, где су нас мештани врло усрдно дочекали. Бавећи се међу њима, ми Загребчани имали смо прилике

да осетимо њихову и искажемо им своју братску и сестринску љубав, која је јача од мржње наших народних непријатеља, који се труде доказати да нисмо једно. У њиховим мрачним и задимљеним кујнама, међу њиховим веселим женама, налазили смо се као у дому своме. Није нам сметала она примитивност, коју смо видели свуд око себе. Она је наша и ми који љубимо тај народ, који знамо да он пуних пет векова није имао прилике и могућности да се културно дигне, с поштовањем ћемо му прићи и наћи код њега оно чега немају многи културни народи — наћи ћемо благу и топлу словенску душу. С поштовањем ћемо му доћи, јер знамо да се он у пркос вековним патњама ипак одржао, сакривајући се по планинама, по клисурама и по шумама, где није могао допрети ханцар турски.

Шта би све постао овај душеван и бистроуман човек, да се вековима развијао у слободи; да је имао бар онолико слободе, колико су уживала његова срећнија браћа! Наша је дужност да овај свет ослободимо незнања и да га упутимо на нов начин живота. Подићи ћемо му домове не од блата, какви су данас, него од камења и цигле, простране и светле; ораћемо њиве не дрвеним ралом као данас, него модерним плугом, који ће омогућити бујан развитак културних биљака; начинићемо стаје за стоку, у којима ће се склањати од непогода; зазеленеће се поново брда и долине густим шумама, те ће бити милина доћи у те наше много напаћене крајеве.

То је наша дужност, коју морамо извршити.

ОД МРЕЖИЧКОГА ДО АЛШАРА.

— ФРАН ТУЋАН. —

Кад смо кренули из Мрежичког за Алшар, било је већ превалило подне. Готово с тугом растадосмо се од наших гостољубивих домаћина, који су нас примили под свој кров као своје рођене. У оној малој собици, узаних и ниских прозорчића, где нема ничег осим два сандука и три гвоздена кревета; у оној зачађеној и

мрачној кујни; на оном светлом трему, окићеном са свих страна цвећем, налазили смо само љубав, која нас је силно привлачила овим људима.

Копита коња стадоше ударати о голи камен. Крену смо се низ брзицу реку и за час бејасмо на староме путу. Већ смо на првој серпентини; успели смо се толико да је под нама цело Мрежичко. Сместимо се у гудури усеченој у серпентинске, мраморне и шкриљчеве стене; у гудури која се вијуга у висини од 625 метара. Сунце је радосно обасјало сву крајину; у његовом сјају леже кућице, сиве као што је све околно земљиште. Како сте ми драге потлеушице, приземљуше мале, раштркане без реда по томе камењу. Под вашим крововима рађаху се знани и незнани јунаци, осветници љути, чекајући кад ће се по тим високим планинама заорити песма слободнога човека. Дуго су чекали, али су дочекали. Данас се та песма разлеже издалеко и нашироко све тамо до реке Соче где наједном болно умукне, јер је пригуши плач заробљена брата и сестре наше. Њима је досуђено, да још сносе туђинско господство. Докле?..

Све се више пењемо. Већ се иза нас, на северној страни, помолила висораваан Витач, а одмах с десне стране Чатерна покривена зеленом шумом. Неки јој се главичасти врхови дижу до 1250 метара у висину. Пуна је дивљачи: срна, јелена, медведа, вукова и шакала. Људи причају да је овде сваке године био велики лов на јелене, које је султан слао на дар руском цару Гледде се нађе покоја дивља мачка и рис. Доле у клисурама Чатерне шуми хладна Белашница, која прима Мрежичку Реку, да се с њом заједно пробије кроз камене стене и улије у Црну Реку. Бацамо последњи поглед на Мрежичко, јер ускоро залазимо за окуку, па међу брда, која ће нам сакрити то лепо место. Жична железница пролази још непрестано мимо нас, још непрестано телеграфске и телефонске жице укрштају се с путем или иду упоредо с њим.

Зашли смо у дивљу планинску крајину. Свеже је сење после подне овде је још свежије. Ваздух се лако удише и освежује човека, који би хтео да полети горе на врхове, изнад којих се модри чист небески свод, без облачка, без маглице и дивне азурне боје, каква се за-

пажа само на висинама. Крај нас је жуборио мален поточић, којим отиче лепа, цементом озидана чесма, подигнута у крај друма. Напили смо се воде и напојили коње, па кренули даље. Вода је минерална, кисељак с нешто горког укуса. Није чудо што је има у овим крајевима, где је пуно и топлих извора и сумпорних, јер се налазимо у вулканском крају, где су вулкани у давно доба љуто потресали овим странама македонским. Ове планине, највише у целој Македонији, тресле су се, кидале и ломиле, проломи су залазили у непознате дубине земљине, тамо где све ври и кључа, и били су путеви проводници усијаној житкој лави, гасовима и воденој пари, који су се од искони налазили у магми утробе земљине.

Јахали смо тако путем, који се незнатно спушта, и дошли до једне стрме стене, која је започела даљи пут, те је друм закренуо натраг. Ту почињу силне серпентине, које ће нас довести до дна провалије, којим тече неки поток. Серпентине су доста стрме, те је јахање постало непријатно, нарочито због тога што непрестано лебдимо над провалијом, чијом се средином вуче жична железница, а уз њу телеграфске и телефонске жице.

Одахнули смо кад смо се, после јахања од пола часа низ серпентине, нашли у долу, одакле ћемо опет серпентинама да се успемо горе на врх. Овај је део пута у толико занимљивији што су му обронци обрасли густом шумом, у којој се виде дивљи и високи борови, лепе букве и храстови, који су сви почели да жуते. Наскоро се опет намерисмо на лепу зидану чесму с обилном хладном водом за пиће.

Превалили смо серпентине, успели се високо и пропланком јашмо к врху. Ту се наново сусретосмо са жичном железницом и телефонским жицама, које су овде тако испреплетане да су закрчиле друм. Под нама угледасмо широку и дубоку долину, у коју се морамо спустити све до Мајданске Реке, која доле вијуга према Белашници. Започело је поновно спуштање низ мноштво серпентина. Покрај пута, па доле у увалама виде се трагови недавнога рата: сломљене машинске пушке, поломљене каре и лафети, растурене пољске кујне, још неиспаљени фишеци са бакарним и никластим куглама.

Увала је гола, нема по њој дрвећа; а таква је иста и висока зараван, на којој се виде куће села Рождена, тамо на западу.

Спустили смо се у долину Мајданске Реке до места Св. Петра. Ту су још и данас заостали дашчани магацини муниције, а пуно је и разног другог ратног материјала. Нешто мало више изнад магацина друм се рачва, па један крак иде уз Мајданску Реку према Алшару и даље на бојни фронт, а други се пење многим серпентинама на Рожден, одакле се вуче према Ђуровом Камену, испод кога креће на југ ка другом делу фронта. Дошли смо у непосредну близину оних крајева, где су се развијале најважније војне операције, па је ту све изпреплетано путовима, све начичкано земуницама, болницама, баракама, магацинима, који сви у овој пустоши сада постепено пропадају.

Из долине Св. Петра зашли смо међу клисуре у које је Мрежичка Река усекла своје корито. Уз реку нема ни мало равни за друм, те је овај усечен у странама саме клисуре које се местимице врло окомито и високо дижу у вис. Путовање кроз ову сутеску необично је лепо, јер се слика сваки час мења. Река вијуга кроз стрме клисуре и прави мале окуке, иза којих се непрестано праве нови призори. Где стране нису савим окомите, обрасле су шумом, чије зеленило пријатно утиче на човека.

Сунце је већ зашло иза врхова Ђурова Камена (1580 м.), Трибора (1540 м.) и Кучкова Камена (1800 м.), па се дубоко спустило иза планина, а крајину поче прекривати сутон. Тишину нарушава само жубор Мајданске Реке и воденичних точкова. Кад и кад кроз овај речни шум допре до нас ситан тичји цвркул. Пут уз Мајданску Реку доста је добро очуван; остали су читави скоро сви мостови, јер у дивљем бегству са бојнога поља Бугарин није стигао да уништи све што му је Немац за војску саградио.

Већ је прилично захладнело, сутон се све више хватао и ми дојасасмо до места, где поред реке има нешто равни и где су се клисурске стране нешто размакле. На десној обали реке виде се неке ниске куће облепљене блатом; то су биле болнице за време Свет-

ског Рата. А оно гробље изнад тих кућица подсећа нас да су овде многи рањеници нашли вечни покој. Тишина нам је била непријатна, јер ни шум воде није допирао до нас. Пусте болничке просторије, изнад њих гробља, разорени ратни материјал свуда око нас и вечерњи сутон изазваше у нама тужне осећаје, па нам је било пријатније, кад смо за собом оставили ово место.

Пут је опет наишао око неке окуке и почео се пењати. Убрзо пред собом угледасмо неколико малих, ниских кућица на брежуљку. То је село Алшар, некадашња рударска колонија и крајњи циљ наше екскурзије. Преко мноштва фишека, бакарних чаура од граната и шрапнела, мимо развалине некад велике зидане куће дојахасмо у Алшар.

Ведро и хладна ноћ пала је на ово тихо село, а ми у кујни око огњишта причамо доживљаје са свога пута од Кавадара. Она „страшна“ Македонија, како су нам је у Загребу представљали, очарала нас је и усхитила, те смо зажелели да што дуже останемо у овим нашим лепим крајевима, где нас је сваки дочекао с пуно братске љубави и где се ми Хрвати осећамо као у своме рођеном дому.

У АЛШАРУ.

— ФРАН ТУЋАН. —

Кад бисмо упитали неког филолога, откуда је име Алшар, он би га можда довео у везу са прастановицима Македоније, или би нашао да је турског порекла. У оба случаја био би у заблуди, јер је то име ново као што је ново и само насеље алшарско. Године 1889. солунски индустријалци Алатини и Шарнис почели су истраживати руде у овом крају, па су нашли велике количине антимонових и арсенових руда, које су почели искоришћавати већ наредне године. Ради тога они основаше овде малу рударску насеобину и изазваше је, по почетним словима својих презимена, Алшар. Насеље је на обронку, с леве стране Мајданске Реке, у планинском склопу, на висини од 805 метара. Са свију страна дижу

се над њим планинске стране, које се на истоку све више успињу, док не пређу висину од 2000 метара.

Још пре Балканског Рата рударски је рад био овде прилично развијен, и ако није било добрих комуникација. За време трајања Светског Рата и борбе на Солунском Фронту Алшар је био важно војничко место и седиште једног бугарског војног штаба. Антантини аероплани често су долетали и бомбардовали га, бацајући смртоносне бомбе на немачког савезника, а нашега душманина, као и на велике магацине муниције и разне ратне опреме. Кржави су се двобоји овде водили. Они бугарски гробови крај друма немо нам причају, каквим су успехом дејствовале бомбе из ваздушних висина.

Данас пак све је разорено. Остала је понека дрвена барака још и сада пуна муниције за обичне и машинске пушке, пуна граната и шрапнела за топове разног калибра, пуна маски за одбрану од отровних гасова, пуна разне друге ратне опреме. По потоку, по путу, по обронцима, свуда куд нам нога стане, куд нам око крене, убојито је оружје и занимљиво је гледати, како се деца овде играју, ко ће боље потпалити и даље бацити ручне бомбе. Потомци су то храбрих четника; бомба им је обична играчка.

У Алшару има неколико сеоских потлеушица. Ту се населила гола сиротиња, саградила кућице од ћерпица и у њима борави тешке дане. Ниске су то кућице, чађаве и мрачне, без димњака и прозора. Кад падне вече, окупе се сви укућани око огњишта на коме пламти огањ; ако огња нема на огњишту онда на мангалу гори луч. Нико овде нема светлијке. У место ње служи луч.

Бавећи се у алшарској околини ради минералошког испитивања стена из којих је састављено ово земљиште, пели смо се на доломитна брда изнад рудника. Ну тек што се горе испесмо, запречише нам поглед у даљину нови планински гребени и врхови. У почетку су проплатници обрасли травом, а даље се диже густа шума, па више ње опет су пашњаци, по којима пасе многа стока, поглавито овце и нешто коња. Стада нису домаћа, већ каракачанска. Каракачани (Црновунци), којих је много по овим планинама, номади су. Они су Цинцари. Лети залазе у планине, а кад притисне студен и снег покрије

брда, повуку се у долине, у Грчку. На нашим планинама Каракачани стрижу овце, скупљају вуну и од млека справљају сир качкаваљ, који се веома цени и шаље у трговину у облику већих колутова.

Једнога дана попели смо се од Алшара на зараван, на којој је село Рожден, на висини од скоро 950 метара. Наш пратилац из Алшара, чича Риста, уозбиљно се па нам каже, да је овде некад било море, до кога је дошао Краљевић Марко. Он је ударио руком по големој стени, где је сада Демир Капија, расцепио је планину, те је кроз расцеп ово море отекло ка Солуну. Од тога је времена, рече чича Риста, овде земља, а кроз Демир Капију тече Вардар. Мора се признати, да је ова прича у ствари истинита, јер је овде заиста било језеро, чија је вода отекла кроз Демир Капију. Али ту клисуру није створио Краљевић Марко, већ ју је Вардар пресекао у току многих и многих векова.

ОД АЛШАРА ДО ВРХА ГОЛУПЦА

— ФРАН ТУЋАН —

Македонија је планински крај у коме су се између високих планина увалиле простране котлине, које дају плодно земљиште, док су планине колевка разних, већином металних руда. Неке су од тих планина прави горостаси, чији се врхови дижу преко 2500 м., као што су: славни Кајмакчалан (2525 м.) на Ницу и Љуботен (2510 м.) на Шар-планини. Међу овим планинским дивовима заузима угледно место врх Дудица (2180 м.), источно од Алшара, коме смо се сада упутили преко Голупца. Дудица није близу; ако не поранимо требаће нам до ње два дана, а преноћиште ће нам бити у караули на врху Голупцу (1656 м.).

Најмили смо коње од Каракачана и некако око подне изјахасмо лаганим кораком уз Мајданску Реку за Тополац, где је наша караула на граници према Грчкој. У почетку је речно корито суво и под валуцима, али се ускоро јавља жубор воде, који бива све јачи, и нешто изнад Алшара река је већ у брзом току. Преко ње овде

нема моста, те смо је на коњима прегазили и почели се пењати по серпентинама; оне нас доведоше у густу шуму, која нас је пратила скоро све до Дудице. Пут је добро сачуван и рађен је за аутомобилски саобраћај. Телеграфске и телефонске жице прате га с обе стране. По шуми се стисле земунике, некадашње боравиште бугарских војника, које постепено пропадају. Што даље уз пут земуника све више, а у једној чистини ево и читавог војничког насеља, преко кога је смрт прешла. Неугодна тишина покрила је то логориште; пусте кућице његове нико не обилази.

Мало даље од тог логоришта, уза сам друм, међу високим боровима, налази се парк, ограђен ниском дрвеном оградом. У њему има малих киоска, клупа и куглана. Изнад парка престаје логориште и друм се пење на било испод Тополца достижући висину од 1375 метара. Ту скреће на исток и иде непосредно уз нашу и грчку границу, прелазећи час на једну час на другу територију. На самом Тополцу диже се наша караула, стражара, у којој је обично десетак војника; они пазе да нико, нарочито кријумчари, не пређе из Грчке у нашу земљу.

Неколико стотина метара даље дошли смо до грчке карауле, одакле смо наставили пут преко Студене Воде за Блатац, где је наша друга караула. Пут је непрестано водио кроз шуму, листопадну и четинарску. Некако баш пред самим Блацем сјахали смо с коња због велике стрмнине пута и пешице дошли до карауле. Ту смо се одморили посматрајући простран видик према северној и западној страни. Сунце се баш спремало да зађе за мориховске планине и врхови околних гора руменили су се у зрацима Сунца на западу. Далеко горе према северу, као у модрикастој маглици, губила се пространа зараван Витац, а амо ближе под њом белила се једна тачкица, сва у сунчаном сјају; то је црквица Св. Димитрија у Мрежичкоме, која се крије у гудурама. Види се и рожденска зараван са селом Рожденом, а тамо испод ње мора да је и Алшар. Овде опет у непосредној близини силне врлети сивих и мрких еруптивних стена уздигле се као да хоће још више горе у чисте модрине. Гдеде се руше у урвине, гдеде се лагано спуштају у

долове, којима теку планински поточићи. Тамо на оштром гребену леже рушевине Росул-града. Ми смо близу старе Јеладе на садашњој нашој граници са Грчком. Ето у овим далеким јужним крајевима и планинама ми Хрвати смо још увек у дому своме; ово је све наше и још више преко те границе далеко према југу све до Солуна живе браћа наша и мора доћи час, кад ћемо и тамо заћи међу своје као у кућу своју. Подузима нас осећај да загрлимо и ижљубимо ово суро камење, јер је оно наше.

Нисмо се смели дуго задржавати на Блацу, јер нам је још поћи на Голубац, где ћемо преноћити. Одмах испод Блага долази друм из Грчке, који смо оставили готово пред самим Блацем. Низ њега смо угодно јахали јер је сав тарацан дрвеним гредама. Уз друм су ископани ровови, у које су се војници скривали од пушчане ватре, а ту су стајале и бугарске батерије, које су нам гађале браћу тамо доле по грчким брдима, по Моглен. Чауре од испаљених граната и шрапнела леже поред друма местимице у великим гомилама, а местимице су још неиспаљене и лепо наслагане једне поврх других.

Сумрак је почео да се хвата увала и гудура, само се још врхови виде у јасној светлости, а ми никако да се приближимо Голупцу. Јашемо кроз шуму, па је тама већ прилично завладала. Горска тишина у том вечерњем сумрачју стварала је некако тугаљиво расположење, а кад се на Небу појавише звезде, било нам је одмах пријатније. Али Голупца још нема. Негде с камена хридине или из густе шуме допро је до нас оштри глас сове; то је једино живо биће које чујемо у нашој близини. Села с наше и са грчке стране далеко су одавде у доловима; па ни Каракачана нема, јер је по овим брдима шума заменила траву, те стада немају паше.

У полумраку запажамо да друм чини окуку. Шуме је нестало, а по странама које као црне авети леже пред нама, запажа се покоји ђбун. Иза оне високе планине, то мора да је Дудица, помолио Месец свој сребрн и сјајан колут, па осветлио широк пут, који је усечен у еруптивне клисурске стране. На раскршћу, где се наш друм из Алшара састаје с оним из Конопишта, заокре-

нули смо на лево. Нисмо јахали, можда, ни две три стотине метара, кад нагло скренусмо уза страну уским путем. Озго са врха зачусмо лавез паса и људске гласове. Ми смо се пењали на голубачку караулу, где стигосмо на конак.

СА ГОЛУПЦА НА ДУДИЦУ.

— ФРАН ТУЋАН. —

Сунце је већ почело упијати росу, која се оборила по сувој мекој трави, кад смо се с карауле на Голупцу спустили на друм. За мало па смо опет зашли у густу букову шуму, у крај који је крвљу изобилно натопљен. Друм је овде широк и добро очуван. Покрај њега, у шуми, мноштво барака, магацина пуних муницијом и покрханих кола; остаци одела и обуће, капе и друго. Низ стрмине растурене машинске пушке, а по самом друму вуку се метрима дугачки шаржери нанизани метцима за митраљезе.

Од овога места све преко планина тамо до Дојранског Језера била се крвава битка; ми јашемо по крају преко кога је прелазила смрт. Тишина свуда око нас непријатно нас дира, а оне човечеје кости буде у нама тешке успомене на оне несрећне дане, кад је проливана крв брата свога ради господства туђинскога. На хиљаду их је ту пало, а није било кога да их сахрани, јер победници нису имали времена да се овде задржавају. Напред их је гонила не мржња против брата издајника, него љубав за прагове остављене. Тамо иза оних планина, преко Вардара уз Мораву и Дрину, тамо су куће њихове, тамо су поља њихова, тамо мајке, жене и сестре њихове, тамо дечица њихова, која већ четири године чекају своје ослободитеље и хранитеље. К њима! А лешеве непријатеља наших остали су овде у планини, да се њима хране вуци, шакали и птице грабљивице. И лешеве су разнесени, а ове заостале кости немило нас опомињу на ту страшну трагедију.

Дуго смо јахали тим тужним путем, на коме нас је притисла густа шума, а сакрила нам модро Небо и отела зраке сунчане. А Сунца нам је било преко по-

требно, да нас мало разведри. Изишли смо на чистину под густом и високом травом, коњу до стремена. Дошли смо на још тужније место, те нам Сунце није могло тугу разагнати. Чак ни висока Дудица пред нама није мамила погледе наше. Доспели смо на место некадашњег бугарског лазарета, од кога је заостало велико гробље, које нам немо али убедљиво говори, да је овде смрт царовала. Доле у ували, испод гробља, читав градић. Кућице, земунице, па неки вртови, све већ у пола пропало. Из увале пењу се те кућице на брдо нижући се једна покрај друге. За коју годину неће овде бити ни кућа, ни гробља, ни оgrade, ни крстова, јер што човек с муком подиже то природа брзо поруши. Нагомилане гранате и шрапнели више нас не занимају; било их је и сувише на читавом путу.

Наставили смо пут. Из ниске и дугачке увале почињу грдни успони. То је пред нама Дудица, на коју треба да се успнемо по серпентинама, које се вијугају у небројеним завојима. Тај је пут на грчком земљишту. Одмах покрај нас, у Грчкој, заблистало је мало језеро, око којег се зеленила трава; по њој пасу стада оваца, а ту су и летњи шатори Каракачана.

Овде, кад смо се удаљили од места која само на смрт потсећају, завладаше нама планинске чари. Према југоистоку дижу се свете планине, планине наше славе и поноса, пред којима се осећамо као пред освећеним жртвеницима, на којима је паљена крвава жртва за нашу слободу. Ено тамо Ветерника (1440 м.), до њега је Кравица (1160 м.); онај хрбат даље, то је Добро Поље (1700 м.), с кога нам сину Сунце златне, слатке и вековима жељене слободе. Ту је скршена снага душманинова; ту је сломљен силан и јак Солунски Фронт, а пробише га и уништише лавови наши, Срби, див-јунаци, којима притекоше у помоћ, да се бију с њима раме уз раме, добровољци Хрвати из некад потлачених крајева наших. На Добром Пољу крвљу својом помогоше Хрвати откупити дуго своје робовање; ту на планинама македонским принесоше жртву народном јединству, па ко сме окаљати ту свету жртву! Кад смо у тим тешким данима знали бити једно, морамо знати и остати једно!

Између високих врхова на Ницу планини истиче се

једна плећата грдосија и на њој Кајмакчалан (2525 м.), на коме је Краљ Александар саградио цркву на славан спомен палим херојима. Успињући се полако серпентинама ми смо се све више примицали Дудици. Ево је пред нама, па ипак нам треба још доста времена, док се на њу попнемо. Пошто смо прошли грчку караулу требало нам је још пола сата пењања до наше карауле, која је под самим врхом Дудице. Тамо на врху мора да је видик простран и живописан, те једва чекамо час, кад ћемо се горе успети. Али је потребно да се претходно одморимо у караули.

Рано изјутра кренули смо се на врх Дудице. С овога краја где је караула, пењање је доста лако, јер стране нису стрмо нагнуте. Једину тешкоћу чини густа и висока трава, којом је обрасла цела северозападна страна Дудице до самога врха.

Врхунац Дудице! Поглед отворен на све стране.

НА ВРХУ ДУДИЦЕ.

— ФРАН ТУЃАН. —

Масив, коме је Дудица највиши врх, протеже се према северу, па у луку окреће на југоисток. Необично је врлетан и има неколико високих врхова, од којих се осим Дудице истичу: Порта (2050 м.) на северу и Зена (2092 м.) на истоку. Између Дудице и Зене страховита је урвина. На тој источној страни као да су се поломиле стене силне планине и пропале дубоко доле. Ту се руши Дудица у провалије, те због тога и окомитости стена немогуће је пењање на врхове с те стране. Страх спопадне човека, кад погледа доле у кршевите дубине, где поточић Бистрица скупља воду, да с њом протече на југ кроз Могленску Котлину.

Али дубине урвина и провалија не маме толико наш поглед, колико они пространи предели, који се простиру у даљини испод овог планинског дива. Далеко тамо на источној страни распознаје се уска долина, којом тече Вардар. Покрај њега, а испод високих брда, помаљају се беле зграде. Мора бити да је тамо Ђевђелија.

Док нам се поглед на источној страни зауставља на високим планинама Беласици, Круши и Бешику, дотле је на југу отворен поглед у недоглед, све до Солунског Залива, до Егејског Мора, које се губи у беличастој магли. Одмах испод нас простире се дивна котлина, сва прекривена белим селима. То је Моглен, додуше грчка територија, али насељена нашом браћом, којима нас вуче срце још од Гундулића. По тој котлини, крај оних многобројних поточића, по оним малим брежуљцима, по њивама и баштама разлеже се песма нашег рода...

„Там у њих се још зачина,
Што се у пјесан стави одавна
Од Лесандра Србљанина,
Врх свијех цара, цара славна.
У њих свуд се витез хвали,
Кога круном копје обдари,
Стјепа Урош и остали
Од Немањић куће цари“...

Тако је некад певао о тим нашим крајевима наш велики Дубровчанин Гундулић; а ми данас упиремо у њих поглед пун чежње очекујући час, за којим је и песник „Османа“ чезнуо, час када ће и ти крајеви бити саставни део наше лепе отаџбине.

Кад гледамо са Дудице на Моглен, над којим се превукла танка модрикаста маглица, видимо да је то овална котлина, оивичена са свију страна, осим јужне, високим планинама. Са севера је масив Дудице са Портом и Зеном, са запада су мориховско-могленске планине, а с истока Пајак. Ова котлина, пространа око 900 квадратних километара, увалила се испод Дудице 2000 метара дубоко, а средња јој висина износи нешто више од 150 метара.

Јутарње Сунце прелило је својом јасном светлошћу и околне планине и дубоку котлину, па она танка маглица над увалом не смета ни мало далеком погледу. Јасно се распознаје како котлином између брежуљака теку потоци, међу којима се истичу Могленица, Строжница, чије су стране густо насељене. Моглен је необично плодан и можда најбоље обрађен крај Балканског Полуострва; сав представља управо једну велику башту, вештачки наводњену.

Даље на југ и југоисток од Моглена простире се голема солунска Кампања, пространа равница од преко 1700 квадратних километара. Спустила се још ниже од Могленске Котлине, по гдегде није ни осам метара над морском површином. Далеко доле, у тој равници колевка је била наших апостола Тирила и Методија, који међу нас Словене донесоше Хришћанство и писменост. Тамо доле пред солунским вратима војевао је Душан Силни, на Солунском Пољу пала је глава зулумћара Усе Арапина од бритке сабље болнога војводе Дојчина; тамо доле много је давних и скорашњих успомена, које нас вуку к мору Егејскоме.

Гледамо у даљину на југ, у ону маглу која нам пречи угледати много спомињани град, а пред нама се ређају слике недавних дана. Тиха песма наше једне сапутнице још нас више занела у те болне дане, песма која открива сву грозоту коју су претрпели наши хероји — патници, песму

„Из пристаништа солунска, креће се лађа француска;
Сваки се боји, има трем, доћи ће швапски сумарен“...

Одоше, одоше далеко од своје домовине не хтевши бити робљем. Некако инстинктивно погледали смо на западне планине, које се гломазне дижу у вис. Онде у даљини иза Кајмакчалана, иза Шаре, онде негде морају бити албанске горе. Албанске горе! Голгото наша! Туго наша! Гордости наша! Славо наша! Да

„У дан херојства, издајства и слома
Спас нам би једин кроз албанску гору;
Рађе без земље, без хлеба, без дома,
Него за милост молит' бесну мору.
...И тад у бледу зимску авет — зору,
Сред ћутања смрзлих, сред оружја лома,
Вукли су воли мирно, ко' да ору,
Старога краља болесна и хрома“...

Дуго се нисмо могли откинути од тих врхова, с којих поглед у даљину допире оживљавајући славну Историју рода нашега. Али посао нас је звао даље у дубоке гудуре, у које се почесмо полако спуштати са врха Дудице.

ИЗ СКОПЉА НА КОСОВО ПОЉЕ.

— МИЛОЈКО ВЕСЕЛИНОВИЋ. — |

Рано изјутра, на Св. Никољу, уђох у вагон. Железничка свирајка звизну, али тако отегнуто и суморно, да је своју песму протезала дуго и дуго, као да је знала, да ја први пут идем на тужно Косово Поље.

Снега није било, сем на највишим врховима Шара и Црне Горе. Промолио сам главу кроз десни прозор, а све сам завесе с прозора подигао, да бих погледао час на изглед дивнога Скопља и његове околине, час на Буковић, изгледајући даље, нећу ли спазити с десне стране Вардара ушће реке Треске. Али није прошло неколико минута, а ја угледах на десној страни село Бардовце, поред којег се вијуга Лепенац кроз поље као сребрна жица и журно хита да се здружи са Вардаром. Остаде ми испод погледа уток Треске и развалине манастира око Шишева и Матке, јер Треска утиче у Вардар мало на више. Али бар прегледах, како се простире Дервенска Жупа горе уз Вардар ка Тетову.

Гледајући на Дервен и не спазих, кад се влак увуче у долину Лепенца толико широку, да се само река пробија између Шара и Црне Горе, те се ове две планине више и не виђаху. То су џинови, којима мали створови и не виде главе!

За непун час влак је већ дојурio у Елесхан, а одакле за други час у Качаник. Страшно! Не знате, шта је страшније: ди ли Качаничка Клисура са својом природом, или Старина Новак са својим намргођеним лицем и калпаком, пуним туге и очајања? Нека вас језа подухвата, кад погледате ту протегнуту паланку поред Лепенца! Сада вам се само покоје разуздано арнаутско дериште кези, а пре триестак година пуцали су Арнаути на сваки воз, који је туда пролазио.

Качаничка Клисура очарава путника својом природом. Она није много стеновита, а доста је пошумљена. Право место за хајдука. Одмах ми је изишао на поглед стара јуначина Старина Новак. И баш као да га гледам, како са својом дружином лети од брда на брдо, захвата бусије и јуначки брани своју клисуру намичући калпак на очи! Ако је јуначина и страшна погледа, заиста је

имао рашта и бити. Само прођи, Србине, туда, ако ти Старина Новак не изиђе на поглед са својим суморним лицем и калпаком на глави, ја крив!...

Чим се продужи даље од Качаника, клисура ишчежава, па се излази полако и благо на висораван и поље Обицу, откуда потичу воде за Неродимку и Лепенац. Та блага постепеност ширења погледа све се више шири у пространији видик, планине се размичу и удаљују, а влак је већ дојурио, за трећи час вожње, у Феризовић (данашњи Урошевац).

Одатле, кад се даље пође, пукло је Косово Поље, на којем ћете узаман жељним оком тражити језеро Сазлију и ту негде Ђемер-Ћуприју. Али се оно ипак и данас познаје по небројеним локвама, по којима се блиста помало кишнице или изворске воде. Више нема блата Сазлије сем имена и села, али више ни српски витез неће страховати, да не упадне у непроходне баруштине сазлијске. Одатле се већ опажа, на левој страни, река Ситница, која се вијуга кроз равно Косово спирајући српску крв, да ја пречисти...

После једног сата воз је стигао у Липљан. Поглед је бивао све лепши и лепши. Ако је Косово, ово је Косово за јуначке народе као што су Срби и Турци. Чисто гледам, како су се залетали витезови и делије дугим копљима и буздованима, па густе сабљаша и секираши, па лаки и разређени праћкаши! Све вам се то представља, кад своје погледе бацате час на једну, час на другу страну. Липљан је средиште Косова. И ако је то стара римска Улпијана, имали су се зашта ту скупљати некадашњи римски легиони. У том чаробном погледу, на најширем месту Косова, очи ми се замаглише и неколико капи падоше. Али сам, при свем том, осећао неку свежину радости, и од милине узвикивао сам и довикивао: и Обилића, и Југовиће, и друге старе витезове. Ну они ме не чуше. Можда од јаке железничке тутњаве!... Што српски народ пева Косово има га рашта и певати...

После петог часа вожње стигосмо у село Глободерицу. Неколико минута пред њим бацајући поглед у десно распознао сам у даљини најпре манастир Грачани-

цу, а затим, већ при брду, и Приштину, старију престоницу Милутинову. С леве пак стране и одмах преко Ситнице увек ми је била на погледу Голеш-планина.

ОД СКОПЉА ДО МИТРОВИЦЕ.

— НИКОЛА ТРАЖОВИЋ. —

Учинио нам се у први мах да ће наш пут кроз Качаничку Клисуру и Косово Поље, од Скопља до Митровице, бити једнолик и суморан. Нисмо ни сањали да је тај пут један од најинтересантнијих у свој Јужној Србији. И ако не с толико боја, јер је овде клима већ у многоме слична нашим северним крајевима, био је овај пут пун успомена на наше историјске догађаје и личности. Да не спомињем Косово, ту некадашњу тужну равницу коју сада купа бљештаво јулско Сунце, ни етнографско шаренило раса и ношњи, већ само оне успомене које оживљавају овде, прво у качаничком стењу, а затим у рушевинама старих градова и дворова. Величанствене сенке мудрог Краља Милутина и тужног Кнеза Лазара, па исполинског Краљевића Марка и бронзаног Мусе Кесеџије, па сањалице бледог Краља Уроша, отмене мајке Милутинове Јелене Анжујске и лепе Симониде — оживљавају овде, у овом крају, и постају исто онако реалне, као трошно стење или убледели портрети, који су од њих остали.

Чим се прође возом суморна станица Ханријево, ступа се у зону Арнаутлука и Косова, и ако у ствари ова равница, почиње тек иза Качаничке Клисуре. Већ одавде обузима путника осећање да је у атмосфери славних места и скоре прошлости. И чим воз стане, ви сте у станици „Бенерал Јанковић“, чије вас име одмах подсећа на симпатичнога старца из недавних ратова, увек чилог и ведрога, с његовом класичном белом брадом. Али ову успомену гуще вам нови утисци, јер нигде још до сада нисте видели толико мноштво Арнаута, њихових белих кечета и белих, тесних чакшира око витких јеленских ногу.

Жалосно је, да су овде у средишту старе српске славе и величине, Арнаути све: и путници, и публика, и продавци (воћа, ратлука, воде), и рабаџије, и радници који товаре робу, па чак и скретничари. А интересно је видети Арнауте да нешто раде, нарочито у пољу, погнуте над својим пољским радовима. Даље, дуж пруге, видели смо Арнауте како с пушкама о рамену чувају железнички мост.

Од станице „Бенерал Јанковић“ ступамо у чувену Качаничку Клисуру. Тек смо се били мало одвукли од стена и кршевитих планина, и у скопљанској равни наишли на шире видике, кад оно понова почели да нас стежу камени кланци, високе стене, урвине и тунели, а брза речица Лепенац да шуми поред нас. Качаничка Клисура изазвала нам је много успомена на робовање под Турцима и на народне песме. Овде је била отаџбина Старине Новака, импозантне фигуре браниоца српске сиротиње и уклете раје.

А. Васић.

Из Качаничке Клисура.

Док воз напредује по стрмом успону, пред очима се протеже филм сурове природе и моћне лепоте у ис-

цепаној, смрвљеној, згњеченој катаклизми модрог камена. Само је овде царство легенди могло да постави свој престо и да нам у дугом низу величанствених слика унесе очајну борбу нашег народа противу завојевача, варвара, Турака.

Кроз станицу Качаник пролази се као кроз неки етнографски музеј. Арнаути, косовски Срби са својом побожном ношњом, Турци широких чакшира и слободних покрета, нешто варошана у капутима, па деца која продају воће, погаче, кувана јаја. Поново гомила, гужва, покрет и вика, као да смо на некој железничкој станици испред Београда.

По изласку из станице указаше нам, на дваестак метара од пруге, гроб Мусе Кесеџије у једној усамљеној, омањој згради. На томе месту, народ прича, одиграо се легендарни двобој између Мусе Кесеџије и Краљевића Марка, и ту је Муса погинуо. Од ове текије клисура почиње постепено да се шири. Убрзо смо на висоравни

Д. Гођенац.

Главна улица у Урошевцу.

званој Обица, одакле пуца видик на највиши врх Шарпланине, на Љуботин. Постепено се открива изглед на целу Шару, која и даље остаје стално на догледу.

Стигли смо у средиште Арнаутлука. Убрзо смо у Урошевцу, некадашњем Феризовићу, лепој и великој паланци. Овде се завршава страшна Качаничка Клисура, у којој су, за време Турака, Арнаути врло често задржавали читаве возове и пљачкали путнике. Али и ако је сада цео овај крај насељен поглавито Арнаутима, он је некада био средиште старе српске културе и моћи. Тако у непосредној близини Урошевца налазе се рушевине Неродимља, престонице и омиљеног борлишта свију Немањића који као да су нарочито волели романтичну природу у подножју Шаре. У своме двору у Неродимљу умро је крајем 1321. године стари краљ Милутин, тако често спомињан у нашој модерној поезији. Његова је задужбина Грачаница недалеко одавде. У Неродимљу је умро и последњи српски владар из лозе Немањића, нежни младић Урош, син цара Душана Силног.

Ј. Сабо.

Поглед са Звечана.

Кад се из Урошевца пође даље возом, открива се пред путником бескрајно поље и поново га купају благом светлошћу далеки видици; убрзо висораван постаје све шира. То је чувено Косово Поље. И ми улазимо у то поље, местимице обрађено, местимице још под ледином.

Нешто грања око пруге, иначе све је остало око нас, до далеких планина на видику, сунчано и блиставо море. Тек с времена на време опажете благе нагибе земљишта. Некако нелагодно вас обузима осећање што готово нигде не видите ниједног човека. Само на лепом друму који се појави тек поред пруге да опет убрзо ишчезне, види се гомила Арнаута, како лако и брзо граби напред.

Ј. Сабо.

Кула на западу у Звечану.

сунчаном дану, али утисак, који се удубљује у душу остаје задуго.

Пролазимо железничку станицу Приштине. Сама варош много је удаљена од пруге тако да се сем врхова неколико минарета она слабо види. Обилић, бела ста-

Воз јури даље. Липљан са прастаром задужбином Немањиним, оронулом црквом најстаријом на целом Косову, остаје за нама у сунчевој светлости. Јављају се непрекидно нова места. Тако Гази Местан у страни, блага узвишица на коју су узлетали Лазареви коњаници „јунаци без мане и страха“. Негде под брежуљцима и планинама на северној страни видика показују нам белу силуету Грачанице. Даље, Муратово Тулбе. Све се то истина слабо види у овом бљештавом,

ница, па Бабин Мост, пролазе поред нас као на филму. Сада и Ситница, варљива река пуна вирова и жива блата, протиче успавано поред нас. Нешто оваца и нешто деце видимо око њених обала. И као да је пред нама нагло никао планински зид, опажамо у даљини крај косовске равнице. Станицу Вучитрн такође смо прешли. На њој опет исте слике Арнаути и само Арнаути.

Планине пред нама постају све јасније. У њиховом пролему видимо једну лепу, високу купасту стену. То је Звечан. Колико славних имена! И ненамерно ми падају на памет стихови народне песме:

„Од Звечана, побро, до Чечана
Све је турска притиснула војска.
Сви ми да се у со претворимо,
Не би Турком ручка осолили“.

Гледамо дуго у ту масну, готово црну земљу. Само трње. Ретко да је које парче поорано и засађено. На необрађеној ледини тек искрсне, и стоји као човек, неки стари турски надгробни камен.

Готово цела ова раван, и ако тако плодна, мало је обрађена и настањена. У последње време подижу се нова насеља. И пред Митровицом, далеко још у пољу, видим поред пута дете с личком капом на глави. За њим под брдом нове куће са црепом. То је колонија досељеника из Лике. Наше становништво радо прима ове досељенике.

Арнаути, којих је много у овом крају, живе по огранцима планина које ивиче Косово Поље. Они су у тако надмоћном броју над Србима, да су ови у сталном страху од својих суседа. Али досељавање Срба уразумљује све више обесне Арнауте.

Најзад смо ушли у песковит кланац, у коме је крајна станица пруге Скопље — Митровица. Магацини. Зграде за смештај жита и стоке. Уза саму станицу протиче Ситница. Огромни, црни биволи чуче у води.

У МИТРОВИЦИ.

— НИКОЛА ТРАЈКОВИЋ. —

Две велике стене, између којих се провлачи друм, чине оригиналним улаз у Митровицу. И одмах чим сте

прошли кроз ову природну капију, указује се пред вама цела варош на благој падини, под којом тече брзи Ибар градећи много пешчаних спрудова.

Пролазите поред високих зидова с капијама на „калкан“, који ограђују баште, винограде и по неку лепу, отреситу кућу с великим оцаком на крову. Али с десне стране друма низак је зид и иза њега поље с турским споменицима, белим, отесаним стенама у облику округлог стуба са чалмом на врху, Гробље. Сутрадан, пошто је Бајрам, на овоме сам гробљу видео много Арнаута (Турака је овде врло мало), где тумарају и загледају у споменике као да нешто траже.

Д. Гођевац.

Митровица и над њом Звечан.

Тамо даље, с десне стране пружају се сада велике и лепе зграде, касарне. То су турске грађевине. Карактеристично је да свуда на југу једино још што ваља из турских времена, то су ове огромне и ванредно добро озидање зграде.

Прошавши поред малог парка у чијем хладу пада у очи мали павиљон у турском стилу, силазите низ стрмо сокаче у чаршију. И одмах ту наилазите на ду-

ћане, магазе са житом, бербернице, кафане са столовима у хладовини, бозацинице, све пуно света као да је па-

В. Радуловић.

Митровица на Косову.

зарни дан. Арнаутин је дотерао у варош нешто дрва или који џак хране, и стао је ту наред улице па се цењка са дућандијом преко пута. Око Арнаутина, горштака, тискају се Арнаути варошани у шареним шалварама, обично сухи, дугачки и с бројаницама у руци. Поред ових опажа се и онај деформиран тип устојаног, улежаног Муслиманина у харему, на доксату, који је од предугог седења прекрштених ногу окраћао у телу и савио се у крстима. Овакве гомиле видите на све стране. Улице су пуне преко целог дана. Све је живо. Вика. Лупа кантара у дућанима и коњских копита о калдрму.

Даље у улицама много двоспратних зграда. Читамо на неким натпис „Хотел“. Многи пространи тргови. Мештани кажу да се сви ти простори у вароши, кад је сезона, испуне коњима и колима са храном. Улазимо у магазе. Као у Београду, на Сави. Али су сада празне и чекају нову жетву. Долазимо до Ибра. Широка, водо-

плавна река, али сада нема много воде. Пуно спрудова. Преко Ибра јак, дрвени мост на стубовима некадањег гвозденог, који су Немци динамитом разнели у повлачењу. Крај обале су воденице, а нешто ниже од моста парк.

Преко реке опет варош; широка улица пење се у брда. Нема више Косова ни равнице. Опет брда, прво брежуљци, а даље планине у Санџаку. У средини, у кланцу, узвишује се, као лепа и правилна купа, Звечан са развалинама старог града. Поново изазивање успомена на српско средњовековно доба; поново роман. Ту је, у оном градићу на врху, ослепљен Стеван Дечански.

Враћам се у варош. Улазим у српске куће. Радан свет. Струји још са свежим траговима турског времена: кратки, говоре полако, готово срамежљиво. Повучени су у себе. Имућнији шаљу децу на школе, јер је сад друго време. А младеж стоји на капијама, излази у шетњу и на корзо. Модерно доба. Жале се да нема музике, иду у кафане, оснивају Орјуну и Срнао, свађају се.

Интересантна је ова варошица до које је једино допирао непосредан аустријски утицај, када је она полагала право на српске земље под Турском. Отуда и нечег слободнијег у свему, и у држању овог света, и у изгледу улица и кућа. Ваљда је и близина србијанске границе утицала. Улице су овде много шире но ма у којој другој вароши на нашем Југу. Намештај је по кућама европски, предратна аустријска роба; готово цео овдашњи српски живаљ, и мушки и женски, носи се варошки. А све је то скупа знак развијеније културе.

Жив саобраћај и трговина утицали су да је не само варош, већ и сва њена околина толико радна, да безбедност стоји овде на добром ступњу. Обоострани интереси везали су Србе и Арнауте, те међу њима нема оне огорчености и нетрпељивости каква се опажа ниже на Косову, у Приштини на пример.

У БАЊСКОЈ КРАЈ КОСОВА.

— СТАНИСЛАВ КРАКОВ. —

Не можемо никада тако осетити оно топло узбуђење, које ствара свест о нашој величини и снази у

прошлости, као кад сиђемо на земљиште Јужне Србије, где пролазимо пуни велике радости кроз историју тако блиску и тако појмљиву, где је за сваки камен везано предање, где је сваки корак откриће и осведочење. Све оно што је за нас било само легенда постаје одједном стварност опипљива и узбудљива. Не знам по који пут сам ово осетио када сам јутрос пошао за Бањску, негдашњу ризницу Милутинову, под Рогозном плодном од руда и од повести.

И већ са Звечаном, оштрим и чудним као они чунасти брегови, какве смо на нашим фрескама видели, почиње историја овде пуна драма византијски дивљачних и сурових. Цела је ту трагедија Стефана Дечанског, најнесрећнијег краља нашег, кога су, баш као и свргнуте царе са Босфора, по заповести рођенога оца целати усијаним гвожђем ослепљивали, и опет га, ту у тамници замка звечанског — како непроверена историја говори — удавили по наређењу сина Душана, који се са незадовољном властелом на оца дигао.

Једна округла кула у ниском цбуњу, плавом и округлом, сама чува трагичан замак на врху, чији стрми зидови горе у злату патине на жутом небу јутарњем.

Остављамо Ибар са светлим, прозрачним водама и тако честим сећањем на качаке и улазимо у мирну клисуру обраслу у шибље, које има оно сјајно, топло зеленило маслине. Брегови су голи, час плави челично, или су румени од руда и светлуцају као штитови. Ступамо задивљени у ону чудну долину под Рогозном, где се као у земљама Дивљег Запада испирало злато на рекама, како нам причају стари путописи и одакле су копали Саси сребро, да краљ Милутин плаћа своје најамнике и диже задужбине.

Данас су за сребрне и бакарне руднике у Рогозним дате концесије Енглезима.

Још издалека, више села утопљеног у баштама и зеленилу шљива и јабука, жуте се као кост слонова рушевине цркве и дворова Милутинових, раскошних и у пропасти. Очували се бедеми града крај цркве са стреларницама, крај којих су се шетали турски чауши. На кули на углу — старој Сахат кули — накривиле се, поцрнеле греде звонаре. На цркви Св. Стевана коју су

Турци у џамију обратили вири полусрушено минаре Три пута је гром у њега ударао, и никад га Турци нису могли назидати.

Пењемо се кроз село пуно сумпорних топлих извора, и узбуђују нас зидови двора Милутиновог који се моћни дижу у булкама. Крај капије коју су некад мраморни стубови носили избија из бедема мраморни лав са гривом дивно стилизованом. Предње је шапе на главу мртвачку положио. Био је са друге стране и други кога су виделе шездесетих година прошлог века оне две смеле Енглескиње, путујући кроз турску царевину, а који је данас бачен у Митровици код зграде Војне Команде. Цела црква и двор били су украшени мраморним фигурама. Паљена, рушена и пљачкана Бањска је изгубила све те трагове своје лепоте и раскоши.

Руски конзул Хиљфердинг, када је половином прошлог века кроз Бањску пролазио, помиње два мраморна медведа који су цркву красили, а које су Турци бацили

Браћа Димкић.

Рушевине цркве Св. Стевана у Бањској код Косовске Митровице.

на земљу и нагрдили. Аустријанци су под окупацијом повадили мраморни под у цркви и носили остале ретке

скулптуре чак у Беч, само ми ништа нисмо учинили да се и оно мало што је остало спасе. Пуне су турске куће и амами у селу тих мраморних трагова из цркве и дворова. Пред уласком у саму цркву нашао сам на земљи комад корниша где у мрамору, сав заплетен лозом, вук носи јагње са стилизованим руном као пужеви. Шест дугих оштрих зуба зарило му се у врат. Лежи тај дивни остатак нашег средњевековног вајарства у прашини и корову, јер код нас нема музеја где би се сместио.

Улазимо у цркву и место сводова спустило се на нас Небо на које су почели одједном да наилазе кишни облаци. Само се као румена круна уздигла над рушевинама купола ношена луковима од танких цигала као од зракова сунчаних. И ту на сводовима, испод креча опалог, указале се главе апостола у жутим ореолима, једини остаци фресака за чију се израду Милутинов епископ и историограф наших краљева Данило бринуо. Са куполе пада једанаест ланаца о којима је висио полелеј, дар краљевски.

У зиду апсиде црна и од пламена и покајаном воском ископана је ниша и у њој увек гори жижак кандила крај кога лежи гомила жутог прстења и гривни које су жене за здравље приложиле.

Часна је трпеза сто сакован од старог сандука покривен црном кадивом, на коме је крст од златне пантљике.

То је све што је остало у цркви о којој летописци кажу да је уз Арханђелов Манастир и Дечане била најлепша, а коју је Милутин саградио не само „на сахрањеније и на покој јего телеса“ већ и као залог измирења са братом Драгутином. Остала је у цариградским султанским ризницама хрисовуља Свето-стефанска којом су манастиру дарована села, катун, спудови соли и планине, на којој се браћа потписала тако различно. Док је Милутин црвеним мастилом стављао охоло „Стефан Урош по милости Божијеј краљ и самодржац всјех српских земл и поморских“, дотле се хроми Драгутин скромно записао „Благовјерни раб Христу Стефан прјежде бивши краљ“.

Немамо ми данас више не само ту хрисовуљу него ни тело Милутиново које лежи у Софији, час бачено у подрум као за време рата под Радославовом, а час за-

трпавано рушевинама црквених сводова дизаних у ваздух експлозивима.

Када је 1321. године Милутин у Неродимљу издахнуо, понели су га за Бањску преко Косова, пуног побуњених чета војничких, које су се склањале пред мртвим телом краљевим. Уз песме црквене и лупу звона објављено је две године касније да се краљ посветио и пренели су му тело у ћивот пред олтаром, где је била икона Христова, и глас о чуду на гробу отишао је и до двора Андрониковог где се Симонида, четврта жена краљева склонила. И када је сазнала да јој се муж посветио начинила је кандило од тешког злата и послала с покровом „многоцењеним“ да се ћивот покрије, у Бањску. Сама је обукла калуђерске хаљине, раздала имање и отишла у манастир Св. Андреје, какав је обично био крај византијских принцева.

И њено кандило и оно „бањско злато“ које је карловачки летописац с усхићењем помињао уз ресавски живопис и лепоте цркве призренске опљачкано је, кад је манастир од Турака запаљен. Само су тело Милутиново спасли калуђери и однели у Трепчу под Кopaоником, главно рударско место Бранковићево и одатле га у половини петнаестог века митрополит Силоан пренео у Софију. Ја не знам да ли се ико од нас сетио да из Софије затражи тело нашег најкултурнијег владара, ако ни по чем другом, а оно бар по праву наслеђа.

Изазимо из цркве и на левој страни приправе показују ми гроб из кога је 1915. године ондашњи окружни начелник тако несрећно ископао тело Теодоре, мајке цара Душана, које је стајало пред њим само тренутак читаво као визија, цело са царском одеждом, да се одмах затим претвори у гомилу пепела. Остала су само она два прстена, од којих је један, најлепши средњевековни накит који је код нас пронађен, с урезаним царским орлом двоглавим. Тај је прстен данас у Народном Музеју где га прати веровање да доноси несрећу и ако су на њему урезане речи: „Ко га носи помози му Боже“.

Да је ту заиста гроб Теодорин тврди нам она тако нежна хрисовуља, коју је издао цар Стефан Душан о своме крунисању, и којом прилаже Бањској многе поклоне за вечни помен „госпожди и матери царства ми

благочастивој краљици кира Теодори*, која је ту сахрањена.

Одмах крај цркве, на месту где је била краљевска палата, виде се из корова зидови обложени првеним порфиром, трагови купатила краљевог.

Изван бедема, под шљивом тешком од рода, откопани су темељи грађени од цигле и камена.

Читава је црква као дечанска обложена мрамором и само су данас на апсиди, на једном делу, остале споља наизменичне коцке од руменог и белог мрамора који је пожутео од времена. Била је Бањска једна од најлепших романских грађевина у Србији.

С оним ретким мраморним плочама, с једним лавом на капији и куполом узнетом изнад развалина, сачувала је Бањска сву горду величину краљевских палата и задужбине, и непојмљиво нас узбуђује својом мирном, достојанственом лепотом.

ПРЕКО ЧИЧАВИЦЕ КРОЗ КАЧАЧКУ КРАЈИНУ.

— ГРИГОРИЈЕ БОЖОВИЋ. —

Зимње подне бејаше сунчано и топло, а пут сух и прилично удобан. Родни ме крај бољима није ни научио. Снегови по околу окопнили, те се шарене само хрбати Голеша и Чичавице. Поводањ се већ сручио у Ситницу, земља се доста оцедила, па кроз њену росну растреситост почело да избија жуто јагличје. Као да је настало пролеће по навиљкастим брежуљцима украј ветровима изложена Косова, и као да се ономад изјутра нисам мрзнуо кроз његову ширину. Пред очима је мрка громада чувене планине; дах постаје дубљи и снажнији, па изгони не само из плућа но из саме душе сву градску тоњу, устајалу несвежину и кашљиву трпију. Кад сељака окујеш за град, он опет чезне за селом и зраком, као вук и качак за шумом, а горанин за планином. Кроз девето колено тек ако привикне на шумно плочиште. Тако и моја грешна маленкост. Волим да видим сваку планину, као да су то све родна брда, велика и мала, по Рогозни и Мокри. Расположење одмах постаје боље,

пут пријатнији, око све неситије, а крај неизмерно при-
снји и дражи. Чисто хоћеш да кликнеш планину ста-
рину, да се мало занесеш, подетињиш, кад ти не би
падало на ум да те пролазници могу познати и под-
смехнути се. . .

У седлу сам. Хвала Богу. Ослобођен сам да мислим
какав ће где бити пут, камо ћу окренути или колико
ћу чекати као јуче код Бабина Моста. Кавалкада је необич-
но мала: свега два сапутника такође на коњима, стари
Фртунић из Вучитрна и мој Милан који као муња до-
јури к мени из Колашина. Само он носи оружје, а на-
умили смо за гласовиту Дреницу и то преко саме Чи-
чавице. Зар није по мало чудно? Ова планина је до
скора толико помињана у нашем Министарству Уну-
трашњих дела као што се у јавности помиње Риф у
Мароку или некада Терек на Кавказу. По њој је царе-
вао Азем Бејта и други небројени качаци, нарочито дре-
нички. Ту су они били као у неосвојивој тврђави, којој
су с тешком муком прилазили наши летећи водови, да
би сваки шумарак око ње окрвавили својом и качачком
крвљу. Готово до јуче је био прави подвиг проћи кроз
Чичавицу или њену посестриму Краљицу, нешто дубље
у Дреници* недалеко од Девича.

Орила се по овим планинама прошлих година песма
о новом цару Азему Бејтулаховићу из бедне Галице и
његову побочнику Фазлији Барану из Клине, недалеко
од данашње наше Србице у Дреници; клицало се је-
дном никоговићу хајдуку као Скендербегу и као да ми
нисмо два пута крвљу купили Дреницу. Али ето, по-
гинуо је Азем, погинули многи. Остао је још Јонуз
Топи, али по свима изгледима као некад Рајко у Сри-
јему; нити га се много боје, нити га у конте мећу. —
Држава је пред арнаутском збунљивом душом почела да
ниче из земље као прикогасна грдосија. . .

Јездимо уз Неволанску Реку. Коњи бодро измичу
под нама као да и они носе наше тешке утиске од Во-
јиновићева Града. Збиља жалостан је Вучитрн и нема
му лека, нарочито данас кад нема у нас ни мара ни
пара. Прешли смо преко старог моста тобож девет Ју-
говића, па преко онога полуразваљеног на Ситници и
кренули управо ка Чичавици. То је наша некадања Фру-

шка, пуна црква и манастира, кладенаца и развалина, царских и властелинских. Недалеко одавде је старо Пантино, покрај пута су некадање властелинске баштине, баш као око Призрена. На сваком кораку развалине, везане предањем нарочито за Вука Бранковића и његову својту. А ја до данас нисам овуда пролазио, нити је то све досле било паметно предузимати.

Причајући успутно о некадањој вучитрнској сили и госпоштини агинској, ми избисмо изнад села Неволјана, одакле почиње и у саму Чичавицу улази дивна Неволјанска Клисура, згодан прелаз са Косова Поља у плодну Дреницу и, поред Мјекића Клисуре коју пробија река Дреница на својем путу ка Ситници, једини подесан пут за тежи саобраћај. Као да човек наступа из Лике кроз Велебит за Далмацију. И Чичавица има готово исти правац, само што није онако горостасна и кршевита, но питома и шумовита као шумадијске горе. Пред нама се с леве стране на једном зараванку усред шуме где Чичавица гради велики отес забеле усамљена кућа под жомбољским препом да би јој се и у Скопљу позавидело. Прозори велики, дрвенарија обојена као у граду.

То је кућа неког усамљеног Црногорца.

Крај те куће је чувена Марина Вода, једна старинска чесма коју предање и српско и арнаутско везује за Мару Вука Бранковића. Ту су и неке развалине, да би вероватноћа била што већа. Живко Фртунић у овом пригоју познаје сваки камен, а предања уме да мери историјом. Он ми мало даље уз теснац показа једно овише купасто брдо недалеко од планинскога превоја. Поболо се оно као кула наспред клисуре коју на том месту секу још две побочне и врло је слично Душанову Граду код Светога Аранђела у Призрену. На врху му се још виђаху остаци од зидина; несумњиво је било тврђава.

— Ето то је Чечан! — рече ми он.

— Није могућно! То је само стиха ради:

Од Јавора па све до Сазлије,
Од Сазлије до Ђемер-Ћуприје,
Од Ћуприје до града Звечана,
Од Звечана побро до Чечана,

Од Чечана врху у планине —
Све је турска притиснула војска...

— Напротив, могућно је и сасвим вероватно. То је Чечан-град и то зна свако арнаутско козарче. Горе има неколико мраморних стубова, а Аустријанци су однели и један саркофаг. Ту је столовао господар Косова и Дренице Вук Бранковић, а Вучитрн му је био само трг и престоница за свечаности.

На самом превоју планине у благом просеку, опет наиђосмо на Црногорце: крче за ливаду и осим будака и секира ништа друго од оружја немаху! Замислите Србина на Чичавици и без оружја... Одавде се добро види велики део валовите Дренице, под воћем и забранима као да је цела какав гај или воћњак. Ударамо кроз село Дубовце, а према њему је Мекушница и Галица, у којој се још назире рушевине трокатне Азем-Бејтине куле. Крвав је окршај био док је она поклекла. Азем-Бејта је подлегао ранама у Прчевским Шумама код Ђурђевика и тамо закопан, а Арнаути много причају о неком Црном Тићи пуковнику, који је изненадио хајдука у кули. Витез је био тај пуковник: пропустио му је неповређене кроз огњени обруч обе хануме, али је дочекао њега да плати главом, низашто мање но за дрску жељу, да му се уступи Дреница у потпуну државину. Он би тобож био веран краљу, давао данак и војску, али сам управљао нахијом...

Свратисмо код Хајдучке Воде, код које се чувени качак често одмарао и где је жеђ гасио, срећно измичући свима потерама. Овуда је он слободно и ловио, иако је жандармеријска станица била сасвим близу. А два његова најбоља барда, Абиб Кукић и Садри Баран по овим шумама слагали су његова дела у конге и певали их по цео дан уз тамбуре и лауте:

... Хеј, кад оно стари Краљ Петар
Преко Албаније к мору пође,
А Немац му притиште земљу —
Одметну се у гору јунак,
Из Дренице Азем Галица,...

А данас је та песма утихла. Једва да можете нагнати Абиба Кукића из Трстеника да је запева. Не слави Дреница више Азема Галицу, нити га по добру спомиње.

Некако се сама себи ишчуђава како је могла веровати у неко витештво одметника из убоге Галице, која је и дотле давала само лупеже, али не и хајдуке. На његово згариште натопљено крвавим кулучарским знојем арнаутским, већ се почиње заборављати, као и на многу, често јачу, славу овога света...

КРОЗ КАЧАНАЧКУ КЛИСУРУ НА КОСОВО ПОЉЕ.

— МИЛАН РАДЕКА. —

Четвртог дана путовали смо из Скопља за Косово. Возили смо се два сата до поља и пет часова самим пољем.

Иза станице Генерал Јанковић воз улази у Качаничку Клисуру између Шар-планине и скопске Црне Горе. Кроз ту клисуру река Лепенац доводи у Вардар воде с Косова Поља. Доћи на Косово кроз Качаник значило је прећи 15 тунела и мостова, и попети се неколико стотина метара. Качаник је био мрачан, тамно зелен, али је путнику пружао окрепе, зрелих јагода, што су их Арнаути продавали на станицама. У возу су били већином Арнаути. Сваки је савио ноге пода се, заузео целу клупу за двоје или троје, узео цигарушу од ћилибара или слонове кости, па пуши и прича.

Из клисуре смо изишли код станице Качаника. Ту се налази непосредно уз железничку пругу кула Мусе Кесеџије, с којим се, по народној песми, на том месту порвао Краљевић Марко. Јер песма каже:

Оде Марко у бијеле дворе,
Оста Муса у врх Качаника.

Тамни Качаник остао је за нама. Кад погледамо на њ, видимо над њим стражу главице Шар-планине, високог и седог Љуботена. Пред нама се отвара Косово Поље, дугачко пет часова вожње железницом, по ондашњој брзини 100 километара. Железничка пруга сече посред Косова степским крајем, јер је једино висока трава нарасла по пустом необрађеном пољу. Наилазимо на понеку станицу. Феризовић, Липљан и — то је све. Између станица посејане су уз пругу железничке стра-

жарнице. То су осамљена здања ограђена високим зидом. Пред њима пролази траг живота, железничка пруга, а око њих је свуда пустош, травна степа. На свакој стражарници по неколико војника чувају пругу.

Станица Приштина! Ту смо на сред Косова Поља и по дужини и по ширини, па ћемо да изиђемо. Варош је десетак километара далеко од станице на истоку, на ивици поља. Зато пред станицом чекају многа кола да повезу путнике у варош.

Ми смо кренули пешке. Кад смо се нашли на сред друма, на поглед мртвила и пространства тог историјског поља, толико судбоносног за наш народ, а које је било циљ пута нас најмлађих изданака народнога стабла, ми смо се вољно, као деца кад прилазе руци старца, поклонили и целивали ону земљу црницу, која нам је била светиња. Јер косовска идеја напуњала је тада сву душу нашу и нашега народа. То је била она снага, која ће да ослободи и уједини целокупан наш народ. Задодени том идејом ми смо ето дошли да видимо земни шар, где се одиграо судбоносни догађај, из кога су никле тешке борбе 20. века, епопеја нашега народа, косовска освета.

Са пола пута до Приштине назрели смо варош. Пљоснатих смеђих кровова, испод којих су вирила жута и бела лица кућа, варош се није много одвајала од своје околине, положитих падина брегова у позадини. Варош није расла на земљи, она се чинила само као осип на лицу земље. Тако је прилегла и сљубила се са својом околином, да је нисмо могли видети са станице. Као све вароши Истока и Приштина је лепша споља него унутра. Унутра има неколико већих зграда за разна здања, пресвођену чаршију, нешто угледних варошких кућа, а у махалама највише кућа, које су леђима окренуте сокаку, неокречене и жуте циглене боје. Сокаци калдрмисани и прашњави, а за час после кише претворени у корита блатних бујица.

После кратког одмора у Приштини најпре ћемо кренути на северозапад да посетимо место косовског боја, где је данас Муратово Тулбе. За час и по дошли

смо преко необрађених и пустих брежуљака до долине Лаба и Ситнице. Лаб долази од североистока са Малог Косова и веже се са Ситницом, која одлази на северо-запад до Митровице у врх Косова. На њиховом саставку веже се и Мало Косово с Великим. Од нас преко Лаба виде се, на најјужнијој падини Копаоника, на прегради обадвају Косова, рушевине цркве Самодреже

...Где је цар причестио војску.

Ту је пала јуначка крв наших отаца 15. јуна 1389. жива у телесима снажним и младим зачињена крвљу сина Божјег, да проливена у борби рађа касније на Косову крвавим цветом, косовским божуром, а ван Косова у народу да буде семе новог херојства над косовског, светског.

Косовски Бој био се с ове стране Лаба све до саставка са Ситницом, а овде где ми стојимо издисао је цар Мурат са распореном утробом, чекајући исход боја. Данас је ту његов гроб — Муратово Тулбе.

Н. Кошанин.

Муратово Тулбе на Косову.

Дозволом војника стражара и чувара хоће ушли смо да разгледамо Тулбе. Најпре поплочано и зидом ограђено

двориште са чесмом, облигатним атрибутом муслиманских светишта. После башта опет зидом ограђена. Усред баште је Тулбе, коцка и на њој кров полукугла. У Тулбету је црни одар, у ком је утроба Муратова са трагом Обилићева ножа. Тело Муратова је у Бруси у Азији. На одру чалма. У прозору књига посетилаца. Уписујући своја имена опазили смо на пређашњој страни име „Александар“, видан знак недавне Краљеве посете. Огледали смо се још једном и изишли у разговору са српским војником. Запитали смо себе и њега: Да ли се он икада надао, да ће Србин чувати гроб Муратов?

На повратку у Приштину свратили смо се на пола пута у Газиместан, гроб Муратова барјактара. То је градња посве слична Тулбету.

* * *

Кроз Приштину наставили смо даље на југ и за два часа стигли у манастир Грачаницу, задужбину краља Милутина. Поред манастира је српско село Чагловица, једна реткост у косовском Арнаутлуку. — Данас се види слика Грачанице на лицу сваке југославенске новчанице од 25 пара. Онда смо за Грачаницу знали по народној песми, а ретко ко ју је видео и на слици. Ми смо дошли манастиру код заласка сунчаног. Студент-комита, манастирски гост, показао нам је манастир споља и изнутра. Унутрашњост је доста тесна и тамна. Зидови су покривени сликама. Богородици су на икони на зиду Арнаути ископали очи. На спрату имају у манастиру још две капелице. Поред манастира има стара једносратна манастирска зграда, а уза њу је зидана и недовршена Богословија. — Био је петровски пост па смо добили за вечеру граха и по сомун ражнога леба. Преноћили смо на миндерлуцима у гостинској соби.

* * *

Сутрадан пре подне наставили смо пут возом за Митровицу. Успут смо опет видели Муратова Тулбе и рушевине Самодреже цркве, прошли смо поред Вучитрна и све једнако пустим и необрађеним крајем дошли смо до у врх Косова до Митровице. Железничка станица Митровица је овде поред саме Ситнице. Река ту тече

споро. Мутна је и смрадна, јер у њој по ваздан леже биволи. Те животиње сличне су воловима. Разликују се од говеда по томе, што су црне, смрадне и што су им рогови полегли по врату тако, да чине хоризонталу са пруженом главом и вратом. Заударају одвратно, а по њима и свака кола, у која се хватају. Лети најволе лежати у води, како смо их и ми видели тако, да им само њушка и очи виरे из воде.

Митровица се не види са станице. Треба се попети на брежуљак, с кога се отвори поглед на варош, на састав Ситнице и Ибра, и преко Ибра на рушевине Звечана.

ОД ПРЕПОЛЦА ДО ПРИШТИНЕ.

— ЈАША ТОМИЋ. —

Из Куршумлије смо се кренули за Преполца, где стигосмо око подне. Ту је досад била српско-турска граница. На вису има десетак крстова, под којима бораве вечни санак храбри српски ратници. Десно од пута е разрушена турска караула. Испод нас на стрменима и у долини Лаба горе на све стране куће и села. Већину су поपालили Арнаути бежећи испред српске војске.

Од Преполца нам је био под ногама цео пут до Приштине. То је Лапска Долина, коју наши књижевници називају Малим Косовом. Код Подујева бели се вис као да је снегом покривен. То су разапети шатори, које је напустила турска војска измичући испред Срба. Ту преко Подујева пролазила је и пре више од пет векова српска војска под Кнезом Лазаром, кад је ишла да брани Косово од Турака; ту код Подујева копао је утврђења и Кара-ђорђе 1809. године, кад је покушавао, да освоји Косово.

Земља којом пролазимо најбоља је црница, као на Косову, али веома необрађена. Свака арнаутска кућа запрема толико земљишта, колико цело српско село. Па опет им је мало, него живе од пљачке.

Пред нама тече Лаб, а у даљини, између планина Драгодана и Грдеча, има узан отвор, клисура, иза које наступа Косово Поље. Народ прича, да Вук није завео српску војску за Голеш, него за Грдеч, јер је Голеш

сувише далеко... Пролазимо кланац Тенешдол (Врањино Поље), где је била борба пред Приштином.

Кад смо изишли из кланца пред нама Косово Поље — Косово, које је опет српско. Зар је могуће, да вам опишем утиске, који ми у томе часу обузеше душу?

Тамо је десно од пута, у дубини река Самодрежа, где је била Самодрежа црква. Сад су остали само темељи, а од камена њена саградио је Арнаутин себи воденицу.

Долазе прва српска села на Косову Дреновац, па Расково. Код Раскова су Турци расковали Кнеза Лазара и друге српске заробљенике пре него што их погубише... Тамо је даље Газиместан, место турске победе, где су, како народ прича, сахрањени српски и турски барјактари, који погибоше у боју на Косову... Види се и Тулбе, гроб цара Мурата, на месту његове погибије. На том је месту погубљен и Кнез Лазар... Тамо код Бабина Моста улива се Лаб у Ситницу... Виде се Голеш, Шар и Чичавица. Народ казује, да је у овој планини било некада, у доба српских краљева и царева, седамдесет манастира... С утока Лаба у Ситницу види се вис Градина, где је, по народном предању, била у очи Косовског Боја кнежева вечера...

Аутомобил јури даље великом брзином и ја нисам у стању, да похватам све мисли, које јуре по глави и изазивају у целом телу неку неописано пријатну грозничавост...

Киша, која је до подне падала, престаде. И кад ступисмо на Косово огрануло га је Сунце. С виса, под којим је Приштина, сагледасмо необично диван приказ. На брду и под њим притисла силна српска војска: коњ до коња, јунак до јунака; топови светле, а варош под нама има необично живописан изглед. Приштина!... Ту је некад била престоница Краља Милутина; ту је била и престоница Вука Бранковића...

Српска војска ушла је певајући и плачући у ову знамениту српску варош. Преплашени Срби становници још не бежаху дошли к себи, али су српске мајке отварале капије и са прагова својих домова поздрављале добродошлицом своје ослободиоце...

Јутрос (10. октобра) је одслужена служба на Косову и одржан помен на месту, где погибоше Кнез Лазар,

Милош Обилић и остали српски витезови. То је место код Муратовог Тулбета, где је и Мурат пао од руке Милошеве. Одслужена је, дакле, прва православна служба на овом месту после 523 године. За време овог свечаног чина није било ока, које је остало без суза...

Косово Поље пружа се од Звечана (Митровице) па до Качаника, у дужину 75, а у ширину 27 километара, са средњом висином од 540 метара. Оно је средишна област целог Балканског Полуострва и веома плодан крај његов. Косово је заклоњено кланцима; оно је велики град, у којем су брда, пољане и реке, преко кога воде природни путеви не само за цео Балкан него и за сву Европу. Зато су се народи и отимали о Косово; зато су тамо и били толики знаменити бојеви у свима временима.

Само је Турска била у стању да запустити Косово, које је старој српској држави давало огромне приходе. Његова поља, његови рудници, његова трговина, доносили су баснословне приходе. Иначе стара српска држава не би била у стању да води онолике ратове, нити би српски владари и великаши могли подизати онолике скупоцене манастире... Не само планина Чичавица на Косову, него и сва околина Скопља, тако су биле пуне манастира, да већ изгледа, како је у оно време сваки великаш градио манастир као што данас подиже летњиковца.

Косово ће, у рукама културне и демократске Србије, знатно припомоћи, да наш народ буде имућан, задовољан, слободан и угледан.

ИЗ ПРИШТИНЕ У УРОШЕВАЦ.

— БРАН. Ђ. НУШИЋ. —

Кад настану јесењи дани, на Косову свако јутро легне магла, која се постепено разређује, што се Сунце више пење, па кад се она сасвим разбије, настаје најлепши дан. Тих дана изјутра је студено, те се човек мрзне, а на подне је жега несношљива.

Једнога од тих дана, почетком месеца августа, кренем се у четири сата изјутра из Приштине на пут с

Косова на Сиње Море, како сам га и у наслову ових мојих бележака означао.

У Приштини још све спава. Капци на дућанима су спуштени и дебелим катанцима закопчани за ћепенке. По где и где само кафеџија већ отворио капак на своме малом дућанчићу, окићеном џезвицама разне величине, изнео на сокак мангал пун угља па га, још сањив, распаљује машући метлом. Тамо даље, пред ханом, успремају се путничка кола; кочијаш везује канапом на дигинама нешто, што се синоћ прекинуло, а прљаво ханско момче доноси пуне кофе и пљуска точкове на колима, да спере блато, што су га кола јуче понела с пута. Пси, оне гомиле сокачких паса с Оријента који, кад настану хладне ноћи, спавају прибијени један уз другог на калдрми, већ су почели да се разматавају из тих својих клупчади и да се протежу, очекујући с оправдано нестрпљивошћу, да се отворе касапнице. На оној чесми на ћошку умива се један хоџа и пере ноге брижљиво као лице, те да се затим попне на велико минаре и јасним, звонким гласом, огласи први јутарњи поздрав Богу.

Још мало па да изиђем из вароши, а из другог неког сокака, зачу се тандрк, ваљада путничких кола, преко до зла Бога рђаве приштевске калдрме, а иза једног сена на крају вароши разлеже се снажан глас једног петла. На воденици (млину), на самом крају Приштине, већ покуљаше први млазеви дима из високог димњака, и пишталица поче као змија да сикће, те наши коњи начуљаше уши. На високој приштевској Сахат-кули изби три пута slabим звоном — то је још четврт до пет.

Тек кад се спустисмо са калдрме на мек друм и остависмо Приштину за нама, пожелех сам себи срећан пут и окретох главу од Приштине (вароши).

Зора пуца и разгања таму, а Сунце развејава маглу, те час по час открива све нову и нову слику. Предом Косово, широко, недогледно поље, окићено селима и засеоцима, а уобразано рекама и речицама; десно се узноси Голеш, а овамо лево Вељепен; друм пак, којим се крећем, дохвата се косе Гласовника, па онда слази низ Чаглавицу на Лапље село и даље се, све до Сит-

нице, пружа као извијуган конац. Још мало, па се лево износе из магле висока кубета дивне Грачанице; Шар се све више оцртава тамо у дубини; Ситница све јасније беласа и прелива под косим сунчевим зраком.

На широкој капији ханској, у Лапљем селу, дочекује ме мој пријатељ ханџија топлом ракијом и добром кавом, а испраћа ме са добрим жељама. И мој се караван опет даље креће, а Сунце се све више пење и магла се већ у велико разређује.

Путујемо тако лагано, ногу пред ногу, друмом који води у Феризовић, ма да би од Дубова могли да сврнемо у Липљан краћим путем за Призрен, али ја сам рад да пређем још једном Пауново Поље.

Сунце већ одскочило и осветлило Љуботин, који је Шар високо узнео, а са липљанске станице чује се писак локомотиве, која је јутрос рано кренула из Митровице, да једва на подне стигне у Скопље.

Стигосмо већ и до врха Ситнице, те наступисмо на лепо Пауново Поље, на красну равницу један сат ши року, а два и по дугу. Зову га још и Паун-поље, а и Пауново. Ово поље није толико насељено; села, која га ките, леже по ивици му, по подножју с истока и близу ситничних обала.

Сва су села насељена Арнаутима, а нека су од њих и нова. На северу је, над пољаном, сеоце Сврчин са 7 кућа. Сврчин је на левој узвишици, а над њим се уздиже још једна већа узвишица, која се зове Главица, где је била црква, од које се још и данас распознају трагови. Та Главица и она узвишица, на којој је село, опкољени су дивном шумом, а испод Главице, опкољавајући је с источне стране, протиче речица, која води воду из Неродимке, да залије Пауново Поље, а затим, да се придружи водама, које чине Ситницу.

Зна се, да се у низу историјских догађаја из нашега најзнаменитијег доба, помињу врло често час Сврчин, а час Пауни, као Немањински дворци, у којима су се решавали сви ови догађаји. Моје је уверење, да то нису била два посебна места, већ да је Сврчин био дворца у Паунима на Косову.

На дну Паун-поља је место Урошевац, кроз које пролази железничка пруга и где сад баш писну локо-

мотива, те и ми ободосмо коње, да стигнемо што пре на одморак.

Тек што крену воз из станице, ми уђосмо у пространу ханску авлију, а момци поведоше коње да их проводају.

НА КОСОВУ ПОЉУ.

— СП. ГОПЧЕВИЋ, с немачког МИЛАН КАСУМОВИЋ. —

У Митровици предадох свој пртљаг на железницу и кренух се даље на пут у 7 сати изјутра. Железница иде најпре левом обалом Ситнице, која се код Митровице сједињава са Баранском Реком, стварајући Ибар. Изглед је с обе стране леп; с истока на Црнушу, а затим на Грдеч-планину. После 20 минута стиже воз на станицу Вучитри. Варош је Вучитри с друге стране Ситнице, удаљена од станице 25 минута. Може се добро распознавати. Три мунарета и једна велика зграда с ниским четвороугаоним торњем издижу се из гомиле кућа.

Железница иде даље ситничком долином и прелази преко реке пред Прилужом, где је уз железницу неко гробље са чудним крстовима. Недалеко од места, где прелази железница на десну страну Ситнице, утиче у Ситницу Лаб, који чини северну границу чувеног Косова Поља.

Косово Поље је долина између Ситнице, Лаба, висова на истоку (Драгодана, Ветерника, Вељепена и др.) и планине Жеговца на југу, кроз коју се провлаче многи брежуљци и онижи планински венци као неки таласи.

Пре 500 година и више била је, 15. јуна 1389. год., на Косову Пољу одсудна битка између Срба и Турака. Тог дана уништен је цвет српског витештва.

Што се тиче позорнице те битке, мислим да су Турци били размештени од Клементина на Ситници до Сићевца у планини (Драгодан), док су Срби стајали према њима, а иза леђа им је био Лаб.

Предео између Лаба и потока Брњице најравнији је део Косова Поља и као створен за битку коњице. Тулбе је султана Мурата украј друма из Приштине за Вучитри, два сата далеко од Приштине.

Историја света одиста је страшна учитељица. Она нам казује, да свака држава, била она ма колико снажна, мора безусловно пропасти услед унутрашње свађе и партијске мржње. У толико је тек жалосније, што су партијске вође у данашњој Србији и изван Краљевине, тако мало научили из Историје Света. Зар не мора да препукне срце од жалости сваком српском родољубу, кад види, како се у Краљевини Србији партизани и партије међу собом боре на живот и смрт допуштеним и недопуштеним средствима; кад види како Србија и Црна Гора једна другу завидљиво мотри и попреко гледа; како угарски Срби са Хрватима и својом браћом у Краљевини несложно живе; како се Бошњаци између себе гањају, Хрвати и Срби међусобно мрзе; како се Далматинци у непријатељске таборе деле.

Ко посматра ову јурију — гледајући како мађаризација и германизација Срба у Аустро-Угарској живо мах узима, како међу Србима у Турској село за селом прелази у мухамеданску веру или се поарбанашава — тај мора очајно узвикнути:

О, ви Срби, ви слепи људи! Зар сте баш сасвим заборавили, шта се догодило на Косову Пољу пре више од 500 година? Ви певате још и данас песме о Косову и сањате о обновљењу негдашњег великог српског царства; мислите ли, ви, да је довољно, ако се само пева? Зар не куца у вашим грудима српско срце, које пламти за величину отаџбине и које је довољно племенито, да личне и партијске интересе подвргне општим? Та зар не видите, да вашом унутрашњом свађом и међусобном мржњом копате гроб Српству? Ви као да не знате ништа о страшној судбини Пољске?

Сваки може себи представити оне осећаје, што ме обузеше кад сам пролазио кроз Косово Поље. Долазак у Приштину учини срећом крај тужним мислима.

Станица приштинска удаљена је скоро 11 км. од вароши, али се у свако доба могу наћи кола за варош. Приштина нема никакве знаменитости сем некадашњег двора Краља Милутина, који још постоји и којим се сада служе турске власти. Десетак џамија и једна кула са сатом, то су зграде што између осталих падају у очи.

Али варош има у близини две знаменитости: манастир Грачаницу и Тулбе цара Мурата.

До Грачанице може се доћи на колима за један сат. Она лежи јужно од Приштине, на потоку Грачаници и крај села истог имена, у коме живе хришћански Срби. Црква је у средини озиданог дворишта, у коме је и неколико зграда. У унутрашњости цркве пада у очи њена изванредна висина. Грачаницу је подигао краљ Милутин.

Северозападно је од Приштине тулбе султана Мурата. На колима се може доћи до њега за сат и четврт. Тулбе је једна мала гробна џамија, око које има неколико зграда, у којима станује шеик који Тулбе надгледа, и његови људи. Гроб је султанов прост маусолеум са белим дуварима, на којима су повешане уоквирене таблице од хартије, са родословом султановим, његовим даном смрти и коранским изрекама. На средини стоји красним ћилимима покривен сандук. Чело главе стоји на једном малом танком стубу бела чалма са црвеним врхом, савијена као нека гужва од пантлика, дугачких 60 рифа. Шеик тврђаше, да је у мртвачком сандуку одиста лешина султанова, али Хамер прича, да је Мурат сахрањен у једној џамији у Бруси.

Шеик ми је показао изван гробнице три камена, уверавајући ме да они обележавају места, где је Обилић пробо своје гониоце, где је он сам погинуо и где је погубљен Кнез Лазар...

ОД МИТРОВИЦЕ ДО ВУЧИТРНА.

— НИКОЛА ТРАЈКОВИЋ. —

Сутрадан, баш на први дан Бајрама, вратили смо се натраг на митровичку станицу и по још влажном јутру кренули возом за Вучитрн. И прво што нам је пало у очи на овој станици, то је опет била гомила Арнаута; али не оних обичних, радних људи, какве смо виђали по улицама у Митровици, већ опет оних дужих, сувљих, с перчином на глави који вири испод кечета и с очима као у сокола.

Друмом којим смо ишли пешице за Вучитрн, пошто је станица удаљена од вароши скоро за четири ки-

Улица у Вучитрну.

Д. Гођевац.

Главна улица у Вучитрну.

В. Радуловић.

лометра, сусретали смо непрестано нове гомиле Арнаута, јер они готово увек иду у гомили, који су се враћали из варошке џамије, куда већина од њих силази с планина само једанпут у години, на први дан Бајрама. Ови Арнаути — из страха или из мржње, не знам — чим би нас опазили прелазили су на другу ивицу друма и један по један, гледајући у земљу, пролазили су поред нас. Било је међу њима и деце. Покушао сам да приђем и помилујем једног дечка, али је он као дивља звер одскочио са друма у кукуруз. С обореним главама пролазиле су и даље гомиле Арнаута поред нас. У њиховом погледу, који се тешко дао ухватити, опажао сам неку чудну ватру, као да су у грозници. Приметио сам доцније, да су им наше беле качкете задавале нарочити страх.

Бабин Мост код Вучитрна.

В. Радуловић

Успут смо прешли преко старог, каменог Војновићевог Моста на Ситници. Сам Вучитрн са Војновићевом Кулом у средини, интересантна је и стара варошица. Широке, некалдрмисане улице са двоспратним, богатим кућама, дају утисак далеке провинције. По улицама врло мало света. Сви су у пољу на раду. Две три кафане

и један или два дућана. Стара црква у пространој порти обрасла травом има изглед свих старих избледелих фотографија, које се код нас још могу наћи у неким породицама старином из овога краја. У близини је цркве Војновићева Кула с оронулим кровом. Зграда је проста и дебелих зидова, о које се тару козе које деца гоне на пашу.

Улазимо у двориште. Лепо, старинске куће са док-сатима и лозом око њих. Хладовина. Мирис врућег хлеба и оног снажног, бивољег млека. У два-три дво-

Д. Гођевац.

Кула Војновића у Вучитрну.

ришта приметио сам неко камење из римског доба, поломљене статуе, записе, шапित्रе. Овде је у Старом Веку била римска насеобина.

А на брегу је, над малим, старим и симпатичним Вучитрном, огромна касарна из турског времена. Одатле је био најбољи видик на обрађена поља — море покретног, таласастог класја под врелим јулским Сунцем.

ПО ПРИШТИНИ.

— НИКОЛА ТРАЈКОВИЋ. —

Из Вучитрна приспели смо возом у Приштину, средиште Косова Поља. Прво на што смо овде наишли, чдући с удаљене железничке станице у варош, био је велики млин Шукри-бега. Доказ да смо усред косовске житнице. Одатле смо продужили кроз варош великом и широком улицом, у којој су све куће на два и три спрата: виле, летњиковци и некадањи конаци богатих Турака. Тако вас још од уласка у варош изненади ширина и пространост, богаство краја и живост промета, да се и нехотице јавља у човеку помисао, какви би и ова варош и цео крај били да се овде могу применити све културне и техничке тековине европског Запада.

Пролазимо живим и пуним улицама: много дућана и радионица свију источњачких специјалитета. Ту су вам, поред осталог свакодневног и познатог, и чувене кујунџије, мајстори оних изванредно ситних, уметнички и оригинално стилизованих драгоцености и украса од злата, сребра и срме. Чаршија је жива, крцата робе и муштерија. Све одише покретом и вољом за животом. Па ипак, од самог улаза у варош, чак далеко још пред овим лепим градом, добијате утисак да има нешто на целом овом још и данас тужном Косову Пољу, што смета напретку, што треба по сваку цену искоренити и ослободити овај крај као од какве митолошке немани, која немилосрдно дави овамошњи народ.

Долазимо до средишта вароши, до трга на коме су начелство и штаб Косовске Дивизије. И овде је жива гомила. Неколико лепих кафана са столовима у хладовини. Доста елегантног света, богатији становници и наши чиновници. Ту се осећате као да нисте у паланци, већ негде у Битољу или Скопљу. Али одмах, ту са стране, имате тако звани шедрван, где се скупљају стари Арнаути (јер правих Турака на Косову има врло мало), скупљају се, перу ноге и по читаве сате говоре нешто живо међу собом. Недалеко одатле је велика и лепа Царска Џамија која је подигнута од камена из зидова и темеља двора Краља Милутина, а без сумње и од камена Самодреже Цркве.

Ако кренете даље по вароши, кроз увек чисте улице и крај кућа у лепом овдашњем стилу, наићи ћете на Сахат-Кулу у дворишту основне школе. Ова кула подигнута је пре дваестину година, а ранија, која је морала бити интересантна као све сахат-куле на Српском Југу, била је у дворишту данашњег посланства, које је до рата с Турском било пашин конак. Та стара Сахат-Кула била је врло висока, остатак двора Краља Милутина.

Ове велике успомене на прошлост чине човека још тужнијим кад данас пролази Приштином. Иако продужи још даље, и дође до једине православне цркве (џамија има четрнаест) горе под брдом из времена Јашар-паше, око 1825. године, који се једини смиловао да дозволи Србима да подигну себи цркву — видеће је усред високих старих зидова сакривену и видљиву тек од црквене порте, с новим звоником од 1912. године, јер раније о кубетима и звонима није могло бити ни говора.

И тај ранији верски фанатизам Турака, мржња Арнаута према Србима, јесте она неман која још и данас дави цео овај крај и не да му да се отргне од старог, црног времена.

Косово није још ослобођено — казао ми је у црквеној порти један староседелац престонице Краља Милутина, док сам разгледао старо гробље и надгробне натписе. Косово је само војнички ослобођено, али никако не национално и културно. То право ослобођење ми чекамо па да тек онда можемо живети и радити како треба. Да ли је наше ово Косово, кад ми у вароши нисмо своји господари? Јер цео овај крај, и ако с најславнијом прошлошћу, данас је у већини настањен Арнаутима, који су толики фанатици да у вароши не можете приметити ниједну културну новину.

* Вративши се у варош, у чаршију, и гледајући оно мноштво Арнаута који се лагано враћају из џамија са клањања, а нарочито затим када је један фанатичан и готово луд дервиш хтео огромним кључем од џамије да удари по глави једног мог пријатеља зато што је мене ђаурина хтео увести у царску џамију и показати ми њен раскошни свод и сјајне галерије — разумео сам сав

фанатизам ове чудне расе, њену нетрпељивост и немогућност култивисања. А већ о каквом стапању те расе с нашом крајна је немогућност очигледна.

— Само једну наду имамо још, наставио је староседелац, а то је њихов одлазак из овог краја, затим колонизација Косова која је тако добро отпочела. Са сваким новим досељеником, ма из ког краја наше државе био, ми овде добијамо новог пионира за будући, бољи и спокојнији живот. Арнаути то најбоље осећају и зато беже одавде, јер не могу да гледају наш напредак. Једино што им је остало, то је да нам сметају, и то чине гдегод и кадгод могу. Несрећа, на Косову као и у самој Приштини и већини градова око ње, Арнаути су у тако компактној маси, да су честе прилике кад нам могу напакостити. На ту њихову компактност ја нарочито скрећем пажњу, јер треба само да се држава за тренутак нађе у каквом тежем положају и нас овде више неће бити.

Приштина је лепа и богата варош. Али све оно што је најлепше не припада Србима. Они су тек у последње време, по ослобођењу, почели мало да се открављују, јер док су била турска времена, у овој је вароши било по њих ваљда најгоре на целом нашем Југу. И уређење саме вароши, и ако нема водовода и канализације, доста је добро, те Приштина даје утисак чисте вароши. Сама пијаца, на којој се под Турцима клала стока и давило у нечистоћи, данас је лепо уређена.

Јулски дани у Приштини врели су као да сте негде далеко на југу. Међутим како падне ноћ настаје нагла промена у температури, да врло често не можете изићи у вече без топлијег, горњег капута. Ипак, и ако је ноћу хладно, месечина је изванредна. Треба видети око поноћи оно сребрно одсајивање са широких кровова џамија, кућа и лиснатих башта.

У рано летње вече Приштина добија своју праву атмосферу. Док нагло пада дан и хладни таласи ноћи задахњују с Косова, буди се песма хоџа с високих минарета, оно вечито исто, вечито суморно „Алах-ил-Алах!“

У МИЛУТИНОВОЈ ПРЕСТОНИЦИ.

Њиха се плодном косовском равницом зелено класје као бескрајни океан. Живост и радиност на све стране, а тамо, око брзога Лаба и тихе Ситнице уз дан јесењег поветарца отеже се дуга и живчана песма косовског сељака. А поносан и озбиљан, непомични и студени Љуботен, наткрилио Шару и Голеш, вечите стражаре косовске епопеје и дивовском снагом бди над бајним Косовом...

Дивно је наше Косово! Увек, у свако доба. А кад се с осмехом пролећних дана пробуде његова равна и бујна поља, Косово је непрегледни кадифени тепих, на коме ничу косовски божури, у равници иза сваког жбуна, свуда... Црвени као крв палих јунака, косовски божури су цвеће које се с побожношћу бере, а с дивљењем кити. Нигде више природа није расула тако издашно овај крвави бисер као на Косову...

И у том чаробном крају, на једном благом брежуљку између Ситнице и Лаба, недалеко од Грачанице и Тулбета, уздиже се Приштина — главни град Косова.

*

Милутинова престоница, сведок славне моћи и прошлости, као да живи још једино од историјске славе. Тежак живот садашњице бацио је мрежу и на овај стари град, у коме предоминирају уске улице и висока минарета. Приштина мења споро своју физиономију. И тек кад се поруши по који шедрван што је скоро пресушио или просече какав нахерени хан за нову улицу, осети се садашњост.

Живот је у њој једнолик, али здрав и неизвештачен. Не мари се за великоварошким проводњама и атракцијама, јер их и нема. Али се и не оглушује о најбитније потребе савремености.

Варош ситних занатлија и недовољног капитала ослања се највише на земљорадњу. Сада у јеку прибирања богатих плодова косовске равнице, Приштина је закрчена пуним колима. Једва се мимолази. Јер година је послужила, како се само желело. И задовољство се

оцртава на свима лицима, која рано с јутра журе на посао или се доцкан, по хладовини враћају с овога.

Дању, варош је тиха и релативно мирна. Пазари се и тргује за локалну потребу. Нема трговачког залеђа нити јачег потрошача из околине, сем Подујева. Недостатак комуникација, железничких и друмских, нарочито с предратном Србијом, оставља овој вароши видан траг економске слабости.

Али кад се најави ноћ, и ћепенци као по такту зарана падају још на дућане у којима се пословало, заборави се на све бриге. Приштина тада оживи. Муџин са царске џамије високо над овом призива Алаха, а Сат Кула удара вечито једне и исте ударце.

У свежини, тада најживља приштинска улица „Диван Јол“, дугачка и права, али и џомбава, сакупи све младе жеље. Ту вам је, у неку руку, реви лепих тоалета последњих журнала и уских мештанских шалвара и јелека. Но много мање ових. Губи се та дражесна ношња, јер се јури лудо за модом...

А вредне кујунџије и марљиве занатлије очајни што се срма све мање троши и што фабрична обућа све више отима маха над занатлијском, рахатлишу и одмарају се поред шљивовице и киселих краставаца, терајући политику дубоко у ноћ.

У том ћаскању, кад вам изгледа да и улице говоре, најави се отуда са пута што води са Гази Местана или са Грачанице, какав лаки форд излетника којима Приштина обилује, и који су тако чести. Баци млаз засењавајуће светлости и дигне за собом облак прашине с улице, коју само Божја киша периодично полива.

Прошле су давно рамазанске вечери и Бајрам. Али и преко свега тога, живот маме све. И наши суграђани Турци не остају индиферентни. Остављају они мирисе толиких ђул-башти сакривених иза високих зидина као лице була под јашмаком и одушевљавају се, природно, добром шљивовицом. А кад се пије, пије се — турски. Док џеп и ноге не издаду. Труде се да нас копирају и да не изостану иза нас. И имају успеха — многи су већ превазишли сва очекивања.

Но нису сви одушевљени. Много њих, пропалих бегова, седе целог дана по турским кафанама скрште-

них ногу и срчући кафу чуде се времену. Уздишу за минулим временом и уз дубок дувански дим претресају дневне догађаје. А лица им озбиљна и увек замишљена. Као да су одсутни и да нису у себи. И тешко је са старим и конзервативним убеђењима и погледима на свет, живети овде, где се Азија, земља снова, не да ни у минијатури сагледати.

Пролетос је и Приштину и Косово напустило неколико стотина турских породица и иселило се за Турску, махом у Малу Азију и Тракију.

Изглед Приштине са северозападне стране.

Многобројне агенције за исељавање које су тада поникле, стоје затворене и зврје празне. Тужно изгледају оне рекламне лађе на сликама што секу море за Босфор или Смирну. Чекају путнике. А њих нема. Неко колебање и неизвесност. Не иде им се, јер, веле: овде остављамо угодан, живот, а тамо нас бацају да се тучемо с Курдима. А ми смо сити качака овде. Не требају нам још и Курди.

Нико се не креће; сви ћуте.

Али зато ће наша Приштина, чувар Косова, остати

joш дуго и дуго иста као што је данас. Арнаутско кече и турски фес допуњаваће се овде узајамно, ко зна још колико времена.

У МАНАСТИРУ ГРАЧАНИЦИ.

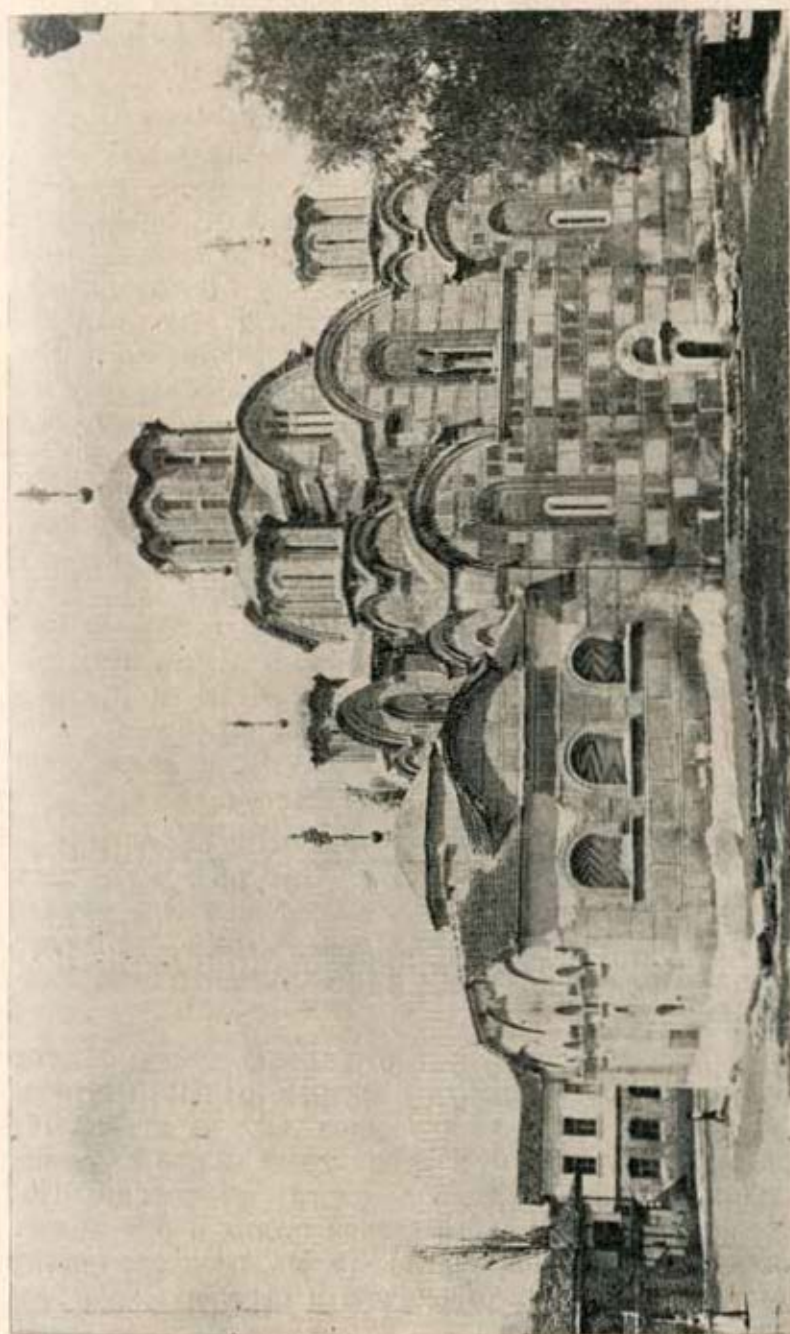
— НИКОЛА ТРАЈКОВИЋ. —

Од Приштине до Грачанице, беле задужбине Краља Милутина, нема више од десетак километара. Чим се пређе нешто стрми брег јужно од Приштине, путујемо преко равне висоравни, која је сва обрађена, као кроз какву лепу башту. Друм је изванредан, и са њега је прегледан цео тај део Косова. Било нам је необично, да с још пуним утисцима од многих витких минарета приштинских, убрзо пред нама у даљини, у дну зелене планине, опазимо снежну силуету једне од најлепших српских цркава уопште, прастару и свету Грачаницу.

И на овом путу наилазили смо често на гомиле Арнаута, који су, терајући пред собом мазге са џаконима жита, ишли ка млиновима и воденицама око вароши. Али чим смо одмакли даље у правцу Грачанице, Арнаута више није било. Тек доцније су нам објаснили, да у непосредној околини Грачанице нема ниједног мухамеданског села. На овом путу наилазили смо често на жене и децу где слободно раде у пољу. То је био доказ да се овде бар на овом малом делу Косова, живи несметано од Турака и Арнаута.

Нагло, готово неочекивано, стигли смо пред село Грачаницу. Оно је цело окићено живом оградом. Гомила деце и жена у живописној косовској ношњи, дочекала нас је на улазу у село. Идући пешице ка цркви која је на другом крају села, завиривали смо радознало у сеоска дворишта, и у њима опазили богат домазлук, лепе куће с многим вајатима, као у Мачви, па чак и доста стоке. Сељаци из Грачанице и околине најбољи су и најчистији Срби. Високи, витки момци, већином плави и смеђи с благим цртама лица.

Идући с њима ка Грачаници, питао сам их како се слажу с Арнаутима и да ли страхују, да им ови не опљачкају цркву. — Не бојимо се, одговорише они.

Д. Гоџевац,

Манастир Грачаница.

Арнаути нас се толико боје да не смеју ни да дођу у село чак ни обичним послом. Једини Арнаути који долазе овамо то су онај бубњар и зурлаш који иду сада за нама.

Прешавши преко малог сеоског трга са два три дућана и једном механом, угледали смо високи зид, местимице испрекидан кућама, конацима за госте, јер се о слави црквеној, на Велику Госпођу, скупља овде силан народ са целог Косова, па чак у последње време и из наших старих граница. Овај зид са свију страна ограђује Грачаницу и њену пространу порту. И чим смо кроз велику и снажну капију ступили у порту, угледали смо величанствену задужбину Милутинову, њених пет кубета, која као пет белих кринова дају дубок утисак једне лепе круне. Сагласност облика и линија тако је складна, да запањује својом простотом и јединствено срећно виђеним архитектонским решењем. Црква је висока, али не захвата много простора, и зато можда кад човек ступи у њу, добија утисак неке мале скучености. Али баш та тескоба даје утисак врло симпатичне скромности и побожности. Грачаница је сазидана у византијском стилу од масивног камена, који је споља већ почео да се у неколико круни. Између извесних редова камена уметнуте су, ради шаренила, танке, црвене цигле, које дају врло укусан контраст белом камену.

Пада одмах у очи нешто новија припрата, која је доцније зидана од саме цркве. Она продужује целу зграду и квари у неколико њену хармонију. Ова дограда подигнута је нека два и по века доцније, за време пећског патријарха Макарија, брата чувеног везира Мехмеда Соколовића.

Од капије на улазу у порту, десно, налазе се куће скоро зидане. У приземљу су преграде од простих греда, преноћишта за народ када о слави дође из даљине. На горњем спрату прве и највеће зграде налазе се канцеларије и стан једног јединог чувара ове светиње. Позадина цркве сва је у хладовини густих и разгранатих орахових и кајсијиних дрвета. Ту је атмосфера правих манастирских порти: крајњи мир и свежина „која болног лечи“.

Ушли смо најзад у Грачаницу цркву и стали на онај хладни камен, на коме је некада Кнез Лазар са својом војском примио причешће у очи Косовског Боја. Па ипак, за чудо нам је било да у њој, и ако је врло хладовита због дебелих камених зидова, нисмо осетили тешки дах мемле и прошлости. Кроз високо постављене уске прозоре падао је снажни млаз светлости, па и ако је у дну око нас било нешто полутаме, ипак смо имали утисак неке чудне свежине, као каквог раног пролећног дана, дах вечите младости.

Можда је томе много допринео утисак изванредно лепе слике краљице Симониде, оне лепе Симониде, чије је ископане очи опевао наш песник Милан Ракић. То отмено и бело лице као да се осмехнуло на нас, када је стари свештеник, чувар задужбине, принео свећу да нам га боље осветли. Али ужасан траг арнаутског ножа учинио је да су оба ока издубљена у зиду. Колико је то снажан замах био, види се по томе што је оштрица ножа засекала и чело готово до косе која вири испод тешке краљевске круне минициозно насликане са свима драгуљима ондашњег времена и укуса. Симонидина слика при дну излизана од чешања стокe, која је за време Турака била овде затварана, с леве је стране под сводом првих стубова. Преко пута ње, на десној страни, величанствена је слика Краља Милутина с минијатурном Грачаницом у десној руци и с краљевском круном на глави. И његове су очи унакажене арнаутским ножем.

И док смо се с дубоким пијететом кретали од зида до зида да прегледамо изванредни живопис свих светаца и целе Немањине лозе, као да су све те многобројне свете слике, ископаних очију, оживљавале под бледом и треперавом светлошћу свеће. Тек једна или две слике сачуване су од оскрнављења немилосрдних Арнаута. Посматрао сам нарочито пажљиво једну од тих недирнутих слика. Био је то портре мајке Милутинове, краљице Јелене, принцезе Анжујске, Францускиње по рођењу. Бесни Арнаутин, изгледа, није смео да додирне то тужно и паметно лице оивичено калуђерским велом.

У живопису старих краљева најинтересантније јесу слике старога Немање и његове супруге Ане, обојих у

монашким ризама. У полумраку са белом брадом стоји већ шест стотина година овај старац, један од првих наших краљева и побожно држи јеванђеље у руци.

Најзад смо дошли и на средину цркве, пред олтар. Горе, у пуној дневној светлости, с висине свода средњег, највећег кубета, гледа вас ванредно ведар лик Исуса Христа. Он је најбоље очуван. На сводовима остала четири кубета налазе се ликови четири јеванђелиста. Сви живописи ипак су сачувани, али би требало и сама држава да обрати већу пажњу на њихово очување.

У множини ствари које би требало све споменути, важно је нагласити две дограде, собице са стране олтара. У њих се улази кроз ниска и узана врата, која су за дуго по пропасти српског царства била зазидана и у њих скривене црквене драгоцености. У десној прегради над зазиданим вратима из цркве, узидан је велика мермерна плоча на којој је урезана цела хрисовуља Краља Милутина о правима манастира Грачанице. У хрисовуљи се најпре означава шта све од непокретности припада Грачаници, а та је непокретност у оно доба морала бити знатно велика. Даље, баца се проклетство на онога који не поштује вољу оснивача и буде наносио штете цркви. Интересантан је детаљ у хрисовуљи којим се одређује, колико које село мора дати цркви зечјих кожа, на којима су биле писане тадашње црквене књиге.

С јужне стране у цркви, поред зида испред јужних врата, налази се сводасто издубљење. То је гробница у којој је по предању био сахрањен Кнез Лазар и одакле је, после непуне две године, пренесен у Срем, у манастир Раваницу.

ДАНАШЊА ГРАЧАНИЦА.

— ГРИГОРИЈЕ БОЖОВИЋ. —

Стари липљански пут, недавно главна веза за Липљан и Призрен, бејаше у жалосном стању. Излокан, са гомилама стврднута блата, са погдеде искеженим остацима некадање калдрме испод насипа, он је управо више личио на спомене Игњатијева Пута преко Арбаније, него на државни друм средином велике равнице. Човек би

рекао да то Приштина нарочито чини. Као зна она какви су путеви по околини Београда, како се његови становници тешко спуштају у Топчидер, па неће да истрчава и своје оправља...

Јутрошњи ме деран кочијаш срећно изведе кроз ту ругобу до на брдо изнад Чаглавице, одакле се одваја нов и леп пут за Грачаницу. Наумио сам тамо, чини ми се, тридесети пут у животу. Срео сам у Приштини једног свог пријатеља и упитао га за ову старину нашу. Он страховито набра веће у повије и рече ми:

„Иди и види!... Само пази да не поклизнеш, кад у бијелу цркву уђеш по плочама на којима су се до скоро париле приштинске бабе свих верз и народности!“...

Нашао се неко да кроз Приштину протури вест, како су некад силни господари њени, паше Џинићи, развалили тобож мраморни под грачанички, па тим скупим каменом заподили свој хамам у граду. На тај начин дошло се на мисао, да се ове плоче подигну из хамама и пренесу у Грачаницу. Није никаквa новина да су Турци кварили наше цркве и од њих зидали џамије, хамаме и млинове. Пазарска Бања у својем купатилу има мермера и црвена гранита из Сопоћана и Ђурђевих Стубова. Али Грачаница по свој прилици није имала мермерни под. Досадашње њене камене плоче давале су утисак праве старине. Нису биле ни ружне ни незгодне за овај величанствени споменик. Што је најважније, оправке на Грачаници не смеју се вршити, кад се коме прохте, нити без спремних људи за то. Обично српско и хришћанско усрђе може је унакарадити, као што сам видео у мнастиру Девичу. Тамо је на олтарским дверима био један најстарији и необично занимљив запис, па га је неко премазао лажним златом. Мој пријатељ имао је право не само да се љути, него и да се гади, на хамамске плоче као на праву обесвету...

Посматрам поново Косово с овога брега. Гледам голи Голеш, како је некако као прокажен међу нашим планинама. Човек не може да се отме од десетерца. Готово љутито бацам очи мимо њега и посматрам горостасну греду даворнога Шара и његова Љуботина, свега завијена у неописани љубичасти вео. Како је дивно у даљини обгрлио отворено Косово. Бих рекао и бих се за-

клео да је припао земљи пустињски лав, па од непријатеља чува у близини лавиће своје. Љуботин је његова глава, а плећата верига тамо негде до Проклетија — његов снажан труп. На истоку у магли Качаник и огранци Голака, где су некад били рудокопи, испод којих је Јањево, Сврчин, Бабушје и Бабљак. Ту смо ми Срби дали Турчину за хата прву зобницу јечма. Не смејте се, Шумадинци, јер и то је једна заслуга. Јер вас је читаво село презименом Бабуша дочекало на Косову. Они су били најбоља ваша тапија за то доље. Јесте, срамна је наша прва зобница јечма. Насмејте се ви каткада нашим прекрштеним рукама на прсима или поизнад празнога силава; али, знајте, та зобница и то крштење учинили су да Турчин тек после стотину година уждене беснога хата, ту негде више ваше куће, у дебело Дунаво... С пуним поносом посматрам околна љупка села: Гуштерицу, Ливађе, Лапље Село. Нарочито Чаглавицу, најближу Приштини. Колико је само она дала јунака, вођа за преко границе, који су консулима преносили пошту, књиге и оружје. Зауставио сам очи на беговој кули крај села. Некако се особито бели.

— Ко станује сад у кули?

— Једно Црногор — одговара деран исквареним говором,

— Како то?

— Тако, Господине!... Дошла Црногор, донеја некакве хартије и узеја кулу и земљу. Тако ми Бога, јунак!... Знаш, Црногор како Црногор: дође, притисне, каже „моје је ово“, па ти терај се сас њега, ако имаш вакат!...

Историјски жрвањ има своју најнеумитнију праву и логику: нека је Божу Дукљану са мутне Мораче, где је некад препловио његов предак Војвода Ђуреца, срећна бегова кула и селиште под њоме!... И ја немам што друго рећи, Светога ми Петра, али — онога колашинскога из Црне Ријеке!...

Лепим путем за часак дојурисмо у Грачаницу. Са мношћом беше и један учитељ Вучитрнац. Нагонски скидосмо капе и застадосмо не дишући као да нас први пут хвата за срце и мозак чудни утисак од ове грађевине. Држи се стројна и шарена Грачаница, не сазидана и улепшана, но урешена и навезена као порукавање на Косовки Де-

војци. Вера и Бог вез је то, а не неимарево слагање тесане сиге и гранита. Наједени кроз седам столећа камени основи још држе дивне сразмере, витка кубета као да је грађевина јуче завршена. Зар има што страшније од Турчина и времена? Зар што грђе од потурчена властелина нашега који је постао паша и дошао у родни крај да пашује? Зар што опасније за напуштене цркве од арнаутских чобанчића, које хоџа о рамазану учи да клањају и туркују?... Време и Турчин само знају да руше. Потурчени властелин од цркава гради спомене својој превареној души: чесме, мостове, млинове, хамаме. А арнаутски чобанчићи? Нађу се са православним друговима на планишту: „Слаба је, бре Арсто, ваша вера“. — „Јесте, Авдија, али је лепа: имамо славу и саборе, празнике. Па је и чиста: ми се никад не ошугамо као ви, иако се само перете...“ Писне псовком љуто Арнауце, потера стадо право у цркву Грачаницу, па од љутине вади бритвицу и боде очи тим свецима који помањују рају да још о нечем живи и нешто своје хвали, а Арнаутину, господару својем поред Турчина, предаје неха-рице и исмева његову шугу донету још из Црних Брда...

Водио сам ја некад докле сам био у саји овакве препирке по Звечану и Винарцима и знам да је овако платила својим дивним очима гиздава Симонида и мрколики Милутин, али опет Грачаница, било само споља, беше јача и од времена и од Турчина, и од љутога Арнаутина и од дивљега Черкеза. Па и од нашега немара. Држи се она као какво богодано нагижђена лепојка, на којем косовском сабору, сва у везу од свиле, сва у ставу покрета и кад стоји, као усамљена срна на рудини. На дивном месту, какво су само Немањићи умели одабрати. Док је око цркве био гај густе храстовине, поглед из Грачанице био је сличан дечанском. Сад је све огољено, пусто или разорено. Цркву груби и најубогије село на Косову. Као да је циганско, а не српско, иако су ту дивни људи, а ванредно леп женски свет. Нагомилано с обе стране Грачанке, оно је сад и једно најнездравље насеље. Деца бежу бледа, малокрвна; гукe, жлезде и јехтика почеле да косе. Чудновато да никому не пада на ум да ово село изнесе на десну страну речну, где је школа, под једну здраву косу, каква је она изнад

Бабина Моста на Лабу. И двориште око цркве је у развалинама. Конаци су разрушени и склони паду: срамота за нас од странаца који Грачаницу посећују.

Стари поп Димитрије, изнемогао већ као и његови конаци, уведе ме лично у цркву. И прича старац са изразитим косовским нагласком, и муке своје и јаде ове задужбине. Показује Милутина и Симониду, скреће пажњу на лозу Немањића, води ме у десни олтар да видим чувену грачаничку Богородицу; заборавио је да ми је толико пута већ показивао. А она, производ свакако најуметничкије кичице наше, стоји немакнута као и пређе, божански лепа колико да нас опомене шта све вреди за нас овај најбољи наш споменик живописа из старог доба. Али њен пандан у левом олтару, Христос исте величине, приближне уметничке вредности, распукао се половином, па чак и заваросан. Даље по цркви за читав метар од земље многе фреске упропашћене кречом. И ако наш немар буде још мало потрајао, Грачаница ће проћи горе но под Турцима. Жалосно је за нацију што нема мало милости и према њој и према попу Димитрију; он је не може даље чувати, ни сачувати. Издаје већ пркос и упорност и њега и Грачаницу...

Готово са стидом прођох натраг поред силнога аутократора, који још гледа кроз избушене очи као да је жив и отмене Симониде, већ потпуно слепе. Крупни и мргодни краљ само што не проговара:

— Неблагодарни, да сам знао какви сте, не бих овамо ни силазио из Јелеча!...

ФРЕСКЕ У ГРАЧАНИЦИ.

— СТ. КРАКОВ. —

Само је бескрајна, равна ширина мирног косовског пејзажа могла тако снажно да подвуче њен смисао те нам се већ из далека јавила као Откровење.

Угледали смо је са топлх, жутих поља где се моћна и смела диже изнад зеленила ораха и потиштености кућа сва у таласима лукова, кубета и сводова који, како каже Миле, „носе куполу у облаке“. Има у њој нечег од оне грандиозне логике Св. Софије са Босфора.

Онакажена новом припратом дозиданом, где зрак цигле црвена боја на малтеру замењује, Грачаница је сачувала ипак сву лепоту заноса који простор носи у висине. Унутра под њеним висинским дубинама и изгубљеним фрескама, крај углова сводова недогледних над главом, потпуно се тек осети њен полет, објашњавајући нам сву мистику средњовековног градитеља који се преко лукова и сводова узноси Небу.

Опет налазимо у њој, као у Нагоричину, у Бањској или у Трескавцу чудесну величину Милутинову. И изгледа нам све тако незнатно и бледо и слабо што су нам Пахимер и Метохит, и наш цароставник и сви летописци оставили о роману мале византијске принцезе и о величини српског владара, када угледамо улазећи под сводом, као под триумфалним луком самодршца и великог краља, у бисерној багреници, са задужбином на руци и малу Палеологину крај чијег лица падају две драгоцене округле минђуше као два сунца. Пандократор из облака и ореола шаље им по анђелима круне од бисера исте царске какву је царица Ирина заљубљена у славу и моћ словенског зета послала му по гласнику, бацајући на те раскошне поклоне благо свих Ромеја.

Нигде ни на једној фресци још нисмо нашли толико нежне и патетичне лепоте ни израза бојажљивог а милог, пуно готово болне детиње љубави, као што смо овде срели код Симониде, опеване од једног међу највећим песницима нашим.

Имају ови ликови сву ону топлу лепоту портрета истинитих и живих, као што је у Карие-цами лик Теодора Метохита, оног истог који нам је — преговарајући са краљем српским о женидби са Симонидом — оставио једну блештаву слику Милутиновог двора, где је све трептало у злату и драгом камењу, те је чак и њега утанчаног Византинца, пресићеног раскоши, задивило и одушевило.

И као што је Андрониковог великог логотета задивио раскош српског двора, тако нас данас одушевљава узбудљива лепота композиција наших великих средњовековних мајстора, који су са бираним укусом, пуни античке културе, од цркава стварали сјајне музеје за

које се ипак тако мало зна на Западу. И несумњиво је да међу њима Грачаница иде у најславније.

Миле је у оплакивању Христа код нашег зографа нашао исту инспирацију као код сликара доње цркве у Асизи, кад је Мајку Божју изнурену болом пустио да клоне онесвешћена на руке жена које клече око тела Спаситељевог.

У десном зазиданоме олтару у који се улази кроз ниски отвор као у скривницу, читамо на целој зиду велику повељу Милутинову из које смо сазнали за оне многе рибнике и воденице у Паунима, где су му били дворови у којима је примао византијска посланства гостићи их дивљим ведровима и јеленима, паунима које су печене износили на трпезу окићене перјем и свежом дунавском рибом служеном у златним чинијама. Испуцала је повеља и беле се истрљана слова у дугим китњасто писаним редовима.

Испод ње је гвоздена каса за коју се морао зид развалити да се у олтар унесе. Уништили су ту калуђери нишчи духом, и друге фреске и раскопали зид да у њему начине трапове и ормане. Очуване су оне које људска рука није могла дохватити, и срећемо ту у нашем сликарству тако ретку навичелу. Надуване ветром једрила су као бели облаци, а под њима таласи се увијају као пужеви. Чудна је концепција Благовештења где Богородица није радосна девица већ тужна мати распетог под љубичастом тогом и копреном на којој су неки православни дивљаци урезали свој монограм.

Застајемо пред Крштењем у Јордану, пуном снажног реализма и мајсторски компонованим, где по реци са рибама и крчазима пливају гола деца која беже из наручја мајки. Христос чије наго тело има оне топле златне тонове на коме су сенке зелене, плови на две прекрштене греде црвено обојене — слутња његовот распећа — испод којих зачуђено змије дижу своје зелене, чудне главе, као да гледају покрет леве руке Св. Јована одевеног у кострет, којом додирује ореол на глави Христовој.

У левоме олтару половина фрески је премазана цементом. И по читавој цркви срећемо те трагове разоравања. Сви су допринели да се уништи чак и оно

што се кроз толико векова и под Турцима очувало и није ту једини траг тог неопростивог незнања и несавесности она црна мраморна плоча, коју су наши званични преставници утисли анђелу у груди — уништивши потпуно једну дивну фреску — као да се ни на који други начин, но на овај дивљачки и незнабожачки, није могло изразити наше пријатељство према Француској.

У куполама се очувале тешке тамне боје Неба пуне трагике. На високим сводовима остале су недирнуте фреске непојмљиве лепоте: Христос у врту маслиновом на молитви где му као птице небеске круже анђели над главом; Преображење где се на врху расцветале горе Таборске Христос у белом узноси у зрачној плавој елипси између Петра и Јована.

Оштећен је на зиду нартекса страшни суд, где је гуље блуде кроз маглу и таласе и где седи Аврам за градском оградом под зеленим дрвећем пуним зрелих нарова држи не пуно наручје, већ пуне груди душа праведних, које као да се ту скриле од страшних звукова оних труба тритонских. У рају је под пурпурним огртачем Богородица између два анђела и више је радости и младости у њој него када јој се девици анђеолова блажих вести јавио.

Наилазим пред иконостасом певницу стару целу из инкрустираног седефа са коском слоновог резаном, једини очувани остатак ваљда још из гроба Милутиновог.

У пустој цркви где нас свеже окречене фреске, као отворене ране, болно дирају, не срећемо никога, јер је стари калуђер, кога су овде заборавили, болестан и изнурен и једва силази из собе у конак. И није то једина невоља. Аграрна реформа или шта знам ко, покупили су Грачаници сва она многобројна имања, која јој је још краљ Милутин даровао претећи проклетством свакоме, ко их његовој цркви одузме, и зато данас ова најлепша задужбина највећег нашег краља градитеља, остала је без игде ичега, одржава се још једино оним што прошњом прикупи.

ИЗ ПРОШЛОСТИ МАНАСТИРА ГРАЧАНИЦЕ.

— НИКОЛА ТРАЈКОВИЋ. —

Врло је интересантна, али слабо позната, историјска прошлост Грачанице. Од пуних шест векова како постоји, Грачаница је само првих шесет и осам година имала срећно доба. У шесет и осмој години од оснивања Грачаница је дочекала Косовску Битку и од тога дана чемерица, она је заједно са Србима бројила црне дане. Али ипак је у њој задуго служени служба, док, некако крајем шеснаестог или почетком седамнаестог века, Арнаути и Турци не разјурише Србе с околних манастирских имања, која приграбише себи. Од тог доба Грачаница престаде бити храм Господњи и постаде сеско сметлиште.

Тачно се зна да је Грачаница дочекала почетак осамнаестог века зарасла у корову и сточном ђубрету, јер су Турци и Арнаути с нарочитом намером бацали ђубре око Милутинове задужбине и у њој затварали стоку за време великих врућина. Око почетка друге половине осамнаестог века наиђе кроз овај крај некакав грчки владика са својим ђаком, Србином из Призрена, врло побожним младићем. Дошавши у Приштину чују они, да у близини постоји нека врло лепа и стара српска задужбина. Обиђу је одмах, младић ђак видећи је у жалосном стању реши се да у њој остане и спасе је од пропасти.

Али је то било врло тешко, готово немогуће. Да би постигао свој циљ, ђак Риста прими се као слуга у некаквог богатог Арнаутина, да му чува овце. Риста је с почетка само ноћу, тајно, чистио цркву од ђубрета које стока преко дана нанесе. Али временом, као врло добар и вредан слуга, он измоли од свога господара допуштење да стока више не пландује у цркви. У томе му је помогао појављени помор стоке, који је објаснио своје газди као казну Божју што су од хришћанске богомоље начинили тор за стоку.

Измоливши допуштење да цркву очисти, он направи и врата од прућа, па чак поче у њој вршити и службу Божју. Доцније пак, за време помора од куге, Риста је убедио Арнаута, да је то казна Божја за опустошену

цркву. Због болести и помора Арнаути и Турци иселише се из околине Грачанице, а на њихова места постепено се вратише Срби. Један од заосталих Арнаута опазивши на цркви крст, опали на њега из пушке. Предање каже, да је истога тренутка полудео, бацио пушку и почео да бежи кроз село. Ово је натерало остале Арнауте да се раселе још даље од Грачанице.

Од тог времена настадоше бољи дани за Грачаницу. Риста се запопи и после његове смрти његови потомци чували су ову светињу више од сто година; њих и данас има у селу Грачаници. Али ипак, с времена на време, по ђуди Арнаута, нарочито разних бесних паша из Приштине, Грачаница је чешће пљачкана и затварана. Тако је почетком деветнаестог века некакав бесни Јашар-паша хтео да скине олово с кубета црквених. И прича каже, да тек што су радници, Турци, почели да скидају кров, један се од њих омакне и падне мртав на земљу. Овај догађај толико поплаши Турке да они одмах напустише кварење храма. Што је још чудније, предање каже да је истога дана полудела у Приштини сестра Јашар пашина. И од тог доба не само да овај паша није чинио квара Грачаници, већ ју је помагао и заштићавао. Због тога, прича додаје, сестра му се доцније повратила, пошто је обишла и богато даровала манастир Девич код Пећи, који је у народу познат као лечилиште за умоболне.

Напоследку је ова стара светиња српска дочекала своје ослобођење 1878. године и у њој је одслужена прва служба у слободи 25. јануара 1879. године. Ту је први пут Кнез Милан поменут као краљ српски. Али вољом Берлинског Конгреса требало је да прође још тридесет и три године па да Грачаница дочека да јој поново дођу синови са Севера и донесу јој ослобођење.

И сада скромна, стара и света Грачаница ћути у дну зелених планина, а око ње се сваког празника вије српско коло. Она је срећна и задовољна. Па ипак, колико јој дугујемо, том дивном споменику наше славне прошлости!

ПРЕКО СИТНИЦЕ.

— МИХАИЛО РИСТИЋ. —

Год. 1892. први пут сам путовао по ондашњој турској Србији. Тада сам у Приштини чуо реч „преко Ситнице“. Одовуд ове реке онда се још и могло говорити о неком јаду од реда и закона, одонуд овога није било. Недавно, кад је власт хтела да установи неку државну власт у Дреници, па хтела саградити конак за кајмакама, Арбанаси су се дигли, саграђено порушили и разишли, а темеље грађевине раскопали да им трага није остало.

„Преко Ситнице!“ Уз помен зала што се тако чине нашем народу, Срби изговарају ову реч тако да је она у мени изазивала осећање страве, мрака, дивљине, пустиње. Цео тај крај замишљао сам обвијен тамом, кроз коју су јечали вапај поробљеног и халакање силника. Чинило ми се да кроз ту таму назирем већ утрнула кандила у Девичком Манастиру Св. Јанићија, а кроз халакање да слушам јецање и уздахе побожних поклоника светитељевог гроба. Знао сам да се тамо налази ова наша светиња, али ми се не даде онда тамо отићи. А толико сам желео! Осећања која има Србин у таким местима крепе и снаже, и ако изазивају и тужне мисли на минуле и данашње.

Кад сам год могао ја нисам пропуштао видети коју старину нашу. Осећање горчине с данашњице, увек је праћено и надом за будућност. Нигде се Божја служба не слуша с више страхопоштовања, утехе и надања него ли у богомољама наше поробљене браће. У Грачаници, у призренској цркви, у Св. Науму, у Лесновском Манастиру, у Св. Аранђелу у скопској Црној Гори, у Св. Спасу скопском, Србијанац се некако усрдније моли Богу, а мирис тамњана изгледа светији и благотворнији.

И за то не упустих погодну прилику те одем у Девички Манастир о његовој храмовној слави, о Великој Госпођи 1904. године.

Отишао сам прво до Митровице, у дну Косова, одакле води релативно најподеснији пут за Девич.

Пошао сам из Митровице тако да стигнем у Девич на конак. Према аустријској генералштабној карти ра-

чунао сам да ће ми за пут требати ако не шест, а оно најмање пет сахата. Стигао сам међу тим, за три сата и двадесет и пет минута, и то с приличном дангубом одмарајући се или губећи пут. И приликом повратка, идући другим путем да бих избио што пре на Приштину, аустријска карта ми је била непотребна јер је апсолутно нетачна тако да је неупотребљива. А ми смо сви мислили, и данас мислимо, да Аустријанци знају све!

Предео којим сам прошао за око је чудесан природним лепотама; погледи имају на чему да се заустављају, али је то за кратко време. Питомина предела и рај од погледа што се нуде оку, убрзо се заборављају због намерника што се сретају. Нигде не чух песму; нигде не сретох весела лица. Неколика арбанашка села кроз која прођох, учинила су ми се пуста. У рабација, које сам ретко сретао, видео сам за појасом место фруле неизбежни алтипатлак, а о рамену мартинку.

Тек силазећи с виса, кроз који се пробија Девичка Река, почео се осећати живот. Из дубодолине, у коју сам се спуштао, чуо сам жагор и довикивање; ветар је на све стране вејао дим што се дизао од многих ватара у манастирском дворишту и кад чух клепало које је поклонике ове светиње позивало на вечерње и бленије, ја се прекрстих и улазећи у порту сетих се Војислављева позива у Словенском Звону:

Приђите олтару овом, о врли синови моји,
Усред туђинског мора; к'о стене гранитне камен
Тај олтар предака ваших још гордо пред вама стоји.
Приђите олтару овом!

У МАНАСТРИУ ДЕВИЧУ.

— МИХАИЛО-РИСТИЋ. —

Стигао сам у манастир Девич, који је сазидао Деспот Ђурађ Бранковић Смедеревац у славу Ваведења Богородице, а у знак захвалности Богу, што му је, преко Св. Јанићија, испосника и чудотворца, исцелио оболелу кћер. У овај се манастир најмање долази на провод и весеље, а највише на тужбу, на жалост, на помоћ, на утеху. Тор и зурле почињу се орити тек дубоко у

вече, уочи Госпођин-дана, кад је ноћ већ у велико освојила, кад су се невољници смирили, уцвељени изјадали и нашли утехе, и кад је у порти остала младост, која још не зна за невоље живота. Дотле нико од походника ове светиње неће ни за живу главу ничим „покварити“ Госпођин пост.

И за време вечерња и бденија никад није тако лако прићи гробу светитељеву, нарочито зато што болесници остају сатима молећи се на свечевом гробу, који је прекриљен донесеним даровима.

Тешко болеснима помрчала ума, нарочито ако је немиран, пошто му читају молитву на гробу Св. Јанићија, остављају по том везаног за једну крушку која је у народу ако не у поштовању и уважењу а оно у страху. „Да Бог да те везали за крушку Св. Јанићија“ — тешка је клетва. Предање казује да тело Св. Јанићија лежи у гробу на ланцима, а плоча му на гробу је препукла кад је неки калуђер хтео ову да издигне, да би видео шта има у гробу, ма не успео, јер је полудео чим је појмио да ово уради.

Походника ове године није имало много и то су по готову били сви из Митровице и нешто из Вучитрна. Некада је из пећске нахије долазило до стотину кола; овог пута ни једна, јер су пут „ухватили“ Арбанаси. Неколико породица из пећских страна могло је доћи само тако што су се пешице „провукли“ довле. Једна је од њих донела оболело дете. „Ето дошли смо — рекоше — да се помолимо Св. Јанићију и стависмо главе у торбу — а све у нади да ће светитељ исцелити болника“.

Ислањ из Жалча довео у манастир десеторицу Срба из села Лукавца да се зауну на светитељевом гробу. О белој недељи ове године дошао био Ислању неки гост из Дреновца да ваља сукно у Истоку. Кад се враћао пресретну га неки људи према Лукавцу, опљачкају га потом вежу и оставе везаног на снегу. Око поноћи он се некако ослободи веза и крене у Лукавац да тражи отмичаре. Не нашавши их дође Ислању и овај сад дотера десеторицу Лукавчана у манастир, да се зауну на гробу Св. Јанићија, да нико из тог села није учинио

овај зулум. Ако се не „откуну“, онда цело село има да плати глобу.

Клетва је на светитељевом гробу јако у обичају. На њу нагоне не само Арбанаси, који се такође боје свеца, него је траже и Срби у својим међусобицама. Недавно у мало није дошло до крви између два села поводом једне покрађе. Једно цело село није хтело примити јемство другог села да покрађу није извршио осумњичени човек. Измирила су се тек кад је положена клетва на гробу Св. Јанићија.

Док узимам разне белешке — да пожалим ако не могу увек да помогнем, а зато сам и дошао амо — јављају ми да два Арбанаса из Лауше, манастирске војводе, желе да се виде са мнош.

Примио сам их у одаји архимандрита Манојла Серафимовића, старешине манастира. Та им се пажња дугује. Уз кревет налази се прислоњена архимандритова картинка, па уз њу војводе остављају и своје. Кондуре су изули пред вратима и улазе босонози. Поседали смо на једној черги на патосу, један према другом, подавили ноге и отворили дувањаре. Дуги разговори о зулуму, о рђавим људима, о чудесима Св. Јанићија воде се у облацима дуванског дима.

Неки Арнаутин — вели један војвода — из села Лауше дошао једном у девичку планину да одсече дрво за воденички жлеб, па му се нарочито допао закрштен раст, под којим се молио Св. Јанићије, те њега исече. Ну враћајући се својој кући, спотакне се пред кућним вратима и тако несрећно падне, да се секира окрене и пресече му врат, те глава падне преко прага у кућу уз речи „Миреве Свети Јанићи“ (посече ме Св. Јанићије), а труп остане пред кућом. Раст је иструнуо ту на месту, јер нико није смео да га употреби.

У доба старешинства архимандрита Герасима био је на источнику Св. Јанићија сребрн тас за захватање воде о једном ланцу. Дође неки Арнаутин из села Ликовца да се напије воде — па кад виде да је тас сребрн украде га. Ну чим је дошао дома, полуди. Онда га вежу па га с тасом о врату доведу у манастир, доведу и једног

вола за „опроштење“, и пошто му је духовник читао молитву, Арнаутин је оздравио.

Мрак је већ у велико настао. Гости су већ вечерали. Насред порте већ гори велики огањ, чује се како почиње хукати рог и пиштати зурле. Зову на игру младе и расположене. Око неке Циганке, која им пева уз даф, искупиле се младе девојке, које још нису стигле за удају, јер шишају косу остављајући само један перчин да их још не треба тражити. Милан из Бање, у другом крају, пева уз гусле Обилића и Страхинића.

Ватра пламти све јаче, а ја из засенка у који сам се повукао да не бих ометао расположење играча, и не разазнајем лица него видим само силуете. Коло се већ повија; води га каваз, до њега калуђер, па Србин у ћулаву, па једно дете и даље редом. Циганин што удара у гоч ликом потсећа на сатану како нам га показује зографско писање; подиграва сагињући се у жељи да да такт и страховито се кези. Лишће и гранчице багрове бацају на ватру, а они пуцкарају и сагорели дају један чудан мирис који потсећа на одају у којој лежи мртавац.

ПРЕКО НЕРОДИМЉЕ У ВАТИЋ.

— БРАНИСЛАВ Ђ. НУШИЋ. —

У Феризовићу смо застали, колико да испијемо каву из дебелих филџана и да се товар с коња растовари, јер ћемо се вечерас опет вратити на конач у Феризовић, а сад ћемо одмах кроз феризовићку чаршију, те призренским друмом, док код Ватића не скренемо у лево, те сеоским путем, који води све низ реку Неродимку, у Неродимљу.

Сутра, кад се кренемо у Призрен, била би нам Неродимља с неруке, те је боље данас да је нађемо, кад нам и онако остаје толико времена до вечери.

Кренусмо се призренским друмом, и тек што измакосмо од Феризовића, упутисмо се стазом у лево. Ту, недалеко од друма, диже се повелика хумка, брдашце, које је обрасло шумом. Могао би га путник путујући железницом да запази, када би било кога, да му обрати

пажњу. То се брдашце зове Главица, место, на коме је, по народном предању, Вукашин убио Уроша. На врху тога брдашца је и извор, код којег је Урош био сахрањен, док га мајка није пренела у цркву Св. Уроша.

Нећу овде да описујем саму Неродимљу и цркву Св. Уроша, али ћу под развалама њеним, а под дебелим хладом једнога храста, под којим смо прострли ћебад, те се сад одмарамо, да прибележим податке, који ће бити од веће користи, но што би био сам опис оне лепе и дивне природе, која опкољава ове развалине.

Над самим Св. Урошем види се једна гомила кућица, које су расуте овде и онде. То је једна махала села Језерца, која се зове Шајковце.

Под Св. Урошем састају се Шареничка Река и Језерачки Поток; одатле је на догледу на југозападу Сиринићка Жупа, која се с истока граничи Љуботеном, са запада Средачком Жупом и Кабашком Планином, затим Подримом до више Језераца, а овамо од Косова одваја је Неродимља. Од Неродимље је управо одваја планина Шареник.

Више села Сушића, у Сиринићкој Жупи, диже се врх Царевац, где тече Царева Чешма. На томе врху, један сат више Сушића, има и сад развала од цркве Св. Димитрија, од које је остао само темељ...

Док сам под храстом водио белешке о Сиринићу беше Сунце већ пошло да зађе, те ме опоменуше, да је време кретати се, јер се овде тек не би смело да омркне.

Пођосмо најпре пешице до села Неродимље, пошто пређосмо преко једне греде, која служи као мостић на месту, где се састају Шареничка Река и Језерачки Поток.

Од Неродимље појахасмо коње, па се пустисмо брзим ходом у поље под Феризовићем али, пре но што ћемо стићи тамо на конак, сврнух још до једног места, код којег свакако ваља застати. То је село Ватић, где се река Неродимка рачва и једним својим краком иде на југоисток уливајући се у Лепенац, а другим краком слива се у Сазлијско Блато и кроз ово у Ситницу. Вода Неродимке слази Лепенцем у Вардар, који тече у Егејско Море; а Ситницом иде у Ибар, притоку моравску, која Дунавом доспева у Црно Море.

Тај разлаз кракова више села Ватића бива на 20 корака више једне воденице и ја сам одмах увидео, да је то нарочито прокопан јаз, који даје воду воденици, а затим одлази у бару Сазлију. Ну народ је овај јаз од давнина сматрао као крак Неродимке. Тај јаз, заиста, спуштајући се од Ватића не одлази правом линијом у Сазлијско Блато, већ прави један велики полукруг заливајући цело Пауново Поље, па се тек онда враћа у Сазлију.

Ну мада то није крак реке Неродимке, мада не постоји овде рачвање реке, која тече у два слива, ипак с овога места, на којем сад стојим, ма то било и кроз вештачки јаз, отиче вода заиста у два разна мора. Ове капљице, које се на овоме вршићу или језичку ломе и безвољно, по случају, једна одлази лево, а друга десно, растављају се овде, да пропутују два врло далека но и различна пута.

Песник се заноси и машта седећи крај тихог извора шумског поточића и размишљајући о оним капљицама, које ту из ниске траве извиру, па се кроз ливаде спуштају у пешчану раван, те перу шљунке и камичке, па се преко њих спуштају у речицу, а с овом путују у реку, да их ова понесе дебеломе и широком мору, које ће их прогутати, те се никад више неће видети у оним огромним валима она бистра, она лепа капљица шумског поточића. А са колико би се размишљања и маштања могао човек да устави на овоме месту, на овом уском језичку, који дели овај шумски поточић у два мора? Капљица светла и бистра, која небрижљиво, весело, радосно прелеће камење и стене, силазећи са планине Језерца и Шареника, доходи овде, и ту се дели на две половине, ни не слутећи, да то није било за час, да се те две половине више никад неће састати, да ће једну прогутати вали Егејског Мора, да са њима заједно заплускује обале мајке Африке и о бурним, јесењим данима, да крха ребра оних пароброда, који дрско стреме преко отворена гроба да вежу далеке светове; а друга половина, да ће отићи Црном Мору, да на својим леђима носи тешко оружане, покретне градове.

ИЗ СКОПЉА У ПРИЗРЕН.

— ГУСТАВ КРКЛЕЦ. —

Кренули смо ноћу из Скопља, поневши у срцу слику царствујућег града, обасјаног фином, јужном месечином. Црни јабланови, црни и високи, остали су шуморећи своју стару песму. И зелени Вардар тихо је жуборио, далеко, према сињем Егејском Мору.

Месец нас је пратио на путу. Чим смо прошли Анријево, малену станицу где се одваја метохијска пруга с уским колосеком за Тетово—Гостивар—Кичево и Охрид — чувена „фуруница“ — пред очима су нам пукли дивни, дивљи пејсажи, обасјани руменилом раног свитања. Мирна, млада земља, овде се заталасала, распукла као дозрео цвет, раздвојила суре стене и клисуре од зелене, уске низине, низ брзу речицу Лепенац, и потекла, у огромним, масивним валовима према западу. Врхови се зелене од младих густо засађених шума, испреплетани сурим клисурама, стенама и урвинама, док у низинама дозревају поља кукуруза и младе пшенице. То је почетак чувене Качаничке Клисуре којом је косовска Стара Србија тесно везана са Горњим Повардарјем.

Косово је мирно, тихо, пусто. У тишини древних, славних успомена, под топлим јулским Сунцем, дозревају далека поља јечма, пшенице и кукуруза.

Велика села, пуна обора, мирују на сунцу као мртва. По који Арнаутин, далеко у пољу, по које стадо крава црвених као печена земља. И млади пастири.

Изгледа невероватно да је сваки педаљ ове земље једна историја, успомена, прошлост. Изгледа невероватно!

А ипак, у тој низини, у тој мирној равници стоје поносне успомене, рушевине старих гиздавих дворова, градова, кула, старих цркава, манастира, задужбина.

Избледели су у успоменама дивни, одуховљени ликови мудрих, племенитих краљева и кнезова, отмених и лепих кнегиња и мајки, избледели ликови јунака...

Наша народна песма и уметнички споменици прошлости окрунили су блиставим, краљевским крунама легендарност и успомену на прошлост.

Ослобођено Косово!

А школе? А чување споменика? А безбедност? Качаи? Железнице?

Сувише мало се бринемо за дивно, равно Косово, за целу Јужну Србију.

У чудним, мутним, тешким мислима носи нас воз према Урошевцу.

Јутарње, рано Сунце и облаци попрскани златом и крвљу. Јутарње младо Сунце и једна младост пуна јутра, радости, песме.

У Урошевцу, последњој железничкој станици, чекали су нас камиони за Призрен. У том малом, арнаутском селу, у коме Срби тек у последње време почињу да превлађују, доживели смо једну сензацију коју никад нећу заборавити. Општина нам је приредила закуску, у чаршији, на улици: младе јагњетине, сира и лука. Да би им се барем некако одужио „Обилић“ је одлучио да, тако исто, у чаршији и на улици, импровизује концерт. Сакупила се сила света у шареним ношњама, велики број Арнаута, Циганчади, деце. Било је још рано јутро кад је свет силазио с околних планина и села

Кад је започела песма

Хеј, трубачу, с бујне Дрине,¹
Да затруби збор!
Нек одјекне Шар-планина
Ловћен, Дурмитор.

Зашикрипали су стари, дрвени доксати и чардаци, потресле се веране и кавези, а безбројна радознала лица извиривала су из свих могућих рупа, пендерића, отвора; петли закукурекали, пси залајали, а деца почела да трче са свију хошкова, из грмља, из потока, из земље, мала деца са белим капицама и црвеним фесовима, Арнаути мрких погледа — све се сакупило, и за кратко време претворило у једно огромно, примитивно, варварско ухо, занешено песмом.

Са једнаком пажњом саслушао је овај сиромашни, примитивни свет Мокрањчеве руковети као и Жганцове међумурске песме. Све се засијало од смеха када је „Обилић“ запевао ону познату међумурску:

Цин цан цвргудан
Кај бу мачек в ковачници?
Иглице бу делал!

Разговарао сам се с многим људима, нашим и Арнаутима, представницима власти, грађанима, децом. У том планинском крају, где је некад био центар старе српске културе, боравиште Немањића; у тој романтичној природи, где се налазе рушевине Неродимља некадашње престонице, и Грачаница, задужбина старог Краља Милутина; у том подножју поносне Шаре, живот је тежак и пуст. Мени се чини да би ту требало започети једном добром организацијом насељавања, јер је грех да сва та плодна, широка земља, овенчана славом прошлости, коју је народни геније опевао у народним песмама, где су се одиграли најсветлији моменти српске Историје — да је готово сва та земља у рукама Арнаутлука, превртљивог, лукавог, свирепог.

У таквим и сличним мислима, после концерта под ведрим, високим и модрим Небом, које се благо смеши над венцима планина, сели смо у тешке, војничке кампоне, и продужили пут за Призрен. Кроз диван, романтичан крај. Кроз зону Арнаутлука и качака. Далеком белом цестом. У облацима прашине.

Сретали смо, путем, Арнауте и жандарме, пролазили кроз арнаутска, камена села, поред караула, брдима и низинама, пуним планинског ваздуха, под јужним оштрим Сунцем.

Младеначки, ђачки, са тесмом...

* * *

У тесним, оријенталним, кривудавим призренским улицама дочекао нас је свет с одушевљењем каквог давно нисам видео. Долазак „Обилића“ за Призренце био је једна сензација пре свега, један културни догађај првога реда, једно изненађење.

Један кратки прекид пусте монотоније, у којој се пошта дочекује с узбуђењем, у којој се новине уче на изуст, у којој се умире од чекања и очекивања, од пустих жеља и чежње.

Од раног јутра сав Призрен је био окићен заставама. Велике масе грађанства, разна друштва и удружења — соколи, школе, корпорације, војска — све нас је дочекало бурним поздравима. Музике су свирале, свет је клицао, заставе се вихориле.

Доксати, чардаци, балкони, веранде, пенџери, авали, кафези, дућани — све је било пуно радозналих, великих очију, радосне деце, људи.

Једна дивна, јужна слика.

Барјаци на кућама, шарена народна ношња, црвени фесови, беле капице, и занос и радост, и радозналост и благодарност, и понос и смех и одушевљење.

Стари, оријентални Призрен, састављен од самих дрвених, високих кућа, подигао се амфитеатрално, с обале брзе, бистре речице Бистрице, која долази испод Шаре, из четрдесет малих извора — подигао се према Граду,

Призрен са старим градом и Синан-пашиним џамијом.

висок, шарен, с испреплетаним, кривудавим, стрмим улицама као стари Солун или турски делови Сарајева. Све кућа над кућом, једна другој до рамена, кров над кровом, прозор над прозором. Улице се преплећу, дижу, спуштају, секу, кривудају, пуне малих источних дућана: у њима седе старци са белим брадама, опаљене пути, под фесовима, продајући воће, бакарно суђе, нануле, бозације, буле, деца, магарци са спуштеним ушима Наши официри, елегантне даме „европљанке“; најстарије,

окрутне традиције и савремено схватање живота, све се измешало, испреплело невидљивим нитима. Све блиставо, шарено, јужно.

Призрен јадује. Призрен, по периферијама, гладује. Призрен пропада. Кад су чули да пишем у новинама, долазили су к мени, заустављали ме на улицама, учитељи, чиновници, грађани и причали ми своје јаде. Кумили ме да пишем нешто за њихову железницу. Призрен је откинут од света. До прве станице, Урошевца, има 60 километара. Пошта стиже из престонице са задоцнењем од два-три дана. Послали су депутацију у Београд. Анга-

В. Степановић.

Рушевине Призренског Града.

жовали посланике да им се сагради пруга Прокупље—Преполоц—Приштина—Призрен.

Заиста, Призрен пропада. Пре 30 година био је већи од Скопља. Данас је, према Скопљу, једно забачено село.

— Помозите нашој просвети. Наше школе су бедне. Испод људског достојанства. Просторије су влажне, мрачне. Немамо клупа, немамо ничега. Кажите да молимо мало, само мало кредита за наше основне школе.

Заиста, Призрен пропада. Школе су бедне. Био сам у њима, видео сам их. Срце ме је заболело.

Заиста, Призрен пропада. Од ослобођења није овде саграђена ниједна кућа. Турци су све до најновијег вре-

мена веровали да ће се доскора вратити „пусто турско“.

Призренски католици су посебна каста. Избегавају да се изјасне о националности. Чекају. Увек су ишли тамо где је боље. Имају и свога бискупа.

Заиста, Призрен пропада. Трује га, поред забачености од света, поред хетерогености, поред свију невоља и партизанство. Док наши терају то партизанство до апсурда, Турцима и Арнаутима је добро..

Џамије пропадају. Има их 24, али све, једна за другом нестају. Највећа је Бајраки-џамија где је некад био двор Цара Душана.

Безбедност је напредовала. Томе су допринеле жан-дармеријске станице, војска и промена границе. Док је граница био Дрим, Арбанаси су имали слободне руке. Сада је граница непроходни венац планина са Паштриком и Коритником.

Срео сам овде много Хрвата и Словенаца, чиновника и војника. Сви они воле Призрен, као што сам га заволео и ја за кратко време боравка у њему.

После „Обилићевог“ концерта, на коме је био цео наш Призрен, играли смо коло до зоре. С лепим Призренкама. Са дивним Призренцима.

Побратио сам се с њима. Обећао сам да ћу учинити све што могу. И ето све што могу, то је овај опис њиховог дивног града, њихових брига и мука, то су само две речи:—

Призрен пропада!

У ПРИЗРЕНУ.

— ЈАША ТОМИЋ. —

Српска војска заузела је 17. октобра 1912. године и другу престоницу цара Душана; она је ушла у Призрен, који народна песма назива српским Цариградом. У српском народу живела је успомена на негдашњи сјај и значај ове вароши; живела је успомена, да су Турци

„Порушили многе манастире,
И бијелу Петковицу цркву
У Призрену, српском Цариграду“.

Али је код Срба све више маха обузимао и онај дух, који је нашао себи израза у песниковим речима:

Онам', онамо, да виђу Призрен.
Та то је моје: дома ћу доћ'.
Старина мила тамо ме зове;
Ту морам једном оружан поћ'!...

Ну није само некада Призрен био српски Цариград, већ је он то остао и под Турцима. Он је и данас то, кад се узму у рачун сви крајеви, који су до јуче били под турском влашћу; кад се узме у обзир да у њему живи 6000 Срба, т. ј. више него ма у ком другом месту дојучерашње Старе Србије; кад се узме у обзир, да су призренски Срби својом свешћу, умешношћу и вредноћом умели да изазову поштовање и код самих Турака, који су их бранили од напасти арнаутске...

О лепоти Призрена и његове околине писали су многи пре мене. Та лепота очарава путника. На висини је град, још из римског доба. Са тога града изглед је јединствен. На висини је српски крај, а Бистрица тече управо средином овог необично живописног места.

У вароши су две знамените џамије. Главна је џамија на ономе месту, где је некад био двор цара Душана. Турци су разрушили двор и разорили цркву под њим, те је пренели камен по камен и назидали од ње ову џамију. На тој се џамији виде на прозорима крстови од четири црвена мраморна камена.

Друга је знаменита џамија Синан-пашина, онога силника који је спалио мошти Св. Саве. На дну џамије био је његов гроб. Народ прича да је Бистрица у оно доба текла другим правцем, али одједном промени ток, навали поред Синан-пашине џамије и разнесе му гроб...

Идемо Призреном и околином и свуда видимо трагове негдашњег сјаја, видимо само пусте рушевине. И нехотице долажаху нам на памет стихови:

„Где је стари Призрен-град, где је српска слава,
Где су били дворови — ту сад расте трава“...

Ми идемо улицама, а чак и мала деца вичу са свију страна: „Здраво! Живела Србија!“ Па тек жене, нарочито старице; лица им сјаје и говоре: Хвала Богу и Србији, дочекасмо и ми слободу!

Нико тако дубоко не осећа, да им деца нису више робови као српске мајке. Пет стотина година трпеле су и ћутале, а сад су радосно проговориле...

ЛЕПОТЕ ПРИЗРЕНА.

— БРАНИСЛАВ Ђ. НУШИЋ. —

Нека се поноси Стамбол својим величанственим загрљајем са Босфором; нека се поноси Једрене многобројношћу минарета; Солун живошћу своје обале и суседством с Олимпом; Скопље својом јуначком прошлошћу; Охрид својим лепим и пространим рибањак; Скадар шаренилом свога пазара и чаршије — ипак ће Призрену остати, чиме ће се изнад свих понети и узети.

Ако признате, да Турчин зна уживати, онда га бар и питајте: „Шта једно место чини лепим?“ — А он ће вам рећи: „Леп теверич и добра вода“. — И ако је тако, онда је Призрен град над градовима и варош над варошима, јер управо та два услова и чине Призрен.

Са сваког прозора, са сваког чардака у Призрену, окрени се лево или десно, гледај пред собом или за собом, па ћеш уздахнути и задивити се лепоти, што ти око догледа, лепоти какву ћеш ретко где наћи. Ретко заиста, јер ту лепоту не чине само високе планине, плодна поља, питоме долине, окићени лугови, бистре реке и веселе речице, већ је чине оне разноликости и противности природне, које се тако у близу једна крај друге ређају, те и чине, да једна слика другу све више истиче.

Призрен се прислонно уза сам Шар, те му с те стране седи Љуботен господује, а планине, које су се под њим сручиле окићене вечно зеленом смрчком, бором и јелом, одвајају га од вардарске долине. Са запада се узноси над Призреном други шаров врх Паштрик, под којим лomi своје таласе хучни Дрим, али где се простире дивна и богата равница дуж Бистрице до Дрима. На левој обали Дрима издиже се, као и Паштрик, Коритник, а тамо далеко к северу и северозападу узносе се планине око Дечана, из којих извире Бистрица, чувајући у своме моћном загрљају ову велику светињу српску.

Између тих планина пружила се пространа, питома, плодна и дивна Подримска Жупа наквашена рекама и речицама, а избраздана ралом вреднога Подримца.

У ту се долину слива Бели Дрим, слазећи из крша под планином Жлебом, те квасећи жупу, док се не загуши у теснацу под Љумом. Дрим збира у се безброј река и речица, од којих призренска Бистрица слази са Шара, те се пробија кроз кланац више Призрена, да опере подножје оне купе, на којој леже развалине Душанова Града; да подрије темеље остацима цркве Св. Аранђела, под којима можда почива и тело највећег владоаца; те да са хуком уђе у Призрен и подели га на двоје; а затим да слегне у равницу те да са дримовом водом пође сињем мору.

Ну поред ових река хиљаду још извора под сваком стеном, крај сваког камена, извире око Призрена и над Призреном, и слива се те кваси Подримску Равницу. Само под градом више Мароша извире око четрдесет извора, а и у самом Призрену теку многобројне и бујне чешме, те се разливају кроз призренске сокаке и придружују се овим водама.

Али, и ако ове бистре и хладне воде, чине један део лепоте царскога града, оне су и његова зла страна. Над Призреном, због њих, лежи од октобра па до марта, све док Сунце добро не гране, силна магла и влага. Тада, док је сва равница око Призрена покривена маглом, узносе се над овом околним висовима обасјани жарким Сунцем, те бива, да је тада на висовима топлије но у равници.

Та магла и влага с њом долази отуда, што је Бистрица четврт сата изнад Призрена подељена, па њен други део — осим главног тока — улазећи у Призрен, дели се још на безброј ситних поточића, који пролазе кроз турске куће, а те потоке увећавају још и многобројне чешме призренске.

Ну и осим ових маглуштина Призрен је и иначе зими незгодан за обитаване. Јер откако је, почетком прошлога века, уништена густа шума, која је некада покривала целу садашњу узвишену источну половину Призрена, отада су настале зле прилике по здравственост становништва.

Жао ми је, што сам, почев с онолико воље да говорим о лепотама Призрена, морао одмах да окренем и наличје те лепоте, али сам то учинио зато, што верујем, да је већина наших путописаца песнички расположена према Призрену као вароши, која собом казује тако светлу и велику прошлост српску, радо превиђала његове рђаве стране.

А како су ти путописци уједно описали и Призрен, и на дугачко и на широко, описали му цркве и светиње, сокаке и грађевине, историјске остатке и природне лепоте, и све остало, што опису једне вароши припада, то се ја тиме нећу забавити. —

СЈАЈ И ЛЕПОТА ВИСОКИХ ДЕЧАНА.

— ГУСТАВ КРКЛЕЦ. —

Оставили смо драги, тужни Призрен, одвојен од света, пун јутарњих, јужних боја, док су над брдима, кућама и дрвеним, старим крововима лутали облаци, зелени и модри, окупани чистоћом бескрајнога Неба и сјајем сунчане светлости.

Пет тешких војничких камиона, којима „Обилић“ путује белим друмовима Јужне Србије, од града до града, носећи песму, младост и љубав, прешло је преко старог моста над плахом и брзом Призренском Бистрицом, низ суре, голе, пусте арбанске планине, кроз зону качака, куда се повлачила српска војска на Љум-Кулу и Скадар.

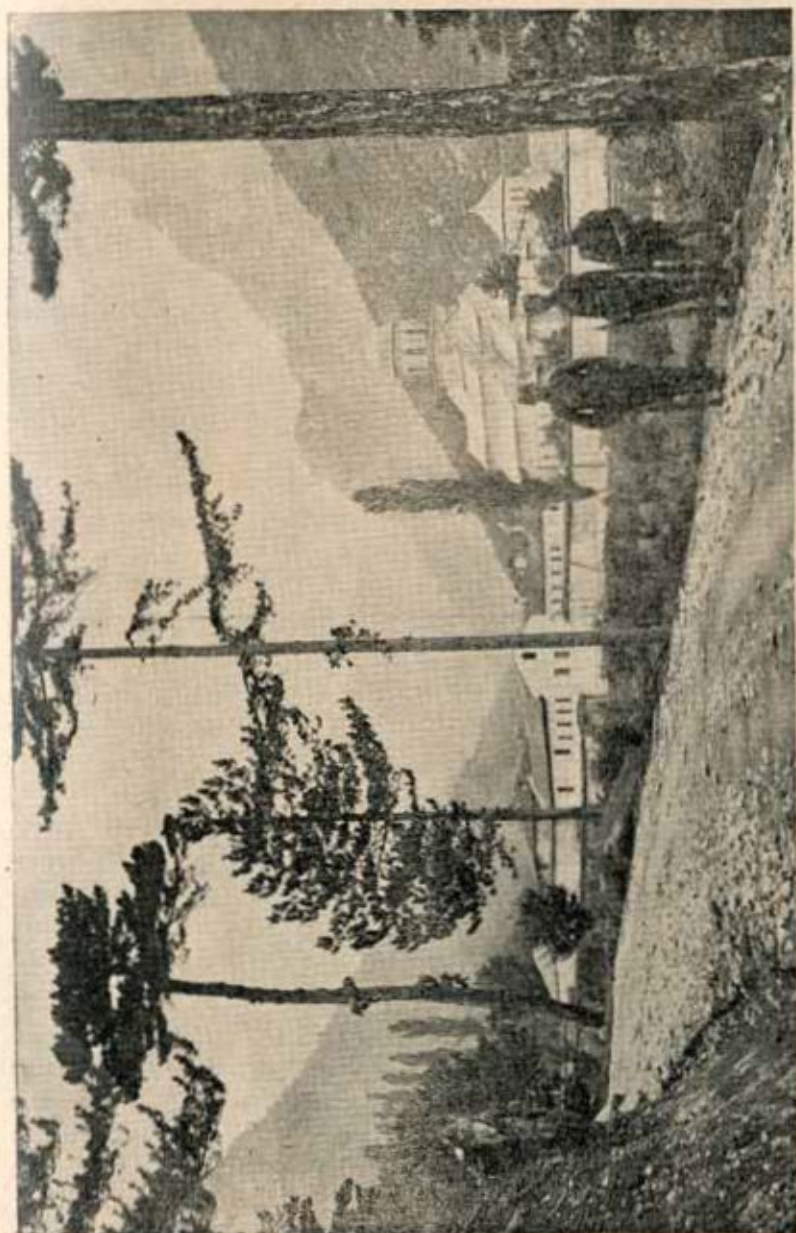
Пусти, монотони друм и пусте, високе планине! Још се оштри врх Копаоника бели у снегу, а под Швањским Мостом, кроз високе стене и клисуре, хукти и пени се дивљи, зелени Дрим.

„Мост Уздисаја“ и пропасти данас је мост горде славе и победе; један од најлепших мостова на путу, који води из престонице на море; један од најлепших мостова на белом, балканском друму.

Путем смо сретали Арбанасе, са мутним и чудним очима, жандаре и уплашене овце.

По неко арбанашко село од камена, са пушкарницама које се црне из свију зидова, понеко стабло, и

опет пустош. Село од камена, планине, стене и, високо над стенама и планинама, поносни, царски орлови...

В. Радловић.

Високи Дечани с југоисточне стране.

Тек од Ђаковице почињу плодна поља Метохије, житнице Јужне Србије, море младог, ниског кукуруза и пшенице златне од јулског Сунца. Планине се зелене, реке су мирније, даљине блаже.

Ту, уз планинску, плаху реку, у тишини високих борова и кестенова, међу брдима и литицама, у хладовини, окружена модрим висовима, стоји сјајна задужбина, манастир Високи Дечани.

Блистава и сјајна као сан, као пролећно Небо, као нека небеска армија, која је сишла у подножје планине: одмор за душу, утеха за срце, понос у несрећи, спас.

В. Радловић.

Сахат-Кула у Ђаковици.

Мермер гори на Сунцу у бојама руменог и зеленог сјаја, у огњеном цвећу, и све се прелива, звони, док широке крошње шуморе, и врела горска кључају, а брза, планинска река буја и жубори, носећи у зеленим клобуцима и бистрим загонетним вировима радост дивље природе и неки вечни, неми мир.

Разгледали смо, занесени чудном складношћу природе и архитектуре, задужбину Кра

ља Стевана Дечанског: њена западна врата, уоквирена орна-

Улазак у Баковицу.

В. Радуловић.

Баковица.

В. Радуловић.

Т. Радивојевић: Србија у слици и речи.

ментима исплетене лозе и гроздова, палми, птица и змијама;
анђеле и лавове који, над светим вратима, чувају Бога на

В. Радуловић.

Чаршија у Баковици.

В. Радуловић.

Бивши Сарај уџумат у Баковици.

престолу; рељефе и украсе, мермерне главе испод крова у дугим, једнаким низовима, њену унутрашњост пуну дивних, добро очуваних фрески, богаство олтара, црни, старински сјај икона и слика, и задивили се овом делу наших неимара са Јадрана: калуђера минорита Вите из Котора, резбара из Дебра и Галича, непознатих сликара и безбројних радника, сељака.

Осам пуних година тесано је, глачано и састављано мермерно камење двеју основних боја, са свима нијансама и преливима; зидан је светли, велики храм за спас душа Немањића.

Све лепоте романскога стила, његове орнаментике и украса, над прозорима и капителима њихових стубова, на порталима и препрати додирују лаки валови визан-

Л. Тазафера.

Терзијски Мост на Еренику код Баковице.

тијског, венецијанског, ренесанског карактера, а све је то провејано једном чистом, тихом љубави; чистом као што је љубав птица, тихом као што је љубав према Богу и природи. Ту је сва разлика између старих и нових грађевина: љубав и техника.

Високи Дечани, тробродна базилика, освећена на дан Крста Воздижења пуна је мистичних, тамних фре-

сака и живописа, пуна краљевских дарова и поклона ;
скривница сва блиста старинском ватром сухог, жутог

Н. Кошанин.

Мост на Радици код Дебра.

Н. Кошанин.

Главна улица у Дебру.

злата, топлим сјајем драгога камења, лепотом крстова и резбарија.

Ко би мислио да ће овде, испод планине Кожњера на обали једне балканске планинске реке, наћи толико лепоте и сјаја?

Сјај и лепота Високих Дечана!

Међу најлепше успомене спада велики, метални полилеј кога је царица Милица даровала задужбини после битке на Косову, када је као монахиња Евгенија посетила Дечане. Даровала га је „за душу свога Господара Кнеза Лазара“ и, поред њега, две велике свеће.

Чаршија у Дебру.

Нашао сам у књизи архимандрита Нинковића „Српска лавра Високи Дечани“ запис о предању, које се чува у манастиру и које се преноси с колена на колена: када је Кнегиња Милица поставила свеће на њихова места, рекла је следеће речи:

„Нека први пламен ових свећа буде радосни знак души мога Господара и свих српских витезова палих на Косову, да је Косово освећено...“

После вековног ропства и најтежих патњи, ове свеће запалио је Краљ, приликом своје посете Високим Дечанима.

Задужбина је сачувана и ако су овде пет векова владали љути Турци, и ако су, по брдима и планинама

Н. Кошанин.
Манастир Св. Јована Бигорског у долини деке Радике.

Н. Кошанин.
На Радици близу манастира Св. Јована Бигорског.

села дивљих Арнаута; поред Бугара који су први дошли у Високе Дечане после евакуације војске и поред окупације Аустријанаца.

То се приписује разним чудесима којима су више силе кажњавале све заточнике покушаја да се задужбина оскрнави. Не знам колико имаде истине а колико легенде и фантазије у тим предањима и записима, али је интересантно, да је за време окупације од стране Аустријанаца — како пише архимандрит — по наредби команданта, један аустријски војник са прозора Св. Ђурђа скидао оловну плочу и, скинувши је, пао са њом те нашао смрт пред црквом. Његов гроб се још данас налази више старог манастира Св. Николе пред Високим Дечанима.

Када смо продужили пут било је касно после подне и Сунце је залазило у густим кршњама шуме. Велика, тиха сена пала је манастирским двориштем и вртовима пуним цвећа. Чуло се како жубори чесма. Осврнуо сам се још једном на Високе Дечане. Купола и кровови пламтели су у сјају крви и злата вечерњег Сунца.

Никад нећу заборавити ову слику: као неки тајни детињски сан проткан златним и пурпурним нитима; као нека давно заборављена молитва коју су још старе мајке усадиле на дно срца.

Већ давно је зашло Сунце за планине, а пред очима је још увек сјала светла, небеским сјајем овенчана слика Високих Дечана.

ПОД ШАР-ПЛАНИНОМ.

— МИТА ДИМИТРИЈЕВИЋ. —

Призрен има околину за један велики град. У позадини му стоји Шар-планина као Монблан у залеђу Женеви. И на Шару, као и на Монблану, има једна пирамида вечито под снегом. Види се са свих страна. Висином својом стоји над свима планинама од мора до мора. Има у себи нечега горостаснога и светлог као цар над свима пољима, бреговима и планинама. Господар је од три мора. Из њега истичу хиљаде и хиљаде извора, стачу се у реке, а оне теку на три стране и у три мора. Вода са Шар-планине пролази кроз све српске земље. С једне

она иде Вардаром кроз сву Македонију, од Тетова на Скопље и Солун, с друге иде Дримом ка Јадранском Мору, а с треће стране шарски извори Ситницом прођу кроз Косово, па Ибром у Мораву и Дунавом Ју Црно Море.

Низ ток воде са Шар-планине помицале су се на три стране, у давној прошлости, и границе наше старе царевине. Изворима и рекама својим Шар је отварао на три стране пут старој српској војсци, од Немање до Цара Душана. Током ове исте воде са Шар-планине, ево, креће се од месец дана сав српски оружан народ. Истим путем куда су некад ишли стари оклопници и промицала шума од копаља, пролазе сад пукови за пуковима младе Србије, за њима љута коњица и смртоносни топови. И сви иду брзо, у маршу без одмора, и са сваким Сунцем грабе ка новој победи. И Шар—планина гледа чудо од народа, оружја и снаге. Њени извори не стижу више у корак ову нову српску војску. И чудесној сили нашој не може да се начуди и надиви Шар-планина, цар над планинама. Овуда, онуда, тамо, куда је ишла стара српска војска за три века и више, док не обележи границе Душановом царству, сад на све те стране нова српска војска рашири своје победничке редове само за месец дана. И све даље шире се око Шара у дан стрељачки редови, а у ноћ војничке страже. То су живе границе новог царства око Шар-планине. Помичемо се без прекида: ево нас до Јадрана и под Скадром!

И у новом српском царству, чије границе ударамо победничким барјацима, остаће у средини Шар, цар над свима пољима, бреговима и планинама. Под њим ће остати Авала и Дурмитор. И Шар ће међу њима бити и остати као цар и као родитељ. Његова вечито снежна пирамида остаће, као и у старини, царски стожер, за нова српска времена.

Призрен и Шар: царски град некад и цар над планинама вечито стају пред очи наше један под другим. Призрен је као роб, згрчен доле и згажен многим минаретима, сав поцрнео, ни трага на њему од царства, једва жив на рушевини, скрушен и погружен; а Шар висок, под ведрим Небом, горостасан, громадан, тврд,

крш над кршем, стоји као јунак, који нема премца на мегдану. Затрубите трубе с Косова до мора: поздравите нашу стару, нашу царску Шар-планину. —

ШАР-ПЛАНИНА.

— НЕДЕЉКО КОШАНИН. —

„И ти имаш мајке своје
Горо чарна, горо мила!“

Најлепша је за око у месецу јуну када се њене стране и предгорје одену зеленилом. Гледана с јужне или северне стране Шар-планина изгледа у то доба као

Н. Кошанин.

Шара гледана с превоја Превалца изнад Срепке.

тигар који се опружен безбрижно одмара. Њен бели зимски покров разделили су и искидали у комаде њени каменити, оштри и црни врхови. Тада је заиста шарена планина, овај некадашњи Scardus.

Шар-планина је високо, дугачко и кривудава планинско било између две простране котлине, Подрима и

Метохије на северозападу и оба Полога на југоистоку.

А. Васић.

Велики Скакавац с Ливадичких Извора
на Шари.

Пуна је високих и често заостре-них врхова, а пре-ма обема котлина-ма шаље много-бројне огранке и повијарце. Она је данас без особитих лепота. Високу планину красе њени лепо облици и биљни покривач, а Шар-планина је данас највећим делом гола, те се и оно мало лепоте што је има у својој пластици губи у општој оголићености и једноликости њене вегетације. Због тога она више импонује својом горостасношћу и положајем, него што привлачи својим лепотама и гостопримством.

Шар-планина је мати којој рођена деца скидају одело да би се сама обукла. Многољудне долине на обадвема странама Шаре нису се само напајале њеном водом, него су скидале и њен шумски покривач и напасале на њој своја многобројна стада оваца. Она је била некада чувена са свога сточарства, које је данас врло незнатно. Чувен је био особито њен западни део, Гора, који је данас го и без оваца. Он се граничи с арбанашком Љумом која је пљачкала стада по овој планини и потпуно истиснула с ње српске сточаре.

Само западни део Шар-планине и њена јужна страна имају добре сувате и на њима је било развијено „сто-

Црно Језеро на Шари.

А. Васић.

Мужа оваца на бачији на Шар-планини.

Н. Котанин.

чарство. Северна је страна сува и каменита, а сем тога има развијено предгорје. Зато је сиромашна, али је баш због тога била прибежиште сиротиње раје. У овима долинама између Призрена и Качаника, у Средској и Сири-

нићкој Жупи, очувало се до данас неколико српских села, која су се последњих година пред ослобођењем одржавала једино радом печалбара у Америци. Та су села — особито она у Средској Жупи — врло сиромашна, без добре земље и без пашњака за стоку, али сва имају још одавно школе и здрав су и свеж културни елеменат. Њиховим школским зградама могло би често позавидети и неко богато село у Посавини или Подунављу.

Шар-планина је пуна лепих планинских језера, дивног алпског цвећа и дивокоза, али је још затворена за

А. Васић.

Клисуре шарске Тетовске Реке (Пенушице) у Шари.

путника и за научника, још се у њој с пушком у руци бране последњи остаци Средњег Века и право јачега. Због тога је она и мало посећена и мало позната, што у осталом вреди и за остале планине западне половине Јужне Србије. Али су ти средњевековни остаци све ређи и кад их нестане Шарпланина ће постати излетницима најмилија мета. Њени сувати ће опет оживети стадима и пастирима, а њене голе стране оденуће се зеленом гором. Ја сам је заволео поред свију незгода и опасности које по невољи носи у себи. Са њеног врха Љуботина види се цела Јужна Србија, те је поглед с њега ретко

уживање. Само поглед на тужно и славно Косово Поље довољна је награда за све тешкоће и страховање при излету на Љуботин.

НА ВРХ БЕРИША.

— ВОЛИСЛАВ БАЉОЗОВИЋ. —

Треба се пети истрајно и без предаха стрмим путањама лапушничког кланца, па загосподарити видиком од Копоника и Шаре преко Голеша и Метохије до високих Проклетија изнад Пећи.

Али зар мислити о умору када, једновременно, угледасте вијугаве обале Дренице, плаху Ситницу и кристалне воде Дрима? А ту пред вама, као какав живописни тепих, таласасто Подримље с толико кула, поточића и лугова, који вас потсећају на дане с младалачким заносом и несебично жртвованих томе крају!

Гредимо наставку црнољевских планина, што се од Тафа Дуље пружа северно према мистичној Мурги. Хитамо да се дохватимо Бериша, који се устремio на врх немирне Липовице. И да на тремеђи Косова, Дренице и Подримља у раскоши природе, која је овде колико дивља толико и романтична, нађемо окрепљења оку и души.

Давно смо, иза нас, оставили једнолике косовске равни. Живи брдски коњићи носе нас лако и стрпљиво бирајући места по каменитој стази куда ће нагазити. Тешке узенгије бакрачлије додирују њихове слабине, као опомена да не поклекну и да нас не баце у какву увалу.

У Коморану нам се придружио Таир Бериша. Он ће с нама његовој кули, а тамо ћемо и на конак. Биће наскања крај ватре, којој ћемо се обрадовати ишибани немирним ветром.

Узвисили смо се већ над Кршном Реком. Једва чујемо хук њених многобројних поточара, а коморанске куле су нам сићушне као колибице. Дреницу распознајемо по шевару и трсци што је чини једном дугачком зеленом траком чак до чикатовских пропанака. Само нам сури и студени Касмаћ импонира.

Наш домаћин на угојеном вранцу не оставља нас. По познатом терену он као стари бињецџија, лако претркује кривине. А далеко пред њим, с карабином у руци

предњачи нам Мита из Бресја. Опрезни су и мотре час напред или у страну, па опет с нама. Планина је. А у њој често бива да плане, изненада, која маузерка као пркос карабина што о ункаш одскачу, и реденицима притиснутим срменим ђустецима...

Са призренске стране подрхтавали су последњи зраци Сунца, а над Беришом спустила се сенка мрака протегнута Црнољева.

Ту смо. Скидамо се са хитрих коњића, а свежи поветарац шиба лишће широких букви, које свуда около јече. Гости смо Таира Бериша. Председник је општине и међу првима у барјаку. Узвисила му се кула на врх Бериша као какав самостан, а испод ње забран читав сат хода у дужину. Крај куле торови пуни оваца које је у пролеће с јагањцима тешко пребројити. И штале с говедом и теладима које хватају тек с јесени да сувишак продаду, јер је зима у планини често и дуга и тешка.

На вратницама гостинске „оде“ пресрете нас већ Таир. По обичају здрави се са сваким образ уз образ.

Па нас онда пресрете на вратима мушка чељад ове велике задруге и опет исти поздрави са свима.

Улазимо у „оду“, Пријатно је. Ватра пуцкара у о-цаклији, а мирис сирове буковине шири се читавом одом. Крај ватре већ кипи чајник, а жуте месингане јајне цезве за кафу спремне су. На зиду над долапом где су филцани и кафа, обешене гусле. Праве јаворове, јер их раде с уметношћу неки Арнаути из села Јавора више Бање.

Мирише већ кафа и пуне се чаше чајем. Домаћин пошто је скинуо пушку и окачио је крај сата с теговима на ланцу (од револвера се ни при спавању не растаје), вади дуванску кутију из појаса. Савија цигаре на треножној столици крај ватре и баца нам их. Ми смо поседали и прилегли по ћилимовима и пустијама.

Ноћ се већ спустила. Отуда са подринске стране из Трпезе довикивала је нека Арнаутка из једне усамљене куће чобанина да пожуре са стоком. А ехо њених узвика разлегао се планином и до нас су допирали непрекидани, али јасни гласови њеног позива.

Наднео се мир над овом дивљином, где су излетници тако ретки. И где их с приметним чуђењем и радозна-

Изглед Пећи са северозапада.

В. Радуловић.

Дом Народног Здравља у Пећи.

В. Радуловић.

Ж. Татић.

Из Пећи.

В. Радуловић.

Кула Махмут Займа у Пећи.

лошћу посматрају. Јер сем потерних одељења и качачких загора које им претходе, не иде се без нужде тамо.

По вечери, пред којом је било ракије и коњака, из хана коморанског узете су гусле и затегнуте струне. Није недостајало на софри ни бело подримско вино. По Алаху је оно истина забрањено, али нам домаћин није верски аскет.

Сетио сам се тада на Чабих у подножју Мурге, што је недалеко од нас ћутала нема у ноћној тамни и на сеоског кмета Рамадана, који је пискавим, али одважним гласом, певао о „Кобилић Милошу“. И зачуло ме то сећање на Милоша, али сам сутрадан нашао у Мурги осам развалина наших цркава.

А сада је Фета Бањица певао о младости, о некој горштачкојљубави. Али се ту опет говорило о јунаштву.

Зајечали би зидови од ветрова са касмаћке стране, али се у томе спуштао и сан.

Прохујала је ноћ у миру. Кад су нас први одблесци

В. Радуловић.

Кула Јашар Паше у Пеџи.

В. Радуловић.
Крстоноше при повратку у Пећ са црквишта Маркове Цркве.

В. Радуловић.
Бистрица код Пећи.

јутарњег Сунца пробудили, брзо смо поустајали да се надишемо јутарње свежине. И да једним погледом неколико секунди видимо оно, чим се Бериш поноси. у

Са Косова се помаљало Сунце. Светло и чисто као роса на лишћу косовских божура. Зраци су обилно почели падати на бескрајни видик што се пред нама чаробно отварао.

Далеко тамо преко Дри-ма, кривудаваг и замагљеног, сагледали смо пећске касарне, висока минарета пећских џамија, а затим и древну Патријаршију.

Над њом су руговске планине са врлетним Чакором биле још тамно зелене. Па смо хтели Високе Дечане и нисмо дуго очи замарали. Са високог кубета задужбине Стевана Дечанског одбијали су се треперави зраци спуштајући се у брзу Бистрицу, те се помешани с овом

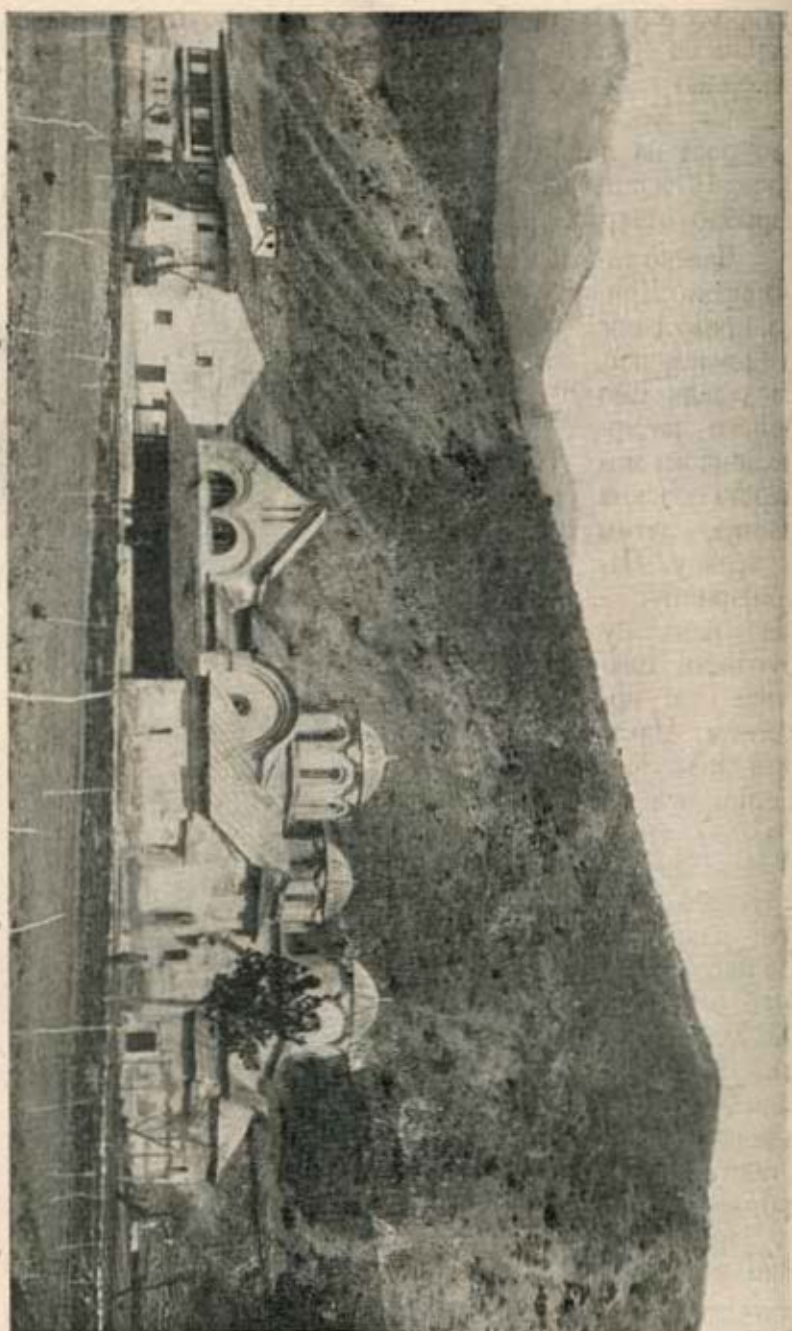

Н. Кошанин.

Водопад на извору Белог Дрима
близу Пећи.

журили долином плодне Метохије. Дечанске куле од три спрата високе и сивкасте, као да су биле пандан манастиру заштитнику.

Патриаршија код Пеху.

Рад. Грујић.

Стара чесма у пећској Патријаршији.

Патријаршија.

А царски Призрен, са градом више Мароша, био је миран. Његова је Бистрица шумила, али је ми нисмо чули.

Косовом је стражарио Голеш, а Приштина се, на славном косовском разбојишту будила и улазила у свакодневни живот.

Вредно Подримље простро се под нама. Бубавац и Кијево су се све јасније оцртавали. И као причали о армији једне храбре војске која је ту логоровала на путу изгнанства. Из насеља крај Мируше дизао се плавичаст дим.

Душићи су нас нетремице посматрали.

Трудно је пети се на Бериш. Али сагледати отуда оно за чим се жуди и што се у исти мах воли и поштује, тако је лепо, да је тај труд драгоцен и мио!

В. Радловић.

Улаз у Руговску Клисину.

СА ВАРДАРА НА ОХРИДСКО ЈЕЗЕРО.

— НИКОЛА ТРАЈКОВИЋ. —

Необично је занимљив и живописан пут железницом од Скопља до Охрида, са Вардара на Охридско Језеро. Срж Јужне Србије на њему је, и то онај део који је

врло мало познат, јер је бачен у страну од главних саобраћајних била, међу раније ређе прелажене планине, кршевите и несигурне. На томе путу, у малим али плодним долинама, међу готово непролазним планинама, живе и развијају се усамљеним и нешто тужним животом три вароши „Југословенског Сибира“: Тетово, Гостивар и Кичево; три вароши које су потпуно непознате Београду и о којима се у новинама пише само када има да се забележи какав качачки злочин. А то је грех, јер су то три лепе и економски напредне, премда забачене, вароши нашег живописног Југа.

Тетово, Гостивар и Кичево! У три плодне долине, постављене међу готово непролазне планине, ове вароши живе и развијају се својим усамљеним, нешто тужним животом. Пшеница рађа, кукуруз нарочито, дуван јединствено успева ту. И са посејаним минаретима која стрче у Небо на сваком углу улице, са својим крововима од патријархалне ћерамиде, са јабланима и платанима, оне ипак дају утисак да ту тиња живот, иако непромењен већ стотинама година, оно ипак интензиван на свој начин. И та урођена навика живота не да да се угасе ове вароши, и пазарни дани су једини када се овде интензивно ради, када је сва чаршија отворена, када и сами Турци изиђу из својих кућа и својим устајалим и уморним очима од клањања и једноликог харемског живота, посматрају овај свет и јадни народ са села и планине, који у живописном оделу журн тргом терајући пред собом магаре или планинског коњића претовареног купљеном робом.

Грех је што се овим крајевима и местима не поклања довољно пажње. Сировина свију врста овде је у изобиљу, а мала, најужег колосека, железница, која их спаја са Скопљем и Охридом, недовољна је да извезе само дуван и кукуруз. Стара песма о недовољном броју вагона задржава и овде цео привредни живот убијајући и оно мало љубави према држави. Па шта друго остаде овим заборављеним крајевима до да своју храну и сировине упућују ка Охриду, одакле их преко језера пребацују у Арбанију, јер је немогуће добити вагоне за пругу Скопље—Београд. Гледао сам како овај свет данима путује на отвореним вагонима и с пушком у руци

чува своју имовину кроз ове планине од обесних Арнаута пљачкаша.

Ето тим заборављеним варошима упутио се „Обилић“, да их види, упозна, поздрави српском песмом и охрабри надом на лепшу будућност.

Био је то тежак пут на малој железници најужег колосека која се вере по планинама, пролази врхове одакле је изглед величанствен, змијуга поред самих урвина дубоких и литица високих више стотина метара, одакле се виде честа арнаутска и ретка српска села дубоко доле, у пустим и неродним усецима и јаругама. Страшан је овај крш! Он силно утиче на човека, те онда није ни чудо што су Арнаути суров народ. Али је у толико чудније што, када се воз спусти низ ове огранке у долине, међу лепо обрађене брежуљке и добро обделане њиве, винограде и воћњаке, које гледа пред собом као на шаховској табли, добије утисак као да је у питомој Шумадији, откуда и ту оних дуговратих Арнаута са дивљим и неукротљивим очима, које га унезверено гледају.

Пала ми је у очи и друга једна ствар, која се мора с похвалом истаћи, а то је што у целом овом дивљем крају има друмова и путова који се сваког часа укрштају са железничком пругом, изванредних, нигде излоканих, чак правих као стрела, лепо оивичених високим јаблановима и старим чворноватим орасима, да човек врло често погледа низ њих с уверењем, да ће се одједном појавити какав раскошни аутомобил и да ће доле, за окуком, наићи на какав хотел. Али ову помисао убрзо разбија какав стари, олупани фијакер који се појави пред очима и у коме седи неки богат Турчин, а на боку Хришћанин, сељак или гаваз Арнаутин с пушком у руци. Или ће се у место тога појавити дуг караван коња и мазга, претоварених робом, а на понеком забрађена була са ситном децом у наручју. Крај коња су увек неизоставни наоружани људи, те се са чуђењем питате, шта ће они ту? Али ускоро се опет пењете у планине, у кршеве покривене само неком ситном кржљавом папрати. Тада вам бива јасно, чему је намењено оно оружје, без кога се не креће никуда у овим крајевима. Јер ускоро ће вас усред пустиње, далеко од села, која су удаљена од пу-

тева, нарочито хришћанска, и сва бачена у невидљиве јаруге и увале због некадашњих турских аскера и плачкаша — ускоро ће вас изненадити из неке папрати наоружани Арнаути који ће дуго гледати за вама.

Доста је разлога што су Арнаути тако брзи на злочин. Један од најнепосреднијих је велика нагомиланост злата у овим варошима и крајевима. Овде ваљда још једино у Европи има оних фантастичних ћупова пуних злата. Друга монета овде нема вредности, јер сваки сељак или грађанин чим заради колико треба за један златник, за једну турску златну лиру, купује је и трпа негде у мрак, у неко скривено место у зиду своје куће. Нису у овим варошима тек онако оне многобројне „сарафске“ радње које мењају домороцима папирне динаре у златне лире. То нагомилано златно богатство с једне стране и гладне гомиле Арнаута с друге стране врло лако наводи ове на злочин, јер они нису навикли ни на какав рад. Арнаути зна да путник на друму носи злато, те му је лако да отимачином и разбојништвом, а без рада, дође до зараде.

Међутим мени се чини, да злочин није урођен овом свету. О томе ми служи као доказ пролаз „Обилића“ кроз ове крајеве. У најудаљенијим пределима Обилићевци су се задржавали ради упознавања с мештанима. Нигде нису приметили ниједан оштар поглед од тога света, који никада није силазио с планина чак ни у најближу варош. С почетка су ти исти Арнаути увек били неповерљиви, али благом речју, искреним осмехом и младићком усрдношћу од стране Обилићеваца, ти су се људи убрзо мењали из основа. Њихов поглед, који је огледало душе, мењао се и постајао блажи. Нека би власти, које су у непрекидном додиру с овим народом, узеле ово опажање на знање.

Толико о психи овог света који има тако интересантних обичаја за нас са Теразија. Требало би чешће кренути у ове крајеве, видети ове људе, ове планине, ове чаршије пуне богатих сировина, видети их, разумети их и — завоleti их. Треба сићи у оне чаршије, махале, у оне многобројне џамије, па видети како свет проводи овде своје време. Док природа даје пуним прегрштима и док живот у нашим северним крајевима

буја и тече по американски, филмски, дотле овде готово цео мухамедански живаљ свакодневно четири пута по пола сата клања Алаху у мемљивим џамијама. Није комичан већ тужан тај њихов уједначени и увек исти начин клањања данас у доба штедње времена и енергије. Нека ми опрости вера њихова, када то кажем, јер је Коран несумњиво донео добра човечанству, али зар се не могу учинити савременије реформе у животу „правоверних“, као што је то извршио Кемал Паша у Турској (М. Азији) ?

Из разговора с овдашњим лекарима дознао сам колико је убитачан древни обичај мухамедански, да се њихове жене, буле, затварају у хареме већ од четрнаесте или петнаесте године. Редак је њихов излазак из харема. Док су млађе, до педесете године отприлике, готово никако. И онда замислите живот и здравствено стање тих жена лишених кретања, затворених стално у једној кући која ако је богата још има услова за нешто бољи живот, али ако је сиромашна — а такве су овде обично све куће — онда у двама трима собицама, мрачним од разних решетака којима су преграђени сви њихови прозори и над шталом са коњима и стоком. Неке чланице „Обилића“, медесинарке, улазиле су у хареме и виделе жене и женску децу њихову бледу, усахлу, готово сву туберкулозну. Какав је то живот и какав подмладак, чудно је да Мухамеданаца још има уопште. Али и по богатим кућама са више соба, са баштама дафинама, бадемом и зумбулима, жена је прави осуђеник, који читавог свог века неће добити слободу.

Праву супротност овоме чини наш српски живаљ у овим варошима. И ако су му обичаји старовремски, патријархални, и сав живот умукне чим ноћ падне, ипак и мештани и чиновници налазе начина да се забаве. Има ту кафана, певачких друштава, ђачких удружења и пријатељских кружока. То даје овим заборављеним варошима ипак нешто савременог живота. Имају чак и своја дилетантска позоришта. То чиновници и ђаци, синови богатијих мештана који шаљу своју децу у Скопље и Београд „на школе“, постављају темељ будућем, новом животу ових вароши, у којима лагано али стално ишчезава старинско схватање живота, које је

било развијено под турским утицајем. Тако омладина, која још под строгим утицајем старовремених родитеља постаје савремена и ослобођава се затварања у куће и баште, као и вирења иза капицика и прозорских решетака.

У ТЕТОВУ.

— НИКОЛА ТРАЈКОВИЋ. —

Ово вам писмо пишем у једном ружином врту. Ви соко у своду круже вране, а невидљиви ђук равномерно удара у кору неког старог дрвета из суседне баште, која је у ствари харем једног старог тетовског Турчина. По подне је и тек што је мујезин отпевао своје вечито исто, али увек мистично „Алах-ил-Алах“, а већ уличном калдрмом враћа се крдо магараца, чије рожне копите уда-

Д. Гођевац.

Почетак Тетовске Клисура с фабриком гајтана
Лекића из Скопља.

рају звонко о калдрму. Како сам сада далеко од Београда! Два дана вам нисам писао, јер смо непрестано

Д. Гоџевац.

Улица у Тетову.

Даниловић.

Улица Краља Петра у Тетову.

били у покрету. Два дана нисмо мислили на Београд и на све угодности у њему. А да у Београду има угодности то се тек овде опажа.

Тетово није Скопље, а Скопље није Куманово. Како сличне вароши, па ипак толико различне у менталитету. Веза међу њима је у томе што су сви у вечитом рату. И ако качака у њима већ давно нема, ипак су они у знаку унутрашњег рата. Зарађене су странке: стари и нови свет. Стари је онај који затворен у своје хареме умире лагано; нови је тај који зида куће, палате и отвара дућане са фирмама на „ић“. И док Турци вечито не радећи ништа продају парче по парче онога што су наследили, дотле разни „Моравци“, „Смедеревци“ и други

Даниловић

Главни трг у Тетову.

откупљују и руше старо, а зидају ново. Жалосно је видети тај чудни, стари свет. Гледао сам јуче неке младиће, Турке, њих десетак између 25. и 28. год. старости. Били су на докату у башти једне турске куће. Сви су председели прекрштених ногу цело после подне и нису за све то време ни речи проговорили; само [су чешали табане. Разговарао сам с мештанима о њима. Тако они

Даниловић.

Бал Тепе у улици Краља Александра у Тетову.

Даниловић.

Гимназија у Тетову.

проводе цео живот. На доксату, под дафином у башти, или у своме харему, ако га још имају, јер то даас није јевтина ствар. А материјално питање постаје акутно и за наше Турке. Што је најлепше они још не очајавају.

Они уопште ништа не раде, већ живе од последњих остатака некадашњег господства. Живот им је врло бедан; у својим готово празним харемима хране се поглавито семенкама и печеном бундевом.

Свака од наших вароши на југу има по читаве квартове тих мрачних и вечито затворених кућа, оронувих стреја и зидова, отпалога лепа, утонулих капија са тешком, зарђалом звекиром. На оним егзо-

Даниловић.

Велика Џамија у Тетову.

тичним доксатима с улице и на свима прозорима дрвене су решетке да буле могу неопажено гледати на улицу. Те се куће полако круне, нахерају се све више, орабаћују, али њих нико не оправља, све ту стоји како је „некад било“. И када прођете тим дугим, кривим улицама, сокачићима, хор-буцацима, имате утисак мртвог града.

Интересантно је шта они кришом говоре о себи, јер

Даниловић.

Велика Текија (јужно од Тегова) са гробом Св. Алије (Илије).

Д. Гођевац.

На воденици у Тегову.

већ и сами опажају скори крај оваквом животу. Они чекају цара... за сада Кемал-пашу. У њему им је свана. И ја не знам шта ће с њима бити када једном буду изгубили и ту последњу наду на повратак старог времена када је раја за њих радила, а они седели и чекали табане на доксатима својих харема.

Човек с тешким осећајем пролази кроз тетовске улице. Лакоше му је ипак у Скопљу, где је у главном тај процес већ извршен; а у Куманову је сада у последњем стадијуму. Али овде у Тетову, они су још моћни, још донекле живе. Најмучније је гледати оне који су на смрт осуђени.

Даниловић.

Црква Св. Богородице и Бал-Тепе са виноградима у Тетову.

И док се празне и последњи хареми, јер су давно остареле све кадуне — нових нема јер их треба хранити — нови град се подиже и расте све више и више. Са пијаци, бели низ нових зграда полако осваја земљиште сваког пролећа, улази у споредне улице, дајући са својим високим, модерним дућанима и пространим прозорима изглед цивилизације.

Судбина Београда и Ниша поновиће се и овде. Пре

Даниловић.

Са западне стране: црква Св. Николе х, св. Богородице хх, у
позадини Жеден ххх.

Даниловић.

Поглед из Тетова на Шару с Кобилицом.

педесет година Београд је био пун Турака, истих оваквих као што су овде. Пре тридесет година Ниш је такође имао данашњи изглед Тетова и Куманова. А данас? Та ће судбина снаћи све градове у Јужној Србији.

Нико није крив што умире та бедна и горда раса. Она не може, не уме да се снађе у новом времену. За то нико није крив, најмање ми Срби. Кривица је у неумитности једног важног закона природе.

НА ВОЗУ СКОПЉЕ — ОХРИД.

— А. Б. ХЕРЕНДА. —

Када сам стигао на станицу Горње Скопље и када је фијакериста стао на обали мочвари, био сам очајан. Јесење време; зора још није свитала. Пред собом сам видео само неку жуту воду. У даљини је горела једна сијалица, која је означавала да у близини ипак живи народ.

Лутајући ивицом жуте воде најзад сам наишао на једно живо створење.

— Молим вас, где је станица Горње Скопље? — упитао сам. Ја сам, знате, странац, па сам залутао...

Онај непознати ме је погледао, насмејао се и одговорио:

— Будите без бриге. Ово је станица Горње Скопље. Воз ће сада одмах наићи.

Збиља, неколико минути доцније нешто је клизило по води. Када сам пришао, видео сам пред собом неку чудну нараву. Била је то нека врста шпорета, оних старинских; овај је био само мало већи него они што се виђају по нашим кућама и кретао се сам по себи, не онако насумице, него по шинама. Сада сам тек приметно шине.

Охридски воз је узаног колосека од 60 см. Пошто је трамвајски колосек ширине једног метра, то су шине охридског воза врло мало шире од половине београдских трамвајских шина. Вагони су пропорционални: велики као пола реморкера београдског трамваја, на пруги Душанова — Ново Гробље. Вагони су споља

исти као они широког колосека, на којима пише 4 коња или 36 војника. Изнутра су мало друкчији и имају дрвена седишта.

Воз је требао да се крене. Изненада једна велика маса војника и Арнаута јурнула је у вагоне, нагурала се на седишта, под седишта, на платформе. Неки су се трудили да се попну на кровове.

— Молим вас, кондуктер, има ли неко мало места бар у другој класи.

Немамо друге класе. Станите где стигнете.

— Али ја сам узео карту друге класе? Што издају карте, кад немају класе?

Све има свој разлог. То нам је растумачио један сапутник, који је искусан на тој прузи. Чак, разлика у класама игра врло важну улогу. Кад воз испадне из шина (то се дешава бар једанпут на два сата) путници прве класе остају на својим местима; путници друге класе излазе напоље, а путници треће класе дижу вагоне са гвозденим моткама, које су нарочито за то закачене на свима вагонима споља. У случају да се поквари локомотива (и то се често дешава) путници прве класе такође остају на својим местима, путници друге класе иду пешке, а они из треће класе гурају воз.

Када смо ово чули, били смо врло срећни што нисмо узели карте треће класе. И кондуктер је био предусретљив. Нашао нам је место у једном вагону, преграђеном у два дела. Један део прогласио је другом класом. Кренули смо се, са неколико десетина минута задоцњења брзином од 5—6 километара на сат.

Тај охридски воз није ипак тако страшан. Свет наравно, воли да претерује. До Гостивара смо стигли свега са пола сата задоцњења. Од Гостивара ишло је мало теже. Откачили су наиме онај вагон, који је био проглашен за другу класу. Али, опет смо добро прошли. На возу увек има један вагон, на коме пише великим белим словима; за даме. Ово се у ствари не односи на све даме, него на буле. Оне уживају привилегију од стране Дирекције наших Државних Железница и, док се свет гуши по осталим вагонима, само једна була са ферецом у стању је да заузме цео вагон. И нико не сме да је узнемирава, чак и да се под њеном непровидљи-

А. Васић.

Чаршија у Гостивару с Теки-џамијом.

А. Гођевац.

Из Гостивара.

вом ферецом крије брадато лице некога качака. То се, уосталом, већ и дешавало.

Свакако ми смо били срећни. Последња була изишла је у Гостивару и ми добисмо вагон за даме. Уђосмо ја, један официр и један Муслиман без феса, са двоје деришчади, која су газила по нашим ципелама, пела се на наша леђа и драла се без икакве милости.

Друга станица од Гостивара је Звезда, на подножју високог шумовитог Буковића. На брду готово изнад наших глава, видели смо безбројне серпентине, по којима је наш воз требао да се попне на врх самога брда. Кренули смо се полако.

До пола брда стигли смо без инцидента. Око нас простирали су се низови брежуљака, на којима је јесен прошарала бескрајне паркове боја. Зеленила је нестало. Али октобар без ветра оставио је у густим шумарцима све суво лишће на гранама, које се прелива у стотину нијанса жутих, златних и црвених.

Прелазимо један мост од дебелих балвана. Над нама брдо, под нама провалија. Изненада, настаде тресак и ломњава. Налазио сам се баш на платформи. Нисам одмах разумео шта се дешава. Видео сам само како из задњег вагона искачу уплашена лица, како се сви прозори нагло отварају и како се неколико балвана руше са треском у провалију. У истом моменту локомотива је запиштала и завила се у облак паре. Воз је стао. Уплашени путници искакали су непрестано напоље.

— Шта је било?

— Најпростија ствар. Воз је искочио из шина. Незгодно је само што је искочио на мосту. Могла се десити несрећа, објашњава возовођа.

И сада настаје намештање. Ваде се гвоздене шипке из вагона, кондуктери и путници са картама треће класе враћају воз у колосек. За пола сата све је опет било у реду. Крећемо даље, остављајући за собом у пола порушени мост.

Ово је био само почетак. Четврт сата доцније искочили смо опет из шина на једном вијадукту. Затим, иза једне окуке нагло смо стали. Пред нама, на прузи, избачен из колосека лежао је један други воз, неки теретни, који је кренуо пре нас. Случај је био врло

Д. Гођевац.

Изглед Кичева.

Д. Гођевац.

Финансијска Управа (некад пашин двор, грађен у XVII в.)
у Кичеву.

озбиљан, јер је искочила локомотива. Требало ју је вратити нарочитим дизалицама, уз помоћ свих путника, чак и оних са картом друге класе. Цео сат стајали смо на месту. Једва смо се кренули у неко доба. Искочили смо још једанпут, па још једанпут, па још једанпут. Мрак је пао. Остали смо у мрачним вагонима, без осветлења, безнадежни и резигнирани.

У 9 сати увече, са три сата задоцњења, стигли смо у Кичево. Сутрадан у 8 часова пре подне кренули смо даље, за Охрид. Био је необично леп и ведар јесењи дан. Путовали смо у друштву, са још два воза: један пред нама, а други за нама, на растојању од неколико

Д. Гођевач.

С улице у Кичеву.

десетина метара. У вагону смо сви који смо и јуче били, са једном малом изменом. Ослободили смо се оног Муслимана са досадним деранима, а добили једног учитеља Црногорца, који је премештен у неко село близу арбанске границе.

До станице Охридски Извор, један сат далеко од Кичева, све је било добро. Али, ту смо опет испали из колосека. Истина свега један вагон. Затим, тек што смо кренули даље, воз је опет стао.

— Шта је сад?

— Магарац на прузи.

Збиља, на 20 метара пред нама један магарац мирно је пасео траву, на сред пруге. Возовођа је узалуд викао на њега, да се уклони.

— До ђавола, шта вас се тиче магарац, прегазите га, протестовали смо.

— Извините, господо, то је веома ризично, објашњавао нам је машиновођа. Ако га прегазим, избациће ми локомотиву из колосека, а баш тамо је она опасна окука.

Није преостајало ништа друго, него да се крене једна депутација путника, која је донекле милом, а онда силом натерала магараца да нам допусти слободан пролаз. Због овог инцидента изгубили смо преко 20 минута.

Било је, уосталом, и веселих момената, нарочито кад смо се тркали са малим, куждравим кученцем машиновође са првог воза. На станици Арбиново кученце није ни приметило, како се воз са његовим газдом крећу из станице. У последњем моменту, куче је појурило за возом. За кучетом кренули смо ми. И тада је настала чудна трка: напред је јурио теретни воз, за њим машиновођино кученце, за кучетом наш воз, све у растојању од 100 метара, са 5 километара брзине на сат. И сви смо добро издржали. До идуће станице нисмо ни заостајали, ни испадали из шина. Свако је задржао своје место; само се куче мало задувало.

Најзад, стигосмо сви живи и здрави. Већ је било доцкан и мрак је пао над Охридским Језером. На далеком обзору видели су се само високи, црни врхови арбанских бескрајних планина.

НА ОХРИДСКОМ ВОЗУ.

— ЖИВКО МИЛИЋЕВИЋ. —

Не знате шта је „пампурче“? Једина веза која директно везује Скопље за Охрид. Мали воз који Охриду, не без опасности и тешкоћа, али и са доста веселости, доноси пошту из престонице, робу са севера и путнике из белог света. Посматрајући мали колосек

од шесет сантиметара и минијатурну композицију тога воза, жена једнога официра назвала га је Spielereiwagen. И одиста, у Скопљу то тако изгледа. Али на терену између Гостивара и Кичева, по узаним и каменитим долинама потока, по врлетима без шуме, хлада и трага, у дивљини без стазе и пута у којој владају орао, вук и качак, са висинама изнад хиљаду метара, пред широко отвореним и бескрајно лепим хоризонтима, пред фантастичним пејзажима које уоквирује Шар-планина, пред светлим даљинама у којима се појављују врхови Радомира и Кораба, бели од снега и сјајни од Сунца — мали воз престаје да изгледа као играчка. Он је тада „пампурче“: т. ј. нешто смешно, симпатично и опасно, све у исти мах.

„Пампурче“! Називајући га тако, Маћедонци су се послужили турском речи за воз („пампур“, од „вапор“). Али је код мене тај назив изазвао слику малог запушача од плуте баченог у таласе: ма како они били велики и бура јака, он плива. Плива, али не тоне. Мали маћедонски воз има нечега сличног: ма како да су велике опасности и препреке које га на путу чекају, он гура напред. Очекују га дивља, ненасељена места, гора и крш, станице у пустињи, али он иде. Очекују га велика брда на којима једино сада нема снега и на која је тешко изићи; његов пут је урезан у стенама, голи камени крш надноси се на много места изнад пруге: само један камен, и не велики, који би се случајно одвалио и пао био би довољан да направи несрећу, — али он иде. Очекују га велике низбрдице и опасне завојнице испод којих зија амбис од оштра камена; и кад се мали воз захукти брзином од петнаест и шеснаест километара на сат, што за њега представља скоро аеропланску брзину, нешто сасвим фантастично; кад нема ни довољно особља за кочнице; кад путници, као да су лопте од гуме, почну одлетати с једне стране вагона на другу; и кад изгледа да ће све отићи до ђавола — мали воз гура још увек, и пролази. . . , као срећом!

Природна ствар, не може се ни замислити да има ма и једног путника који не би знао околности и погодбе под којима полази на пут. Тако, јасна је ствар да путник има извесних обавеза. На пример: да плати карту и да

поштује правила која важе за све остале возове и путнике. Али, тако исто, јасна је ствар да Дирекција Државних Железница нема, нита може да прими на себе никакву обавезу према путнику. То јест, није ни она сасвим без обавезе, њена обавеза је у томе да у Скопљу постави композицију и да је спреми за полазак. Уз то она је сматрала за потребно још да пропише и ред вожње који је тешко практично и озбиљно извести и који је, у ствари, само лепа шала. Али, по том реду вожње, главно је да се зна када воз полази. У осталом то је једино што се зна. Све остало је у Божјој руци. Све. Предате ли ствари, није сигурно да ћете их опет видети. Кренете ли и сами, можете знати тачно једино то да ћете поћи. Кад ћете стићи, и дали ћете уопште стићи, то су питања на која вам нико на свету не би могао с озбиљном сигурношћу одговорити.

Па ипак, због таквих и њима сличних станица, овом пругом не путује се ништа мање. Али је несумњиво да се путује веселије него ма на којој другој. Кад смо кренули из Скопља све је, у буквалном смислу речи, било препуно.

Само што смо се сместили, воз је кренуо. Тачно по реду вожње 0^h55.

Да ли смо путовали три минута? Не знам више. Знам само то да је у вагону до нас настала врло брзо нека узбуна.

Како вагони нису били осветљени, један трговац из Струге запалио свећу, али је приближио сувише крову вагона. Даске се запалиле. Приметили су тек кад је дим напунио вагон и почео да избија и напоље.

— Ко има воде? Дај воде!

Неки путници сишли. Треба воде? Брзо доносе флаше које су спремили за пут и гасе ватру, која је наскоро угашена.

Без узалудних објашњења, без ислеђивања кривице, као да ништа није ни било, воз креће даље.

Тетово. Извозничко и увозничко место. Извози, као што је познато, најлепше јабуке у целој Југославији.

Скоро сви путници сишли до мале прљаве ресторације, снабдене намирницама: шунке по сто, јаја барена

по два и хлеб по шест динара килограм. Поред тога има још ракије и лука, за љубитеље.

У ресторацију улази возовођа и обраћа се газди:

— Шта чекаш? Што не скидаш оно пиво?

— Је л' дошло? Ево сад!

Али гостију пуно, па човек не може да се одвоји од келнераја док све не послужи.

Одједном напољу писак машине. Машиновођа коме се досадило већ да чека хоће да крене. Возовођа трчи. Ресторатер такође.

— Стој, моје пиво!

Истоварују пиво. Онда крећемо.

Одиста, овај воз није обичан. Све иде тако фамилијарно. После Гостивара, изненада он тек стане на обали неког потока: усред пустиње и крша.

Шта је сад? пита скоро сваки ко се први пут вози. Ваљда нису качаци наваљали камење на пругу?

— Јок, брате! Узима воду, објашњава возовођа.

И путници силазе да исправе ноге, да траже воде... Неколико минута, и машина је узела воду.

— Ајде, да се креће! Јесу сви ушли? пита возовођа. Немо' ко случајно да ми остане!

— Сви су ушли!

И воз креће.

Има већ давно како се престало ићи по „тарифи“. Иде се како се може. Ретко се наиђе на какво сиромашно село прилепљено за крш као ластино гнездо. Али с времена на време, поред малих мостова заштићених и бодљикавом жицом, дочекују нас групе наших војника са пушком о десном рамену, у ставу мирно: стража која поздравља воз у пролазу.

Опет се пењемо. Сунце залази. Вечерње руменило почива још само на далеким снежним врховима. Подиже се хладан вечерњи поветарац. Дан ишчежава.

Спуштамо се у равницу, „Пампурче“ као бесно. Кроз хуку точкова и тресак гвожђа, трговац из Струге прича:

— Ено, то што се види пред нама, то је Карорман. Једина планина македонска сва под шумом. Сада један бег из Охрида полаже на њу велике претензије. Можда ће је и добити. Иза ње је наша Малесија. А овај крај где сада пролазимо то је Дебарце.

Месец већ давно изгрејао. Сада идемо кроз равницу по којој спава прозирна, сјајна магла месечине. У даљини као огледало од сребра блиста језеро. Скоро ће Охрид. . .

ОБАЛЕ ОХРИДСКОГ ЈЕЗЕРА.

— БРАНИСЛАВ Ђ. НУШИЋ.

Дивно је Охридско Језеро! А обале што га опкољавају, да им је човечја рука учинила онолико за право колико је природа, биле би најкрасније обале на свету. На тим обалама, диже се, истина, једна једина већа ва-

Ст. Поповић.

Горњи део Струге на излазу Црнога Дрима из Охридског Језера.

рош, чије име носи и језеро, две мање — Струга и Подградец — и многа села расута по равницама и подножјима, пењући се и до врхова планина, али све то не даје овим обалама изглед живих и насељених обала.

Не мислим ја на китњасте виле и шарене баште; ни на тесане кејове и раскалашне барке, које се њихају крај обала везане ланчићима; не мислим ни на ви-

југаве и шљунком уређене стазе, које се од обала пењу уз планину и воде каквој клупи под сеницом и кућици, крај које се пије свеже козје млеко и под хладом сун-

Ст. Поповић.

Црква и железничка станица у Струги.

Ст. Поповић.

Антималарична станица у Струги.

цобрана посматрају далека брда и предели. Не замерам ја тим обалама ни што на њима нема много живота; што се не товаре и стоваривају чамци и чунови; што

Ст. Поповић.

Даљан у Струги (за ловљење риба).

Ст. Поповић.

Воденица код села Вевчана (близу Струге).

се крај њих не дижу тргови, на којима господари др-
њава безобразних каиџија; не мемерам им....

Ст. Поповић.

Бачија на Крстацу код села Г. Белице (Струга).

Ст. Поповић.

Улаз Црног Дрима у Клисуру испод села Ташморуништа.

Али на тим обалама нема ни онога, што чисто њима, обалама Охридскога Језера припада. Нема да кра њих девојке и невесте беле платно и песмом одмарају заморене руке; нема да пристају чамци натоварени дрвима, па да се око тога товара и-скуп и ага и кмет, и свештеники сељак да га меркају и пазаре, а на врх товара да седи заморени сељак, који је цео боговетни дан сносио дрво по дрво с планине и то-варио своја ко-ла којима по води вози, и да хвалећи дрво поносито пљуцне у је-зеро не попуштајући упорно од цене; нема да вредна снаја подрани рано са Сунцем, да се на језеру пропљуска два три пут по лицу,

Ст. Поповић.

Испосница Св. Атанасија код манастира „Св. Богородице (Струга).“

па онда поздрављајући зору и посао са „Помози, Боже!“ да удене у канап и да почне крпити продерану мрежу свога свекра или мужа, који ће се до вече опет кренути у риболов, а јутрос је тек отуд стигао; нема ни оне веселе, гологлаве и босоноге дечурлије, без чакшира и јелека, са дугом кошуљом до чланака, да се вере по кљуновима чамаца; да се баца оним пљоснатим

камичцима, што праве силне скокове по површини језерској; да чини пакост уморним рибарима, док ови под

Ст. Поповић.

Извори Шума, притоке Дрима изнад Струге, близу села Враништа.

Ст. Поповић.

Манастир Св. Богородице (Калиште код) Струге.

мрежиним хладом спавају потрбушке по шљунку....

Нема тога. Обале су лепе, свуд застаје око да их посматра, али нема тога. Села побегла у планине и равнице; свега два три што се баве риболовом и крај којих се одмарају чамци, па и ту нема у једном ни десет кућа, које од риболова живе. У градовима, крај обала језера најбогатијег риболова, чућеш ја л' је ћурчилук, ја л' грнчарлук главно занимање становника.

А слика охридских обала даље од вароши друкчије је лепа. Крај тих обала наћи ћеш овамо и онамо, у равни и у кршу, црквицу у камену, што су је рибари посветили, ја л' рибарску колебу, где се од ветра и студи склањају, ја л' манастир, ја л' згариште, око кога се ноћу саберу рибари очекујући зору, па да извуку пуне мреже.

ОХРИДСКО ЈЕЗЕРО.

— ЈОВАН ЦВИЛИЋ. —

После дана са кишом и буром настало је било лепо време. Сунце пече, ваздух је над језером провидан, а на обалама трепери јара која обавија и највише врхове око језера: Јабланицу, Крстац и Галичицу. Око чамца је топла плава језерска вода, у коју вид далеко продире, а где он изда, настају оне плавкасто-црвенкасте дубине, од којих се страха нема, јер је језеро тихо и глатке површине; у њима има, кажу рибари, тако много рибе као дробнога песка. Од језера се развија према планинама благ ветрић, који управо не дува, већ пирка, ћарлија и зове се ветерник, најпријатнији ветар Охридског Језера; то управо није ветар, јер нема правца, већ нас са свију страна облива свеж ваздух, који има мирис воде; због њега је Охридско Језеро лети нарочито пријатно. Он не прави таласе, већ fine наборе на језерској површини, који изгледају као они на притиснутом плишу, и ти су наборићи тако обли као да је језерска површина уљем покривена; негде се групе набора пресецају и имају план мреже.

Тада лепоту језерску увећавају и лепе језерске тиге; особито бели лабуди, који високо над језером лете, јата од кречмана, који ниско лете и сваки час падају по језеру, и црни норови, који се по језеру гњурају. Оно

тада и људима оживи, особито ако је пазарни дан у Охриду, Струзи или Подграцу; као посути по језеру искрсну многобројни чамци, који у даљини као црне пеге изгледају, ближе као мрке неправилне масе, док се једва не разазнају као чамци пуни људи, жена и земљорадничких производа из околних села.

Али Небо и ваздух нису ни један сат потпуно исти изнад ове велике и дубоке котлине која је опкољена врло високим планинама. Час сија јужно Сунце, чија се зрака непријатно осећа; затим нагло наступи хладовина од облака којима се Небо над језером превуче; још чешће пријатна полу-хладовина од честих праменастих облака, кроз које се Сунце осећа. Потпуне тишине има на Охридском Језеру само рано изјутра, приликом смене ветрова: ноћника и ветерника. А кад узму хујати јаки ветрови и Небо се превуче црним густим облацима, боја воде Охридског Језера постаје у целини црнкаста, а по њој шуме, шуште и праскају високи таласи као црне масе, чија се само темена беласају, кад се скрше. Тај непријатан утисак се увећава пред вече и ноћу, када језеро испуњава човека језом и страхом.

Боја воде је у прибрежним пливим деловима отворено зелена; то је нефритско зеленило, особито пријатно, кад је дно покривено било влакнастим било губастим и дебелим алгама. Према већим дубинама вода постаје све више плава; ведрих и лепих дана вода Охридског Језера има топло плаветнило, које је пријатније од небеског плаветнила; то је отворено, прозрачно и провидно плаветнило, али ипак загаситије од небеског; пријатније је и од обичног морског плаветнила, које је још затвореније. Овај нормалан распоред боја у Охридском Језеру често се мења. Кад Сунце кроз облаке просијава боја воде постаје затворено плава с мало зеленила; кад Сунце зађе за густе облаке, у њу се меша све више црнило; кад наиђу перјасте и праменкасте облаци, који по језеру остављају сенке као лиснате гране, боја воде постаје зеленкасто плава, дакле више зеленкаста.

У три часа по подне почне дувати редован ветар Охридског Језера стрмец, који из почетка само харлија, али може и да ојача и тада хуји: дува искидано, на махове, и брзо узбурка цело језеро. Од њега постају

кратки, оштри таласи, чија се темена крше и који се каткада прескачу. Кад зађе Сунце, смени га ноћник, мало јачи од дневног ветра ветерника; он пирка и харлија с околних планина са свих страна према језеру, нема дакле као ветерник једног одређеног правца. Обично почне харлијати на два три сата после сунчева заласка, па се осећа целу ноћ и изјутра, док се Сунце не роди. Тада га смени ветерник, али не одмах, јер између њих има каткада краћа, каткада дужа пауза поменуте тишине. Али је само око Св. Наума на јужној обали језера ноћник редован ветар, који почиње и престаје као што је изложено. По осталим деловима језера он се по правилу јави тек пред зору.

КРАЈ ОБАЛА ОХРИДСКОГА ЈЕЗЕРА.

— БРАНИСЛАВ Ђ. НУШИЋ. —

Неко⁷ ми спусти тешку руку на раме и пробуди ме из дубокога сна; из сна, где отворене очи упијају у се лепоте из раскошне природе, преносе их у душу и она будна сања. То беше мој домаћин са старачким, благим и пријатељским лицем.

— Не гледај дете, у ту силну воду, занеће те; има она ту силу, кад се ко загледа у њу. Успаваће те, па ћете привући.

Протрљах очи, но оне још за дуго остадоше засењене и у њима још једнако трепташе већ бледа и расплињена слика неке недогледне и неограничене лепоте као оно кад полубудном још игра пред очима погдешто од сна, који је већ изгубио своју целину.

То што имађаше силу да ме привуче бејаше ме већ привукло, бејаше ме већ победило, јер ја не могах часима, не могах данима, ни данима ни ноћима, да се одвојим од обала Охридског Језера. Колико сам пута на њима дочекао пурпурно вече, кад запад у огњу пламти, а далеко, из околних села и са петринских бачила, чује се блејање оваца и лавез сеоских паса; стара повијена врба и младо шибље тихо се лелуја додирујући тавно осенчену површину мирнога језера, чија средина у тај мах изгледа као разливено злато.

Па онда, кад дан почиње нагло да се клони ноћи руменило тихо ишчезава и нека тамна, хладна сен покрива умирено језеро. Па како је неисказано задовољство посматрати дубоку ноћ, кад Месец јасном светлошћу обасја равну површину језера те сви предмети на њему изгледају далеко већи и све уоколо добије веома чаробан изглед! Отуд из Влашке Махале, чује се протегнуто урлање паса, који са неспокојством блуде по јасној месечини; у даљини се чује неки ударац по челу језеровом, усамљен, туп... Или плови од некуд рибарски каик, или то крилом удара тица ноћница?

Али како тек величанствено и страховито изгледа ово питомо језеро у часу бури! Као окован цин оно са безумним напорима удара о хладне зидине тамничке, отреса окове, отимље се и риком својом доводи у трепет чуваре своје. Небо се над њим грчи и спушта облаке ниско, а језеро се креће из дубине и пење своје грдне таласе, и поздрављају се јуначком риком, и грле се мушким загрљајем... Да ли то Небо диже себи роба и целива га утехом, или се то роб ломи и бори, да раскине узе и да се отргне Небу, вечитој слободи?... Столећима се бори он тако за одузету му слободу, али столећа равнодушно пролазе туда.

Сиромашни рибар, убоги роб, долази сутрадан на обалу, где налази изваљене врбе, искидане мреже и разлупане барке своје. Он гледа тужно на умирено и тихо језеро, жао му је, али се не уме да срди на њ, ваљда зато, што се — разумеју...

Да ли је то било у часовима заноса, али је тек било часова, када сам га и ја разумео тумарајући по његовим и пустим и цветним, и питомим и дивљим оазама. Од тих часова, кадгод сам узимао у руке да исписујем ове редове, чинило ми се да вршим неки завет, као да се одужујем неком дугу.

ИЗГЛЕД ОХРИДА.

— БРАНИСЛАВ Ђ. НУШИЋ. —

На крају оне равнице на северу језера, што се граничи с истока подножјем планине Петрине, што је затвара са севера Буковски Теснац, а са запада планина,

која дели охридску пољану од струшке ; на оној ивици те равнице, којом се она дотиче језера, диже се самостално, слободан са свију страна, један брежуљак опкољен одасвуд зеленом пучином, то воде то равнице, покривене њивама и ливадама.

Најзападнији крај овога брда пада у само језеро у облику високих, једноставних стена. Ово самостално брдо, што се изгледа с њега тиче, господари не само над језером, већ и над красном равницом више себе и над оним венцем планинским, који се на западу од њега величанствено простира, гдегде осењен мрком шумом, а гдегде осветљен тамно-бакарном светлошћу кршева и стења обасјана Сунцем.

На томе брду и око њега у равни лежи данашњи Охрид, који чини различан утисак на онога, који га први пут сагледа, што зависи од различних страна, с којих му се прилази.

Прилазећи му чамцем са ширине језерске, он представља средњевековну приморску варош са високим, уским кућама, које, чини се, истурују се једна над другом, не би ли се свака, макар једним својим прозорским окном, дохватила изгледа на језеро. Све су се нагоми лале и припиле једна уз другу. Оне у доњим редовима на обалама језерским, заплускују сваког дана таласи језерски и бацају се често до прозора и до горњег боја, те је стога и побола свака кућа пред својим темељом ред балвана и насула песак и шљунак, да јој таласи једног ветровитог дана темељ не растуре.

Над овим иде други ред кућа, који се више крова првог реда промолио својим прозорима ; над другим трећи и тако редом до последњих, скоро усамљених, уз врх самога брда. Кровови тако један над другим чине читаву косу равницу и не видиш ништа више до њих и мноштво прозорских окана, којима је источна архитектура тако раскошна и који према Сунцу тако сјакте, да не дају посматрачу мирно поглед да устави. —

Прилазећи Охриду са севера, када се изиђе већ из Буковског Теснаца и остави за собом село Косел, указује се он у даљини као стари замак са својим предграђем, које далеко у ширину иде. Најпре се у страним баштама крију турске кућице, а кроз зеленило

овде онде издижу се минарета и високи јаблани. Тамо доле, у дну слике диже се утврђено брдо са дебелим бедемима и кулама. —

Ну онај изглед са језерске ширине за мене је био много претежнији лепотом. Кад је Сунце на заласку, па оном благом светлошћу обасја варош и простре хоризонтално своје зраке по језеру, онда је тај изглед ванредан. А кад Сунце већ легне и спусти се први сумрак, а затим ноћ, онда тај изглед постаје чаробан. Треба само пожурити још одмах с вечери и навести се на језеро, јер мало доцније, па се већ гасе светлила по кућама и уморно становништво спава. Свет радо излази увече чамцима, али то тек Турци умеју како треба, па чак и да допуне оно уживање. Простру по чардаку на чамцу сицаде, около неколико јастука; на кљун чамца седне какав гарнетиста и онда се чамац отисне тихо од обале на ширину. Ветар ноћник заношљиво љуља барку; гарнетиста извија бескрајне, фантастичне, источњачке мелодије; Месец игра по језеру са валима; весло се не миче, једва који пут забоду се у воду да одржи правац чамца, па се брзо диже из воде и са њега сипа читава кишица капљица. А бег или ага прострт по сицадету, извлачи, дубоко дишући, грдне димове из чибука или наргиле и сишући увлачи их дубоко у груди, па онда протре чело, које му се наборило после сањалачког погледа на Охрид и понова се пусти погледом: то у звезде, то у игру вала са месечевим зракама, то у силна кандилоца охридских осветљених прозора — а мисли му се колутају с димом из наргила и диве се величини Алаховој. . .

У ОХРИДУ.

— НИКОЛА ТРАЈКОВИЋ. —

Чим се малом железницом спусти са страшне планине која дели сурово, континентално Кичево од благе, приморске климе Охридског Језера, и ступи у дугу, родну долину оивичену маховинастим стењем, одмах се осети дах приморске свежине, блиске воде, бара, рогоза и риба. И убрзо преко једнолике равнице у дну далеких

Ч. Кушевић.

Охридски Град.

Ст. Поповић.

Охридски Град и капија Горња Порта.

планина, под чистим Небом, опажа се блиставо плава површина језера, сјајна, кристална, небеска, тако да према

Ч. Кушевнѣ.

Капија на Охридском Граду.

Ч. Кушевнѣ.

Црква Св. Софије у Охриду.

њој далеке арбанске планине добивају боју сиву, прљаво
пепељасту, чудно сиву, сурову и дивљачну.

Ст. Поповић.

Црква Св. Јована Каневског у Охриду.

Ч. Кушевић.

Трг у Охриду.

И пошто воз обиђе више камених ћувика, и учини да се језеро изгуби из вида и готово заборави, спушта

Ч. Кушевѣ.

Црква Св. Климента у Охриду.

Ст. Поповић.

Студенчишта, чувени охридски извори.

се у Охрид кроз турску, стару махалу, која не даје ничег специфично охридског. Оно неколико нахерених џамија ни из далека не наглашавају да је то град који има око тридесет и шест цркава, да је то град најправославнији на нашем Југу. Кроз готово праве улице са каљугом по средини, пролази се поред масе напуштених турских кућа, разваљених капија иза којих зјапе пусте куће и дворишта обрасла у коров и бурјан. Овај турски крај умире, чак не ни лагано као у другим градовима, већ брзо и неумитно. И боље уосталом, јер он чини само ругло томе граду, венецијанском, отменом, старински - богатом, чорбацијском.

Ст. Поповић.

Охридске мале: Кошиште, Воска и Грашница.

Најзад, долази се до чинара, стогодишњег платана, много већег но онај наш топчидерски; и ту под брегом који се нагло пење у уским, талијанским, приморским улицима, почиње прави град, живих улица, пуних пролазника Срба, Турака, Арнаута, па кола, претоварених магараца, почиње Охрид.

Кроз неколико дугих улица које с почетка нису типичне, али што постепено постају у колико се више

примичу језеру, ступа се на трг са џамијом без минарета, с неколико расушених барки извађених на калдрму, с разапетим мрежама и гомилама робе и џакова кукуруза. Овде одједном пуца видик у недоглед. И док сте раније неспретно ишли уским улицама с тешким задахом устајалости која вас уопште прати кроз целу Јужну Србију, и били импресионирани оним источњачким препуним дуканчићима разних непотребних ситница, испред којих седе Турци, пију кафу и разговарају лено, реч по реч сваких четврт сата; или оним силним берберницама, касапницама, ковачницама као на турском Истоку, ви се сада одједном налазите, готово зачуђени, као негде на обали Јадрана, или још боље на италијанским језерима.

Д. Гођевац.

Улица Краља Петра у Охриду.

Фина транспарантна, блистава и кристално чиста светлост заслепљује вас нагло, да одмах затварате очи с још живо утиснутом чаробном лепом контуром, дубоко у зеницама, малог полуострва Горице, које се некако детињасто и кокетно огледа у бистрој језерској води.

Одлазимо сада најинтересантијом улицом Јужне Србије, оном у десно што води ка хриди-нама на којима се налази црква Св. Николе.

Запањује вас стил и облик ку-

ћа. Нема ни две исте. Сви могући облици и варијанте балканских, турских кућа, са доклатима, крововима, капијама, прозорима, са сачацама један над другим тако да се две куће с обеју страна улице горе код крова готово додирују те док је улица доле широка по неколико метара, горе код крова куће она је толико уска да се једва види Небо и да се готово може закорачити с једног крова на други. Има овде кућа које су старије од две и три стотине година.

Идемо даље, из ове интересантне улице која иде дуж саме обале језера, а чија се једна стрма кућа надиноси над самим језером и огледа у њему подупирана дрвеним гредама пободеним у воду, залазимо у криве сокачиће као у Напуљу.

Улазили смо у куће поред језера. У оне дугачке, тихе, полумрачне ходнике с патосом и таваницом од суве ораховине. Ступали смо у собе са старим намештајем, у којима је свуда владала свечана тишина као да је недавно неко умро. Овде станују само чорбацијске породице, потомци старих Охриђана, гордых и богатих људи.

Не само по природи већ и по овом колену људи којих још има у Охриду, ова би варош могла с пуно разлога да се упореди са Дубровником. Охрид је Дубровник Јужне Србије, а Охридско Језеро њена Ривијера. Има и овде племства, и ако без титула, које се вековима није хтело мешати ни женити са другим варошанима до само са старим Охриђанима. Отуда овде једног сталежа кога иначе нема у Јужној Србији, сталежа који је највише сачувао оног старинског и који, и ако иде за временом што се тиче трговине, ипак има у свом начину живота пуно подсећања и успомена из најстаријих времена.

Импонује ова отменост Охрида. Има у њој неке гордости коју морате симпатисати. Али за жаљење је што Охрид умире уместо да напредује са своје трговине с Арбанијом, јер је ово једино могуће место за трговински промет. Ова лепа и отмена варош има данас двапут мање становника него 1912. године, поглавито што су се Турци одселили одавде у Малу Азију.

Охридско Језеро није ништа мање од Бледског, али пошто нема ни добрих саобраћајних веза, ни путничких угодности, нарочито добрих хотела, које има Бледско Језеро, Охридско не посећује готово нико. Међутим је овде природа величанствена, клима необично блага и пријатна, а плажа за купање у непосредној близини вароши јединствена. Велика је кривица за неудобности до самих Охриђана, који су довољно богати да сами подигну оно што је потребно, а несумњиво је да би се и држава побринула да саобраћајне прилике побољша у толикој мери, да Охридско Језеро постане мета радозналих путника и богаташа наше велике отаџбине. Али и овде, као свуда на Југу, напредак иде врло лагано.

ОХРИД И ЊЕГОВИ СПОМЕНИЦИ.

Мала симпатична локомотива вуче нас из Гостивара на Буковик, вијугајући сваки час по правилним серпентинама. Опасан је пут, али је слика природе дивна. Бујне шуме, затим голе стене и провалије, имају у себи неку тајанствену, чаробну моћ и није чудо, што народ овога краја прича чудеса и невероватне бајке.

Иза Зимнице води пут за Дебар. Ово је место најопасније. Пут је узан толико да мала железница једва може да прође; с једне стране пута је стена, с друге провалија. Воз мили лагано и опрезно, а после тога захукти свом снагом и јури до Кичева, одатле до Ресна и Раскрста, и спушта се ка Охриду. Излазимо из Буковског Теснаца и видимо пред собом простране баште, турске кућице, минарета и високе јаблане. У дну слике диже се утврђено брдо с дебелим бедемом и порушеним кулама, а под њим се пружа дивно Охридско Језеро.

Воз улази у станицу Охрид. Леп дрворед води путника у варош.

На брду, испод бедема, налази се варош, остали део чини предграђе. Охрид има шест делова. У средини, на јужном прочељу брда, лежи збијена кућама махала „Варош“, од ње на западу је „Воска“, затим „Кошиште“, Турска Махала, па Мезокастро и друга турска махала у којој има доста Хришћана.

Број кућа је велики, а тешко га је одредити. Тип улица је оријенталски, али се од њега разликује у толико што прозори гледају на улицу и нису зазидани турским зидовима.

Нарочиту физиономију дају Охриду многе цркве, које још и данас постоје, а неке су у рушевинама. Ту је величанствена Св. Софија, Св. Богородица (Св. Климент), Св. Никола, Св. Пречиста, Св. Врачеви, Св. Климент, Св. Јован, Св. Архилије, Св. Недеља, Св. Варвара, Св. Спас, Св. Димитрије, Св. Константин и још многе друге. Најживописније лежи Св. Јован Канео: на једној стени, која се спушта у само језеро.

За многе цамије у Охриду зна се да су биле цркве. Тако има цамија у Влашкој Махали, коју народ зове Св. Ђорђе.

На најлепшем положају налази се на стени некадашњи „Сарај“. То је лепа пространа зграда, данас доста разрушена, која је некада била конак охридског кајмакама. Испод ње су апсане, у самој стени. Предање каже да су то били двори Саби Хануме, прве жене познатог Џеладин-бега, која их је зидала кулуком народа.

Чаршија је жива. Данас је пазарни дан и непрегледна гомила магараца, коња и ситне стоке пролази на пијацу. Трговина и занати веома су слаби и једва подмирују локалне потребе.

Занимљиви су гробови Шериф-бега, који је некада, као београдски Мустафа-паша, био добар сиротној раји. Много се поштује и гроб Синан-паше, који лежи у близини градских зидина.

Са прозора гимназије пружа се диван изглед на језеро и целу околину. У даљини, преко језера, бели се манастир Св. Наума, на левој страни је манастир Св. Петке, а сасвим у даљини мрко се дижу арбанске планине. На подножју бели се зграда окружног начелства и турске гимназије, која је дело модерне турске архитектуре. По спољашности она личи на модерну европску зграду, али унутрашњост одаје карактерне црте оријенталске занемарености. Степенице су узане, собе мале, таванице не ваљају, и архитекти имаће много посла да је доведу у ред.

У Охриду има много старих споменика из наше прошлости. За зидине охридске тврђаве прича се, да постоје од времена цара Константина и царице Јелене. Главни део тврђаве налази се на вису, крај језера, и зове се Уч-кале. Са стратегијског гледишта оно доминира охридском равницом и целим језером. Овде су некада били наследне и васалне паше, од којих је у народној традицији најпопуларнији Целадин бег. Унутрашњост тврђаве одаје трагове великих турских дворова, о којима се причају романи.

Испод цистерне Св. Димитрија, или Св. Јована, налази се мала дрвена џамија, која је зидана од материјала хришћанских цркава и служи Турцима за читање задушница. „Имарет“ је турска задужбина која се налази испред те џамије, а саграђена је од четвртастог тесаног камена, укусно и пажљиво. Народ верује, да је то био гроб Св. Климента, чије су мошти пренесене у цркву Св. Богородице. Ову џамију сматрају Турци као задужбину Синан-паше. Традиција је помешала мотиве о Синан паши и Св. Клименту, те Турци и данас поштују гроб Св. Климента и приносе му дарове.

Свети Климент, ученик Св. Ћирила и Методија, епископ охридски и велички умро је 27. јула 819. у Велици и оданде је пренесен у Охрид. У доњој порти постоји мала црква, 4 метра ширине и 8 дужине, а 5 м. висине у којој је пре лежало тело Св. Климента, а данас је она затворена, али је народ поштује као светињу.

Цркву Св. Богородице народ зове и црквом Св. Климента. Зидана је у старом византијском стилу године 1365. Паперта је посвећена Св. Григорију, а тек касније дозидана је црква. С леве стране је гроб Св. Климента, дуг више од 1 м., а висок 1½ стопу, покривен белом мраморном плочом.

Храм је посвећен Св. Богородици, окићен је старинским иконама. Из натписа се види да је цркву подигао неки војвода, царски зет 6803. године, индикта 15, т. ј. 1295. године. Осим тога има још неколико историјских записа из доба борбе Андреје Гропа, господара Охрида, са Вукашином и Марком код Битоља... Један леп део наше прошлости почива у Охриду и његовој околини. Виде се многи њени трагови, али је све то још слабо проучено.

ПО ОХРИДУ И ОХРИДСКОМ ЈЕЗЕРУ.

Летњи, не баш тако топао дан. Са језера долази пријатан, свеж поветарац.

Шетам по вароши. Све разгледам, све ме занима. У чаршији мртво. Дућанције седе испред пустих дућана, разговарају живо, без предаха и смеју се. То им је једино занимање. А кад је пазар, сасвим је друкчије. Дућани оживе, трговци се зноје од трчкарања.

На тезгама се пак налази пола дућана. Са свих страна чује се цењкање, вика, жагор. Обичним даном свега тога нема. Једна или две муштерије ако прекораче праг пустог дућана. Трговац и сам тада лењо устаје са столице, чисто љутећи се на муштерију што га узнемирава при пријатном разговору.

Недељом је Охрид нарочито жив.

Испред кућа, на старим исцепаним поњавама седе жене и живо разговарају. Млађе пак иду до корза, до Студенчишта. То је врло лепо и примамљиво место, све у дрвећу и с многим изворима. На двеста корачаја одатле, Бугари су за време Великога Рата погубили 400 наших регрута. Њихови су лешеве покупљени и покопани у заједничку гробницу, над којом је подигнут велики, али скроман споменик на једном брежуљку.

Шетам по Охриду. На сваком другом кораку наилазим на цркву. Њих има много у Охриду, око 50. Међу њима има врло старих и занимљивих.

У једној веома кривудавај, мрачној и уској улици наилазим на једну стару, али још лепу цркву, велику и зидану каменом. То је стара црква Свете Софије. Зидана је, по њеним подацима, 1043. године.

Још се држи, али јој је један зид мало попустио. Владика Николај мисли да је поправи и преради, те да буде импозантна саборна црква охридска.

Ишао сам до пристаништа узаним, кривулавим улицама, до којих се сунчеви зраци с муком пробијају од високих, ређе једноспратних, више двоспратних и троспратних кућа турскога стила. На улици мртво, ретко кад се види по која чупава и прљава глава шегрчића или Турчина са магаретом, натовареним дрвима.

На пристаништу исто тако пусто. На понеком чамцу виде се изваљена, гола, од Сунца поцрнела, тела чамџија.

Пробудих једног од њих, да ме вози по језеру.

Полако и нечујно, барка се крете, ронећи својим кљуном по глаткој површини језера, и правећи мале, несташне таласиће пенушаво сребрнасте.

Одмакли смо већ далеко.

Ветар са пучине весело харлија ублажавајући жар јутарњег Сунца. А оно својим великим и сјајним сно-

Ч. Кушевић.

Охридско Језеро и полустрво Горица

повима светлости осветљава глатку, мирну површину језера.

Био сам занет, кад ме трже глас веслача :

— Гледај си, господине, на куде варош !

Погледах. Мој поглед се заустави на лепом и величанственом Охриду.

Поређане једна више друге, од језера до врха брега, беле и високе куће, иза којих се тамо даље виде контуре високих планина, оне су давале мало и примамљив изглед вароши по којој су попадали сунчеви весели зраци.

...Не знам зашто, али посматрајући милу панораму Охрида, ја се осетих као сликар који је већ раширио ногаре, спремно боје, држи кичицу у руци и посматра чаробни пејзаж.

...И ја сам осећао да се дивим лепоти Охрида и предела око њега.

*

Да Охрид оживи, да се око сада пусте обале подигну виле и летњиковци, треба само железница широког колосека. Пут од 24 часа трајао би тада кроз дивље, привлачне пределе од Скопља до Охрида свега 5 часова. И тај би воз био пун оних, које Охрид и његова дражесна и пријатна околина привлачи.

Кућа у којој станујем, поред самог је језера. Стојим на прозору и посматрам узбуркано језеро. Из мрака се појављује чамац осветљен буктињом. Иде полако, љуљајући се, а са њега допиру звуци гитара и пријатна песма младог, свежег гласа, који мелодично трепери у тамној тихој ноћи:

„Биљана платно бељаше
На охридските извори,
Од горе иду винари,
Винари Белограђани“...

А таласи, ђудљиви таласи, дају на крају звучни рефрен:

„Белограђани,
Ој, Белограђани!“...

НА ОХРИДСКОМ ЈЕЗЕРУ.

— БРАНИСЛАВ Ђ. НУШИЋ —

Красно јутро. Сунце се весело подиже из своје ложнице и пошто се умило негде далеко, у туђим океанима, помоли се иза Петрине, да се огледа у језерском огледалу пре но што се, у подневици, целом свету покаже. Ваздух мртав, тих; језеро мирно и глатко. Мој чамац нечујно и неопажљиво се креће; весларима не дам да дубоко спуштају весла, да не ремете тишину.

Ниједан ветрић да сукне преко огледала језерскога.

У даљини заиграва над површином танак, плавичаст слој маглице, коју сунчани зраци боје дугиним бојама.

Дигнеш ли главу и понесеш очима тамо у даљину опазиш, а језеро пресукнуло; видиш једну црну, широку линију, која се шири и све брже ка теби ходи; и ти осетиш тихи ветрић, који те помиљује хладовином по загрејаном челу те мало данеш.

Па тако разонођен пробудиш се, одвојиш и очи и душу и, учини ти се, науживао си се тишине, те допустиш возарима, да залупају веслима. Веслари намакну на очи мараме, којима су везали главе, онај са крме викне његово: а, де!, одупре се десном ногом о ребра чамцу и једновременно се спусте весла у воду, а оно момче на кљуну чамца напрегне жиле на врату, потегне најдубље веслом и запева снажним гласом:

„Дај ми, Боже, крила лабедова!“...

Остали возари прихвате, весла сложно залупе, а песма се слије с том лупом те, мислиш, заједнички потискују чамац унапред. Вода пршти, дробе се и шуми под кљуном; далеко за чамцем остају две широке бразде, сунчани се зраци дробе у ситно у узнемиреној води, чамац час полегне, а час се уздигне на веслима и одмиче све даље од обале, све даље дубини, где се отвара широк и простран поглед, и где се указује цела слика Охридскога Језера.

Изгледа ти на један мах као да си одасвуд ограђен високим планинским зидинама и да немаш ни откуда излаза. По тим планинама, које са свих страна окружују језеро радо ти се ипак заустави око, јер су оне разнолике: час голе, а час шумовите; час пружају главице и хумиће, и кршевите рошчиће, а час се простиру као дуга, једноставна грбина; час су као управне зидине, којима је, као вештачком руком, ограђено језеро, а час се постепено и благо спуштају у ниске, питомим виноградима покривене подгорине које се разлазе у лепе, селима окићене равнице које су своје дно уравњале с огледалом језерским.

Западну обалу Охридскога Језера чине планине Белица и Удунишча, а источну Петриња и Галичица, од којих се Удунишча и Галичица непосредно из језера дижу.

Од планина, које окружују језеро, Галичица премаша висином све остале. Под њеним највишим врхом је дубоко језеро, за које веле, да је толико дубоко, колико је планина на том месту висока. Галичица је дуго покривена снегом, а на њој је и многа шума, из које се сноси грађа. Она се највећим делом спушта непосредно у језеро, једва по гдегде оставља стазу само између обале и свога подножја. Подножје јој је кршевито и стеновито, излокано и изломљено у силне стене, које су или покривене водом или стрче из ње.

Галичица је и дивља и питома, и страховита и величанствена. Са њених се плећа, нарочито уз бурне кише, сурвавају погдекад огромни каменови и стене у језеро, растварају га до дна и уз огромну хуку таласи се заклапају над стеном, коју су им титани у загрљај добацили. Уз зидине, које Галичица спушта у језеро, кад настану буре, пењу се и сикћу таласи, разбијају се и пенуше, па ти изгледа баш као да се на језеру бура зато и подигла, да води борбу са Галичицом. А Галичица, увек као победилац, и даље остаје мирна на своме месту и пружа своје ноге таласима двају језера да их, побеђени, љубе и перу...

УТИСЦИ ИЗ ОХРИДА.

— МИЛИВОЈЕ Л. КОМАРЧИЋ. —

Историја Србије и великог Српског Народа учинила је, те се, као српски војник, налазим на обали живописног Охридског Језера.

Дуги, усињени маршеви, непроспаване ноћи на полагајима, на мртвим стражама, по непогодну времену, под отвореним Небом — и пуно ратничких незгода и тешкоћа — природно је, учинили су, да сам телесно много клонуо, малаксао, оронуо. Тако је исто и душа, за ово време, упоредо с телом лагано малаксавала и постајала хладна према свима лепотама.

Па ипак, требало је доћи Охридском Језеру; требало је доћи на гребен Охридског Града и бацити само један једини поглед на слику, која се оку човечјем пружа, па да душа прене и освежи се, а малаксало тело да се за неколико тренутака окрепи и ојача...

Већ и последња звезда трне и свој малени сјај предаје великом виделу, које се иза оних високих брегова спрема да се појави... Тамо доле трепери сребрнато огледало Охридског Језера, а од касабе Струге нижу се, једно за другим, села као бели лабудови... Због приморске климе дан свиће топао као у пролеће, а врхови арбанашких планина беласају се покривени дебелим слојевима снега... Ово је српска Швајцарска...

Од самога града, па доле низ брег до језерске обале, беле се куће и кућерци, усађени и узидани онако без реда, без симетрије — као стадо белих оваца...

Како просто, а како све скупа даје дивну и живописну слику!...

Ст. Поповић.

Калевски Крај с рибарским кућама у Охриду.

Охрид је, сам по себи, као место права турска касаба. Тиме сам казао све. Али место, положај и језеро три су чињенице, које изазивају сузе у оку човечјем при самој помисли, да је овај прекрасни кутак земаљског раја вековима могао бити и био напуштен, занемарен, неумивен, неишчешљан...

Пођеш ли кроз махале — јад и гад. Свет још бунован после минулог ратног сна. Страх се већ стишава,

непенци се дижу, дућани се отварају, а кроз прозоре провирују главе радозналих мештана. С часа на час мине поред тебе Турчин, мане два-три пут руком од груди ка челу и кроз зубе процеди смерно: „Селам алићум!“ (Помози Богу!).

Многе турске куће и џамије пусте, а празне одаје пружају нему слику и немуштим језиком причају бајке доскорашњег турског господства и силе.

Срби — весели и ведри. — „Здраво да сте, браћо! Добро ни дошли!“ Тако нас поздрављају готово на сваком кораку, пружају нам руке и питају нас за здравље — као неке своје старе познанике. А иза једног пенџера допире нежна мелодија девојачког грла:

В'в градина два картопа,
Рајско цвете павнало,
На картопа славеј пиле
Мајска песен запеја...

Ето то је одјек дојучерашње грмљавине топова и грохота пушака...

Хоћеш ли на језеро? Возари те уводе у гломазан, тежак и грубо отесан рибарски чамац. Прихваћају весло и крећу га с тешким напором. Чамац лагано клизи по глатком језеру и неприметно се удаљава од прљаве и нечисте обале. Површина воде мирна и тиха, а вода бистра као суза, да се и само дно сагледати може. Сунце је већ у велико одскочило, те се пруга, коју чамац за собом оставља, прелива у свих седам дугиних боја.

Кад се од обале подаље одмакне и баци поглед на диван положај, на којем лежи Охридски Град, онда тек човек може да појми, колико треба и народу и једној држави културног осећања, па да овим природним лепотама дода свој колорит!...

Ето нас, најзад, и у турској „кави“. Дуж зида, на миндерлуку, поседели Турци, прекрстили ноге и воде тихе разговоре. Чим уђоше српски војници они нам учинише понизан селам. Ми их отпоздрависмо и заузесмо празна места спрочу њих. Поручили и ми каве. Турци за час умукоше. Чује се само клокот једне наргиле и сркање каве. Лица им се једва виде иза густа дуванска дима, кроз који се пробијају дугачки чибуци украшени срмом и бисером.

Збиља, доста мучан положај: с једне стране синови народа победиоца, а с друге синови народа побеђенога; с једне стране синови народа потлаченога у ореолу сјајне победе, а с друге синови силнога царства у сенци помраченога полумесеца.

Један од њих беше привукао моју нарочиту пажњу. Под белом чалмом дугуљасто, суво и смежурано лице; брада бела као снег, а изнад црних, изразитих очију на-кострешиле се густе обрве. Кажипрст пребацио преко голема чибука, а поглед — укочен. Гледа нешто бескрајно и неодређено. Јасно се види како му мисли блуде по скорашњој прошлости срушене турске царевине, а с часа на час, задрхте на таласима нервозне садашњости...

Мени нехотице прођоше кроз главу речи:

Тутун пуши амбру праву,
Дим се диже, дим се мути,
Шарају се, стварају се,
Силна кола и колуту...

А одмах затим:

Негда, негда, ове очи
Жеравке су живе биле,
Сад у снегу од обрва
Жеравке се угасиле...

И тако ће се један по један син срушеног царства лагано топити; нестајаће га у средини за њега туђој, у којој му никада није ни требало место бити. Нестајаће га, губиће се, док се и овде не испуне пророчанске речи нашег народног песника...

„Друмови ће пожељет' Турака,
Ал' Турака нигде бити неће“...

НА ВРХОВИМА ГАЛИЧИЦЕ.

— БРАНИСЛАВ Ђ. НУШИЋ. —

Био је чист и ведар дан. Охридско Језеро мирно и глатко. Сунце се већ давно појавило, али се још није успело на врхове Галичице, да отуд проспе снопове својих зракова у језеро. Ивице врхова оперважене златњикавом светлошћу, која као светитељски нимбус обмо-

тава главу Галичици; а у дубини језера, далеко доле, огледа се њена тамна, неосветљена страна, те чисто осећам, као да кроз ту сенку, која је обухватила скоро половину језера, пролази нека језа, нека непријатна студ.

На подножју планине Удунишче полегла светла маглица, у којој као да се час пали, а час гаси сунчани зрак. Иза ње, из постоља планине Лиге, уздиже Камен своју високу главу, а око његовог оштрога врха види се један једини перјаст облачак. Његово друштво јуче још увече отпутовало је тамо ка северу пут Јабланице, а њега оцепио од друштва високи врх Камен, па остао сад усамљен на Небу, те као заостала тица полако плови од једне планине до друге и распитује, где одоше његови?...

Тога јутра попех се на врхове планине Галичице.

Све уз пут, уз мучан пут, био сам уморан и узбуђен, узбуђен као кад бих стајао пред вратима чекајући да се отворе, да видим тајну, о којој сам слушао, да се вековима говори. А кад се успех на врхове Галичице ја заиста видех тајну, тајну лепоте природине, која се не показује свима смртнима.

Пода мношвом су лежала три света, три засебна света, од којих се сваки својом лепотом одваја.

Тамо јужно, доле, зелени се пространа деволска и корчанска равница; југоисточно беласа и проткива се кроз зеленило река Девол, а Малићко Језеро ломи сунчеве зраке у своје огледалу и губи се у ритинама и мочарима. Под Моравом планином нанизала се села, која кроз ону сивкасту маглицу изгледају као какве беле, ситне тачкице. Једва запазиш кроз пространо зеленило вијугасти друм, који ти изгледа да се преплеће са реком, па се то све после губи и тоне у далеко зеленило, које тамо у даљини најпре потамни, а затим поцрни и слије се са планинама уједно.

Под собом, са запада, видиш таласиће Охридског Језера, како перу Галичицу. По језеру плови чун, који хита на пазар. Видиш ту црну тачку, како се неприметно вуче по огледалу. Над језером се надвио и шестари мрки орао. Тамо у даљини сијака у малој старовској равници по које минаре. Удунишча на подножју

дошла мрка, па што више врху све светлија, а на Камену према Сунцу снежни сметови и игра ваздух у оку према њима.

Ка истоку дугачко Преспанско Језеро улокало ода-свуд обалу. Око његових обала начичкала се села, а горе на северу његовом прострла се живописна равница, коју сече с истока Ђавата. По тој равници, тамо и овамо, покоје село окићено малом шумицом, а кроз њу се диже магличаст дим из скривенога димњака. Тамо у дубини изгледа ти као да видиш неке модре пеге; ваљда је то Ресан? Са Ђавате слази беличаст конац; превија се код Козјака, па се губи ка западу. То је друм, који се оку час појави, а час се загуби.

Ја сам задржао погледе некако случајно на тој преспанској страни. И пре него што се одвојим од овога места, које ми је пружио под ноге читав један чаробан свет: неколико језера и острва, ждрела и равница, стена и кршева — да поменем још једну појаву, коју сам с овога места запазио, кад сам оком водио по оним-силним водама пода мнош.

Пет језера: Малић, Вентрок, Преспанско, Охридско и Скадарско везана су међусобно; њихове се воде мешају, али су она пријатељи, познаници и савезници...

Девол провлачећи се кроз мочар Свирину утиче у Малићко Језеро, а у Девол се спушта речица Трн, која се излива из језера Вентрока, што је од Преспанског одвојено уским језиком. Кад год ова два последња језера расту и узнемире се, њихови се таласи састају, њихове се воде мешају. Преспанска вода пробија подножје Галичице и код манастира Св. Наума појављује се у хиљаду изворића, који се стичу у Охридско Језеро, из којег код Струге истиче Црни Дрим. Овај се састаје са Белим Дримом, па тако здружени у једну реку шаљу један крак Бојани, отоци Скадарског Блата, а другим се уливају у Јадранско Море.

Не знам што ми та мисао постаде заносна и повуче ме за собом. Ја сам пловио том водом, пробијао сам ждрела, натезао сам кроз мочари, провлачио се кроз подножја планинска, хитао сам кривудајим током Дрима, сачекивао сам воду од Призрена и из косовских крајева, наглио сам сињем мору...

Изгледало ми је, да сам нашао тајни пут, којим нека животворна мисао струји; изгледало ми је, да сам нашао везе, Божје везе, која никакве људске направе нису кадре исећи, везе које везују земље и људе од Пинда, одакле Девол слази, с онима од Косова и Метохије, одакле се Бели Дрим спушта, с онима крај сињег мора, крај Адрије...

И да сам ове редове посветио осећајима, ја бих овде најдуже застао...

Манастир Св. Наум.

— ЈОВАН М. СРБИН. —

Манастир Св. Наум лежи на јужној обали Охридског Језера. Од варошице Поградца, која је дата Арнаутима, далеко је шест километара. Богат је природним лепотама и има положај изврстан.

Ст. Поповић.
Улаз Црног Дрима у Охридско Језеро испод манастира
Св. Наума.

Све то прелази меру. Не може овај свет да мирно гледа како му се стално по нешто откида и одузима.

Бабуну планину, иза које је лежао град Марка Краљевића.

Кад смо се попели на прве брежуљке, који се нижу уз вардарску долину, осетили смо живот новог дана. Видели смо румену зору, а ускоро нас је поздравило и јутарње Сунце. Онако прозебли поздравили смо радосно светлост и топлоту не мислећи на то, да ће нам та иста светлост и топлота ускоро досадити и постати терет једнак јутарњој хладноћи.

Нисмо много одмакли од Велеса, а осетисмо глад, која нас је мучила целог дана и добар део ноћи, јер нигде успут не добисмо хлеба. Пешачимо већ неколико сати, а још нигде куће ни села. После четири часа пешачења стигли смо најзад до првог хана, који у онај мах не бисмо мењали ни за какав престонички хотел. Упали смо унутра, као у обећану земљу, и још с врата затражили хлеба.

Хлеба нема, можете добити само кисела млека; хлеба ћете можда наћи даље на путу, у хану у селу Извору. То нам је био одговор.

Поткрепивши се колико толико киселим млеком, пошли смо даље да достигнемо тај извор хлеба. С оголелих и пустих брежуљака сишли смо у малену уску долину, обрађену и засађену кукурузом. Долина је била дугачка. Друм се пружио њеним рубом и водио нас све ближе планинама, које су се јављале пред нама у почетку плавичасте, а доцније све јасније. То је Бабуна, преко које треба још данас да пређемо, пре него што стигнемо у Прилеп.

Као поручен срео нас је сада поток Извор. Друм је мостом прелазио преко њега близу места, где је поток излазио из теснаца у пространу долину. Ту смо сели да се одморимо и окупамо.

У село Извор дошли смо око подне. Неколико неугледних кућица од непечене цигле, без реда разбацано с обе стране друма. Лево од друма обзидана мутна локва и у њој биволи. Локва добива воду из чесме. Десно један хан. Ето то је село Извор, које је смештено у једној пустари под Бабуном на рубу брежуљака уз парче долине, обрађене и засејане кукурузом.

вери поучавао. Тако је Клименту пала у део северна страна Охридског Језера — Охрид и Струга, Наум је добио источну, а Грозд западну страну Охридског Језера.

Ст. Поповић.
Манастир Св. Наума на Охридском Језеру, са западне стране.

Ст. Поповић
Црква Св. Јована Владимира (Св. Наум).

Подигли су по једну цркву, сваки у свом крају. Климент у Охриду, коју Хришћани једве добише од Турака.

Наум је цркву саградио најпре на Преспанском Језеру. О њој се ништа не зна. Другу је подигао на Охридском Језеру, у кестеновој гори. Народном бригом, његовим старањем, одржала се она све до наших дана. Важи данас као једна од најстаријих цркава.

И Грозд је саградио цркву, али се поуздано не може рећи где. Мисли се само да су то рушевине северно од Подградца.

Може се помислити, од какве је важности овај манастир! Од три — он је једини који нам је остао. Он је потребан и цркви. А народу он је све! Овај народ привезан је за њ обичајима, прошлошћу, вером.

За време непријатељске окупације покупљене су и однесене све значајне старине.

А бања? Изврсна по лековитости. Дрим извире изнад самог манастира. Пролази кроз кестенову шуму и близу манастира спушта се једним красним водопадом. Скупља се затим у једном празном простору, одакле, испод моста, меша се са језерском водом да би на другом крају, код Струге, поново извирало.

Манастир има доста зграда и станова, који се уступају народу што дође да се лечи. Све зграде одржава манастир од добровољних прилога.

Манастир посећују само људи из околине. Долазе из Охрида, Ресна, Подградца, Елбасана и Битоља.

Пре две године задржао се овде пуну недељу дана један странац који је испитивао старине. Рекао је да манастиру недостаје рука мајстора, која би могла од њега створити најлепше место на Балкану. Није се могао довољно начудити што се не умемо да користимо природом.

ИЗ РЕСНА НА ПРЕСПАНСКО ЈЕЗЕРО.

— ПЕТАР Ј. ТОДОРОВИЋ. —

Преспа је пространа котлина, ограђена са свих страна планинама. С источне и северне стране ограђена

је Перистером и Биглом, са западне Галичицом или Истоком, а са јужне данас арбанским и грчким планинама. У њеном јужном делу налази се пространо Преспанско Језеро. Преко преседлине Ђавата везује се она с Битољском, а преко Букова с охридском равницом. Кроз њу је пролазио стари римски пут *Via Egnatia*, и у њој је постојао стари град Преспа и престоница цара Самуила.

Усред Преспанске Котлине, која је 900 м. надморске висине, налази се град Ресан. То је варошица од 4000 становника. Врло чисто и лепо место. За разлику

Поглед на Ресан.

Д. Гођевац.

од осталих вароши по Македонији, у њему су све нове и зидане куће, а око њега воћњаци, који чине главни приход Ресанаца.

Но оставимо то лепо и пријатно место; у Преспи је свуда лепо и пријатно. Што је главно, свако мешташце пружа гледаоцу диван приказ целе ове котлине. То је један природни амфитеатар, чија би позорница била језеро. Бацимо само поглед на све стране, па хајдемо даље; не задржавајмо се. Пођимо према језеру, позор-

ници. — Путем од Ресна у подножју Петрине поређана су села све до самог језера, као што су и с друге

П. Тодоровић.

Острво „Мали Град“ у Преспанском Језеру.

Д. Гођевац.

Пазарни дан у Ресну.

стране у подножју Перистерѧ. Њихове се кућице беле у зеленилу дрвећа и младога жита. Прво село на које наилазимо, Царевдвор, нуди нам у својој близини остатак неког старог римског пута, можда Егнацијевог. Његов леп положај и његово име, као и остаци грдног камења према њему више села Козјака, у подножју Перистерѧ, у народу су изазвали закључак да је овде био двор неког цара, а тамо, према њему, град, велики град. Од оба та места, дакле, с једне и с друге стране ове котлине, па све до језера, традиција вели да су била поређана 32 градића, који су бранили приступ језеру и старој Преспи. Више Козјака и данас се налазе остаци зидина, чије место и остатке народ назива Марково Кале.

Од Царевдвора пређимо преко широког поља, преко њива, воћњака и винограда, па наставимо пут у подножју Перистерѧ. Пред нама је стално језеро. Оно нам се чини врло близу, а још читав сат треба до њега ићи. Ресан је у правој линији удаљен од језера 2 сата, али нама треба више, јер идемо даље. Идемо преко села, где нас сељаци радознало гледају, и најзад зађосмо у „приморје“ Преспѧ. Још мало па стигосмо до самог језера, до саме позорнице преспанског амфитеатра. Ту је и село Сливница, а иза њега, у оној дубодolini и шуми, читави сат далеко, његов манастир, за који народ вели да је подигнут од неке српске краљице, као што је подигнута и црква у селу Стркову, на грчкој територији, од неког српског владара. Да је заиста сливнички манастир подигла нека српска краљица сведоче и књиге које су у њему биле све до непријатељске окупације 1915. Тако сељаци веле, и нама је жао што не имађасмо времена да га походимо.

Продужавамо пут. Пролазимо поред села Храни и Хрвати, која су се, једно за другим, увукла нешто више у планину, и ако на обали нађосмо њихове влакаре, који у правом смислу у зноју свога лица зарађују насушни хлеб. Питали смо од куда име селу Хрвати, и одговорено нам је: а од куда име Србица, Српчиште и т. д. Хтели су нам рећи: шта је Србин, шта је Хрват? — свеједно. Најзад дођосмо и у село Љубојну, где

немо преноћити. Но Сунце је при заласку, и ми имамо времена да бацимо поглед на планину Перистер и језеро.

Погледајмо планину и долину Брајчинске Реке. Диван планински приказ. Стеновите стране затварају нешто обрађено и зелено поље, кроз које јури, пенуша и хучи, ударајући својим бистрим таласима о камење, бујна планинска река. Она је сведок крвавих борби из 1916. када су савезници потисли непријатеља, борећи се за праведну ствар Српског Народа. Тада су она и ове горе прве виделе своје изгнанике из 1915.; са њих је и 1918., као и са Битоља и Морихова, одјекнула слобода готово целом нашем народу. Док се са језера осећа топлота, из оне клисуре избија хладан планински поветарац. Он се добро осећа, али већ тамо ниже, у пространом пољу око језера, он се изгуби у топлоти језерског ваздуха, као што се и немирни таласи бистре реке изгубе у мирном и бистром језеру.

Преспанско Језеро! Пространо и велико! Са својом стрмом обалом арбанском, а према нама благом и накиненом селима, као да вели: „Ја сам ваше, од увек сам ваше. Зар не знате? Ено тамо, преко оне превлаке, у моме негдашњем делу, на великом острву, био је двор Самуилов и његов велики град; на малом острву био је његов мали град. Онамо на обали код села Германа, била је Преспа, варош велика и лепа; на степеницама њене цркве је Владимир, с крстом у руци, погинуо. Зар не знате да су се овде Душанове заставе виле, Урошеве, Вукашинове и Маркове? Ево, на малом острву је ћесар Новак и цркву сазидао.“ Као да тако вели величанствено језеро, а потврђује и његово мало зелено острво, које народ зове Мали Град за разлику од Великог Града, великог острва.

И заиста тако нам говораше језеро, и ја се сетих надгробне плоче коју цар Самуило подиже својим родитељима Николи и Рипсимији и брату Давиду, а која је нађена тамо доле, у селу Герману. Данас се налази у Софији. Она је сивкастог мермера, а размере је: дужина 1,30 м., ширина 67 см., дебљина 7 см. Један јој је мањи део одваљен и изгубљен. На челу плоче стоје три издубљена крста, која су јамачно била испуњена којим металом, а испод њих натпис. Слова у тексту су

у величини 16—18 мм. Што је главно, натпис представља најстарији ћириловски споменик, који је из 6501. год. од Створења Света, што значи из 993. године наше ере. Ево тога натписа:

Сетих се тог првог споменика нашег језика и азбуке, који пониче на овом тлу по коме идемо, где су наши стари у слави живели, а војска и народ клицаху им. Сетих се тога, али не заборавих рећи, у дивном расположењу које само природа може дати, до виђења Малом Острву. Рекосмо му сви: до виђења! па се спустисмо у село код свог љубазног домаћина.

НА ПРЕСПАНСКОМ ЈЕЗЕРУ У МАЛОМ ГРАДУ.

— ПЕТАР Ј. ТОДОРОВИЋ. —

Сутрадан јутро је било лепо, и језеро, као да нас очекиваше, било је потпуно мирно. Седосмо у чамац и управисмо га Малом Граду. До њега се иде сат и по чамцем, те смо имали времена да посматрамо с воде

обалу. Сунце је тек било изишло иза Перистера и према нама обасјало Мали Град и Галичицу. Посматрали смо и једно и друго с радозналошћу. На каменитој и снежној Галичици види се свака бразда. Њене суре стене према нашој зеленој обали као да заузимају став силе и самоуверења, али ипак њу вода из језера пробија код села Горице и избија код Св. Наума у Охридско Језеро. Шта више она је безводна, јер је шупљикава, па се сва вода брзо кроз њу процеди у Охридско Језеро. Због тога она не може своје малобројном становништву ни једног извора пружити. — Грчка је обала нешто блажа. Иза оног њеног полуострва налази се Мало Језеро и на њему Велики Град. Оно је некад било саставни део овог Великог Језера, а данас га одваја уска и ниска превлака, коју вода сваких неколико година поплави.

Све се више приближујемо Малом Граду. Али он није тако мали, можда је два пута већи од острва Адакала. Све је зелено на њему, али обала је каменита и потпуно вертикална. Нешто необично и лепо. Што му се више приближујемо, обала нам је све виша. Гле, ни места где би се на њ попели. Обилазимо га. Обала је свуда иста: висока по 10—15 м. Једва нађосмо једно место према арбанској обали, према Галичици, те се успесмо, али с великом муком. Готово цело покривено је једном врстом дрвета, но има и смокве, бадема, дивље трешње и дуда. Идемо кроз густу траву. Многобројне змије, узнемирене, беже. Наједанпут кроз један густе шипраг опазисмо зидине. То је црквица без крова и северног зида. На њеним заосталим зидинама очувале су се још доста добро слике светаца са грчким натписима. То је црква Ћесара Новака, вазала краља Вукашина. Обиђосмо цело острво. Насред њега, на његовом највишем месту, опажају се темељи зидова, који су обрасли у трави и шипрагу. Кад се боље загледа, приметиле се и правилност расутог камења око њих. Раскопасмо мало земље, и нађосмо очуван зид; одвојисмо неколико каменова, видесмо малтера; тамо доле нађосмо црепа, а тамо опет циглу у облику котура 25 см. у пречнику и 5 $\frac{1}{2}$ см. дебљине. Јамачно да је била узидана у каквом стубу.

То је град, због кога народ и цело острво назива Град, управо Мали Град.

Стојали смо на граду и посматрали око нас величанствену природу, језеро и око њега озбиљне и суре планине, равницу и села. Сунце је високо, Језеро глатко. На острву свечана тишина; само покоји соко заклиће. Бацамо се у прошлост, и обузима нас дубоко побожно осећање. Ту где сада стојимо, стојао је озбиљни и оштри Самуило са својом царском пратњом; тамо доле, на обали, стојале су царске гондоле, спремне да врате цара иза оне окуке у царску палату до цркве Св. Ахилеја... По његовој заповести, пратња се креће, и мало час, ено их на језеру... Али гондоле иду у правцу Преспе.. То је јамачно по царској жељи

Намећу нам се стихови:

„Пусто и мртво... Ах, зар никог нема —
Кад поноћ Земљу у при плашт умота —
Да се пробуди шапат, слаби одјек,
Глас ишчезнули негдашњег живота!
Ништа? Но, можда у поноћно доба
Кад месечина сенке изазива
И под заклоном ових развалина
Мрак тајанствени духове сакрива:
Сен Његова се лагано докрада...

Дође и блуди око развалина
По месечини док град доле спава —
Застаје, гледа забринут и тужан
И са уздахом опет ишчезава...

Вратисмо се ћутећи, и с тешком муком, потрбушке, сиђосмо с обале у чамац. У чапцу настависмо ћутање...

ПРЕСПАНСКО ЈЕЗЕРО.

— А. Б. ХЕРЕНДА. —

Охридско Језеро личи на велики драги камен, у коме се преливају и просијавају хиљаде разних боја. Као да је цело дно извезено ћилимовима корала, чијим се шареним одблесцима играју таласи. И боје, и преливи мењају се сваког дана, сваког часа. Кад се Сунце рађа иза

западних планина, после се мирном површином сребрна прашина која дошњије прелази у велике, таласасте златне маље. У подне језеро је плаво као Небо; предвече постаје сиво, док га последњи зраци Сунца не ишарају свим преливима дугиних боја. А кад падне ноћ, онда се пружа као велико модро поље, у коме месечина везе жуте нити.

И пуно је живота то језеро. Око обала непрестано круже јата галебова и других водених птица. Има их 9 врста. А у дубинама провидним 15 и 20 метара прегањају се шарене и сребрне рибе.

Преспанско Језеро потпун је контраст Охридском Језеру. Као што је Охридско Језеро пуно живота и веселих боја, тако је Преспанско Језеро пуно мира и сете.

Које је језеро лепше? На то је тешко одговорити. Зависи од душевног расположења посетиоца. Охрид је за сањарења пуна наде и чежње. Преспа је за усамљеност, која лечи, теши и освежава. Када би та два наша језера Јужне Србије упоредили са словеначким језерима, онда би Охридско Језеро имало у себи нечега од Бледског, а Преспа од Бохињског Језера.

Нешто веће од Охридског Језера, Преспанско Језеро је лепим заливима и увалама ишарало свој казан међу мрким и високим планинама. На истоку, са вечитом круном магле на врховима, зарио се у облаке стрми Перистер; на западу дижу се из воде и одмах се пењу у висину огранци арбанских планина, иза којих вребају ћудљиви ветрови и кише. На северу пружила се плодна и зелена преспанска равница, а на југу сиве грчке планине.

На језеру састају се три границе. Северни део је наш, југоисточни део грчки, а југозападни део арбански.

Вода Преспанског Језера увек је сива, или плава из даљине, а кад јој приђете ближе онда је модра, као море међу гребењем. И готово је непровидна. Док се у Охридском Језеру види дно на 15—20 метара дубине, у Преспанском Језеру већ на 3 метра види се само плаветнило. А Преспанско Језеро много је плиће од Охридског. Док је у Охридском Језеру забележена дубина од 286 метара, западно од Св. Богородице, на 4800 метара од обале, у Преспанском забележена је дубина од свега 45 метара.

Преспa је рибама веома сиромашна. Има их свега неколико врста и нису тако добре као охридске. Водених птица има такође мало: поред обале дивље пловке, а у даљини црне тачке тако званих норова.

Источна обала Преспе има мало питомине. Беле кућице неколиких села прошарале су као бео ђердан зеленило и становници су засадили поља житом и поврћем. Западна обала, напротив, сасвим је дивља. Високе пећине, у којима клокоћу таласи и у чијим рупама граде гнезда сове и јастребови, руше се у језеро. Када дуну ветрови, врло чести и ђудљиви, који подижу таласе до два метра високе, са белим пенушавим гривама, тада под тим пећинама вода постаје зелена, а Сунце кад пробије кроз облаке, прави на језеру велике маље, зелене и провидно светле као сафири.

Источна обала има свега један велики, јадносратни усамљени хан, на друму за Корчу, где се одмарају и ноћивају путници. А неколико километара даље, у једној ували с изванредном плажом од белог песка, налази се рибарско село Стење, надалеко од арбанске границе.

Питоми и мирни, али невероватно примитивни су становници тога села, који готово искључиво живе од рибарења. Њихови рибарски чамци, израђени од издубљених храстових пањева, потсећају на корита у којима плове становници централне Африке по широким рекама. И ако одрасли на језеру и на таласима, страховито се боје буре и са зебњом се удаљавају од обале.

Сетио сам се тада наших примораца, којима су дедови и оцеви нашли смрт у таласима, па ипак са чудном радошћу, разбарушене косе и голих листова, полазе у борбу са морем, од кога живе и од кога умиру.

— Добро је; мучимо се, одговорно ми је један рибар из Стења, када сам га упитао како живи,

Вуку мреже и суше рибу, коју продају у Ресну. Да може бити боље и да се уопште може боље живети, они не знају, јер сем овога језера и своје преспанске равнице ништа више нису видели. Да има вароши које немају куће од непечене цигле, са улицама асфалтираним и с електриком која не гори на зејтину, то ће им причати њихова деца када се врате из војске

и учитељ. једини представник културе и цивилизације у овој дивљини.

А пре 10 векова, на неколико километара од тога села, била је престоница македонског цара Самуила, владоца једне од најкултурнијих држава тога доба, која је покушала да се ухвати у коштац и са моћном Византијом.

НА РУШЕВИНАМА ДВОРЦА ЦАРА САМУИЛА.

— А. Б. ХЕРЕНДА. —

Велику сензацију међу рибарима и огроман страх међу рибама изазвала је појава моторног чамца на Преспанском Језеру. Истина једном, пре две године, већ се појавио мотор на Преспанском Језеру први пут, али је остао свега неколико дана, тако да сви нису могли ни да виде то чудовиште које сече воду и јури с краја на крај, без весала.

Нови мотор пренет је с Охридског Језера, које је у том погледу много цивилизованије и где има неколико моторних лађа.

Преспански рибари гледали су у чуду како се чамац креће брзином од 6 километара на сат, дижући пенушаве таласе на мирној површини.

Наш циљ било је Велико Острво, или острво Св. Петра, удаљено од северне обале око 15 километара.

Јутро је било свеже и ведро. Вода, плава из близине, преливала се у даљини у сребрну боју, док је испод пећина западне обале била сива, као растопљено олово. Уплашени од зврјања мотора и пропелера, око нас искакали су из воде велики шарани. Дивље пловке, са младим пловчићима на леђима, бежале су очајнички, а црни норови, узнемирени појавом необичне лађе, нестајали су као метеорско камење у дубини.

После два сата вожње, пред нама се појавило острво. Вода језера, иначе сива и суморна, сада је почела да добија сасвим други изглед. Острво се диже из језера као венац огромних, мрких пећина, са круном густог и питомог зеленила. Под пећинама преливају се таласи у

бојама сафира и аметиста, а њихова бела пена опасује острво прстеном од сребра. Пећине су ишаране дубоким окнима, у којима мирише влажна маховина и капљице воде цеде се са зидова. Ту су савиле гнезда од шибља сове и јастребови, који, унезверено круже око острва, као да се спремају на одбрану.

Обилазимо острво. Дно језера постаје све плиће и већ се види у зеленкастој дубини велико водено дрвеће са рачвастим гранама и мрко зелене водене траве. Али, изгледа да је острво неприступачно. Свуда се дижу пећине и стене високе око 20 метара.

На једном узаном простору, на северозападном делу острва, прилазимо обали. То је једино приступачно место. Али, види се да и ту некад није био могућ прилаз. Давно, врло давно, можда пре 10, или 11 векова, издубљен је у пећини узани пролаз, као дубоки кланац. Сада се пењемо хватајући се за дрвеће, али примећује се да су некада, такође врло давно, постојале степенице.

— Пазите на змије; има их много! опомињу нас граничари, који су два дана раније дошли на острво, где можда већ годинама није стала људска нога.

Збиља, у дубинама стења видимо читава клупчета змија. Има их обичних, водених, са белим ушима, па Црних, са троугластим главама, чији је отров врло опасан, и најзад жутих, са пругама боа де роз и круницама на глави, од чијег се отровног уједа умире за неколико сати.

Најзад, попели смо се кроз тај опасни кланац разривених степеница и отровних змија. Тада смо се нашли у једном дивном парку, истина пустом и напуштеном, али пуном необичне свежине и романтике. Дивљина стена, које се дижу из воде, овде на врху обилато је накнађена невероватном питомином, зеленилом и најлепшим шарама. Цело острво засађено је густом шумом кипариса, око којих се вију бршљан и винова лоза. А дуж високих обала израсле су смокве са широким гранама и густим, још незрелим плодовима, које нико не бере. Под грањем кипариса зелени тепих траве ишарали су нежни ружичасти, жути и бели цветови, слични онима који се виде у саксијама, по негованим стакленим баштама.

Види се и осећа се да је некада, давно, врло вешта и нежна рука неговала ово острво као врт Преспе. То није тешко закључити, јер нигде у околини нема ни кипариса, ни смокава, и да их људска рука није овамо донела и засадила, острво би било прекривено само ниским, густим цбуњем, као што су и околне обале.

Наилазимо и на гомиле камења, сивог, обраслог лишајем и маховином. У почетку изгледају само гомиле, али доцније, кад пођемо трагом тих гомила, видимо да су оне правилне, са угловима оштрим.

Налазимо се на рушевинама дворова македонског цара Самуила. То, вероватно, није његова престоница Преспа, већ нека врста летњих дворова, дивног летовалишта. Док је Самуило водио крваве ратове, ту је у миру и тишини, под кипарисима, сањарила његова ћерка Косара, гледајући како се лабудови и гемови играју на плавим таласима.

И данас још око тог језера има лабудова и гемова. Лабудови се ретко виђају. Боје се људи и крију се у дубини пећина, где клокоће море зелено као сафир. Гемове смо и ми видели. Пловили су око острва, каналом између наше и арбанске границе, као две велике, беле лађе.

Један тужан историјски роман, пун романтичне љубави, чудне чежње и страдања одиграо се на том острву пре 9 векова, кад је држава цара Самуила била на врхунцу своје моћи.

У дубоке подруме, испод данашњих гомила камења обраслих лишајем, где су се дизали дворови Самуилове ћерке Косаре, Самуило је бацао своје сужње, владаре и војводе непријатељских држава.

Једног дана Косара је видела како се острву приближава велики чамац, пун наоружаних војника. Из њега су извели једног везаног човека, који није лично на обичне сужње. Из даљине, сакривена гранама кипариса и завесама лозовог лишћа, она је гледала тог човека, високог чела, благих плавих очију и отменог, владарског држања, према коме су се чак и груби војници понашали са неким побожним поштовањем.

Када је човек прошао поред њеног зеленог скло-

ништа, она је видела његове дубоке плаве очи и оне су оставиле један дубоки траг у њеној сањалачкој души.

Видела је како су га војници спустили у тамнице подземне где је био вечити мрак и где је непрестано капала вода са влажних зидова, а ноге су упадале у мемлу.

Од тада пореметио се мир њене душе. Нису могли да је разоноде ни бели лабудови, ни нежно цвеће, ни игра таласа на плавом језеру. Свуда је гледала оне дубоке, благе и плаве очи.

А сужањ, Јован Владимир, кнез зетски, кога је Самуило у борби савладао и заробио, трунуо је под њеним одајама.

Уморен од победа Самуило се вратио да се одмори на Преспанском Језеру и да ужива у милоштама своје лепе ћерке Косаре. Али Косара је била нема и тужна. И једног дана, на очево наваљивање, она му је признала откуда потиче њена туга, и замолила га да јој дозволи да сиђе у затвор са слушкињама и да умије главе и ноге заробљеницима.

У руменој, светињској светлости луче, у рову пуном влаге и мемле, она је срела Владимирове очи. Стала је нема, као упокана и служавке су је онесвешћену однеле и положили пред ноге цара Самуила.

Самуило није могао да одоли молбама и сузама своје лепе ћерке. Кнез Владимир изведен је из тамнице и у великом сјају венчао се са Самуиловом ћерком Косаром. Самуило му је вратио државу, а уз то му је поклатио и драчку област.

Дуго су живели Јован и Косара у љубави и срећи, али 26 година доцније постали су жртва једног језивог злочина. Косарин брат Владислав, који је наследио свога оца Самуила, наурио је да се опет дочепа Зете и Хума. Он позва у госте Владимира, на пријатељски договор. Владимир се одазва и дошав у Преспу оде у цркву, да се помоли Богу.

Владислав, када је дознао за долазак госта, опколи цркву војском. И кад је Владимир излазио из цркве, на самим вратима пресретоше га целати и убише га мачевима. Ово се десило 22. маја 1015. године.

Косара од туге и жалости закалуђерила се, а после смрти, по својој жељи, сахрањена је крај свога мужа, кога је увек тако много волела и поштовала.

Данас, од свега тога сачувала се ова тужна повест, запуштени кипариси и гомиле камења обрасле лишајем. Међу тим гомилама, пркосећи зубу времена, још су очувани зидови без крова двеју црквица. Ни киша, ни ветрови нису могли да збришу богате иконостасе и слике светитеља, које су још сачувале потпуно јасне и живе боје, са натписима из неких слова која су мешавина грчке ортографије и глаголице.

Када смо напустили то острво, са толико трагова наше Историје, бура се била подигла и наш чамац боррио се са високим таласима док су нас рибари са обличје обале са зебњом посматрали.

До данас ми готово ништа нисмо учинили да бар сачувамо те тако драгоцене споменике, које време још није потпуно уништило. А Бугари, за време окупације, успели су да пренесу и склоне у свој Народни Музеј у Софији једну плочу, коју су нашли у Преспи, а која носи натпис :

Ја Самуил Николит.

Бугари тврде још и данас да је Самуило био њихов цар. Мађутим, сама ова плоча довољно јасно сведочи да је Самуило био цар српске крви и српског имена, владар македонских Срба.

Романтично острво оставили смо иза једног рта. Тако дивно место, од кога би један скроман капитал могао да направи наше најпријатније летовалиште, остало је понова мртво и пусто, царство змија, сова и јастребова.

ИЗ БИТОЉА ПРЕКО ПЕТРИЊЕ У ОХРИД.

— МИЛАН РАДЕКА. —

Рано ујутру кренули смо даље из Битоља према Охриду. Путем смо сретали сељаке из околине, који су ишли у Битољ у чаршију. То су махом врло лепи људи. Високи, крупни, црни, бркати и одевени у тамно смеђе тешко одело, слично као и Србијанци из горњих крајева.

Од Битола пење се пут најпре 15 км. долином Драгоне, а онда скреће на падине Перистера. Ту на обронку брега лежи село Кажане, које је сасвим срушено, јер је у њему од 130 кућа остала само једна једина цела; то је бедни хан у ком нема ничега за јело осим овчег млека, слатког и киселог.

Од Кажана није далеко до седла с кога се отвара поглед на преспански крај. Пут којим сада идемо постојао је још у римско доба као главна саобраћајница из Солуна у Драч. Звао се тада *Via Egnatia*. По једној причи из I века Хришћанства, пут је добио своје име по антиохијском епископу Игњату Богоносцу, за кога се вели да је био једно од оне деце, које је Исус држао на рукама, кад је рекао: „Пустите к мени малене“! Њега су Римљани ухватили и повели у Рим да умре у циркусу. Од Солуна до Драча водили су га овим путем, који је доцније по њему назван (Игњатов Пут). Тим путем је после Битољске Битке (1912. године) узмицала поражена турска војска, којој су Грци спречили одступницу преко Лерина.

На седлу више Кажана пао је и чувени Фети-паша, погођен зрном из српске пушке. С места где је он погинуо, отвара се леп видик на запад у Преспанску Котлину, на варош Ресан, Преспанско Језеро и на планине Петрињу и Галичицу, које затварају путеве за Охрид.

Занесени лепотом језера, које се плавило у оквиру стрмих обала зараслих у густо зеленило, скренули смо с пута и пошли лево према језеру. Ишли смо тако беспутицом све до сеоца Доње Беле Цркве, које се окупило уз поточић недалеко од језера. Усред села има црква без звоника. Већина је хришћанских храмова у Јужној Србији таква, јер Турци нису допуштали да се граде уз храмове звоници и намештају звона. Такви су данас ту домови Господњи, док је пре десетак векова баш овај крај заједно са битољским и охридским био једно од важних средишта Хришћанства на Балкану. Стрма, источна обала Преспе, била је пуна капелица и испосничких ћелија, била једно монашко насеље. А преспанско острвце Аил било је важно духовно средиште и престоница царства македонских Словена.

Из Беле Цркве отишли смо путем право у Ресан, где су нам власти указале велику пажњу и гостопримство. Одавде нисмо ишли у Охрид путем око планине, већ попречили поред ресанске касарне преко Петриње планине. Било је облачно време и бивало је све хладније што смо се више пењали. Ушли смо већ и у облаке, који су се спустили по планини. Густа магла затворила нам је видик, а ускоро је почела и киша. Планина је обрасла мршавим зеленилом, грмљем и јаловим грабићима. Пут је тежак, каменит и врлетан, онако као шумски путеви код нас у Лици.

На врху планине има много пропланака, горских ливада. Пут нас је извео пред упола срушену караулу, у којој смо нашли неколико жандарма, чије су једино друштво лети грчки пастири, који долазе с југа венцем Галичице на Петрињу да пасу своја стада. Чим смо почели да се спуштамо низ планину, опазили смо да смо ушли у кршни крај, једнак крајевима наше Лике, Далмације, Херцеговине и Црне Горе. Спустили смо се благим обронком планине, пролазили смо кроз шумарке и доље каменитим и врлетним путем између стења и грмља све док нисмо избили на бок планине, одакле се она стрмно руши у долину.

Ту нам се отворио неописан видик. Пером је могуће избројити предмете, хладно описати слику што смо је тада видели, али је немогуће поновити онај утисак који даје поглед с високог бока Петриње планине на Охридско Језеро. То је био најлепши видик, који сам икада имао. На боку стрме планине висили смо над долином дубоком неколико стотина метара. Доле под нама сљубила се планина с плодном и зеленом равницом. На југозападу прелази раван у језеро, чије је овално огледало модро, дивно као драги камен, или као део Неба положен на Земљу. Око језера које се види цело као на длану нанизале се источњачке варошице, најближе Охрид, даље на западу Струга, сасвим на југозападу Подградец у Арбанији. На југу опет, на једној стрмој стени, уза само језеро, бели се манастир Св. Наума; а насупрот њему, у охридском граду, на брегу над језером, види се катедра Св. Климента. Обојица су били ученици Св. Ћирила и Методија. Кроза Стругу одваја се

на север бела сребрнаста трака. То је Црни Дрим. Пред нама, с оне стране долине, на западу, затварају видик високе планине, које чине нашу границу према Арбанији. Све је то под чистим азуром ведрога Неба, онаквог каквог може да буде само на напуљској ширини, где се налази Охрид. Требало би да песник седне на овај кук Петриње, па да пева географима и љубитељима природе о том лепом видуку, који пружа Петриња на Охридско Језеро.

За један час спустили смо се под планину у малено село Велгоште, које се стисло под брегом. У селу се осећа јак задах сумпора, кога мора бити много, јер се и у црној земљи види сумпорна жутина. А и поточић који тече с планине кроз село сав је сумпораст. Толико богатство лежи ту на дохват људских руку нетакнуто, неискоришћено!

Даље нас је пут водио све испод планине према Охриду. Пред Охридом ушли смо у познате охридске трешњеваке, које су по предању засновали још Св. Наум, Св. Климент и остали ученици Ћирилови и Методијеви. Кад су дошли Турци у ове крајеве, они су као љубитељи воћа и цвећа радили на томе, да се ово воће одржи и оплемени, па су тако охридске трешње постале крупне као ораси.

Око подне стигли смо у Охрид.

ОД ВЕЛЕСА ДО ВРХА БАБУНЕ.

— МИЛАН РАДЕКА. —

У рану зору пробудили смо се на велешкој станици. Дрхтали смо од студени, јер је блиски Вардар напунио влагом и маглом уску долину. Дневна светлост јављала се тек у вишој атмосфери, а руменило зоре приметимо тек на првим брежуљцима успут, неколико километара од Вардара, Велеса и његове железничке станице.

Пошли смо друмом за Прилеп. По обавештењима добивеним од војника Прилеп је био далеко 12 часова хода. Имали смо да се пењемо из вардарске долине уз

и учитељ. једини представник културе и цивилизације у овој дивљини.

А пре 10 векова, на неколико километара од тога села, била је престоница македонског цара Самуила, владоца једне од најкултурнијих држава тога доба, која је покушала да се ухвати у коштац и са моћном Византијом.

НА РУШЕВИНАМА ДВОРЦА ЦАРА САМУИЛА.

— А. Б. ХЕРЕНДА. —

Велику сензацију међу рибарима и огроман страх међу рибама изазвала је појава моторног чамца на Преспанском Језеру. Истина једном, пре две године, већ се појавио мотор на Преспанском Језеру први пут, али је остао свега неколико дана, тако да сви нису могли ни да виде то чудовиште које сече воду и јури с краја на крај, без весала.

Нови мотор пренет је с Охридског Језера, које је у том погледу много цивилизованије и где има неколико моторних лађа.

Преспански рибари гледали су у чуду како се чамац креће брзином од 6 километара на сат, дижући пенушаве таласе на мирној површини.

Наш циљ било је Велико Острво, или острво Св. Петра, удаљено од северне обале око 15 километара.

Јутро је било свеже и ведро. Вода, плава из близине, преливала се у даљини у сребрну боју, док је испод пећина западне обале била сива, као растопљено олово. Уплашени од зврјања мотора и пропелера, око нас искакали су из воде велики шарани. Дивље пловке, са младим пловчићима на леђима, бежале су очајнички, а црни норови, узнемирени појавом необичне лађе, нестајали су као метеорско камење у дубини.

После два сата вожње, пред нама се појавило острво. Вода језера, иначе сива и суморна, сада је почела да добија сасвим други изглед. Острво се диже из језера као венац огромних, мрких пећина, са круном густог и питомог зеленила. Под пећинама преливају се таласи у

Чим смо стигли у село запитасмо радознало око нас окупљене сељаке, да ли ту можемо добити хлеба. Нема хлеба, гласио је одговор.

Хлеба није било ни у хану, где су нам дали наде да ћемо га добити у Пашином Хану, који је удаљен од изворског хана четири часа хода уз планину.

С новим циљем и ка новој мети кренули смо се одмах даље из овог негостољубивог села. Сунце је почело несносно да пече. Ми смо газили путањом где су нам ноге упадале у жуту прашину до зглавака. Долина којом смо сада ишли била је сасвим уска, стешњена бреговима, који су на сваком кораку бивали све виши. Залазили смо у прави планински крај. С десне и леве стране пута расло је густо и ниско грмље. По гдегде се отворило мало обрађено поље. Куће и човека нигде нисмо видели.

Уз пут је текао у пола пресушени поток. То је у пролеће и с јесени без сумње силна бујица, што се познаје по крупном шљунку и већем камењу, које је лежало по целом широком сухом кориту и разривеној земљи уз поток.

Већ пешачимо скоро шест часова. Подне је давно прошло, а до Пашина Хана, по нашем рачуну, има најмање три сата и то све уза страну на брег. Нерешива ситуација: празан стомак, празна торба, врућина и прашина, умор, глад и жеђ!

После кратког времена приметимо недалеко од пута неколико војника, где стоје уз дрво, нешто тресу, једу и трпају у џепове. Похитасмо тамо и весело се прихватисмо њихова посла, да и сами натресемо и наједемо се дивљака крушака. Кад смо се наситили, угасили жеђ и напунили њима џепове, тек онда приметисмо, да су војници отишли. Стигли смо их тек после два часа хода. Они су спавали поред пута. Уморни седосмо и сами да се мало одморимо, док мине она силна врућина, а и да се припремимо за тешки успон уз Бабуну планину.

Војници су, као и ми, ишли за Прилеп. По њиховом рачуну имали смо до Пашина Хана још два часа, одатле до врха Бабуне сат и по, а низ планину до

Прилепа добра два часа хода. Морамо, дакле, похитати, ако нећемо да заноћимо на Бабуни.

Кренули смо даље. После дивљих крушака нисмо више били жедни, стомак нам је постао неутралан и врућина је престала. Али смо зато почели осећати умор. Стопала су нам почела горети и нога није могла више да се пружа еластично као дотле.

Наш досадашњи пратилац, онај у пола пресушени поток, остајао је све дубље у долини, јер се пут савио од једног пристанка нижег ка другом вишем, увек напред и навише. Предео којим смо сада пролазили био је сасвим пуст и дивље романтичан. С времена на време јављао се пред нама све ближе и све јасније главни масив планине, а од њега овамо к нама низале се падине великих брда. Све је то обучено у зеленило, обрасло средњим и ситним шибљем и цбуњем, а прошарано стенама и литицама, које се беле у ономе зеленилу као стада оваца на ливадама или шатори у пољу.

Колико смо се више пењали, крајина је постајала све више дивља. Како је Сунце било већ доста ниско, почела је сва околина да добива тамније боје. Ваздух је у висини и у рано предвечерје постајао свежији и оштрији и зато смо ми пожурили опет још више, да што пре стигнемо до Пашина Хана, али и сад се нашло понешто да нас заустави и да нам веже пажњу. Ту смо први пут наишли на корњаче. Видели смо их на цести, чули где шуште по грмљу, примећивали како беже пред ненаданом опасности. А кад је пристигнемо и ухватимо она одмах увуче ноге и главу па држимо у руци тврди и чвораста оклоп, пун гадне жабе, што нас тако вуче, да је треснемо о камен.

На једном завоју цесте чујемо ненадано неко шуштање или крклање. Мора да је негде близу, кад се тако нагло и тако јасно чуло. Заиста десетак корака даље иза завоја видимо уз цесту једну голему камену плочу, положену готово хоризонтално и прираслу уз брежуљак с леве стране цесте. Посред плоче има једна рупа, из које кркла вода као кад вари у лонцу. Тако се овде пени, прави мехуре и тече низ плочу једним коритом. Оно је широко 3—4 прста, исто толико дубоко, дугачко 3—4 м., а боје бакарно црвене, па изгледа на

каменој плочи као крвав трак. Ко зна, колико дуго је вода топила тај камен, док је себи направила тај пут! — Попели смо се по плочи до оне рупе и напунили нашу путну чашу од алуминијума том водом, да је кушамо. Топла вода, минералног укуса.

Чудили смо се, како то, да једно такво топло и минерално лековито врело, које лежи на самом друму, није још искоришћено.

Мало даље опет наишли смо на десној страни уза саму цесту у обали на неке наслаге као листови од књиге. Кад смо повукли могли смо врло лако да извучемо прегршт тих листова. Прозирни као стакло, савитљиви као да су од каучука, ти листови нису сагоревали у ватри. Упознали смо у њима рудачу лискун (тињац) опет једно благо уза сам пут.

Касније уз планину наилазили смо још на неким местима на лискун. Осим тога видели смо и дугачке големе камене стубове, поваљене по земљи и зарасле у земљу. Ти чудни облици били су као каква голема окамењена стабла.

Та планина Бабуна је уопште чудних облика, чудна блага и чудне тајанствености!

Било је већ шест часова после подне, кад смо се попели до Пашина Хана. То је приземна кућа с леве стране пута, сама у оној пустоши и осами планинској. Одавде је диван поглед на Бабуну планину. Напред десно савија се друм уз планину и губи се у седлу између два врха. Од седла опет лево од друма пукла међу брегувима провалија дубока и мрачна. Под ханом та се провалија веже са другом, која дели опет два брега, а оба заједно теку тамо, откуда смо ми дошли и шире се у долину, којом тече горска бујица; сада у лето слаби трак воде. Те две провалије и три горска масива око њих — то је поглед са Пашина Хана. Ту се била и битка за Прилеп године 1912. Наступајући од Велеса и тамо с ону страну брега на лево, од Градског на Вардару, српска је војска наишла на Бабуну на јачи турски отпор: требало је прећи провалије и попети се на брегове, који доминирају седлом, и то све извршити у борби. Јуначко дело је извршено, а за Историју зачинила га је војничка прича о томе, како се војницима у тој

битци тамо иза седла у облацима према Прилепу јавио сам Краљевић Марко, уплашио с леђа турску војску и тако олакшао Србима победу.

Ни у Пашином Хану нисмо добили хлеба. Војници су нам после причали, да га није било, јер би га бар они добили.

Док смо се одмарали код хана Сунце је већ било зашло за високе планинске врхове и почео је да дува свеж ветар са брегова. Попили смо нешто млека и кренули пречацем на планину. Тај преки пут био је некада главни друм. Калдрма се на њему очувала, али је била већ тако истрошена и поремећена, да смо се пењали као по степеницама. Замало па смо заостали иза војника. Морали смо сести да се одморимо уз једну чесму крај друма у намери да ту преноћимо, јер од умора нисмо могли даље.

Спустио се густ мрак и настала ноћна, планинска хладноћа, а ми се још налазимо с ове стране планине, уморни и гладни, без наде и могућности, да наставимо пут и још вечерас стигнемо у Прилеп. Таман смо задремали кад чусмо тутњаву аутомобила. Ускоро смо јасно чули да се ауто пење из долине уз Бабуну. Остависмо чесму па се кроз џбуње почесмо преко камења верати уз брег да избијемо на друм и достигнемо ауто. И заиста успели смо у томе, јер је он дошавши готово под врх Бабуне запао на једној завојници до осовина у разривен друм и прашину, те није могао ни маћи даље.

Војници се реше да га оставе тамо где је, а они ће да пођу до на врх планине до карауле да се огреју и одморе. Кад смо се већ кренули с нашег одморишта пођемо и ми даље с њима. Караула није била далеко. Налази се на највишем седлу у планини. Ту је дувао оштар хладан ноћни ветар, па смо ми без огртача добро промрзли. У тесној караули није било више места. Била је препуна војника, путника из Прилепа и за Прилеп. Ипак смо се мало огрејали и одморили, а кад смо видели, да не можемо тамо да преноћимо није нам преостајало друго него да кренемо даље низ планину, на ветар, у ноћ. . .

НИЗ БАБУНУ У ПРИЛЕП.

— МИЛАН РАДЕКА. —

Пошли смо даље са неколико војника који су знали преки пут. Чим смо изишли из карауле окупи нас хладан ветар. А кад смо почели да се спуштамо низ Бабуну калдрмисаним пречацем видели смо одмах да не ћемо моћи да издржимо до Прилепа, јер нас је поново обузео умор у највећем степену. Брзо су нас опет заболеле ноге од хода низ брег па смо одмах почели да тражимо уз пут места где да легнемо и останемо.

Кад смо већ готово сишли низ планину наиђемо на једној ливади с леве стране цесте на један пласт сена. Одмах смо се опростили с нашим војницима и ту смо остали. Скинемо сена с пласта, простремо пода се на влажну ливаду и легнемо под пласт у заклонак од ветра. Не знам како смо ни кад смо заспали.

Рано у зору пробудили смо се, мокри од росе и влаге, а промрзли и модри у лицу од студени. Успут смо се умили на једном врелу, да се бар мало освежимо. Али узалуд, јер нас је премор толико савладао, да смо даље могли ићи само наслоњени један на другога.

Па ипак је привукао нашу пажњу један огранак Бабуне, који нас је пратио с десне стране. То је био низ вршака чудно уобличених и посутих стенама облика као велики шљунак. На последњем вршку над равницом виделе су се рушевине Прилепа, града Марка Краљевића; под њим у равници лежи сам Прилеп, у који стигосмо око девет сати пре подне.

Пошто смо се одморили упутисмо се пред подне на Марков Град, под којим је истоимено село с рушевинама девет малих капелица. Ове су све грађене у стилу старих српских средњовековних грађевина. На таквим грађевинама види се наизменце слој бела камена, па онда два три реда црвене цигле. Све то даје шаролику слику. Пењање на град не задаје много муке. Са града се отвара леп изглед на варош, долину у којој је она, на Бабуну планину према северу, на Бакарно Гумно на југу — место славне битке из Балканског

Рата — па даље јужно на Перистер и Кајмакчалан. Иза једног брда на северу види се знаменити манастир Трескавац.

Кад смо се нагледали лепе околине, сишли смо под кулу и легли у хлад да се још одморимо. Пробудили смо се после четири сата по подне и пошли с друге стране низ брег да сиђемо у варош. Ту смо наишли на склиске, положите литице. Морали смо добро пазити да се не оклизнемо низ њих, јер су биле стрме као кров. Спуштајући се тако опрезно, опазисмо под собом у зеленилу неколико кровова и један црквени

Манастир Трескавац.

торањ све прилепљено уз брег и заклоњено големим стенама тако, да се не види ни из вароши ни са града. Кад смо се спустили низ брег до висине тих здања, дошли смо до уског пута између стења, који нас је одвео осамљеној грађевини. Пролазећи између литица изненади нас на једној од њих, која се наднела над пут, слика Св. Аранђела Михаила, израђена у светлим бојама, а у већим размерама од природне величине. Не-

колико корака даље прошли смо кроз врата и нашли у манастиру Св. Аранђела Михаила. Манастир је осно-

Део Прилепа с Марковим Кулама.

Манастир Св. Арханђела у подножју Маркова Града (Прилеп).

ван још у средњем веку, и то пре турских времена. Данашња здања и храм су из новијег времена. Манастир је обновљен 28. априла 1861. Из манастира је нарочито леп поглед са чардака, који виси над провалијом. Уведени смо у собу до чардака. У њој имаду само миндерлуци уза зид. Добили смо за вечеру пасуља и хлеба, јер је био петровски пост. Вечерали смо сами, пружили се по миндерлуцима и хладили се до сна свежим вечерњим ваздухом, што је навирао кроз отворена врата у нашу собу преко чардака.

Прилеп и његова околина много вреде као историјска места. У граду Прилепу било је седиште Марка Мрњавчевића, народног јунака Краљевића Марка, који је ту живео у XIV. веку као турски вазал. По народној песми Марко је у томе крају орао друмове, тукао Турке, славио славу, пио вино на тулуме и највише вршио своја јуначка дела.

Још пре Марка, на 300 година, био је овај крај поприште једне борбе, која је првенствено имала верски значај. На име ту су се били укоренили јеретици Богомили, којих је касније било врло много у Босни, а били су уопште јаки у јужнословенским пределима. У Македонији били су најјачи око Бабуне и манастира Трескавца. Баш зато су их и назвали „бабунска вера“. Још по Законику цара Душана од године 1349. кажњава се свако ко рече „бабунску реч“. И данас има још на север од Бабуне село Богумил, што носи име по тим јеретичима.

Одавде је родом и овде је радио дуго знаменити четнички вођа, војвода Јован Бабунски.

У Балканском Рату били су сви ови крајеви поприште великих борба. Веће борбе водиле су се на северу од Бабуне планине.

На југу недалеко од Прилепа одиграла се крвава уводна борба битољској битци. То је било на Бакарном Гумну, куда смо ми прошли сутрадан на путу за Битољ.

У ПРИЛЕПУ.

— БРАНИСЛАВ Ђ. НУШИЋ. —

Ступајући оним друмом, што с вардарских обала југозападно слази и пење се затим уз силне завоје, путник се одједном нађе на висовима мермерног брда Плетвара, с којег се отвара изглед на красну долину, што се у недоглед простире; долину, прекривену зеленом простирком, извезеном по гдегде сребријастим кончићем, који чини таласаста Црна Река.

Ту долину познаје сваки Србин, јер је то српска долина. О њој Србин зна још из прича, које му је

О. Карловац.

Село Варош и Прилепско Поље гледани из манастира
Св. Аранђела под Марковим Градом.

мајка, успављујући га, причала; о њој Србин зна још из песама, које је дугих зимских вечери слушао с гусала својега бабе.

У северозападном делу те простране равнине просуло се мноштво степена, које гради на своме северном

крају узвишење, што се са широкога постоља сужава у високи врх, пењући се до 1400 метара висине. Ту се у кршевима беласа славни манастир Свете Богородице Трескавачке, задужбине српскога краља Уроша Страшнога, а над њим се још на више пење Златоврх.

О. Карловац.

Трг и Сахат Кула у Прилепу.

Веле, да је Цар Душан, кад се бавио у Прилепу, поставио на врх овога брда златну јабуку, па позвао јунаке, да пуштају стреле. Ко погоди, добиће најлепшу девојку.

Погоди је дијете
Грујица,
Па излете на коњу
дорату,
И рукама дохвати
јабуку.

Та јабука ено и сад стоји тамо. Није, истина, од злата, али каква је да је, она чува онај красни спомен о јунаштву старих. То је она долина, у којој је Марко орао друмове; то је она долина, у којој је Марко онако српски прослављао своју славу

Светога Ђорђија; то је она долина, коју је Марков Шарац прелетао идући на јуначке мегдане; то је она долина, у којој је Прилеп, престоница Краљевића Марка, омиљеног српског народног јунака.

На један километар северозападно од данашње вароши Прилепа, на огранку Златоврха, леже данас развалине старог града, у којем је Марко краљевао. Пењући се у град прво се наилази на порушену капију, крај које

још стоји Зиндан-кула (тамница). Од ње лево и десно исти су зидови, који су опасали цео простор, у коме су били Маркови двори. Мало даље од те куле, у уну-

О. Карловац.

Црква и звоник у Прилепу.

трашњости града, стоји још доста добро одржана кула Тапхана (музичка). Са чардака ове куле ударали су бубњи и кимвали, кад се Марко веселио, пре но што ће поћи на мегдане.

Левим, јужним зидом пењу се затим три куле једна за другом, од којих је средња најбоље очувана. Све имају диван изглед на прилепску долину. За прву источну, веле да је кула Анђелије сестре Краљевића Марка; друга,

средња, то је кула Јевросиме мајке; а трећа, западна, је кула Анђелије, љубе Маркове. Под тим кулама види се и сад калдрмисани простор и неке развалине. То је била чаршија.

На северном се врху огранка простиру Маркови конаци с ванредно лепим изгледом на све четири стране. Под чардаком и кулом Марковом је још једна кула љубе Анђелије, а недалеко су од ње развалине неке црквице. Западно од ових кула виде се трагови и треће капије, којом се силазило у Крушевско Поље.

Стари Прилеп је био онде, где је данас село Варош, у којем живи само двеста душа, али има око 75 цркава.

А. Васић

Жандармеријска станица Кожане под Перистером.

О. Карловац.

Козјак и Плетвар код Прилепа гледани из села Царевића.

Некима се познаје траг; за неке се само показује место, где су биле; неке су у рушевинама, али их је још доста одржаних у целини. Све су ове цркве пуне споменика и натписа.

Недалеко од Вароши, бели се, лево у равници, садашњи китњаста Прилеп, под којим жубори чесма Урошица. А неколико сати у долини, крај села Тополчана, налази се Бакарно Гумно.

СА БАБУНЕ И ИСПОД БАБУНЕ.

— НИКОЛА ТРАЛКОВИЋ. —

Да би смо из Прилепа дошли у романтични Велес требало је прећи злогласну и огромну планину Бабуно, колевку новог војводе Јована Бабунског, али и згодну тврђаву свију разбојника и качака. Могли смо прећи тај пут водом, али смо изабрали тежи пут, да би се боље упознали с Бабуном и кренули смо се друмом.

Бабуна је нека врста Кајмакчалана, само с нешто бољим путем, који се пење уз планину с још више серпентина. Вијуга пут уз ту голу врлет, сам камен љутић, и камион цепа своје гуме читав сат, док се успне до врха мале висоравни од које настаје бескрајни низ серпентина низ које огромни камион обазриво клизи наилазећи сваки час на нагле окуке и одсеке, одакле би се, да само за један метар погреша, стропоштао у провалу од неколико десетина метара. На врху овог пустог каменог пропуста, још с велике даљине опажа се лепа и солидна грађевина, полицијска караула с које се готово цео тај друм кроз врлет види као на длану. Ове карауле, којих је неколико на Бабуни, онемогућиле су свако кретање качака по њој.

Задржали смо се пред караулом и ушли у њу. Пет великих, лепих одаја с војничким намештајем. У угловима гвоздени кревети, о зидовима карабини и ручне бомбе. У караули живи око двадесет жандарма од којих је увек бар половина растурена по планини у патроли. Лети није тешко живети овде, али зими, и кад нема борбе с качацама, досада убија све људе. Па снег, хладноћа и гладни курјаци на овој висини преко хиљаду и

пет стотина метара — све је то страшно за становнике ове карауле тим више, што се веза међу караулама не одржава телефонима, јер их нема, него преко патрола.

Бабуна је раније била најприроднији и најзгоднији заклон свакоме ко се крио од друштва, или ко је хтео некога напасти. Врло су честе стене које се тако надносе над друм или улазе у њ и изазивају нагле кривине, да нападач може сваког часа нагло и изненадно да искрсне на друм раније потпуно невиђен и неслућен.

И ако је цела планина права пустиња и на њој, осим жандарма и разбојника, нико не станује, ипак друм преко ње није сасвим пуст, јер смо често на њему наилазили на кириџије Турке који терају коње или волове натоварене некаквим огромним бошчама.

Људи из равнице жељни камена или љубитељи природе требало би да прођу овом планином. Најневероватнији облици стена, литица, гудура, падина низ које само местимце, у пукотинама вијуга нешто маховине и папрати као змија, дају величанствен изглед суровости. Ретко се види које дрво, како стрчи из ове камене пустиши, и оно као да је накострешено са својим гранама које су све испружене на једну страну, низ ветар, који је овде за време олује ужасан. Није без разлога речено да је Бабуна једна од најстрашнијих планина на Балкану. И када се најзад дође до хана, обичне прљаве кровињаре, прве људске насеобине, човек дане душом као да је просањао врло тежак, мучан сан.

Од Пашиног Хана, како звучно зову ову кровињару, убрзо избијамо на чистину, на пространу висораван са већ нешто поља, питомине, обрађене земље. Чесме су честе. Убрзо наилазимо на један леп мост и иза њега село. И док камиони сада брже напредују правим, увек лепим друмом, за нама измиче, мрачи се и губи лагано у даљини страшни и огромни камени зид, Бабуна планина.

Идемо даље. У селу Извору стајемо. Ту су већ зидане куће. Многи амбари. Врло родан и богат крај. Поред пута механа с киселим вином и водом која својим рђавим укусом наговештава близину барске долине велеске. Али идући даље видимо да смо још задуго на висоравни. И камион дуго обилази нагле поноре који

зјапе под нама. Само што сад ти понори нису више мрачне пукотине камена у којима мрмори вода, већ лепе долине, обрађена поља и дуги низови платана и врба који ивиче какву лепу речицу обраслу барским биљем. Огроман равни простор пред нама је као на шаховској табли, и села су шћућурена овде онде увек с неизбежним минаретима. А далеко на видику, под Сунцем које залази, диже се опет низ дугих, мрких, нејасних планина. Чист и леп пејсаж Јужне Србије! Нагле промене из крајње дивљине у родну, водом натопљену питомину дају баш нарочиту драж овом нашем тако неправедно заборављеном делу Србије.

Овде смо, недалеко од Велеса, имали једну интересантну епизоду, као да је и сама природа хтела да нам покаже све своје ћуди. Док смо прелазили Бабуноу и толики простор међу планинама, нешто више од 50 километара, време је било изванредно лепо. Можда само нешто више запаре за коју смо мислили да долази од угрејаног камена. У ствари то је био предзнак лудог ветра који је тако нагло наишао да нисмо имали времена ни платна на камионима чвршће да привежемо. И као да нас је неки црни и прашњави облак прогутао, јер се одједном све замрачи и нека невидљива снажна шака сручи нам у очи прашину оштру као срча. Овакав фијук ветра нико од нас није никада чуо.

Морали смо стати. Срећом то није дуго трајало, јер црни облак пређе преко нас и оде даље носећи собом сву прашину подигнуту ко зна с којих пустих камених планина. Опет видесмо Сунце с нешто црвених облачака око њега, поља под нама, минарета и јабланове у даљини.

Ено и Велеса!

НА СЕРПЕНТИНАМА БАБУНЕ

— А. Б. ХЕРЕНДА. —

Нема путника који није са чуђењем загледао железничку станицу у Градском. Усред голих и пустих вардарских брежуљака, које једино нешто мало ниске зелене траве разликује од сахарских пешчаних поља,

диже се велелепна зграда железничке станице. То је најлепша станица у нашој земљи. Подигнута је после рата. Подземним ходницима од мајолике везан је перон са зградом. Сама зграда је најмодерније уређена, про-страна, са великим вестибилем, ресторацијом и свим кан-целаријама у приземљу, са великим бројем соба на спрату, са верандом доле и великим балконом горе. На врху зграде урезан је огромни бели орао.

А око станице две, три сељачке чатрљице, у којима се точи топло пиво и једе јагњећина са белим луком. Један километар даље налази се село Градско, са 20 или 30 сеоских кућа.

Има још нешто. На 30 до 40 метара од станице затрпано је гомилама земље 1500 вагона муниције. Око тих гомила војници непрестано чувају стражу, да неко не би извршио атентат. Било би довољно да од врућине, нарочито за време лета, експлодира једна гомила и ста-ница би одлетела у ваздух, као да никад није постојала.

Ни незнатно село Градско, ни пусти предео, а још мање муниција не могу да објасне разлоге, због којих је таква станица ту подигнута. О њеном пореклу могу да вам говоре шеф станице и Битољчани, који су не-када у њој гледали спас Битоља. Било је то пре неко-лико година, када су се правиле озбиљне припреме за трасирање пруге нормалног колосека Градско—Битољ. Станица у Градском била је први плод тих припрема. Али, нажалост, била је и једини. На томе се стало и пруга Градско—Битољ већ је давно заборављена.

Као спрдња, још је остао колосек од 60 сантима-тара, који су подигли Немци за време окупације. И возови саобраћају. Чудни возови! Ко их није видео, не може ни да их замисли. Котао једног „завода за прање и пеглање рубља“ велики је бар као два котла те ло-комотиве. Њени точкови су мало мањи од точкова на колицима сладолеџија и бозација. Вагони су величине београдских шинтерских кола и готово исте конструкције. Само су офарбани сиво, бојом позајмљеном од фургона са нормалног колосека.

Ипак, сиромашнији сељаци, који употребљавају би-тољски воз за међустанична путовања, верују да је боље ићи тим возом него пешке, у случају кад нема задоц-

њења. Воз иде просечно брзином од 2 пешака, или пола коња. Пут од 110 километара, између Градског и Битоља, преваљује за 12 сати и неколико минута, ако случајно не испадне из шина.

Аутомобили преваљују исти пут за 3 до 3 и по сата. Они су уопште једино употребљиво превозно средство. Има их готово увек довољно.

Са још двојицом сапутника сео сам, дакле, на један аутомобил. Друм је добар и одржава се у добром стању. У колико се више удаљавамо од десне обале Вардара, према југозападу, пустош голих брежуљака губи се све више. Вегетација постаје све бујнија.

Залазимо у брдовите пределе Бабуне. Око нас, по обронцима и зараванцима, пространа зелена поља жита и платои прекривени великим белим и љубичастим цветовима. То је маково цвеће. Мак представља један од главних артикала пољопривредне производње у јужним крајевима. Из макових семенки вади се и извози опијум.

Под нама, у узаним долинама видимо квадрате пуне воде, оивичене уздигнутим оквирима земље. Личе на велике мочваре. У ствари су то пиринчана поља. Из оближњих потока сељаци доводе каналима воду и сливају је у долине. Пиринач успева само у води. И често, за љубав пиринча, та устајала вода из које ничу зелени класови представља праве расаднике маларије, у иначе здравим крајевима.

Око нас клисуре, кроз које се пробијају пенушаве речице. Онда безбројни мостови. Најзад серпентине, од којих се врти у глави, а машина аутомобила шишти, покрећући с муком точкове. Пењемо се на Бабуну.

На пропланцима сељаци су у послу. Већ су навикли на аутомобиле и готово се не осврћу. Само сеоски пси, мрки и велики као курјаци, јуре за колима лајући. Фесови су готово нестали, а фереца више нема. Сељанке су у живописним јужним народним ношњама.

Машина више не шишти, али серпентине обрћу се око нас као корјандоле на маскенбалу. Брежуљци губе вегетацију, а онда се пред нама појављује један огроман камењар, читаво брдо гранита и стена, које штрче у Небо као зупци неког џиновског чешља.

Град Краљевића Марка. Још се виде рушевине, уплетене у стене, готово неприступачне. Два орла са непомичним, раширеним крилима круже и преганају се око литица.

Под џиновским чешљем диже се варош Прилеп. Овај, данашњи Прилеп, подигнут је тек у 15. или 16. веку. Марков Прилеп и престоница Вукашина „благоверног краља Србљем и Грком“ био је, изгледа, у данашњем селу Вароши, под Марковим Кулама. Тада је Прилеп био отприлике за Јужну Србију исто што је и Битољ био пре рата.

Доцније, у 17. веку, нови Прилеп био је такође велика варош. Турски путописац Евлија Челебија даје нам овај опис тадашњег Прилепа:

„Варош је богата, има десет махала, хиљаду камених кућа, откољених пространим баштама, има џамија, медреса, теџија, двеста дућана, један хан, један хамам. Становништво израђује играчке и ножеве. Варош је под здравим поднебљем, те се на улици среће здрав и леп свет“.

У 19. веку прилепски вашар био је један од најзнатнијих у Румелији. Почињао је 30. априла и трајао 25 дана. На вашар су долазили многи трговци из далека, а продавала се стока, вуна, коже, фочанско оружје, руске поставе, индијске тканине, јерменска кафа, мисирски пиринач, лавовске и пантерске коже из Африке и робље из Дарфура.

Аустријска окупација Босне и Херцеговине, која је уназидила многе српске трговачке градове, задала је тежак ударац и Прилепу. После рата, опадање транзитне важности Битоља, дејствовало је и на Прилеп. Данас је живописни Прилеп обично среско место, трговачки готово мртав. Два-три хана и путнички аутомобили, који се на пролазу задржавају у Прилепу, дају му врло мало живости.

Народ ипак није у оскудици. Док су се трговци одселили, пољопривредници су се бацили на одгајивање дувана, који у том крају најбоље успева, тако да се плаћа до 30 динара ока.

После неколико минута одмора у једном хану, с великом, прљавом авлијом и малом мрачном собицом,

пуном миришљавог дима од ђевапа и младог лука, наш аутомобил напустио је Прилеп и појурио равницом, усталасаном од пуних, зелених класова, која се протеже све до Битоља.

ПЕЊАЊЕ НА ЈАКУПИЦУ.

— НЕДЕЉКО КОШАНИН. —

Пријатан и дубок утисак с излета на Јакупицу у Јужној Србији не заборавља се лако. Ниједан врх Шар-планине, па ни највиши делови Кораба, не пружају тако лепу слику хоризонта, какву даје поглед са Солунскога Врха на Јакупицу. Али поред лепоте саме планине, далекога погледа и свежине ваздуха, Јакупица пружа и као научни објект многоврстан интерес за географа и ботаничара. Штета је само, што је својим развијеним предгорјем према Вардару заклоњена баш с оне стране, одакле је требало да привлачи пажњу научних путника. Са других је страна још више затворена, те се по њеноме изгледу из даљине не може ни слутити, шта скрива у себи. У томе је и главни узрок, што су се погледи свију научника и путника заустављали не на њој, него на шарпланинском Љуботину, који се чини да упира у облаке, кад се гледа из Скопске Котлине.

Прилаз највишим деловима Јакупице лакши је него Љуботину, који по висини не достиже Солунски Врх. Изгледа, да се на Јакупицу може попети лако уз долине свију река, које теку с ње на север и исток у вардарску долину. Са западне и јужне стране пењање је уопште тешко. Тамо се стране завршавају често на великој дужини доломитским одсецима, који се морају обилазити. Али уз долину реке Бабуне воде два, релативно лака, пута за Јакупицу, од којих један иде преко села Нежилова, а други западно преко Папратишта. Ја сам се на њу попео са северне стране уз долину Маркове Реке путем, који пред селом Црним Врхом прелази преко косе Бразде у слив Кадине Реке, па долином Језерске Реке избија на висораван више Салаковског Језера. Од Скопља може се овај пут врло лако прећи за два дана, а нагиб му је постепен до висине од

1700 м. Уз долину Маркове Реке иду од Марковог Манастира два пута за Црни Врх: један десном, други левом страном реке, али је за излет на Јакупицу згоднији онај што иде десном страном испод села Хумова и Цветова и састаје се под Драчевачким Висом са старим прилепским путем. За овај последњи чуо сам, да је местимице био калдрмисан, да је ишао косом изнад села Цветова и прелазио преко Јакупице у долину Бабуње. Прича се, да га је градио Краљевић Марко и да се зато зове „пут Краља Марка“.

Од Марковог Манастира, где управо отпочиње пењање на планину, па до Црнога Врха слика вегетације мења се врло мало. Чим се пређе река код манастира, улази се у ниску храстову шумарицу, прошарану ђубновима од драче, црвене и обичне вење, кржљаве леске и дрена. Песковите и мршаве њиве, засејане ражи, овсом и понегде пшеницом прекидају с времена на време формацију шумарице. Тек у близини Црнога Врха човек одахне од тешке, топле и суве атмосфере, која притискује Скопску Котлину. Шумарицу готово без поступности замени пред Црним Врхом букова шума, са чијом се близином осети пријатно влажан и свеж планински ваздух. Али и овде шума узмиче све даље од насеља и на стрмим странама Пепељака и Бразде шири се папрат, а понегде насељава се и бреза. Потреба за шумским хумусом ради усева, за проширивањем пашњака и ливада, за огревом и грађом, за брстом као козјом храном зими, а особито потреба за новцем, узрок је, што се букова шума у овоме крају врло брзо уништава. Кад се пређе из Црнога Врха у слив Кадине Реке поглед на вегетацију изазива суморно расположење. Стране Бразде према селу Алдинцима представљају пространу крчевину, гробље горостасних букава, а изворни део Кадине Реке више ми је личио на фабрични део какве вароши, него на планински крај. Са свих страна дизали су се високи стубови дима као из фабричких димњака. То су „ћумуране“, у којима се дрво претвара у угаљ, па се продаје у Скопљу и околини.

Слика постаје пријатнија што се више иде уз долину Језерске Реке. У њеној луци испод Марковог Калета изненађује појава смрче и јеле. Буква престаје испод

1800 м., а са њеним престанком отпочиње већа узбрдица и настаје она свечана тишина, која влада у алпискоме региону свију високих планина. Пред нама се отварају бујни сувати, на којима ниска већа, прорасла високом травом, покрива велике просторе као застирач, по коме се тешко иде. Овај зелени суватски ћилим свршава се у врх долине Језерске Реке под тамним каменитим одсецима, изнад којих се беле снежна поља. Пут води уз долину брзе реке и хладан ваздушни талас, који нам пређе преко лица чим јој се приближимо показује, да она носи хладну сочницу. Испред заобљених коса на обадвема странама реке избијају многобројни извори, око којих се често издижу хумке од сфагнумске вегетације. То је знак лаке воде, релативно хладне и влажне климе, у којој је ниска већа нашла најбоље услове за развијање, те се са пашњака мора сузбијати паљењем.

Прву ноћ на овој планини провели смо под ведрим Небом на једној глечерској морени под самим Салаковским Језером, на висини 2000 м. Од сећања на ову ноћ највише ми је у успомени хладан ветар, који нас је готово целе ноћи био великом снагом са висоравни изнад језера и много подсећао на ударце буре у далматинском приморју. Пут од нашега преноћишта до Салаковског Језера прелази на кратком одстојању преко три терасе, па скреће на исток испод четврте, на којој је језеро и која је усечена у силикатној мркој стени. Ову последњу терасу испуњава снежна маса, испод које само у источном делу вири слободна водена површина. То је Салаковско Језеро. Стране изнад језера и испод њега спуштају се вертикално као камени одсеци. Кад се они обиђу према истоку и савлада велика узбрдица у висини око сто метара, изиђе се на коту 2303 м., на зараван изнад језера, са које смо поздравили излазак Сунца. Пред нама се указа слика, коју нисмо очекивали. У углу између југоистока и запада ширила се пространа карсна висорава, угнута готово по средини у правцу север-југ, порубљена низовима обличастих мермерних узвишења, а прошарана многобројним снежним пољима. Низ висова који висорава затвара са северистока, завршава се на своме југо-југоисточном крају Солунским Врхом, највишим на целој планинској масиви. Он се над осталим

узвишењима не истиче толико висином, колико својом масивношћу и оскудицом вегетације. На западном ободу висоравни узвишења поступно прелазе у труп Карацице, док на југу хоризонт затвара Даутица. На висоравни господари неоргански елеменат, сура мермерна маса. Ситне алписке биљке са својим дивним цветовима, готово се и не виде у пуклинама раздрузгане доломитске масе, на којој нема ниједног струка каквог шиба или веће зељасте биљке. Овој слици потпуно контрастира она, коју даје поглед на планинске косе, што од висоравни падају на север у долину Вардара. Оне су из силикатских стена, благо нагнуте, влажне и застрте једноставним зеленилом. То су сувати, које смо познали на путу уз Језерску Реку и који се заједно са својом силикатном подлогом пењу у средњу руку до висине од 2200 м. Тако масив Јакупице пружа вегетацији алпискога региона две подлоге, различне хемијски и физички, које условљавају контраст слике, тако редак на овој висини.

Сем неравне и камените подлоге, по којој се тешко иде, других препрека за путника нема на целој висоравни, те се лако може попети на сва њена узвишења. Са заравни изнад Салаковског Језера воде ка Солунском Врху два пута. Један иде удољином карсне висоравни до западнога подножја поменутога врха, где се губи у једној пољастој вртачи. Из ове се прелази у Бегово Поље на северној страни Солунског Врха, где се стиче и онај други пут, који иде североисточним ободом висоравни држећи се непрестано линије, где се силикатна маса подвлачи под мермерну. Ова линија јасно је обележена на целој дужини коритастом удољином.

Ми се нисмо држали ни једнога ни другог пута, него смо обишли неколико вртача у средишној депресији висоравни, па смо се преко заобљених врхова попели на Карацицу, са које је поглед на Пореч и у долину реке Треске романтичан. Где су каменити одсеци прекинути терасама, а стране заравњене и покривене зеленилом, ту пасу безбрижно дивокозе, које се, као и стада оваца, напајају на снежаницима суве висоравни.

Ко хоће да преноћи на овој висоравни и да са Солунскога Врха посматра излазак Сунца, мора потражити гостопримства у бачији Црновунаца, који овамо изводе

стоку тек око Петрова-дне. Тога дана била је тек изјављена стока са једне претходне штације под Јакупицом, где је у области шумскога појаса пасла до маја.

Пењањем на Солунски Врх отпочеле су наше петровданске екскурзије. Са највише његове тачке Мокро није се Солун могао видети, јер је чађ мутила видик, али се врло јасно могао распознати Кортач над Солуном, а и то је доста да оправда име „Солунски Врх“. Поглед са овога виса несумњиво је један од најлепших, које у опште може дати висока планина. Почињући са Кортачем изнад Солуна хоризонт затварају у луку према северу и даље на запад планине источне Македоније, затим Осоговска, Св. Илија на граници Србије, скопска Црна Гора, Шар-планина, Кораб, планине над Охридом, Перистер, Караташ и Олимп. Није мање интересанта ни непосредна околина Солунског Врха, особито његова северна и источна страна. Према западу и северозападу види се карсна висоравањ као на длану. Њена пластика при јутарњем осветљењу видела се много јасније него са Караџице. Ка југу Солунски Врх спушта се у долину реке Бабуне готово вертикалним одсеком, високим преко 1300 м. Овај одсек захвата у виду лука и велики део косе, која се од Солунског Врха одваја према југоистоку и која се зове Јакупицом. То је биљно-географски најинтересантнији део целог кречног масива, јер је, сем одсека на јужној страни, цела коса покривена непроходном гором од клековине, коју становници блиских села називају изразитим именом кривуљ.

ИЗ ПРИЛЕПА У БИТОЉ.

— СПИРИДОН ГОПЧЕВИЋ, с немачког МИЛАН КАСУМОВИЋ. —

Оставивши зидине Маркова Града сиђосмо у село Варош, чији се становници поносе тиме, што је њихово село било некада престоница Краљевића Марка, јер је, по предању, на том месту био стари Прилеп.

Око једног сата по подне остависмо ово дивно место и упутисмо се Битољу. Пред нама се простираше широко и плодно Битољско Поље, стара Пелагонија. То је

таласаста равница, над којом се, у позадини, диже високи Перистер.

Да ли је друм између Прилепа и Битоља изведен баш онако, како је на карти означен, не уместо казати, јер га се наш кочијаш слабо придржаваше. Обично је возио поред њега, или га је остављао далеко у страну.

У целој равници, којом смо се возили, живе готово искључиво Срби. Код Лака наиђосмо на манастир Прилепац, до кога је и сеоце истог имена. После вожње од једног сата дођосмо на место, одакле, због узвишења, не могасмо ништа видети. Мало после указа нам се опет цела равница, коју заклањају с истока Селечка, а са запада нижа узвишења.

Пошто смо прешли Црну Реку стигли смо код хана Вашерице, а после пола часа заустависмо се пред новим ханом Петиланом, где се одваја пут у Србце. Ово име као и многа друга имена места у Македонији као што су: Србин, Србци, Србаново, Србиново, Србовци, Србица и друга, јасно показују, да је Србин најпре населио ову земљу, у којој и данас у огромној већини живи.

Од Петилана нам је требало још два сата вожње до Битоља, где стигосмо око 6 часова. После Горњих Оризара пређосмо поред цркве Св. Недеље. Затим приспесмо у неко блатњаво битолско предграђе, прођосмо кроз једно гробље, па провезавши се кроз читаво море од блата, дођосмо најзад у главну улицу, да потражимо најбољи хан.

СА МАРКОВА ГРАДА ПОД ПЕРИСТЕР.

— МИЛАН РАДЕКА. —

Сутрадан 8. јула у 4 и по часа ујутру оставили смо наше коначиште Манастир Св. Арханђела Михаила, спустили се у прилепску равн тако да нам је варош остала на истоку и јужно од вароши изишли на цесту што води из Прилепа за Битољ. Та цеста иде већином равницом. Само неколико километара од Прилепа пролази цеста једном браздом кроз висораван Бакарно Гумно. Пре него што ће да уђе међу брежуљке пролази цеста поред великог војничког гробља. Гробље је пространо, налази

се у пољу одмах поред цесте с десне стране. На средини је узвишена хумка. Ту су сахрањени официри међу својим војницима. Све су то борци са Бакарног Гумна, који су бацили непријатеља из непосредне близине Прилепа до пред Битољ, где ће да буде коначно тучен. Године 1912. Турци су хтели да свакако одрже позиције на Бакарном Гумну, да препрече српској војсци напредовање у битољску равницу Пелагонију и даље на југ и запад. Отпор им није успео. Наш народ има то да захвали оном гробљу јунака пред Бакарним Гумном.

На пролазу кроз долину којом води цеста у битољску раван има једна чесма, што ју је неко уредио године 1910. за душу свога детета, а на окрепу путницима. О том сведочи грчки, српски и турски запис на чесми. Путем су нам упали у очи километрички ступци на којима су још турски бројеви. Бројећи оних 41 км. до Битоља имали смо довољно прилике да запамтимо те турске нумерације.

Кад смо прошли Бакарно Гумно дошли смо у Пелагонију, битољску раван која се пружа с обе стране горњег тока Црне Реке и њезиних притока Шемнице (опеване у песми) и Драгора, па даље на југ до Лерина у Грчкој. Данас је још Пелагонија мочваран, необрађен, запуштен и маларичан крај. Нарочито у пролеће и јесен, то је једна подводна баруштина и поплавно подручје оних силних планинских река и потока што се сливају с околних високих планина. Баш таква је била и онда, кад је тамо стигла у новембру године 1912. српска војска гонећи Турке. Ту је извојевана једна од највећих победа у Балканском Рату. Битољском Битком српска је војска завршила свој рат с Турцима.

Кад смо ми пролазили овим крајем била је летња суша па нисмо могли да видимо Пелагонију каква је већи део године.

Али гдегод би човек закопао у земљу, наишао би сигурно одмах на врукат воде. Једно такво импровизовано врело видели смо поред цесте на ливади. Једна рупа до 1 м. дубока и доле на дну вода млака, мутна и тешка.

Тај дан били смо нешто срећнији у јелу. У хану

на друму добили смо по једну кафу, хлеба смо имали, а одазвали су се и нашој поруци да нам скувају неколико јаја. Док су се јаја кувала уђе у хан један свештеник. На глави је имао грчку камилавку високу са горњим рубом нешто ширим од ваљка камилавке. Његова спољашност потпуно се подударала с општом запуштености краја, домова и људи. Али нарочито нас је изненадио кад је скинуо камилавку, а низ леђа му се спустио дебео, прљав и просед перчин. Док смо се ми гласно дивили томе македонском обичају тај манастирски свештеник сави спокојно перчин на главу и опет га поклопи камилавком. Дотле смо и ми добили поручена кухана јаја и кренули одмах даље, да уз прањави друм застанемо код сваког моста, речице или потока, да се окупамо или оперемо ноге и чарапе.

Како смо се приближавали Битољу, тако се пред нама све јасније оцртавао његов чувар, лепи и озбиљни Перистер (грчка реч, значи: голуб), висок 25 стотина метара. Преко равнице и даље на југ, чува стражу, опет на грчкој граници, вршњак голубов Кајмакчалан, који се прославио у Светском Рату, јер је ту наша и савезничка војска пробила непријатељски фронт. Та два дива Голуб и Кајмакчалан, стоје овде и чувају данас јужне границе наше простране отаџбине и поздрављају се са својим вршњацима на северу: Љуботеном на Шари и Дурмитором у Црној Гори, а преко њих са Гринтавцом на Караванкама у Словенији, нашим северним стражаром. Некад робови многих царева, данас ти дивови заједно бораве у једним дворима. Те пирамиде, које од постања света гледају комешање људи који граде Историју, данас гробља мртвих и стражаре живих, служе као међашно и темељно камење отаџбине новог херојског соја југословенског.

У Битољ смо стигли у 3 и по сата по подне. Варош лежи на речици Драгору непосредно под Перистером, тамо где Драгор излази из брегова у Пелагонију. Варош је положена с обе стране реке, има лепе зидане кејове, по коју модерно калдрмисану улицу, највећу турску касарну на Балкану и телефонску везу са Солуном.

Битољ зову и Манастир. Манастирско име Мона-

стир и Битољ (обитељ) добила је варош од многих цркава и манастира, који су још у X и XI веку били саграђени на подножју Перистера. Данас су те цркве и манастири већином у рушевинама, а бокови Голуба обучени су засеоцима, летњиковцима и вилама богатих варошана Срба, Турака, Грка и Цинцара.

Траг некадашње богате црквене културе у том крају из X и XI века — чијих трагова ћемо још више наћи на Преспи и Охриду — остао је данас једино у имену Манастир или Битољ.

У Битољу смо били изванредно гостољубиво примљени у ђачком дому где смо и преноћили.

У БИТОЉУ.

— НИКОЛА ТРАЈКОВИЋ. —

И битољске, полупорушене, орабаћене и запуштене куће учиниле су нам се лепе по доласку са дивљих стена Кајмакчалана. Како нам је пријатна била посластичарница у главној улици после тродневне сухе хране! Да долазимо из Београда, Битољ би нам друкчије изгледао; али овако, по заморном путу од Охрида до Битоља и онда одмах тродневни поход на Кајмакчалан, Битољ нам се учинио лепа, чак елегантна; жива, чак весела; модерна, чак светска варош. У ствари пак, не питајте! Варош која животари. А разлога за то пуно.

Прво: прошлост, ратови. Све важније борбе за време Светског Рата, биле су у његовој непосредној близини, готово у његовим предграђима. Па страшно бомбардовање — Битољ је без претеривања наш Ремс, који су разорили Немци. Београд је ипак мање оштећен. Овде читаве улице још и данас дају утисак — Помпеје, све у рушевинама. Само пролаз рашчишћен, а уз зидове који стрче за један или два метра над земљом набацано камење, цигле, црепови. Тако читави крајеви по периферији, па чак и у средишту, одмах иза најлепше улице Краља Петра.

Друго: питање саобраћаја. Железничка пруга нормалног колосека, која је некада знала и за вагоне — ли-

и ресторане, сада води за туђу територију — за Солун. Обилазно је, скупо и тешко ићи њоме на север. А мала, војна, привремена пруга која води на Велес, предуга је и спора. Од Прилепа до Велеса возња траје читавих осам часова; а аутомобилом, друмом преко Бабуне, може се стићи за два сата.

Ипак се Битољ отима, хоће да живи. У њему је много нових кућа. Истина већина их је својина Јевреја, али тек се зида. Тако у улици Краља Петра има велика, лепа, с фасадом од мермера — синагога. Ту су и две три нове четвороспратне, елегантне зграде. На њима таблице разних јеврејских трговачких фирми. Срби и Турци животаре у старим, полубалканским кућама. Ипак пријатно вас изненађује у овој вароши на Југу, мноштво кућа још из турског времена које су зидане по европском угледу, с ренесанским фасадама, широким прозорима и великим вратницама. Збиља изненађује, јер сте навикли да свуда на Југу видите гвожђе на прозорима; а врата су обично мала, ниска, окована, са звекиром, као да су подрумска или апсанска.

На кеју речице Драгора, која тече кроз варош, много дугачких, једноспратних и двоспратних зграда. Школе, банке, надлештва, касарне — шта ли су. Иначе свуда широке улице са добром калдрмом. Чистоћа примерна. И ако се сви жале да варош опада по броју становника, ипак улице дају утисак интензивног живота. Има споредних улица са дућанима које су увек пуне света, тезги истурених до краја тротоара, кола, фијакера, колица, разних торбара, пиљара, уличних фотографа. На све стране роба, воће, неке шарене пантљике, рекламе, разапета платна преко целе улице. Улична ларма врло велика. Све звони. Бозације, псовка кочијаша, вика торбара. Рекло би се, у Италији смо, да се готово над сваком улицом не надноси сенка неког минарета. Још једна одлика: док у другим варошима на Југу Турци дремају сакривени по својим старим кућама иза високих зидова и ретко излазе у свет, овде као да су сви на улици. Улице су пуне фесова, турева, дугих муштики уметнички извезених срном. Свуда их има, на тротоару, у дућанима, на тезгама седе прекрштених ногу. У берберницама још се пију кафе и „јегленише“ по старом

начину, отегнуто и полако. Клупе на кеју заузеле увек од Турака. Интересантно, овде као да су сви Турци старци. Браде, избраздано лице; сухи, кошчати прсти који страсно стежу чибук или „срмали“ муштиклу. Сем стараца падају још у очи деца. Сва боса, у шареним, избледелим и прљавим антеријама, с масним и пробушеним фесом на глави. Лица им округла, црвена, као зајапурена и задувана. Трче средином улице. У споредним улицама, у турској махали, пред вечито затвореним капијама играју се женска деца, сутрашње буле. Сва су бледа и ако црнпураста као Циганч љи. Сва имају страшно велике, несразмерне, готово надуване стомаке.

Иначе има врло много Јевреја. Овде су највише сачували од своје расе. Сви се издвајају и изгледом и говором и кретањем; а старији и оделом. Неке чудне старозаветне антерије и браде, дуге суве руке и предуге црне патике на ногама. Као да су сви шахтери. Али сви вредни, раде, муче се.

Срби, чиновници животаре. Имају лепе кафане, нека певачка друштва и једно позориште. „И у великој смо вароши и нисмо, може се лепо живети и не може, има разонођења и нема“ — тако веле данашњи Србијанци. Битољ је варош прошлости и будућности. О садашњости не питајте. Чека се нешто, али шта, нико не зна да каже. Можда Солун, јер је Битољ без Солуна исто што је Река без залеђа.

Око Битоља баште. Зеленило доста заклања рушевине. Друмови добри, прави булевари. Као да су крај пута некакве „економије“; у ствари пак приватна имања.

И ако је околина веома свежа и сиви Перистер хлади Битољ, ипак онако тропских врућина нема нигде у нашој земљи. Отуда је и војска овде сва под енглеским колонијалним капама. Кад она пролази, терајући биволе, мазге или читаве гомиле магараца, улицама иначе препуним антерија и фесова, добивате утисак као да сте негде далеко на јужној хемисфери.

А кад падне ноћ, онда се све мења. Чаршија остаје пуста, а оне дуге улице, које су преко дана блештале под врелим Сунцем, оживљавају се групама младежи. Излази се на балконе и док се доле у полумраку чује песма и музика неких чудно тихих и сентименталних

инструмената, поглед кружи преко ниских кућа у рушевини које са својим крезубим зидовима аветињски одблескују на месечини. Тек тада имате пун утисак од ове несрећне, готово проклето вароши. Онда је она тек сва у животу, овако у ноћи, са својим бледим минаретама, с капијама на калкан, с кућама на балконе, с терасама и баштама. Турске куће са дрвеним решеткама на прозорима постају још мрачније и тише, и ваљда само се буљина или слепи миш усуђује да прође поред тих намргођених прозора. А из великих, модерних зграда у главној улици или из оних старијих двоспратних у спореднима, допире клавир и звонки смех девојака.

Тада је Битољ сав у покрету; тај оријенталски, врели, калејдоскоп свих раса, обичаја и ношња балканских.

БИТОЉСКЕ МАЛЕ.

— А. Б. ХЕРЕНДА. —

Турски путописац седамнаестог века Евлија Челебија, описујући Битољ из онога доба, вели да је имао 21 малу. Данас Битољ нема више 21 малу, не зато што је он постао мањи, него вероватно зато што су мале постале веће. Али мале су остале главна одлика Битоља.

Речица Драгор, оивичена високим кејом од камена са лепим густим алејама, дели варош на две половине. Десно, у близини реке, налази се средиште вароши. То је једна лепа, доста широка, права и дугачка улица, са тротоарима од бетона. Десно и лево налазе се кафане, хотели, бозацинице, алваџинице, посластичарнице, ћеваџинице и фотографски атељеи.

Данас Битољ има свега два боља хотела, и ако доста скромна. Сем странаца и чиновника, мештани ретко излазе, јер су њихове материјалне прилике из дана у дан све теже.

А некада су Битољчани били велике мераклије и умели су да уживају. Њихове лепе излете и ужине у околини Евлија Челебија описује овако:

„У околини Битоља, нарочито на путу за Охрид, било је много врло лепих места за шетњу и одмор у

дебелом хладу. За излетнике било је много колиба и кућица, нарочито поред каквог потока, где су се на ватри пекли ћевапи на ражњевима, које је вода окретала*.

Данас тих излета и ражњева на води више нема. Остало је свега у вароши неколико ћевапџиџица, где се за госте пеку врло укусни ћевапчићи.

Одмах иза главне улице која је једина широка и права, настају мале, са својим карактеристично источњачким кривим и узаним улицама. Домови, који су избегли катастрофу од граната и експлозије, показују још и данас све трагове бивше лепоте. Изнутра су пространи и удобни, а окружени су сеновитим баштама, пуним густог дрвећа и цвећа.

Најживописнији су кејови Драгора, везани са 14 дрвених и гвоздених мостова. Ту поред реке, налазе се читави низови радњи. Најпре низови касапџиџица, па низови пиљарџиџица, па низови бакалџиџица и т. д. Сви конкуренти налазе се на једној гомили. Па ипак, они се не свађају. Навикли су да и поред конкуренције одржавају добре суседске односе.

У осталом, битољске мале подељене су као кинеским зидом, и ако никакав зид не постоји. Радње поред Драгора су хришћанске. Ту се снабдевају Хришћани из хришћанских мала и по неки еманциповани Муслиманин.

Јевреји су сасвим одвојени. Они имају своју малу, која је најсиромашнија и најпрљавија, али је зато најкарактеристичнија. Куће су сасвим своје врсте: трошне, нахерене; са великим доклатима и отвореним верандама. На тим отвореним верандама Јеврејке разголићених груди и задигнутих шарених сукања, кувају пиринач на зејтину и леблебије на гушчијој масти, перу пелене, доје децу и на своме шпанском дијалекту разговарају и свађају се са свима сусеткама у истој улици, све у један мах.

По дану улица се претвара у опште одељење за децу, у општу вешерџиџицу. Сви казани и све прљаво рубље износи се напоље. Под казанима ложе се велике ватре, и док целом улицом јури густ дим, као да се претворила у циновски оцак, јата пачића купају се са задовољством у локвама сапунице, свађају се са децом и јуре несрећне и покисле пилиће.

Битољски Јевреји, они који се нису одселили после трговачке пропасти Битоља, представљају највећу сиротињу. Богаташа има свега неколико и они су у центру вароши. Сиротиња је већим делом отворила телалнице. Ту се купује за јефтине паре најпоцепаније старо одело које не би примиле ни наше Циганке за корпу купина. Целе породице раде око тих масних и изанђалих крпа. Од три поцепана капута преправе један, са црвеним рукавима, плавим грудима и зеленим леђима. И све те шарене крпе лепришају се пред радњама као заставе неких чудних и комичних нација.

Јеврејске касапнице, пиљарнице и бакалнице одвојене су и налазе се у самој Јеврејској Мали. Нарочито је живописан сокак пиљарница, закрчен великим корпама лука, боба и салате, и прекривен поцепаним џаковима као шаторима за одбрану од кише и Сунца. Читава гомила јеврејских и муслиманских дерана опседа пиљарнице, увек спремна да украде по неки струк лука и салате. Стари јеврејски пиљари, са брадама дугачким и белим као пророци из Старог Завета, боре се свим силама својих шамара и ђушака против препредених дерана.

Цинцари, који су једном били најбогатији елеменат у вароши и који су представљали највећу аристократију, још и данас имају своје лепе и господствене домове у центру вароши. Али, огромна већина иселила се благовремено. Данас их има свега око 100 породица, док Јевреји још представљају једну петину целокупног становништва.

Потпуна супротност Јеврејској Мали је Турска Мала. Ту су улице пусте и мртве. Ту и тамо, масивне дрвене или гвоздене капије затварају авлије са високим зидовима, а живот неприступачан креће се иза високих решетака на прозорима. Данас те решетке не крију више дражи харема турских. Економске прилике и нужда натерали су Муслимане на једноженство. Сем тога, са турских кућа решетке се све више скидају, капије се отварају и саксије цвећа појављују се на прозорима. Турци су потражили нову срећу у новој Кемаловој Турској, а Хришћани се усељавају у њихове домове. Данас Муслимани представљају свега једну петину становништва.

На искрајку вароши постоји још Арнаутска Мала,

бедна и примитивна, са кућицама од камења, у којима две саргије, ниска дрвена софра и дрвена чабрица за воду представљају цео намештај.

Највећа занимљивост Битоља је велики безистан, на левој обали Драгора. То је огромна грађевина са пет гвоздених капија и три унакрсна, пресвођена ходника. Безистан се помиње још у 17. веку. Ту се доносила на продају најскупља роба из целог света. Путописац Евлија Челебија помиње, како је једном злогласни арнаутски харамбаша Бабо са 500 хајдука усред бела дана извршио препад на Битољ, разбио врата од безистана и покрао еспапа за 70 хиљада гроша.

Данас је безистан потпуно очуван. Округли свод под дугачким ходницима са прозорчићима који одозго пропуштају слабе млазеве светлости испуњава целу грађевину чудним преломима зракова и сенки. Кроз ходнике осећа се задах влаге и мемле. Високо, усред једног ходника, доминира орангутан са паницом на глави и један арапски караван извезен на имитацији персијског ћилима. С једне и с друге стране ходника поређали су се дућани са гомилама шарених ђинђувица, нанулица, везених папучица, сламних дечјих шешерића, брачних кревета и колевки за децу. Чим неко прође кроз безистан, јеврејски трговци истрчавају у гомилама и нуде своју робу на продају.

Битољ је и данас очувао своје живописно шаренило, али пропадање те готово најлепше вароши јужних крајева и сувише се осећа. Битољу остаје још једна једина нада: железничка веза са Корчом и Скопљем. Када би се то остварило, лепи културни Битољ био би спасен од смрти која кружи међу напуштеним рушевинама некад богатих и раскошних палата.

У БИТОЉУ КОЈИ ПРОПАДА.

— А. Б. ХЕРЕНДА. —

— Десет динара! То су паре!

Када сам се скинуо с аутомобила у битољској главној улици, казала је то једна девојчица насмејаних плавих очију и гараве, потшишане косе. А кад сам мало

доцније ушао у кафану, чуо сам то исто од једног господина који је плаћао рачун.

Било ми је чудно. Ми у Београду навикли смо да ни 100 динара не сматрамо за паре. У Битољу је то сасвим друкчије.

— Зар су десет динара код вас паре? — упитао сам једног свог пријатеља, Битољчанина.

Он ми није ништа одговорио. Сproveо ме је само кроз лавиринт кривих и узаних битољских улицица.

Рушевине за рушевинама. Некада дивне и богате палате сада су гомиле камења и креча. Остао је само понеки двоспратни зид поломљених прозора, кроз које се види плаво Небо и нове рушевине.

Још у 19. веку најбогатија варош јужних крајева, центар целокупне балканске трговине, где се сливао еспап из Солуна, Лерина, Преспе, Охрида, Скопља, Призрена, Костура, Корче и Арбаније, и одакле су се разграњавале трговачке артерије за Цариград, Малу Азију, Беч и Пешту, Битољ је данас у знаку умирања.

Као да се проклетство спустило над ту лепу и отмену варош, одакле се некад ширила култура и цивилизација не само по Балкану, већ и у Стамболу.

Нове границе после Балканског Рата, које су одсекле Битољ од Солуна, нису Солуну помогле, али Битољ су упропастиле. Његов трговачки и привредни значај сасвим је опао. Удаљен од сваке железничке артерије, забачен и заборављен, Битољ је остављен својој несрећној судбини.

Светски Рат задао је Битољу смртни ударац. У унакрсној ватри топова и митраљеза, у центру највеће борбе, он је претворен у рушевине. Оно што су поштеделе непријатељске гранате сравнила је са земљом страховита експлозија напуштене муниције.

— Разумете ли сад зашто су 10 динара у Битољу паре?

Разумео сам и тужно сам гледао у рушевине, по којима је израсла висока маховина и бршљан се пео око решетака напуштених прозора.

Нека зла судбина кружи над Битољем. Пошто је изгубио свој трговачки значај, богати трговци, већим делом Јевреји, почеше да га напуштају, тражећи пого-

дније пијаце. Од 95.000 становника, колико је имао почетком 20. века, Битољ је спао на 36.000. Рушевине леже и нико их не оправља. Никоме и не требају.

Сваки пут кад прођем кроз Битољ, буде ми нешто тужно и хладно око срца. А мислим да то није само мени, него свакоме који познаје Јужну Србију. Скопље је потпуно заменило и прогутало Битољ у трговачком погледу. Али отменост космополитског Битоља Скопље ће тешко моћи да прими. Скопље је варош пословних људи, скоројевића у добром и рђавом смислу речи и варошке буржоазије. Битољ је био варош трговачке аристократије и отмености.

Битољ је изгубио своју трговину и своје капитале али је још задржао свој менталитет. Десет динара су, истина, паре, али оно мало бивше аристократије, која је још остала и која се повукла међу зидове већ трошних вила са сеновитим баштама задржало је своју отменост, своје манире и свј дух.

Кад падне ноћ улицама скопских мала одјекују београдске песме веселих гостију и звук даира уз подврискивање чочека. Битољским улицама, пустим и мрачним иза белих завеса отвореног прозора струје тужне сањарије које девојачки прсти пребирају на диркама клавира.

— Тешке су прилике, а ипак се код нас тера луксуз као и у Београду, говорио ми је један Битољчанин, који давно није био у Београду. Одвео ме је на битолски корзо да видим тај луксуз.

Нисам га видео јер га просто нема. Корзо је био необично жив! Мушкараца, истина, нема много. Тешка борба за живот апсорбовала је њихово расположење и њихово време. Али је зато корзо препун насмејаних девојачких лица. Нигде нисам видео тако лепе примерке жена као у Битољу. Цинцарке с очима црним и великим, у којима непрестано сагорева неки чудан пламен, с косом куждравом, потшишаном и сјајном као дрво абоноса; Јеврејке с очима бадемастим, косом зализаном од зејтина и зубима белим као каменчићи; Јужносрбијанке, кршне и здраве, с погледима тужним као севдалинке; Муслиманке, еманциповане, без фереџе, жељне Сунца, слободе и живота.

Али, луксуза нигде није било. Јеврејке су само носиле неке шешириће од шарене свиле. Цинцарке, пуне грације и укуса, од скромних штофова сашиле су саме костимчиће. Свилене чарапе узалуд сам тражио, а и лаковане ципеле биле су врло, врло ретке.

То су остаци некадашњег Битоља. Недавно, још почетком 20. века, битољске даме и битољски корзо доминирао је модом на Балкану. А у другој половини 19. века, пре 60 и 70 година, грчки путописац Николанди забележио је да су у Битољу дућани били пуни новитета из Лондона, Беча, Млетака и Париза, и да је варош „уопште била врло напредна“.

ОД БИТОЉА ДО ПРЕСПАНСКОГ ЈЕЗЕРА.

— А. Б. ХЕРЕНДА. —

Са битољским великим жупаном сео сам на пут и појурили смо пут Ресна. Јутро је било свеже после ноћне кише. Неколико белих облака преганјало се по плавом Небу. Само високи врхови Перистера били су прекривени густим завесама магле.

За нама остало је источно предграђе Битоља, са сиромашним арнаутским кућицама, прљавом децом у белим кечетима и широким црвеним фесовима, која се заједно са јатима пачића брљала у барицама на обалама Драгора.

Аутомобил је јурио све брже по добром друму, кога су још Турци кулуком израдили, а сада се одржава у добром стању.

Али, брзо нам закрчише пут велике гомиле неких необичних људи, у оделима грчким од плавог сукна, са великим црним кићанкама на врховима опанака, који су терали непрегледна стада оваца, са дугачким црним рунима.

То је номадско племе тако званих Каракачана (Црновунаца), остаци оних румунских колониста, које су још Римљани из Влашке довели да населе плодну равницу Пелагоније. Чудно је то племе, готово сасвим дивље, са свима знацима позне дегенерације.

Воде живот вечитих номада, бескућника и скитница. Брежуљци око нас били су прекривени њиховим чергама, много примитивнијим од циганских. То су обични покривачи од црног, или шареног сукна, разапети на три или четири коца. Грчки су поданици и почетком пролећа прелазе са својим великим стадима црних оваца на нашу територију, где су обилне и богате испаше. На једном месту не остају више од 24 сата и кад сване јутро товари своје черге и старе жене на леђа мршавих, малих коња, па крећу даље, у брда. У колико расте врућина, у толико се они пењу на веће висине.

Тако, под чергама, на мокрој трави, рађају се, живе и умиру. Новорођенчад мајке носе у торбама, преко леђа, а изнемогле старце и старице товари се на мршаве коње, заједно са коцима и сукнима својих черги. За испашу стоке плаћају нашим властима минималну таксу.

Као код свих дегенерисаних племена, мушкарци су им ситни, кржљави и ружни, док међу женама, нарочито међу младим девојкама има примерака необичне лепоте. Увек под отвореним Небом, дању на путу са стадима, а ноћу под полуотвореним чергама, које их не штите ни од ветра, ни од кише, девојке се врло брзо развијају. У тринаестој години већ су зреле да већ у четрнаестој години постају мајке. Деца се васпитају с овцама и овчарским псима и постају невероватно дивљи дерани. Највеће им је задовољство кад могу да закрче пут аутомобилима и колима.

На нашој територији представљају доста опасан елеменат и често под својим чергама пружају склониште разбојницима и комитама.

Напуштамо равницу и великим серпентинама почињемо да се пењемо на огранке Перистера. Око нас настају густе шумарце, где се још пре две, три године крили качаци, а сада се крију само курјаци, који зими, кад их потера глад, силазе све до села у равници. Бучање мотора плаши грлице, које сваког часа уплашене излећу из ниског цбуња и круже збуњено над аутомобилом, показујући лепезасте репове, украшене чипкама од белог паперја. И неки млади зечић, уплашен, јури из петних жила да избегне непознату опасност. За ловца овај предео био би прави рај.

Пењемо се све више. Температура постаје осетно оштрија и хладни ветар бриди нам око образа. Стижемо на Ђават, највишу тачку друма Битољ—Ресан. На десној страни друма диже се мала црквица, на левој жандармеријска станица. Велику улогу врши та станица на врху Ђавата. Лети представља страшило за качаке, који су већ потпуно напустили Перистер, а зими се претвара у склониште путника. Кад завеје снег и бесне зимски ветрови, Ђават је за путнике као Сцила и Харибда. Дешавало се неколико пута да су налазили смрзнуте несрећнике на друму. Сада станица служи као уточиште и свима страдалицима даје бесплатно топле чајеве и склоништа.

Под нама пружи́ла се зелена и плодна долина Преспе, пуна житних поља, воћњака и винограда, где још није доспела филоксерa. На брежуљцима таласастим, који под зрацима јутарњег Сунца изгледају као кулисе на позорници, дижу се богата села с високим, лепим и белим кућама. Становници нису сиромашни. Храни их плодна долина, а многи одлазе у Америку и одатле се враћају, доносећи смисао и укус за хигијенско и пријатно уређење својих домова. Многа шумадијска села могла би да позавиде лепом уређењу и грађевинама преспанских села.

Обилазимо једну оштру серпентину, с које се пред нама лево указа огледало Преспанског Језера, окруженог високим сувим бреговима, који угушују светлост и суморне боје сливају у његове дубине. Десно, усред равнице, црвене се кровови и беле кућице варошице Ресна.

Под Перистером, на раскрсници, где се одвајају два крака друма, један за Охрид, а други за Корчу, налазимо на високу дрвену таблу, на којој су грађани Ресна исписали имена својих суграђана, убијених од разбојничке, качачке руке.

Десет минута доцније улазимо у Ресан. Одмах налазимо на пространу, једноспратну и лепу грађевину, са четвртастим торњем од сиве ћерамиде и великим порталом са колонама од ружичастог мермера. То је сада среска зграда, а раније је био стан Ниази-беја. Ту су Ниази-беј и Енвер-беј припремили револуцију Младотурака 1908. године, која је срушила стамбулски режим Старотурака. У Ресну је био мозак, а у Битољу срце те револуције, која се кренула са перистерских брегова.

Крећемо се даље, равницом, кроз жито и воћњаке до обала Преспанског Језера, од кога нас одваја још 10 до 15 километара. Десно остављамо муслиманско село Козјак и пролазимо кроз српско село Царев Двор.

Сада тек уочавамо огромну разлику културе и утицај верске затуцаности Муслимана. Док је српско село Царев Двор све чисто, са лепим белим кућама, равним улицама и сеновитим баштама и док сва деца окупљена око учитеља у школској башти певају народне песме, дотле је Козјак мизеран, са високим зидовима око нахерених кућица, излоканим улицама и прљавом дечурлијом која се ваља по устајалим барама.

Кроз високе класове жита назиремо пространу површину језера и већ чујемо шум таласа, који се преливају по белом шљунку широког жала.

ИЗ БИТОЉА У ПРИЛЕП.

— НИКОЛА ТРАЈКОВИЋ. —

Од Битоља до Прилепа мала, војна железница носи нас кроз Пелагонску Равницу, непроходну, необичне плодности, местимице ишарану многим селима која нас подсећају на пречанске засеоке, груписане, ушорене са широким блатњавим стазама. Често наилазимо на крда говеда, снажних, огромних с кожом као у слона, а роговима кратким, дебелим, заковрченим као у носорога. Ако има какве баре или речице, биволи су и у њима, често загњурени у прљаву воду толико да им само рогови и њушка вире. Наши вагони журе упоредо са друмом, на коме често наилазимо на крда магарића веселих и ако ћудљивих животиња. Њихове ноге са чистим, црним папцима хитро журе, а репови весело машу као у такту са ходом. Можете их видети или добро натоварене дрвима, или са трипут већим бременом сена него сами они што су. Журе напред сићушним ходом, све један за другим, сами, нико њима не управља. Само напред, на једном магарету јаше неко мало дете и удара га штапићем по сапима.

Наша мала железница тутњи долином, застаје на станицама и сваки час узима воду. Сунце је све јаче и

јара се пење до усијаности. Ове године суша је била таква да местимице наилазимо и на песковита места; али она су ретка. Ипак убрзо заокружују нас добро понела поља. Већ је негде пожњевено и стогови стоје насред њива као какав златан зид.

С времена на време брежуљци се приближују и одмичу, све у такту с нашим путовањем. Давно смо прешли стару и чувену цркву Св. Недеље. Ту нас је расхладило нешто шуме. Па опет равница, непрегледна као море. Одједном усред жутих поља, док се лако таласасте брежуљци приближују и воз пролази кроз просечену земљу, неко викну: Бакарно Гумно!

Чувено Бакарно Гумно из прошлих ратова. Сви у возу скидају капе. И збиља, око нас простире се поље са брежуљцима, с леве стране, сличним онима на кумановском бојишту. Њихове купе заклањају део видика. Падине испресецане рововима које сељаци брижљиво обилазе кад ору. Не затрпавају их, као да су светиња. Иначе, цело поље са благом падином на којој је решен рат с Турском, има боју бакра, злата ако хоћете. Под јулским Сунцем све бљешти, и тешки снопови повијају се као од зрела плода. Идемо даље, али у нама за дуго и нехотице одјекује рефрен песме која се радо певала на крају Балканског Рата.

Воз задихано жури. Већ се у даљини оцртавају контуре неких великих планина. Бабуна! Али испред ње, већ ту, близу пред нама, као да ничу из земље њени огранци, све плављи, све одређенији. У колико смо ближе, показују они и неке суровости. Доста стења. Најзад и најмањи, најближи нама огранци добијају јасне облике. Једна купаста мрка стена издваја се испред њих. Тек доцније видимо да она није удаљена, већ да је огранцима везана за још нејасну громаду која заклања цео видик на тој страни. Тај купасте брег је Марков Град. И збиља, на врху те мрке, сурове, исцепкане стене опажамо зидове и куле. Утисак је снажан. Само је ту могао живети тај наш легендарни јунак. А под стеном, у њеној сенци, јер Сунце већ почиње да нагиње ка западу, ничу једно за другим многа минарета. Убрзо се опажају и прве куће, то је Прилеп.

Виђење целог тог краја оставља дубок утисак. Облици оних стена и планина у њиховом залеђу, одају из себе нешто испретурано, пригњечено, ломљено. Легенда вели да је то дело Краљевића Марка. И овај крај то потврђује.

А варош Прилеп, крај које већ пролазимо, ниска је, обична је, ропска је, као да својим изгледом, посматрана из даљине, хоће да укаже на супротност између славне легендарне прошлости, која је оличена у оном суром стењу, и данашње вароши Прилепа, обичне слике данашњице тако реалистичког времена.

Стајемо. На станици свечан дочек. Изненађује нас гомила деце, живе, веселе, бистра погледа. Улазимо у варош. Она сада много боље изгледа него из далека. Много нових, модерних кућа. Балкони, велики прозори, дућани. Све лепо окречено и обојено. Много кафана, широке праве улице. Сваки час застајемо. Поглед нам привлачи много дугачка, висока, и ако старинска, полутурска кућа са стрехом и многим прозорима око којих се пуже зеленило, лоза пузавица. Одаје вам дискретно простране, високе собе, у којима је вечита хладовина и мир, у њих се сигурно не улази у ципелама, већ у чарапама, тихо, опрезно као да неко ту спава. Позади кућа баште с моћним, рачвастим старим дрвећем. Сигурно да су пуне хладовине, девојака, љуљашки, јер иза једног зида допире до нас кикот.

Кроз неке отворене капије загледам у дворишта. Сва чиста, патосана циглом, нигде каљуге као у другим већим местима Јужне Србије. Улазимо у кућу. Старији неповерљиви, понизни. Не видите им очи. Али млађи свет, деца, девојке и младићи, ведри и насмејани. Песма се ори. Од њих цела ова варош пева. Чим падне ноћ тамбуре, серенаде, срећа! Поред песме младеж ове вароши воли и књижевност, и то модерну.

У вече, на концерту „Обилића“, било је препуно. Али иза оградe (концерат је био у једној башти) било је ваљда пет пута више деце. И та су деца нетремице слушала песму. И Мокрањац и Маринковић, и Бинички слагали су се дубоко у њихове душе. И кад смо се позно враћали у ноћ својим домовима, баште засуте

месечином одјекивале су песмама, које је тог вечера „Обилић“ певао.

А рано изјутра, стојећи на доксату, одакле се преко зидова виделе све околне баште, неке девојке радећи нешто под једним старим орахом певале су песме, које им је „Обилић“ донео. И ова песма у свежем јутру охрабри ме да верујем, да ће нове генерације у Прилепу као и свугде на Српскоме Југу бити потпуно одане нашем народу, од кога су старије генерације, на жалост, биле одрођене.

ИЗ БИТОЉА НА КАЈМАКЧАЛАН.

— НИКОЛА ТРАЈКОВИЋ. —

Из Битоља кренули смо се ка стенама српске славе из борбе за ослобођење и уједињење нашег троименог

Д. Гођенац.

Црна на улазу у клисуру под Кајмакчаланом.

народа; кренули смо се на врх Кајмакчалана, с кога је Сунце слободе синуло нашој Отаџбини и народу, да на њему одамо заслужену пошту див-јунацима и неустрашивим борцима, који својим грудима отворише врата

народне слободе, али осташе ту као вечни стражари на прагу Отаџбине.

На крају битољске равнице, од моста на Црној Реци, где су по речима непријатеља имале бити сахрањене све наде Србијине, и од места где почиње низ црних, најсуровијих и најдивљијих гранитних чука и стена кренули смо некада лепим друмом у планине, прве огранке Кајмакчалана. Недавно су ту вођене најогорченије борбе, била огромна војна слагалишта и друмовима је брујао најживљи саобраћај војних камиона, кола, људи; а данас овде скакућу и брсте стада риђих коза. Оне се хитро веру по црном стењу које се алписки и вратоломно надноси и огледа у овој славној води.

И одмах са нагле окуке Црне Реке трагови рата опајају се све боље, све живље, и ако у многоне утрти, као да у низини страхоте рата брже ишчежавају него горе, по врховима, где их једино време полако али сигурно брише. Па ипак ми дуго дефилујемо, и ако наши камиони журно грабе, поред гомила неиспаљених граната, торпеда, великих аеропланских бомби — читавог арсенала који лагано рђа, а кога данас ваљда не сме нико више ни да дирне.

Сатима се путује по серпентинама које се нагло пењу у висину; пролазимо потоке који пресецају ове још и данас лепе путеве, и ако запуштене и излокане кишом. Јер сада, сем домаћина у колибама Сутијана, пастира огромног стада од петнаест хиљада оваца и његових момака, нико живи не станује на овој планини. И једино још његови каравани, носећи у долину качкаваљ, звоне копитама низ ове пусте друмове.

И што се више пењемо у висину, у онај све чистији и лакши зрак, који је опојен као млеко и надима груди, пуца пред нама видик све шири, све даљи, осваја један по један ђувик, брег, црно стење које као да се отима из утробе земљине. И рекао би човек да су то многобројне космате гранитне песнице неког страшног врага закопаног, који се чупа и отима из земље, али и ако са дивовским замахом ипак остаје без успеха.

С времена на време улећемо у планини, у мале пропланке с нешто земље, густе траве и ниских цбунова папрати и грана, да се одмах затим нађемо на каквој

ивици, усеченој у стени, на уској каменитој стази под којом је пукла дубока јаруга стрмих зидова да човека обузме вртоглавица. И онда час под нама, час у страни, на суседним ћувицима опажамо урезане ровове у стењу, па трагове некадањих логора, трагове читавих редова шатора, земуница, рупчага где се заклањало од непријатељских авиоплана.

Идемо даље. На пропланцима, крај многих уздигнутих стена са карактеристичним облицима, час као сфингс, час као лавовска глава или нека пресиконска птица, наилазимо на још свеже трагове дугог логоровања. Ту су раскршћа многих лепих путева, чак местимице поплочаних дрветом, где су велике стрмине. Говоре нам да су ту биле читаве вароши зиданих, дрвених и платнених барака, па шатори и земунице. Ту су била војна слагишта, болничка превејалишта, кантине, зимска склопишта.

Тамо, на чувеном Јелаку, пространом пропланку, још су свежи остаци читаве војне, привремене вароши. Ту је и сам Краљ дуго боравио. Многе стазе између подземних тераса на којима су се низали редови барака. Ту је био дуго време центар, штаб наше војске. Висина је овог места готово две хиљаде метара. И може се лако замислити како је овде било зими, кад падне снег преко два метра дебљине. Па ипак било је добро на овом голом и каменитом месту, јер је било мало заветрине. А треба погледати само пропланак Јелак па разумети како се ратовало у овом стењу и како се боравило овде пуне три године дана, јер оно што је горе од овога, а то су положаји с којих се освајао Кајмакчалан, превазилази сву моћ људске уобразиље.

Оставили смо камионе на Јелаку међу цбуњем пуним растурене муниције, и кренули пешке до колиба Сутијана. Четири километра уз стрму падину с нешто шуме, старих борова. По влажној земљи која се ронила под ногама, па по некадањим стазама за коње, поред дрвета местимице нагорелих од бомбардовања, успели смо се на висораван на којој је данас једино насеље на Кајмакчалану. Између стена груписано је, збијено једна уз другу, око тридесет зиданих колиба и пет шест зиданих кућа. Дочекао нас је лавез паса и ужурбаност интере-

сантних становника ове насеобине. На улазу дочекало нас је неколико стараца с карактеристичним грчким кондурама са кићанкама. А пред кућама гомиле преплашених жена убрађених ала „тут-ан-камен“ и све с преслицама у руци. Тек овде смо осетили умор. И испруживши се по дебелим вуненим поњавама, лицем загњуреним у руке које су мирисале на свежу траву и земљу које смо се прихватили пењући се уз стрмнину, прешли смо у мислима све оно што смо видели тога дана.

ЈЕДНА НОЋ ПОД КАЈМАКЧАЛАНОМ.

— НИКОЛА ТРАЈКОВИЋ. —

Пастирска и тешка ноћ, пресићена мирисом траве, пловила је преко планина и кровова наших колиба. Као онај провансалски пастир из Додеових прича, и ми смо имали исти утисак да је на овој висини од преко две хиљаде метара Небо пространије и звезде куд и камо веће но гледане сваке ноћи са Теразија, на пример. Све је одисало на дубок, ничим непомућен мир, јер удаљени лавез овчарских паса као да је клизио по земљи немајући снаге да се уздигне у висине, у светлуцаво Небо. А оне огромне грбине планинске разбацане око нас, вирећи фантастично на аветињској месечини из оне црне магле, која се пружала око нас у дубини, чиниле су се мање грубе, мање камене, преисконске, и њихове контуре тежиле су жудно у бездан звездани.

Лежасмо у ниским колибама, утапкани врелим вуненим покривачима. Колибе су одисале на млеко, сирову вуну и коже и на планинску опојну траву. Па ипак нам је сан био тежак и немиран, јер нас је заморило осмочасовно путовање на камионима, а непрестано над провалијама и по рђавом и запуштеном друму.

Па узбуђење од многих слика виђених у току дана. Растурена гробља, трагови ужасне борбе на живот и смрт; растурене људске кости, рђаво закопане или уопште несахрањене; разбацане гранате, гвоздени и зарђали шлемови, остаци одела, опреме, кајишева, кутија од конзерви; утапкана, нагорела, подзидана стрма места где се логоровало, лепе чесме подигнуте у доколици од разних

пионерских и болничких чета. Како натпис над таквом лулом која сипа хладну планинску воду дирне данас путника, и потсети га с колико се чежње урезивало у камен име мајке, жене, сестре која се волела. Па оне силне спржене шуме младих дрвета, збрисане или осакаћене артиљеријском ватром, и од којих данас још само стрче патрљци стабала и око њих нешто мало младих, кржљавих изданака — подмладак оних старих и славних предатних шума. Колико слика, колико узбуђења, колико преживљавања некадањих борби — када човек сада пролази овом планином на чијој се свакој стопи распало безброј граната, разлегао јаук и пало много жртава.

Још од крајњих порушених улица Битоља па сјајно уређеног француског гробља које смо видели негде поред пута, затим од првих стена Кајмакчалана, били смо већ у стенама српске славе, у атмосфери места која сваком родољубу морају бити света. Као у каквом величанственом и огромном храму осећали смо се у овим стенама.

И док је мирна и звездана ноћ пловила над нама, а тама која је одбијала врхове брегова под нама постајала све гушћа, падали смо у сан, први сан искреног жаљења оних несрећних двадесет и осам хаљада јунака, који падоше овде, на капији своје Отаџбине, за њену слободу, славу и величину. А оно једва видљиво, бескрајно далеко светлцање, тамо доле у мркломе мраку, неке вароши, можда Водена или Брода, било је недовољно да нас поврати у свакидашње сувопарне мисли. Само је и нехотице изазвало у нама све лепоте, страсти и динамику живота, коју су тако драгоцене жртвовали ови костури око нас, да покажу потомству како је „слатко и славно умрети за Отаџбину.“

Било је још далеко од сванућа кад смо устали и стресли се од планинске језе која је на овој висини и у месецу јулу оштра као што је у Београду само ваљда око Богојављења. Био је још мрак, али прозрачан као да смо на дну неке воде чија је површина обасјана јаком светлошћу. Убрзо су се могли назрети кровови и најдаљих колиба које су биле расејане око нас. Час

доцније око нас није више било таме, већ само магла која је бегала оштрицама ребена.

Убрзо се пред нама указа колосална слика врхова и нежних линија најдаљих ребена планинских. И као да су ницале из магловите дубине све оштрије, све суровије контуре најневероватнијих облика камених грамада. Ту су били сви добро познати врхови из ратова за ослобођење и уједињење нашег троименог народа: и Старков Гроб, и Кочобеј, и Флока, а дубоко доле одавде гледане тако благе, иначе ужасне, Црне Чуке. Управо пред нама у боровима, на белом стеновитом и песковитом пропланку, блистао се Јелак, и наши камини поређани један поред другог чинили су се с ове висине као мајушне деце играчке. Тамо на крајњем западу видика сагледасмо у даљини Перистер, а према северозападу нејасне контуре Бабуне.

Сат доцније излазак Сунца и игра његових зракова с овим ребенима заслепила нам је још сане очи. А ведар дан на овим врховима лепши је од најлепше песме. Али је овако лепо време врло ретко на овој високој планини.

НА КАЈМАКЧАЛАНУ, СТЕНИ СРПСКЕ СЛАВЕ.

— НИКОЛА ТРАЈКОВИЋ. —

Пошли смо најзад на најтежи део нашега пута, на дугу етапу од дванаест километара, преко стена и урвина, где се имао газити заостали снег и многи брзи планински потоци. Било је истина остатака од неких стаза, за време рата ваљда врло добрих, али сада запуштених; оне су непотребне, јер ко би сада пролазио овуда. А на оваквим висинама време снажно реже својим неуморним длетом, оштрим као и ово стење.

У дугачком реду, један по један, ишли смо уским и неравним стазама које су се непрестано пеле. Поштапајући се, с мало хране у торбицама, корачали смо по зеленом стењу које је још било влажно од росе. Дубока сенка од стена над нама заклањала нас је од Сунца које је већ увелико почело пећи. И ју колико нас је

први замор почео да савлађује, у нама се све више јављало сећање на некадашње повлачење кроз Арбанију. Али и Чакор, Рожај, Проклетије и друге планине, које смо онда прелазили, нису биле толико сурове као Кајмакчалан.

Д. Гођевац.

Капела на врху Кајмакчалана.

Неко чудно, нејасно осећање туге и побожности, и ако ненамерно почело је да нас обузима у колико смо дубље улазили у ово стење. Убрзо смо наишли на ивицу гребена којим се једино могло прићи врху. Козја стаза којом смо корачали била је урезана у саму стену с тек местимице мало земље обрасле у густу и опојну траву. Над нама су се сваког часа надносиле стене у најневероватнијим облицима, често наслане из више комада од којих се највиши, напукао и накострешен час црн, час ружичаст, оксидисан од воде и ветра, истурио напред над бездани и чини се као да ће се стрмоглавити на нас. Час је стаза вијугала тако да смо остајали на самом гребену планинском и пред нама пуцао видик и са друге стране гребена којим смо ишли, па нагло обасјани врелим сунчаним зрацима гледали нове огранке Кајмакчалана, Соко-планину с безбројним рововима, новим

врховима, гребенима, стенама славног бојишта. Тада би се наше сенке, колосално увеличане, нешто погнуте отискивале у дубину, пребацивале на супротне гребене и нама самим се чинило да тамо далеко на оним стенама видимо неке чудне поклонице који скрушено полазе неки велики и свети гроб.

Дубоко доле под нама, у три или четири стотине метара дубокој јарузи, видели смо покретне црне пеге. То су била стада оваца, једини становници ових гудура, не рачунајући дивље свиње и неизбежне вукове који се лети крију по шумама столећних букава, чије разгранате врхове назиремо у долини далеко под нама. И у тој долини чију би пространост разумели тек онда када би се спустили у њу, а одавде с ове висине изгледа уска, има усека и јаруга у које никада Сунце не допире. Ту је велика влага и вода ромори са страшним шумом. У њима су се склањали наши војници од непријатељских шрапнела.

Пред нама се стално надносио врх Кајмакчалана, и бела купа на њему, која је с почетка једва видљива, постајала је све већа и расла лагано, у колико смо јој се приближавали. Требало је сатима ићи док смо јој могли назрети јасније контуре, и у њој упознати капелу, чији је крст био оборен и висео низ кубе, свађен у каквој страховитој непогоди, каквих само овде може бити. И непрестано се пело све више и више.

Убрзо смо прелазили увале са снегом. И оно што се из даљине, из колиба у којима смо преноћили, чинило само као разбацане беле пеге, сада су то били пространи сметови, дебели по више метара, из којих је текла вода хладна, бистра, планинска и са шумом падала на раздробљено стење, стрмоглавећи се у дубину.

Оставили смо и ове сметове за нама. Стазе су сада биле све стрмије, а ход све спорији. Најзад смо избили на први пропланак. Копани ровови по пет, шест све један за другим; неки врло велики, заокружени, дубоки. Ово су места где су се водиле чувене борбе за освојење самога врха Кајмакчалана. У колико наступамо даље, ровови све чешћи. Земунце у камену, рупчаге од граната, све засуто издробљеним стењем. Остаци одела, оружја, комађе гвожђа, целе неиспаљене гранате, мањерке,

кутије од конзерви; све је већ у последњем степену рђе, трулежи. По празним чаурама пушчаних метака газите као по плеви. Понегде нека бела кост. Крупне су од мазги које су доносиле храну и муницију; а тање, трошне, беле као креда — човечје.

Идемо даље. Опет стење. Стазе све стрмије. Врх пред нама. Као да ћемо га руком ухватити. Па опет пропланак са више траве. Ено планинске љубичице и неког крупног жутог цвећа. Из траве вире расуте гранате као просуте жижице. Местимице читаве гомиле. Кад се одступало или напредовало бацало се све што се није могло собом понети. Растурено, помакнуто стење. Види се, померано је да би послужило као заклон.

Остали би смо овде још дуго да загледамо у ровове, у заклоне и земунице. Али врх нас мами. И ми идемо даље. Сада већ нема никакве стазе. Пењемо се уз стрмо стење, оштро као нож. Мале увале. У њима опет остаци одела, читав шињел, гвоздени шлем, понеки бајонет и сломљена пушка. Застајемо да предахнемо. Око нас изненада ројеви мува. Откуда оне на овој висини, питамо пратиоца пастира. Гробље је ту. У овој ували сахрањено је око шест стотина Бугара. Посути су с мало земље, јер је није било више у близини и тако су само покривени каменим плочама, у чијим се пукотинама сада муве роје.

Осећамо језу у телу. Бежимо даље. Горе, на стењу, опет чистина. Ровови све чешћи. Цео пропланак раскопан, испретурана земља и камење. Врх непрестано као да изниче, али ми убрзавамо кораке. Црква се сада јасно види. Ограда око ње. Оборен крст на врху легао низ торањ као да би хтео да је ближе мртвима који су у овоме стењу.

Пењући се непрестано, прескачући ровове, газећи онај хаос гвоздених ствари и раздробљеног камења, долазимо до самога врха. И задихани, бришући зној са чела стајемо. Црква је пред нама. Одахнусмо мало. И тек сада поглед нам се за час подиже са стена по којима смо ишли на бескрајни простор који пуца око нас. Врхови, гребени, увале, планински венци и огранци, као спрудови у каквој прозирној води под нама су сада. Бескрајно Небо, ваздух се не осећа, а лаки, прохладни ветар харлија

и ако Сунце немилосрдно пржи. И поглед нам се сам отима далеко тамо, на север, на земљу коју су толико волели сви који су се мучили годинама у овом стењу.

Долазимо до цркве. Купаста, бела, ограђена уплећеном бодљикавом жицом, чији су стубови рововске гранате, с нечим светлим и војничким у себи, као да се креће некуд, чисто лети заједно с планином, ужасном и огромном под собом. Тако нам се чини због малих белих облака који у супротном правцу путују преко нас. А над улазом у капелу блиста мермерна плоча с урезаним речима, које смо прочитали као молитву:

„Мојим див-јунацима неустрашивим и верним који грудима својим отворише врата слободи и осташе овде као вечни стражари на прагу Отаџбине. —

АЛЕКСАНДАР“.

И ми улазимо лагано, погнутих глава у капелу. У њој нема ничега. Зидови бели. Само на поду од мозаика крст и у страни два проста чирака за свеће. У прозорском удубљењу прегршт жутих воштаних, војничких свећа остављених намернику да их ужеже. У дну на дасци једна књига празних листова с писаљком, да се сваки који овде наиђе упише у њу. Отворио сам књигу. Још ни прва страна није исписана.

Пролазимо кроз белу капелу и излазимо на бело бљештаво стење. За мном неко плаче. Једна Обилићевка спустила је на камени крст киту цвећа узабраног по пропланцима. Излазимо лагано из мале порте и силазимо низ стрмени пропланак ка рововима. Они су сада гробље наших војника. Сада смо окренути Грчкој. Пред нама се блистају Преспанско и Островско Језеро међу самим планинама. Језера се чине тако близу да бисмо се каменом хитнули у њих. А лево, у сунчеву сјају, на видiku једна нејасна крупна линија с нешто плавог у луку. То је Солунски Залив. Како је чудна земља гледана с ове висине! Све усечено, изобразано, испретурано, готово грубо; а плава, зелена и сива боја опијају очи.

Сишао сам до ровова. Ужас. Редови гробова. Али гробова неукопаних у земљу, које овде нема, већ све је сам бели кишом исплакани камен. Нагињао сам се над сад већ иструлеле крстове. Читао сам имена, ретко цела. Испрали су их киша и време. И док сам обилазио ове

гробове одозго од капеле чуле су се побожне песме опела, које је „Обилић“ одржао неустрашивим јунацима, а затим се силно захори:

„Хеј, трубачу, с бујне Дрине, дед' затруби збор!
Нек' одјекну Шар-планина, Ловћен, Дурмитор!
И нек' Дрина јекне Сави, Сава Дунаву,
Дунав Тиси, Тиса Драви, у бој, у славу!

УТИСЦИ С ПУТА ПО ЈУЖНОЈ СРБИЈИ.

— НИКОЛА ТРАЈКОВИЋ. —

Најзад смо, после тронедељног путовања по Јужној Србији, ушли у београдску станицу и упловили у море свакодневног, једноликог живота. Далеко за нама, тамо доле на лепом и славном Српскоме Југу, остало је све

Н. Кошанин.

Низ красних врхова на Караџици.

оно паћеничко, симпатично и вољено, које нам је свима до овога пута било потпуно непознато, али само једном виђено за увек завољено.

Као какав шарени филм, филм какав се ни на једном платну не може видети, продефиловала је готово цела Јужна Србија испред наших очију. Све лепоте, сав

онај интензиван и очајан живот, који се отима од грубе материје примитивног, сву љубав света који на нашем Југу живи, љубав ка бољем и угоднијем, безбеднијем и савршенијем, осетили смо и ми у својим душама.

Куманово, Скопље, Тетово, Гостивар, Кичево, Охрид, Струга, Ресан, Битољ, врх Кајмакчалан, Прилеп, прелаз преко Бабуне, Велес, Штип, Урошевац, Косовска Митровица, Вучитрн, Приштина и Грачаница — били су етапе кроз које смо прошли, били су призма кроз коју је требало да видимо и упознамо живописну нашу Јужну Србију, за већину од нас досада само бледу слику на географској карти. Ипак се није могло све видети, много што шта погрешно се разумело, али је било добре воље да се непознато упозна, да се лепота заволи и да се оно што вековима тишти тај лепи српски крај у будућности поправи.

Сада је цео тај, најнамученији и најсиромашнији, али тако интересантан крај наше велике отаџбине пред нама, у нашим душама, као на каквој живој карти, у којима и планине и реке, и старе цркве и славна гробља, варошке улице и људи крећу се, дишу, живе.

Н. Кошанин.
Под врхом Паштрика на граници Арбаније.

И ако би сада само за тренутак у прегледу прешли у свести цео наш пут, видели бисмо понова: тетовске улице са старим турским кућама, које се круне и ла-

Големи и Мали Кораб.

Р. Т. Николић.

гано пропадају; гостиварске богате Турке, где седе на својим ђепенцима гледајући у нирвану, и сироте, бедне Хришћане како купе пару по пару да подигну своју прву и једину цркву од Косова; у Кичеву многе заблуделе синове наше, којима треба лепе и искрене речи, па да се врате на прави пут; лепоту Охридског Језера, његових старих кућа и ону транспарантну светлост, коју ни наши ни европски сликари још нису видели; па богатство најлепше рибе у Струзи, али и опаку маларију у оној сухој и бледој деци. Видели бисмо затим, космополитско шаренило нашег порушеног Битоља и у њему још пуно неутрвених суза; затим величанствени Кајмакчалан, на који смо већ заборавили у послератном прозаичном и материјалистичком времену; Кајмакчалан, најбољи доказ о способности и моћи нашег народа, и његове многобројне још непобусане гробове. Видели бисмо Ресан, који нас не познаје и само зато лута по уобра-

женој прошлости ; Тетово и Маркову пострјбину, са њеним стењем и песмом, која даје најбоље наде на бу-

Жандармеријска станица на Букову између Ресна и Охрида. Н. Кошанин.

Општи изглед Штипа.

Д. Гођевац.

дућност ; Велес и Вардар са садашњом житницом и будућом индустријом, с уметношћу у срми и грнчарији.

Видели бисмо несрећно Овче Поље и Штип, коме мо-
рамо још дуго видати ране и помагати га и интелекту-
ално и материјално; па Митровицу, Вучитрн, Приштину
и Урошевац, притиснуте Арнаутима, који треба да се
још мало устрпе као што је трпела и њихова скромна
Грачаница.

Постоји извесна чистоћа душе у свима људима и
она поправља све што не ваља у животу. Постоји из-
весна лепота у природи, па ма колико она била прими-
тивна, необрађена и сурова. И та још неоскрнављена

чистоћа душе на-
шег Јужњака, и
лепота његових
крајева учиниће
да се промени
његов живот. Те
природне силе
даће овом крају
више него што
му љубав браће
са Севера може
дати.

Јужна Србија
била је у про-
шлости језгро на-
шег народа, наше
славе и свега о-
ног што смо има-
ли. Трагови све-
га тога очувани
су у развалина-
ма, и ако их је
завојевач хтео у-
ништити. Исто
је тако та слав-
на прошлост о-
ставила трага и у

Рад. Грујић.
Црква Св. Арханђела код Штипа.

потомцима оних који су ту прошлост стварали. И ако
се за сада из разних пролазних узрока тај траг још
јасно не види, он ће се ускоро појавити, чим талог
дугог притискивања са стране буде ишчезао. И све оно

што данас није добро, окуниће се временом, нахерати и пасти као некадашњи моћни конаци бесног Јашар-паше.

Нека би ови непотпуни утисци, слике и покушаји да се схвати менталитет народа и несумњива лепота природе наше Јужне Србије, били само један доказ љубави млађих генерација браће са Севера; и нека би то послужило као залога за све што ће се корисног и доброг учинити у будућности.

АЛБАНИЈА, ГОЛГОТА И ОТКРОВЕЊЕ СРБИЈЕ.

— РАДОЈЕ ЈАНКОВИЋ. —

Малени и слаби не могу да проникну кроз догађаје као што не могу да прогледају кроз камен. Све српске ратне жртве и победе нису изазвале толико признање у свету, колико изгнанство кроз Албанију. Само је некада француско племе Вођана добровољно оставило постојбину и није се хтелo вратити, док је у њој боравио противник. Белгијски случај у Светском Рату био је утешнији. Могло се лакше одступити; земља је била знана и културна, а моћна и заинтересована суседства унаоколо. Србија, међутим, била је увек туђа и далеко свима. Кад су Турци навалили на Хришћанство и била се битка на Косову, звонила су звона на Богородичиној Цркви у Паризу... Кад је народ устао под Карађорђем, да голим рукама збаци ропство, нико се на нас није осврнуо. Српски изасланик гладовао је по Паризу, чекајући да изиђе пред Наполеона. Кад су у овом последњем рату напали Србију са свих страна генерал Сарај из Солуна послао је депешу нашој влади: „Сутра стиже у Ниш први ешалон савезничких трупа...“ Није стигло ништа... Нека се претпостави немогућно, да су јој савезници од Солуна и могли послати што помоћи и да је могла бити успелија савезничка политика на Балкану, ипак су се — према ондашњим силама савезничким — српска народна јунаштва морала завршити трагедијом. Наши силни противници добро су знали ратну математику.

Аустрија је издала, Румунија, Италија... Издала је Бугарска. Грчка, чак и Русија је положила оружје. Ср-

бија није. А могла је, по изгубљеној држави, тражити мир. То је историјски освештана последица пораза. Да се понизила пред противником, можда не би онолико пропатила. Али у Срба није било Фердинанда и Константина, није било ни Лафајета ни Димурија. Издајничка мисао није у души нашег народа.

То, да се праштало и волело... да се веровало... да се није издало... да се није бацило у наручје противнику — то је Албанија!...

Тек што је српска војска са избеглим народом и интелигенцијом напустила земљу и, као одсечена од света, утонула у албанске кланце, цео свет, ратом везан и узрујан, одао је хвалу народу који је, како се тада у Паризу описивало: „својим хероизмом и идеалом оплеменио ужасни Светски Рат...“

То је превазишло природно очекивање света. Као гробница Албанија је црна; као збир патњи, она је не-надмашна. Али најмоћнија је као симбол верности... Муке се заборављају — идеја се разраста. Нека нам опросте сени палих на страшном путу, али просветљен је онај час и онај дух, који је — кад су и последње борбене силе утрошене — повео народ кроз Албанију...

Сва наша Историја суморна је. Убијена је у првом полету. Нисмо сачували ни сјај дворова, ни историјске подвиге праотаца. Немемо бунаре од јасписа, ни библиотеке, ни научне институте из Средњег Века, када се формирао дух у Европи. Ми нисмо на народној мисли опробали ни средњовековну мистику нити схоластичко оштроумље. Док су некад Платон и Аристотел превођени, да доправе повлашћено романизирање грубог европског духа, код нас су вадани турски опанци, а деца одвођена у јаничаре. Одвођена су и у Бесарабију и Анадолију... Све нека чудна имена!... Мурат нам није донео индустрију свиле и шећера као Абд-Ерахман Шпањолцима. На нашем телу и на народној души испробане су све варварске методе Тимура и Џингис-Кана. Место витешких турнира, за нас су остављали коње и ћеле-куле. Штампa и барут окренути су против нас, али нам је у говору остало много турских речи, у духу много нереда

и потиштености, а у песми много уздисања... Место палата и племените архитектуре, оставили су нам ровите сераје и страћаре од бондрука. Воду су пили из тикве, а опевали злаћане пехаре. Град и десетак убијали су и последње остатке могуће среће — а стара, прекинута слава уз гусле се оплакивала, место да се на слободи, кроз поколења, у крв уносила...

Са таквом психологијом почео је стварати и обнављати наш народ друштво и државу. Попристајао је стално уз туђе догађаје и задовољавао се тиме, да им се прекомерно диви. Кад су умирали туђи владари слао им је на погребе изасланства од најстаријих официра. Пострадалима од земљотреса давао је прилоге: увек веће но што су икад њему чињени. О светковинама, којима смо чували душу и традицију биле су параде на мршавим коњима, са скрпљеним блеском. Цео свет хвалио је Бугаре. Кад смо завапили због анексије Босне и Херцеговине, рекли су нам осорљиво: „Никада нису ни биле ваше!...“ Увек су нам говорили: „Суђено вам је да будете прогутани!“ Нису нас нигде пуштали, да доказујемо своју правду. Ни на Бечки, ни на Берлински Конгрес. Сматрали су нас некомпетентнима. Јевтина раса, излишна крв... Сви путеви правде били су нам оспоравани. Остајао нам је отворен стално један пут; најтежи... Пут по сваку цену, тицао се он кредита, трговине или достојанства. Пут који се морао завршити Албанијом...

Кришом се прошло поред опеваног Косова. У гладно око није нико загледао. Вејавица је брисала трагове. Од стрмени долазила вртоглавица. Свуда тамо лист је био сух, а корен горак. Арнаути су рекли: убијај колико хоћеш! Ту нема лукавства са тројанским коњем ни чудеса с Јованком Орлеанком. Виле посестриме ћутале су по пећинама. На сваком брегу болно се уздахнуло. Ту наш народ није био ником на путу. За то је он био компетентан!

С војском је одступо и Краљ Петар са Престолонаследником, Владом и Скупштином. Шеснаестог новембра 1915. год. заноћио је у туђини. Као по старинским књигама, све већма се стезао круг искушења. Стари владар заноћио је у селу Спасу, у бедном и зачађаном

арнаутском хану, где су на доњем спрату, пиштала наша избегла деца. Старцу су дали простирку, но њега није хватало сан. Исто као и болесног војводу Путника, кога је Краљ питао у Спасу: „Је ли ово овако морало бити, војводо?„

— Величанство, одговорио је Путник, својим часним силама нисмо се могли овог избавити.

Кад се све стишало у хану, Краљ је пришао прозору и дуго гледао у ноћ и ватру пред ханом, крај које је спавала нека избеглица. Друго једно лице, видело се према пламену, ишло је дуж Дрима и скупљало гориво.

Са великим напорима Краљ се спустио низ степенице, старајући се да никог не пробуди. У дворишту заносио га ветар и он се нађе над Дримом, који је беснео у ноћи. Слушао је како се хук врлетне реке преплеће са фијуком ветра. Њему се ломило и откидало у грудима, као по кориту црне реке. Побожни и исцрпени старац срушио се на колена и, опруживши руке у немилосрдну ноћ, зариди из свег гласа.

Младић који је купио дрва, чувши глас у ноћи и наставши обхрваног старца над реком, узе га под руку и приведе ватри. Краљ је ту дуго седео непознат и неупитан. Петлови се нису чули. Кад је пробелела зора, Краљ је дигао чело из шака и упитао:

— Које је доба?...

После понова диже чело и упита глухо:

— Свађава ли?...

Човек који је дотле лежао лагано се дизао. Познавши старог Краља крај ватре, он се исправљао и дигао руку шајкачи. Младић такође подиже руку. То су била два војна музиканта. Њихово салутирање при ветру и пламену ватре давало је горостасне и чудне сенке по земљи. Дрим се горопадно сурвавао. Над планинама се будио исток. Изнад глава лебдела је изгнаничка неизвесност. Младић положи штап уз старчево колено. То је била историјска заповед.

По том се кренуло у земљу, где је кућа изненађење, где су коњи губили копите од студи и стрмени.

Ишло се куда не пролазе курјаци, да се чула песма рекло би се — од лудог је. На једном вису отац, блед као авет стајао је над дететом, које је дотле из-

нео на леђима. Оставио га је крај стазе несахрањено. Можда још није било ни издахнуло... На уском и дивљачном путу нико се ни на кога није освртао... Мало даље седео је на стени крупан човек, оборен зимом и глађу, понудили су му гутљај ракије. Грашке зноја избиле му по челу. Онесвестио се. Нико није видео, да ли се повратио... На трећем месту војник је наложио ватру, скувао два кромпира и — умро...

Што се даље залазило у планине слике су биле све страшније, а све многобројније. Војник је пао на путу и његов се шињел заледио. Он је запињао и пружао руке да се очупа. Као ужасна скулптура глади штрчао је из снега, колутајући стакленим очима. Први сутон угасио је његове мученичке напоре... Негде даље лежала су у снегу два војника, леђима окренути један другоме. Несвесни, полумртви, они су укоченим рукама с мртвачким напором вукли сваки на своју страну једно залеђено ћебе, да се њиме заштите од зиме... Лешева је било на сваком кораку, по њима се знало, да је то прави пут за спасење...

Тако је одступао народ, који није био ни злобан, ни дегенерисан, који није био порочан и подао; народ који се у својој Историји није никоме замерио; кога нико није могао наморати на ово повлачење у далеку туђину...

Да је наш народ положио оружје, тешко да би било оне централне силе потребне за успело народно уједињење. Кад је српска војска закорачила у изгнанство, учинила је највише освојење. После Албаније реч „Србија“ значи лојалност. У Албанији је Србија срела Вилсона; у Албанији је згазила талијански лондонски пакт. Све до Албаније Србија је била роб неизвесности; њена слобода била је само један историјски провизоријум. Србију је ослободило те привремености њезино самоодрицање. Док је пред само одступање кроз Албанију молила у Нишу своје савезнике, да је признају за савезницу, дотле су — после Албаније — у Скадру дошли савезнички представници, да Србији у изгнанству потврде и признају сва права на њено народно уједињење.

После Албаније био је могућ Солунски Фронт, за који дотле није хтела ни да чује Енглеска. Као највећи триумф дошао је пробој на Солунском Фронту. Ускрсли су они за које се рекло да су сахрањени. Круг мука се затворио у најсрећнију херојску епопеју. С пробојем на Солуну пао је и завршетак ужасног Светског Рата. Растући углед Србије блеснуо је на Солуну непомућеним сјајем. Требало је да се сруше велике царевине, па да се Србија на свагда опрости историјског ниподаштавања. Први пут, откако постоји, наш народ је стекао услове за самостално опредељивање. . .

Свет данас одмиче мирно. Не осврће се назад да потражи инспирацију. Они који не бише у Албанији, чак и они који су поднели албанске невоље, превиђају данас величину дела. Поратно време потцењује и књигу и идеју. Данас је тешко описивати патње и заслуге. Статистика мртвих не боли никога, а заслуге се радо оспоравају. Албанији откривају наличје. Чак јој се и подругну. Куди се албански неред, а правда поратна амишност за награђивањем. То су особености поратних расположења. На велику жалост оне су и производ небриге, да се неизмерне моралне тековине организују и уђу у друштвени живот као основа будућности. Срећом, остала је она општа дубока бразда, по којој мислиоци суде о народима. Њоме се историчар несметано пење до оног врховног збира вредности једног народа.

Као што је некад народ израиљев, ослобођен египатског ропства, пао у бешчиње, тако је и код нас знатно наступило. Ну, пошто је отворен пут земаљске независности, очекујемо да се врати из планине велики вођа са дванаест нових заповести за наше даље морално организовање.

Данас пак, кад се навршила прва деценија, кад је очврснула прва степеница на путу за наше слободно државно столеће, ми се с поштовањем и захвалношћу клањамо свима албанским жртвама и напорима. Преко њих смо постали велика нација.

Албанија је наше највише откровење. . .

